

ROMÂNIA CONTEMPORANĂ
DE LA 1904 LA 1930

SUPT TREI REGI

ISTORIE A UNEI LUPTE PENTRU
UN IDEAL MORAL ȘI NAȚIONAL

DE

N. IORGA

Ediția a II-a

BUCUREȘTI

1932.

BIBLIOTECA CENTRALA UNIVERSITARA
BUCURESTI
COTA 11310 882

609/
104

Inst

B.C.U. Bucuresti

C20043281

~~Inventar nr. 56-4401/70~~

112062

CARTEA I
F A C T O R I I

I.

SOCIETATEA VECHĂ

1. REGELE.

Pe la 1904 o mare Domnie de prestigiu se apropia de sfârșit.

Fiindcă Domnia lui Carol I-iu avuse în vedere înainte de toate autoritatea, marea autoritate a Suveranului rare ori văzut și prin urmare neîncunjurat de iubirea care consolidează o dinastie. Sistemul nu-l crease întemeietorul ei, ci-l imitase de la Napoleon al III-lea, care știuse a înlocui astfel însușirile geniale ale celui al cărui nume îl purta și în puterea amintirii glorioase a căruia căpătase autocrația. Clădiri pompoase, drumuri nouă, porturi, creațiuni bătătoare la ochi în domeniul vieții economice și, la ocaziile solemne, cu meșteșug pregătite, discursuri, făcute cu sau fără ajutor, care impuneau prin forma lor literară, severă, plină de reminiscențe istorice prin care se căuta a se pune în legătură cu noua stăpânire întreg trecutul țării, în ce avea mai nobil și mai glorios.

Lipsia doar viața mondenă prin care Impăratul frances izbutise a câștiga, a reținea lângă dînsul și a ferma pe atîția din oamenii de samă cari serviseră cîndva cauza liberală, Regina Elisabeta, romantică iubitoare de singurătate, stăpînită de visurile ei neînfîrinate, de o sensibilitate exagerată, și de o puternică ima-

ginație poetică, nu era soția cu care un rege poate să inaugureze acea viață de recepții strălucitoare, de băluri, de vânători care rămîne legată de numele frumoasei Impărătese Eugenia și care i-a pus la picioare societatea cea mai strălucitoare a Franciei și a Europei întregi. Talentul ei literar firesc, real, de și de o putere mijlocie, cerea singurătatea „Poveștilor Peleşului”, în care a încercat adaptarea la sufletul ei a naturii de munte, a basmelor și a legendelor noastre; valurile **musicei** îi legănavu melancolia și un penel stingaciu **de miniaturistă** încerca să delimiteze o migăloasă artă, cu **totul** străină de tradițiile noastre.

În schimb, personalitatea morală a lui Carol I-iu merita, din partea cui putea să o înțeleagă și s'o prețuiască într'o societate de sus, compusă din boieri, cam indiferenți la principii etice, și de parveniți pentru cari nu era nimic sfînt pe lume, toată recunoașterea și respectul cel mai adînc. Nu i s'a cunoscut public nicio legătură, ceia ce, după Domnia lui Cuza-Vodă, trebuia să fixeze un puternic contrast, și nimic n'a desemnat la o carieră deosebită sau la favoruri speciale bastarzii cari i se atribuiău. Era în privința aceasta în jurul lui o reputație de asprime, pe care știa s'o cultive, oferind aceiași perfectă decență, cu toate momentele dureroase într'o căsnicie care reunia două temperamente cu totul deosebite: am rămas uimit cînd mi-a spus cîndva înainte de un un bal să vin și eu pentru că „sînt multe cocoane frumoase”. Lunile în care regina n'a fost în țară, ducînd supt ceruri albastre și pe apele mîngietoare ale Veneției aspirații neîngăduite și speranțe înfrînte, au rămas acoperite de o taină pe care nimeni n'ar fi îndrăznit s'o împrăstie: întîmplarea face că posed telegramele care se raportă la acest incident de care el a suferit așa de mult fără a mărturisi nimă-nui; și, în timpul cînd se găsia însuși la Veneția, lup-tînd cu ultimele rezistențe ale unui suflet zdrobit, a-

titudinea a rămas aceeași, de o rece hotărîre tăioasă, de refuz al oricărui sentiment de milă față de el însuși.

În ultimii ani, cînd suferinți fizice grozave îl torturau, nimic nu apărea în afară la acela care ținea să păstreze, în orice împrejurare, regalității atitudine ei de o intangibilă maiestate. În zilele de Zece Maiu, în care-i plăcea să admire precisiunea mișcărilor oștirii de la care nu-și deslipia privirea ascuțită, nimeni nu-și dădea samă în de ajuns, nici medicul devotat care-i îngrijia pătimirea, ce cripație a ultimelor resurse trupești îi trebuie. celui care, nemișcat pe calul de războiu, asista, năpădit de amintiri glorioase, la defilarea armatelor sale, veșnic întinerite. La botezul ultimului copil al prinților moștenitori, în fața vulgarului fiu, de uriașe proporții și de rubicundă înfățișare, al lui Wilhelm al II-lea, el mergea în fruntea tuturor, slăbit până la suprimarea cărnii pe fața întipărită de o sforțare eroică, tîrînd greu piciorul, ca unul care voia să moară ostas.

De statură mijlocie, de o ținută magistral stăpînită, sobru în gesturi, măsurat în cuvinte, capabil de a da o demnitate și felului insuficient în care poseda limba romînă și care la un altul ar fi părut ridicul, pătrunzînd, scormonind, până în suflet cu ochii mici albaștri foarte mobili lîngă linia de imperială decisiune a nasului de vultur, omul care unia în el vechi datini de ev mediu renan, mîndria unei ușoare descendențe apropiate de Napoleon, prin bunica sa Ștefania Beauharnais, înfiată de genialul Împărat, și un fel de ruralism romantic venit de la Murații al căror sînge îl avea tatăl său, era una din acele personalități, mai mult din voința lor decît prin largul dar al lui Dumnezeu, care pot să domine și o lume așa de deosebită de a sa cum era aceia a vechii României, căreia nu-i dădea decît ce voia, cînd voia și cît voia. Ajunsese a se cîntări spițerește o inflexiune de voace, un gest al

lui, care ştia câte degete să dea la o audienţă, câte să le ridice la chipiu în răspunsul la un salut, cui şi în ce împrejurare să-i facă neasămănata cinste de a-l pofti să şadă, atunci, când, de obicei, el sta însuşi în picioare, sprijinind doar, în anii de bătrîneţă, pe un scaun genunchiul său obosit.

În astfel de condiţii se întăreşte credinţa cuiva într-o misiune. Şi Suveranii acelui timp, venind în ţara lor de care fuseseră despărţiţi, sau căutîndu-şi aiurea un cîmp de activitate, la popoare care îi chemaseră, erau obişnuiţi a crede în astfel de misiuni, care une ori se isprăviau tragic tocmai din credinţa absolută pe care o aveau că ei, şi numai ei, sînt datori faţă de ei înşişi a îndeplini o datorie. Aşa Maximilian de Austria în Mexic. Niciodată cugetarea lui Carol I-iu n'a ieşit din cercul strict al acestor convingeri. Pentru dînsul România fusese o ţară înapoiată care avusese nevoie de un salvator. În notele sale, redactate pe urmă de intima reginei, Mite Kremnitz, şi de un profesor german, îi plăcuse să noteze că la sosirea sa a fost uimit de aspectul extrem de simplu al frumoasei curţi boiereşti a lui Dinicu Golescu, adăugind şi mlaştina din faţă, în care, între locuinţi bine îngrijite ale unei mîndre boierimi, crescute în Franţa — lucru pe care uită a-l spune —, se bălăciau porcii. Suzeranitatea turcească se presinta în mintea cuceritorului Independenţei, a şefului de oaste ca deosebit de umilitoare. Urmind cu degetul pasagiile din cartea lui Pierre de la Gorce, autorul Istoriei celui de al doilea Imperiu, în care era vorba de dînsul — şi, greşind numele autorului, nu se învoia, el, un rege, s'o recunoască —, el îmi spunea ce deosebire mare e între zilele lui şi acelea, „pline de umilinţă”, ale lui Ştirbei-Vodă, căruia îi recunoştea numai o loaialitate faţă de dînsul, pe care cu minie o însemna absenţă la Vodă-Bibescu şi, altă dată, îi plăcea să puie în contrast miseriile perso-

nale ale unui Alexandru Obrenovici cu ceia ce pentru Romîni a însemnat el însuși. Orice răspuns franc, curajos, ca acela cu care, în ambele cazuri, m'am crezut dator, îl supăra fără s'o spuie. Nu iubia, din acest motiv, pe P. P. Carp, care mergea până la cruzime pentru a schița o atitudine de independență sfidătoare, și o provocare de iuncăr, gata de bătaie, de la care, cînd îi spusese: „Ce bine e cînd o țară are un Suveran inteligent”, își auzise: „Nu, Maiestate, ci o dinastie e în adevăr întemeiată numai cînd poate respecta pe un rege prost”. Intre înțepeneala pe care o dă această credință misionară și o vulgară vanitate sînt asemănări care singure se observă de aceia cari totuși nu știau că, la regimentul din Berlin, căruia-i aparținuse Karl Eitel Zephyrin, i se zicea Karl der Eitle, „Vanitosul”.

Stăpînirile de prestigiu însă, totdeauna prea mult ocupate cu artistică potrivire și presintare a amănuntului, cu măiastra regisare a spectacolului, cu doritul răsunset în opinia publică a țerii și cu o bună reputație în străinătate — Carol I-iu îndemna și încuraja la străini tot ce putea să puie în mai prielnică lumină rezultatul harnicelor sale silinți oneste și nu desprețuia nici condeiul unui Lindenberg, căruia-i încredința și hîrtille cele mai secrete, până la carnetul plin de regrete pentru iubirea francesă, pierdută, a Anei Murat, carnet în care își notase peripețiile personale în timpul campaniei danese —, sînt adesea silite a lăsa la o parte, une ori în întregime, alte ori supt paliativ, marile probleme ale vremii, care și acelea fac parte, ba încă în rîndul întăiu, din datoria unui monarh. Și atunci momentul vine, mai adesea în acei ani de la sfîrșit în cari o viață activă și devotată își face bilanțul și lipsurile, inexorabil constatate, dîr mai adînc, cînd în zidirea minunat alcătuită se produc crăpături care amenință ruina și cineva se întreabă dacă, la capătul

unei astfel de munci și unei încrederi așa de depline în sine însuși, nu amenință, neînlăturabilă, catastrofa finală.

Astfel de gânduri, mărturisite numai lui însuși, care va fi căutat să le dea înlături, cu gesturi de supremă desperare, vor fi trecut și prin mintea septuagenarului prim rege al României. Căci în toate domeniile ochii lui ageri puteau să deosebească semnele acelor cîntiri de planuri care îngrijorează până la înspăimîntare pe clăditorul pentru eternitate.

2. CRISA FINANCIARĂ.

Venit după o mare stăpînire desordonată, a unui om de neobișnuită mărime, atîta timp nebănuită de el singur ca și de alții, dar deprins, ca tot mediul boieresc de atunci, după marile mișcări de curată ideologie, să afișeze un cinism care se părea cea mai sigură marcă a superiorității umane, Domnia lui Carol I-*u* trebuia să fie cumpănită—și s'a silit continuu a fi, cu un Petru Mavrogheni, cu un D. A. Sturdza, în ajutor: unul un spirit organisator de aripi largi, celalt un migălos contabil al disponibilităților — și să ție o socoteală cinstită și minuțioasă a banului public.

Dar această cîntărire de aproape a budgetului, căruia Sturdza îi sacrifica și oara de masă, mulțămindu-se cu provisiile sumare din buzunarul său ministerial, se poate potrivi greu cu dorința neconținută a unei creațiuni, fie ea și numai aparentă, ușoară, inutilă, ba chiar stricătoare.

Și această necesitate de neîntreruptă ctitorie dominează spiritul regelui și ea era împărtășită, cu entuziasm, cu o mulțămire desăvîrșită, la orice zid nou se ridica, de întreaga clasă dominantă, al cărei scop suprem era totala dărîmarea a vechii șandramale desprețuite din vremea „țerișoarelor vasale”, de caracter „oriental” și de reminiscență „fanariotă”, îngust drămăluite în chemarea și în toate rosturile lor de niște domnișori indi-

geni, ale căror sforțări roditoare nu meritau nicio considerație, nu numai fiindcă erau fără reclamă națională și fără răsunet mondial, dar și pentru că aceștia erau doar niște bieți localnici pe cari toți îi văzuseră crescînd în mijlocul societății românești, de la sine inferioară.

Nu se putea să fie primit cineva în audiență de regele Carol fără să audă bucuria că o asemenea moștenire din cale afară de modestă a fost înlăturată, pentru ceva mai mare, mai impunător, mai european și occidental. În locul plăcutelor orășele de pe vremuri, cu căsuțele pierdute în grădini, cu falnicele curți boierești cuprinzînd o gospodărie complexă, perfect supravegheată, s'au format, spre mulțămirea tuturor, fără un cuvînt de protestare în numele simpaticei civilizații indigene, năvălită cu tîrnăcoapele nerăbdătoare, imitații nesăbuite a grupărilor urbane din Ardealul săsesc și unguresc, cu casele-„vagon”, avînd la prafu străzii salonul nelocuit și la capăt, alături de bucătărie și de atenanțele rău mirositoare, camerele de dormit și clocitoarele copiilor; florile aclimatate de generații, cu mușcatele, nemțisorii, bujorii și condurașii lor, nu mai fură înnoile în pretențioase primăveri sterpe de gust, pomii roditori, din produsul cărora fiert în zahăr se hrăneau cămărilor totdeauna pline, nu mai fură nici curății, nici sădiți de iznoavă; în pustiul unei curți pietruite, zidirea fără stil își expunea ingerii de teracotă și geamlîcurile de sticlă colorată. Școli fără încunjurime de natură, fără cerdace de zbeguire în zilele ploioase și reci, fără altă mobilare decît a greoaielor bănci scrijelate și a tablourilor de strigătoare cromolitografie care desonorau, în grupări țapene, cu figuri fără expresie, scenele mari ale istoriei naționale, răsăriau, pentru profesori de șablon mai mult decît pentru copilași vioi și plini de inițiativă, pentru a învedera progresul cul-

tural al noii epoce. Administrații publice, „Palate de justiție” fudule erau modelul însuși al lipsei de bun gust, dar regele li ierta acest păcat, el însuși fiind nesimțitor la multe sensuri ale frumuseții, de și, tîmp lar artist, îngrămădia lemnul scobit în castelul pur renan, plin de vitralii germanice și de oțelul armăturilor unor cavaleri din alte locuri, li-l ierta numai pentru că erau, în șubrezenia lor, vădită de a doua zi, înalte, largi și „aveau fațadă”. Rare ori numai omul care ascundea cu îngrijire un humor ce i se părea nepotrivit cu situația regală observa în două cuvinte tăioase că rîndurile grămădite unul peste altul nu represintau decît o îngreuiare a serviciului și încă o zădărnice a vanității coplesitoare.

Inaugurările întovărășite de baterea unor medalii care repetau figura, numele și laudele Suveranului erau totdeauna pentru Carol I-iu momente de mare bucurie, după fiecare din ele patria pîrîndu-i esențial sporită. Ii plăcea adesea să sublinieze că în astfel de fundațiuni lui îi revine întăia inițiativă. Era încîntat cînd putea vorbi străinului, nu numai de bogăția, de frumoasa înzestrare tehnică a ocnelor noastre, dar de măreția podului peste Dunăre legînd țara pe care o primise și provincia pe care o considera ca o cucerire a sa cu armele, Dobrogea, și această frumoasă ispravă a asigurat totdeauna lui Anghel Saligny, om de talent fără îndoială și de bună gospodărie, un înalt loc în stima regală. Nu se sătura detailînd visitorilor demni de o astfel de cinste acel palat de la Sinaia în care lucrase și ca arhitect și ca meșter și la care, dominat de o superstiție ascunsă, înțelegea să tot lucreze pînă în ultima clipă a vieții sale.

În același timp, Carol I-iu credea că el e cel d'întăiu care, după un Matei Basarab și un Constantin Brîncoveanu, se gîndește la dărpănarea acelor mîndre lă-

cașuri ale cultului ortodox a căror valoare o arătase mai de curînd gustul unui Alexandru Odobescu, boierul diletant de arheologie, ca știința cea mai „luxoasă”, care chemase pentru a le schița pe pictorul elvețian Trenk. Nu-i spusese nimeni că Domnii Regulamentului Organic, influențați de sacrele amintiri pe care le răscolia, aducîndu-le la suprafață, zeloasa istoriografie a timpului, se gîndiseră cu dragoste și cu un ales simț de gospodari la aceste venerabile mănăstiri și biserici, și, dacă Bibescu și Știrbei, în Muntenia — Moldova practicului Mihai Sturdza fiind mai puțin sensibilă la asemenea lucruri —, au dat clădirile neegalabile în timpurile noastre pe sama neștiutorilor și neinteligenților meșteri din Viena, un Alexandru Ghica nu știa cum să recomande mai mult restauratorilor păstrarea a tot ce nu corespunde cu gustul timpului. Și, astfel, în ciuda observațiilor pe care le va fi făcut Odobescu, totuși foarte „occidental” în materie de gust, cu toată arheologia lui, și contra opoziției înviersunate și curagioase față de Guvern și Domn a pictorului Teodor Aman, biserica lui Neagoe-Vodă, golită de toată împrejurimea ei simpatică și necesară și flancată de un greoiu palat în stil moldovenesc de cărămidă aparentă, a fost dărîmată și refăcută copilărește de un Lecomte du Noüy, elev al greșitelor concepții ale lui Viollet-le-Duc, inaugurarea zidirii noi, a „zăharniței parisiene”, după expresia lui Aman, făcîndu-se cu cea mai mare pompă în fața familiei regale, încîntată, și cu o poezie proastă a îmbătrînitului poet național, devenit cîntăreț de curte, cu apartament în palatul de la Sinaia, Vasile Alecsandri. Răzăluită cu îngrijire, aurită cu risipă, biserica lui Vasile Lupu, Trei Ierarhii, din Iași, rămasă și ea stîngeră de clopotniță și de chilii, dar alături cu o anacronică „sală gotică”, avu aceeași soartă, și cu aceeași solemnitățe regală a fost și ea deschisă, nu credincioșilor, ci unui public special, la zile anumite. Numai

Sf. Dumitru din Craiova, făcut nou-nouț, cu pictura fratelui aceluiași arhitect francez, devenit și comensal al regelui, nu ajunsese la această zi de bucurie pentru isprava vandalică, iar aceia a celor mai frumoase fresce din veacul al XIV-lea neo-bizantin, Biserica Domnăscă din Argeș, osîndită și ea la distrugere și refacere, scăpă numai din cauza intervenției la vreme a unui suflet delicat și a unui om de gust, arhitectul Grigore Cerkez, membru al acelei Comisiuni a Monumentelor Istorie care până atunci se făcuse complice a unor astfel de isprăvi.

Toate acestea, până la Palatul Casei de Depuneri și Consemnații din București, cu greoaia lui cupolă, până la al Băncii Naționale, cu totul fără stil, la Palatul Poștelor, supt care geme pămîntul — și D. A. Sturdza, îngrozit de atîta cheltuială pentru o zidire totuși nu destul de practică, impunea birjarului, cu un cal sau cu doi, căruia îi plătia anticipat, ca să nu fie discuție la urmă, să încunjure cu îngrijire acest monument de risipă babilonică—, la Palatul Camerei Deputaților, care în locul simpaticului vechiu local mănăstiresc, plin de amintiri scumpe, s'a ridicat, suindu-se elefantul cu labele d'înainte pe dealul Mitropoliei, ocupat de smerite înființări domnești și episcopale — și la un Senat de aceeași calitate, lîngă Palatul de Justiție, masiv cu toate planurile unui Mincu, ridicîndu-și piatra de piramidă egipteană în fața strădiței care se povîrnește umil spre malul plin de buruiene al Dîmboviței, sărăcăcios canalisată și întrebuițată ca un canal de scurgere a tuturor impurităților, toate acestea cereau bani, mulți bani, și țara nu-i avea.

Atunci, pentru opere de trufie, a căror necesitate nu era imediată și care, oricum, nu reclamau astfel de proporții și atîtea împodobiri nepotrivite, după judecata oricărui străin, pentru mijloacele, restrînse încă, ale unei societăți patriarhale, pe care nimeni n'o organisase

pentru a susține printr'o producție foarte mult sporită astfel de sarcini, s'a recurs la împrumuturi în străinătate.

Germania lui Bleichröder a societății Diskonto-Gesellschaft era acolo pentru a ne servi, nu atîta ca omagiu față de marele realizator german în România care era regele, cît pentru a ne lega astfel și mai strîns de alianța Centralilor de care ajunseserăm a atîrna în totul. „Robinetul” curgea astfel la orice atingere, și nici un ministru de Finanțe, de la priceputul bancher Menelas Ghermani, introducătorul etalonului unic de aur, încoace, nu pregeta să se adreseze la dînsul. Unul din ei, tînăr pe la 1890, spunea chiar, într'o societate particulară, cu un aier de desinvoltură, că, „dacă-ți trebuie bani, iei: de unde poți, în ce condiții poți, iar urmașii vor căuta ei să se descurce”.

În acest fel, încă din 1899, cînd, din cauza chestiei Burilor care puneă Germania în fața Angliei, pe priporul unui războiu sentimental de opinie publică, se caseră capitalurile, se ajunsese la cea d'întăiu din marile crise care au semnalat ultima parte a Domniei de prestigiu. Una din recoltele rele, care veniau periodic, pusese România în situația de a nu-și ținea angajamentele, de a nu-și plăti chiar funcționarii, și capitalul străin, adecă numai cel german, căci cu altul ne deprinsesem a nu avea legături, și nu puteam aștepta nimic de la adversarii politicei noastre externe, refusă să susție finanțe deficitare, care amenințau cu o catastrofă.

Conservatorii, în frunte cu bunul bătrîn pacific Gheorghe Cantacuzino, plin de mîndrie familială, surîzător din ochii blînzi albaștri, ca și din coafura îngrijită a părului sur și din favoritele lui imperiale, cu care paradă într'o carătă cu livrea roșie și argint asemenea cu acea albastră și aur a Curții regale, crezură că prin artificii în legătură cu dispozițiile ace-

leiași finanțe străine se va putea ieși din greutate, așteptînd bielsugul, posibil, al unei noi recolte. La ideile lor se opuse D. A. Sturdza, întrupînd bunul simț al înaintașilor săi, boieri de baștină ai vechii Moldove.

„Cuconul Mitiță”, cum îi ziceau unii cu adînc respect, legat cu o salvatoare frică, iar alții cu o ironie ușoară, care ținea samă numai de anumite defecte ușoare de caricaturat, era să fie teolog și făcuse studii de această specialitate, pe lîngă cele de drept, la Iena. Intors dintr’o Germanie absolutistă, cu direcție severă, care uitase și de idealismul revoluționar al lui von Stein și de romantismul creator al epocii lui Ranke, în care se formase un Mihail Kogălniceanu, el se legase pentru toată viața de concepția rigidă a „omului de Stat”, capabil de a face orice, după anumite norme abstracte, într’o societate a cărui cultură avea datoria s’o sprijine, dar fără a căuta să străbată până în sufletul ei și fără a se lăsa condus, ceia ce ar fi o neiertată slăbiciune, o abdicare și o umilință, de sufletul acesteia. Anchilosat în această concepție,— pe care, de altfel, o împărtășia, desprețuindu-l profund, și P. P. Carp, alt imitator al „omului de Stat” german, al Bismarckului provocator, rău de gură și gata de lovituri,—măruntul birocrat, care invoca, și nu fără drept, partea sa de secretar, îngrijit de formele diplomatice, al aceloră cari, mult mai mari ca dînsul, uniseră cele două Principate—pentru el mai mult decît pentru oricine altul „țerișoarele vasale”—, se conducea în viața politică, în care prin rigiditatea sa îndărătnică ajunsese a căpăta unul din cele mai înalte locuri, numai de două principii. Întăiu devotamentul, până la sărutarea mîinii, față de Suveranul absolut, providențial pe care-l atacase cîndva violent și căruia, acum, îi închina, în românește și în franțuzește, cu ajutorul Academiei Romîne, unde era al doilea ctitor, masive publicații documentare, menite să arăte că totul vine de la Carol I-,iu, numai de la el. Și, al doilea, verifi-

care a mărunțită a tot ceia ce este formă în viață publică. Un călduros patriotism, fără atingere cu naționalismul pe care neorganicitatea sa de spirit nu-l putea înțelege decît ca pe un element de Stat pe lîngă atîtea altele, patriotism unit cu admirația nelimitată față de Germania studiilor, devenită și a politicei sale, și cu groază față de Rusia, ale cărei căngi zgriptorești le vedea veșnic întinse ca să ne prindă și să ne sfîșie—îmi dădea sfatul să termin mai iute prefața, și despre epoca Regulamentului Organic, la volumul X din colecția „Hurmuzaki” până ce Țarul nu pune capăt României politice —, constituia fondul sentimental al politicei sale, determinată supt raportul ideilor de concepții fără îndoială total absolute.

Dar în crisa financiară de la 1899 el a fost țerii de cel mai mare folos prin calitățile ca și prin defectele sale și, într'un moment de franchiseță, observatorul filosofic, de forme, în fapt, tot așa de rigide, al vieții politice românești, Maiorescu, o recunoștea, cu obișnuitul gest de despreț al tuturor junimiștilor săi față de bătrînul „om de Stat”, de o altă factură germană¹.

¹ Cît de mult acest despreț, pe care oricine s'a apropiat de Sturdza l-a auzit rostindu-se nu odată, se prefăcea în contact cu acele realități sociale pe care criticul de odinioară al „Convorbirilor” știa mai bine decît oricine să le ție în samă, o dovedesc rîndurile următoare ale lui din „Memorii” (în aceleași „Convorbiri” pe 1930, p. 110), pe care le adresa, ca președinte de Consiliu, aceluia care de mai multe ori înainte de dînsul îmbrăcase această demnitate:

„București, 1/11 August 1913.

„Mult stimată domnule Sturdza,

„Vă mulțumesc pentru trimiterea prea-insemnatei lucrări asupra Comisiunii Europene a Dunării și pentru cuvintele care o însoțesc. Aceste cuvinte scrise de bărbatul de Stat al Țerii a cărei viață întreagă a fost și este împreunată cu desvoltarea politică și culturală a României renăscute sînt pentru mine o răsplată din cele mai mari ce mi le-ar fi putut hărăzi soarta.

„Vă sînt adînc recunoscător și vă rog să primiți tot odată încredințarea înaltului meu respect.

T. Maiorescu.“

Dimitrie Sturdza ar fi putut să invoce, de altfel, pentru înlăturarea magnificenței cheltuitoare părerea însăși a străinătății.

Iată cum opinia publică englesă socotia atunci, la 1899, situația financiară a României și motivele pentru care ajunsese la o astfel de deplorabilă ananghie una din țerile cele mai bogate, prin ea însăși, din lumea întreagă, și locuită, aproape unitar, în marginele înguste de atunci, de o rasă cu care puțină bunăvoință inteligentă poate face orice, chiar și—dacă nu mai ales — în ciuda unei clase dominante, cu desăvîrșire rău crescute, rău educate și întărite în defectele sale printr'o viață politică a cărei caracterizare se va impune mai departe.

„Datoria publică, plasată mai ales în Germania, se ridica la aproape cinzeci și unul de milioane de lire sterline. Dobânzile fuseseră plătite regulat. Dar ușurința cu care banii se împrumutaseră totdeauna dăduse naștere la mari extravagante. Cheltuielile care trebuiau să fie suportate din budgetul obișnuit, precum și ridicarea unor mărețe oficii publice la București, erau sprijinite adesea din împrumuturi; și se luase obiceiul ca, atunci când erau bani puțini, să se emită bonuri de tesaur¹”, a căror cifră ajungea acum la nu mai puțin de două milioane și jumătate. În 1899, adaugă criticul engles, care nu făcea decât să rostească o părere ce era în sufletul tuturor acelor pe cari nu-i orbia interesul de partid și cari nu credeau

¹ The public debt, mostly, placed in Germany, amounted to about L. 51 ml. The interest had been regularly paid. But the facility with which many had always been borrowed gave rise to great extravagance. Expenses which ought to have been defrayed out of the ordinary budget, such as the erection of magnificent public offices at Bucharest, were frequently defrayed out of the loans; and the custom had arisen, when money was scarce, of issuing treasury bonds; *Encyclopaedia Britannica*, art. Rumania.

220043281 =

în formulele cu care se acoperiau neajunsuri din ce în ce mai evidente, recolta dăduse o posibilitate de export în valoare de numai trei milioane și jumătate față de aproape de trei ori aceeași cifră în anul următor.

Înainte de a trece puterea lui D. A. Sturdza, cu mijloacele lui patriarhale, guvernul conservator încercă, desperat, același mijloc al împrumutului, oricare i-ar fi condițiile și consecințele. Acest împrumut încheiat în toamna lui 1899, în sumă de șapte milioane de livre sterlinge, îndată înghițite, ca obișnuit, de nevoile curente, cuprindea condiții cum nu le mai cunoscuse până atunci Statul român: „Pe lângă că se plătia o rată de interes mult mai înaltă decât înainte, România se îndatora să nu contracteze alte împrumuturi inutile până ce nu se va plăti acesta”¹.

La 26 Februar st. n. 1901 Sturdza lua puterea, pe care o păstră până în ultima zi a anului 1904. Aș zice: Sturdza personal, pentru că vederile și metodele lui, de foarte vechiu, de cel mai vechiu conservator în politica românească, nu erau acelea ale partidului liberal pe care-l presida și care, din nepotrivire cu dînsul—, se mai trezise odată o revoltă de intelectuali, fără principiile sale morale, revoltă condusă de oameni de inteligență, dar și de lipsa de convingeri și de viața desordonată, a lui C. Dimitrescu-Iași, surizător profesor de Universitate, retoric, fără lucrări și fără elevi formați de dînsul, care se pusese supt blajina ocrotire a bătrînului economist național P. S. Aurelian—, era să-l răstoarne de la guvern prin sistematica abținere de la lucrările Parlamentului.

Străin de orice preocupății electorale, indiferent față de orice mișcare a opiniei publice, kantian închis în

¹ Besides paying a much higher rate of interest than heretofore it bound itself not to contract any further loans until this one was paid; *ibid.*

doctrina datoriei care, cu orice preț, fără interes și fără plăcere se pretinde înfăptuită, tiran cu gesturi imperioase, căruia, pentru a se trage tot folosul absolutismului său, i s'ar fi cerut numai o consecvență nepotrivită cu capriciile sale de bolnav și o puțință de a osebi între neimportant și hotărîtor pe care, din nenorocire, i-o refusase natura, moșneagul moldovean făcu atunci ceea ce adese ori în asemenea împrejurări a făcut rasa, cu totul particulară, și cu desăvîrșire superioară, din care făcea parte.

România avea fără îndoială prea mulți funcționari, jumătate dintre dînșii cu desăvîrșire inutili. De la cinovnicii introduși de Regulamentul Organic, contrafacerea Statului napoleonian nu făcuse decît să adauge numărul inutilităților. Aceasta era doar oastea mai sigură a partidelor în luptă: pretorienii birourilor de pur formalism, de hîrtilărit netrebnic prin care se îngreua administrația publică. La fiecare schimbare de regim, nefiind un statut de stabilitate—care și acesta oferă primejdii într'o societate avînd așa de puțin simțul datoriei sale —, contingentul unora era înlocuit cu al celorlalți, și cei d'întăiu formau armătura întrunirilor publice de agitație, care, de la o vreme, nu mai conținueau, a demonstrațiilor de stradă, alături de oamennii cîștigați cu o piesă de cinci lei, de haimanale, de curioși și de plebea Capitalei. Un salariu ridicat făcea ca funcționarul să nu recurgă la alte izvoare de venit, dar el nu făcea economii, de asigurare pentru zile grele, sau de fructificare.

De acești stăpîni ai vieții publice Sturdza îndrăzni să se atingă.

El încredință misiunea de a pregăti reducerea temporară a salariilor, care de fapt se întinse asupra multor ani, profesorul Spiru C. Haret de la Universitatea din București, matematician de valoare, format la Paris, spirit clar și sobru, capabil de o continuă muncă

de birocrat, care-i mai lăsa și timpul necesar pentru a întreține în lumea învățătorilor și a preoților o corespondență de coleg, de prieten care era să-i câștige lui și partidului din care făcea parte o largă și meritată popularitate. Omului care trebuia să întreprindă ca ministru o întreagă operă de reorganizare, după principiile „omului de Stat”, care erau ale șefului său și ale epocii sale, dar și cu o grijă de „științific” care se ține la abstracții, la cadre strict fixate și crede în metode infailibile, îi revenise deocamdată sarcina de a ușura budgetul. Soluțiile pe care le presintă fură acceptate fără discuție, și „curba lui Haret”, „democratică” prin aceea că ținea samă de nevoile de viață ale celor mici, reduse, aproape fără protestări din partea unei lumi neașteptat de cuminți și gata la sacrificii,—instinctul rasei biruind astfel reaua educație—, greutatea financiară actuale.

Sturdza, scos de ai săi, căroră li trebuia o politică de alte orizonturi, și mai bună, dar și mai rea decât a lui, putu să plece astfel fără să se găsească în situația de a trimite la Berlin, pentru un nou împrumut, emisari de aceea, autorizați și de rege, cari, prin atitudinea lor tânguitoare unită cu lipsa unor facultăți spirituale deosebite, și-au meritat în cercurile lui Bleichröder calificarea de *weinende Esel*, „măgari cari se plîng”.

Conservatorii, întorși la putere prin voia tinerilor liberali revoltați, veniră cu idei care întreceau fericitul cerc strîmt în care, timp de trei ani, aproape o legislație întreagă, reușise a se închide, fără auz, și în acest domeniu, pentru glasul sirenelor, bătrînul Moldovean. Ei aduseră înainte, prin avocatul Take Ionescu, devenit, prin talent, factor important într'un partid de boieri, mai ales munteni, ideea unei conversiuni a datoriei publice prin acel nou împrumut înaintea căruia se dăduse înapoi, făcîndu-și cruce și blăstămînd pe Satana, Sturdza.

Susținută de o presă pricepută, conversiunea din Maiu 1905 a fost socotită ca un mare act de Stat, merit să aibă repercusiuni asupra întregului viitor al finanțelor noastre. De fapt acest împrumut creștea sarcinile care apăsau destul de greu asupra unei societăți nu destul de evoluată în sens european. De la cincizeci și patru de milioane (cu dobândă de 4%), se ajungea prin această operație, pe care liberalii au și criticat-o vehement, amestecând și atacuri la onestitatea personală a adversarilor, la suma de 53.367.000.

Peste câteva luni, supt același guvern al lui Gheorghe Cantacuzino — cea ce era oarecum nedrept, cea mai însemnată muncă, indemnul cel mai stăruitor, rezultatele cele mai prețioase în această așa de lungă Domnie aparținând fără îndoială liberalilor—, se serbau, cu cheltuieli foarte însemnate, cei patruzeci de ani de Domnie ai lui Carol I-ii. Anul următor puse pe Suveranul care se simția, în trista stare de sănătate, mîndru de isprava îndeplinită, în fața unei zguduiți sociale neasămănat mai grozave decît greutatea financiară de care cu opt ani înainte se lovise Domnia socotelilor oneste și întrebuițării controlate a banului public.

3. CRISA SOCIALĂ.

În cursul acestor patruzeci de ani situația țăranului nu evoluase aproape de loc prin vre-o acțiune a Statului, care ar fi purtat de grijă categoriei celei mai numeroase, mai interesante și mai nenorocite din populația românească.

Răscoala din 1888 arătase în de ajuns că nu mai poate merge așa. Recurgîndu-se la paliativul unei noi și neînsemnate împărțiri de pămînturi din largul disponibil al moșilor Statului, se aruncase asupra motive-
lor unei mișcări locale, care nu se semnalase prin acte violente și nu vărsase sîngele, bănuiala că nu adevăratele suferinți ale poporului provocaseră tulburările, ci mîna străină, uneltirile Rusiei, care, cu gîndul, nepărăsit, de a ne anexa totuși, și-ar fi trimis prin sate specialiștii în două domenii atît de deosebite ca al iconarilor și jugănarilor. Apoi, a doua zi după ce glasul de suferință și de amenințare tăcuse, lumea politică se întoarse la vechile preocupări meschine, de lupte pentru putere.

Problema țărească era fără îndoială, înainte de toate, una de cultură, căci pregătirea micului agricultor, cu tot instinctul și experiența lui, era a iobagului din evul mediu — un publicist socialist venit din Rusia, Solomon Katz, devenit în literatura românească Ioan Gherea, iar în cetățenie Constantin Dobrogeanu, a scris mai tîrziu o carte de metafizică socială: *Neoiobăgia*, mult

cețită și primită cu căldură, în cercurile tinerețului fără deosebire —, una de credit și una de asociație.

Școala rurală moștenită de la Cuza-Vodă, care și el o avea de la Domnia Regulamentului Organic, n'a fost nici după reformele de program ale lui Haret, pe care-l interesa mai mult învățătorul ca hotărîtor factor politic în sate decît școala lui, de care nu s'a apropiat esențial acest spirit puternic, dar îngust, un mijloc de a *înălța pe țeran la locul lui*, ci ea a continuat să creeze „savanți”, a căror rîvnire era să se desfacă, „înălțîndu-se”; de brazda pe care înaintașii lor cheltuiseră o muncă istovitoare și presupusă de valoare inferioară. Deserțiunea de la țară a continuat fără ca ea să trezească acele îngrijorări care ar fi scutit de multe greșeli și primejdii în viitor.

Intemeierea școlilor de agricultură, mari și mici, acestea din urmă fiind așezate la țară, dar, din cauza intereselor profesorilor, pe cît se poate în marginea centrelor orășenești, n'a contribuit la crearea acelei „burghesii” a satelor de care, și ca exemplu pentru ceilalți, se simția — și se simte până astăzi — așa de mare nevoie. Vechile expoziții regionale de agricultură, care erau, prin răsplătirile și diplomele lor, un adevărat îndemn la emulație, se părăsiseră după 1880. Inspectorii agricoli, adesea total ignoranți, făceau parte din tagma partizanilor politici plasați unde se poate. Niciodată, în țara miilor de bursieri peste graniță, un țeran n'a fost trimes, ca să vadă alte sisteme de cultură, în Lombardia, în Danemarca, fie și măcar între Sașii și Romîni din Ardeal. Producția noastră la hectar continua să fie una din cele mai scăzute din lume, și, chiar la marii proprietari, inovația în ce privește natura culturilor, potrivită cu cereerea tîrgului mondial, lipsia aproape cu desăvîrșire, România fiind o țară de porumb și de grîu, cu ceva orz și ovăs. Culturi care odinioară fuseseră bogăția și

mîndria noastră: a inului, a cînepei, inutile în satele care-și luau acum îmbrăcămintea de la micul comerț al tîrgurilor, fuseseră părăsite în același timp cînd nu mai exportam mierea și ceara din care se hrăneau prișăcarii moldoveni. Iar, cu tot serviciul zootehnic și cu toată școala de veterinărie, care aduna un număr de profesori pricepuți și activi, vitele degenerare ale Romăniei, rău hrănite, ținute în ploaie și frig, neîngrijite la boli și neșesălate o viață întreagă, nu sămăneau cu splendidele exemplare bovine pe care un Alexandru Lăpușneanu pe la 1560 le exporta prin Danzig până în Anglia. În ce privește caii, pe cînd Banatul de supt dominația ungurească și chiar Basarabia Rușilor scotea strălucite exemplare ale rasei arabe aclimatizate la noi, Statul român se aprovisiona, ca și particularii, cu rase din străinătate, arătoase la făptură, dar incapabile de a se păstra bine în condițiile de la noi. Expediția din Bulgaria la 1913 a umplut văile cu frumoșii sirepi ai birjarilor bucureșteni, pe cînd biata gloabă, capabilă de desvoltare, a țeranului și-a tîrît miseria fiziologică în tot cursul campaniei. Încercări de a ridica rasa oilor, făcute de cîțiva proprietari doritori de a avea merinoși n'au fost decît un obiect de curiositate, mai curînd ironică. O țară care ar fi putut să ignoreze orice împrumut și să înfrunte orice lipsuri ale naturii în cîte una din ramurile producției sale rămînea staționară în uriașa concurență a lumii care nu înceta în iscodirea unor noi metode și în asocierea tuturor forțelor naționale pentru a face din agricultură, chiar în țările cu un sol mai curînd impropriu, una din principalele baze ale prosperității economice.

În ce privește creditul, țeranul din România, incapabil să alcătuiască din propria sa inițiativă organizații financiare care să-l susție în anii răi și să-i permită desvoltarea exploatației, aștepta, din nenorocire, ceia ce n'a fost cazul pentru conaționali de aceeași ocupa-

ție din Ardeal și Banat, totul de la Statul în conducerea căruia după legea electorală avea o așa de mică parte, iar în realitatea lucrurilor chiar niciuna.

Deci, când, la 1873, s'a alcătuit Creditul Funciar Rural, ȧeranul n'a fost întrebă, n'a avut niciun rol în organizare și n'a tras niciun folos dintr'o creație care i-a rămas străină. Cele 64 de milioane de bonuri de la început, mai mult decât înzecite pe urmă, au trecut către marii proprietari, cari ei înșii prea adese ori au primit împrumutul în condiții care, departe de a-i susține, li-au grăbit, mai ales în Moldova, ruina în folosul capitalului cămătăresc, aflător acolo în minile Evreilor. Băncile de credit pentru agricultură pe care le-a întemeiat o lege din 1881, cu sprijinul Statului și al județelor, cu un capital de zece milioane și jumătate lei aur, au întâlnit neînțelegere din partea publicului orășenesc, și au trebuit să se contopească în Creditul Agricol de la 1892, care el însuși va trebui să se piardă într'o organizație, plecată aceasta de la ȧerănimea ea însăși sau mai ales de la învățătorii și preoții stărniți de inițiativele lui Haret, cari au izbutit a trezi în masele rurale un spirit de întreprindere și de afaceri¹.

Ar părea curios că mișcarea n'a pornit din marile județe bogate, unde sătenii ar fi putut fi cîștigați mai ușor. Ea are un caracter mai ales oltean, în legătură cu viața satelor din această regiune, care nu și-a pierdut niciodată originalitatea locală. Un Dimitrescu, din Bumbești Gorjului, ȧinut deosebit de sărac, dar împovărat, tocmai de aceia, și atunci, de datorii și avînd dintr'o generație în alta spiritul luptător care a dat istoriei ȧeranului român pagina lui Tudor Vladimirescu, și alții în aceeași situație prin ȧinuturi asămănătoare au dat semnalul la 1891, și o dovadă de vitalitate a fost

¹ Pe scurt și în Forter și Rostovsky, *The Roumanian Handbook*, Londra 1931, p. 122 și urm.

răpedea imitare a acestui exemplu, — numărul acestor tovarășii bănești, de altfel rău organizate și gata să cadă în mîna aceluiași cămătari și a altora asemenea cu dinșii, sau să ajungă la dispoziția Statului, dătător interesat de fonduri pentru ca să aibă, împreună cu comitetul, un nou instrument politic, ridicîndu-se în vre-o zece ani până la șapte sute.

Această creațiune spontanee a satelor este dovada și a lipsei de credit în care se sbătea țerănimea părăsită, și a nedestoiniciei Statului, care, de altfel, îndată ce și-a dat samă de valoarea acelor bănci, s'a grăbit să li impuie o lege, în 1903, pentru ca, în curînd, să caute și să izbutească a li influența congresele, până ce, încredințîndu-se că o robire completă a acestor adunări se lovește de un așteptat spirit de autonomie și independență, să facă așa încît congresele nu s'au mai putut aduna.

Și acele șapte sute de bănci populare din 1921, ba chiar cele trei mii din 1914, reunind 600.000 de subscriitori, cea mai mare parte numai cu numele, fără nicio puțință de înrîurire, și puînd laolaltă peste un milion, represintau fără îndoială cu mult prea puțin pentru nevoile unei țerărimi care, ruptă de filantropii de după 1848 din legăturile, socotite umilitoare, cu proprietatea mare, rămăsese se poate zice: în pielea goală.

În sfîrșit, individualist, țeranul din satele de obicei mărunte, și, afară de regiunea dealurilor, sămănate la distanțe mari, fără legătură mai strînsă între ele, cu spiritul separatist de celulă organică, genealogică, pe care l-au avut din capul locului, nu s'a gîndit să caute mîna altui țeran, pentru scopuri care să li fie comune. Erau în România țerani, dar nu și o țerănime, în calitate de clasă socială, și numai ea, alegîndu-și oamenii ei, oamenii adevărați, și nu prin păstrarea singură a unui costum rentabil supt raportul electoral, ar fi pu-

tut să provoace, nu cîteva măsuri răzlețe, rău aplicate prin oameni cari n'aveau un interes special, ci o întreagă legislație, cu elementele strîns legate organic, prin care, și din partea Statului, s'ar fi putut ajunge la resolvirea acelei „chestii țărănești” care, de mult, servia numai pentru broșuri reformiste, pentru eventuale discursuri, mai ales de candidaturi, și pentru agitația celor cari nu putuseră și ei să parvie.

Astfel țeranul, fără pămînt prea adese ori, fără credit — ceia ce-l făcea să vadă în orice cămătar, în orice proprietar sau arendaș care mînuia banul un dușman care trebuie neapărat distrus —, fără lumină și fără conducători vrednici de acest nume — căci încercarea unui învățător chipos și plin de temperament, cu darul elocvenței, Dobrescu-Argeș, căzuse prin compromiterea dibace a acestuia într-o meschină afacere de bani — dădu foc țerii printr-o revoluție agrară.

Ea ar fi izbucnit de mult încă, dacă ar fi fost și elementul acela mistic fără care țeranul nostru nu pornește la luptă. Dar în 1906 studențimea din București manifestă contra represintării la Teatrul Național a unei piese franceze de boulevard, de către un comitet de doamne cu scop filantropic; s'a dat o luptă cu poiziția, și armata, intervenind, n'a tras.

Era cel d'intăiu cas, de la 1848 până atunci, în care să fi triumfat o răscoală. După biruință, o propagandă începuse, națională și democratică, despre care va fi vorba cînd se vor cerceta elementele de cultură. Studenții, încălziți de un crez, ale cărui origine și desvoltare se vor prezenta în partea a doua a acestei lucrări, începură o operă de deșteptare la sate. Aici, într-o mentalitate stăpînită de superstiții, „studentul” începu să apară ca mîntuitorul revoluționar, și de pe urma unor scrieri sentimentale ale reginei Elisabeta, răspîndite cine știe cum la sate, se formă o legătură, între soția Suveranului, devenită apărătoare a săracilor, și între

propagandiști, reali sau închipuiți, pe cari o imaginație înflăcărată și-i represinta ca străbătînd țara călări în toiul nopții ca să aducă noul crez de mîntuire.

Această stare de spirit s'a răspîndit mai mult în Muntenia și anume în șes, prin apropierea Capitalei, în județele Ilfov și Vlașca. În Oltenia însă ardea supt spuză vechea aplecare spre jacqueriile țerănești. Iar în Moldova se simția tot mai nesuferită apăsarea trusurilor evreiești mînuind capitaluri împrumutate la bănci din Galiția, care erau represintate mai ales prin dibacea activitate cuceritoare a fraților Fișer, Moise sau Mochi, și Calman, personalități puțin interesante în ele înseși. Evrei comuni, fără știință de carte, lucrînd primitiv cu o populație primiiivă, pe alături de Stat, care, servit de organe subalterne total neinteligente și fără simț, lăsa ca lucrurile să se petreacă în voia lor. Cugeători, scriitori, de aceeași origine națională, dar amestecați în viața culturală a țerii, ca foarte finul spirit care a fost Ronetti Roman, autorul cîndva al unui poem byronian și mai pe urmă al puternicei drame *Manase*, el însuși un arendaș și un om de afaceri, rostiseră sentința de condamnare la istovirea totală a pămîntului ca și a omului care se confunda cu dînsul. Țeranii erau să arăte, în porniri răzlețe, de o furie oarbă, căroră li-au lipsit, total, șefii, că rasa în aparență stoarsă are încă puterea de a-și răsbuna, cerînd fără logică, cu atît mai puțin în formule clare, desrobirea.

La Flămînzii, supt influența, dar fără vinovăția penală a învățătorului Maxim, se produse cea d'întăiu din aceste explozii ale mulțimilor fără luminători și fără prieteni, trăind în țara lor ca într'o miserabilă colonie supusă unei țeri străine. Acolo, în județul Botoșani, trupa a tras, și cel d'întăiu sînge țerănesc curse, provocînd indignarea generală a cărturarilor, de la socia-

liștii Cantacuzino și Voinov până la naționalistul N. Iorga; d. Simion Mehedinți, fiu de țăran sovejan și autor al frumoaselor schițe din viața alor săi, se retrase înaintea interdicției șefului său conservator doctrinar, Maiorescu. În câteva zile chestia, deschisă astfel cu violență, era în discuția Camerei Deputaților.

Acuma însă flacărele, țîșnind ici și colo, cuprinseseră toată țara, fără să existe vre-o legătură între multele focare. Moldovenii scoteau din sate pe Evrei fără a se atinge de dînșii, căutau condicile unor socoteli meșteșugite din care ieșiau totdeauna datori, și le rupeau în bucăți; furia lor fără conștiință și fără alegere tăia coșul trăsurilor, rupea cărțile și tablourile, și murdăria statuile care nu se puteau distruge. Nu totdeauna se făcea deosebire între proprietarul bun și cel rău. Oamenii se credeau oarecum datori să facă, și dacă se poate mai cu vîrf, ce aflau că făcuseră vecinii lor. Dar întregi districte au rămas total neatînse, și nicăiri violența n'a fost prea sîngeroasă. Unde era cîte un prefect legat de popor, iubindu-l și știindu-i vorbi în limba lui, ca d-rul Lupu, nu s'a petrecut nimic, lumea satelor potolindu-se tot așa de răpede cum se aprinsese.

Cu totul altfel în unele părți muntene de către Dunăre, prin Vlașca, prin Teleorman, nu și prin Ialomița, prin Ilfov, iar dincolo de Olt în Dolj, în Gorj, mai ales în Mehedinți, dar de loc în Romanați și în Vâlcea. Însă spaima celor amenințați și atinși a crezut că e vorba de o întreagă mișcare, de mult pregătită și perfect concertată și, căutînd pe șefii în afară de țăranii înșii, socoti că i-a găsit în autorul celui mai bun studiu despre chestia țărească, d. Vasile Kogălniceanu, continuator al tradițiilor marelui său părinte, și în profesorul N. Iorga, care îndemnase la protesta-rea, devenită prin ea însăși violentă, de la 13 Mart 1906 și care publica o foaie de aprinsă apărare a drepturilor țărești, *Neamul Românesc*, care va fi înfă-

tișată în alt capitol: cel d'întăiu a fost închis cîtva timp la Giurgiu, celalt, amenințat cu moartea de unii proprietari și arendași, indigeni și străini, fu rugat să-și întrerupă publicația și ordin se dăduse să fie tratat ca și Kogălniceanu, la cel d'întăiu rînd din mîna lui care s'ar găsi la țeranii revoltați.

Față de aceștia un val turbat de mînie răsbunătoare s'a deslănțuit și Statul s'a pus întreg în serviciul celor jigniți și amenințați, și aceasta fără nicio rezervă, după ce Gheorghe Cantacuzino demisionase și un guvern liberal supt Sturdza, dar data aceasta cu supremația de fapt a fiului mai mare al lui Ion Brătianu, se alcătuisse la sfîrșitul lui Mart. Dacă revoltații arseseră multe conace ca să dispară condicile privitye și aici ca niște cărți ale Satanei, dacă ici și colo se vîrșase și sînge și se comiseseră ofense de onoare, trupele puse supt comanda generalilor Năsturel din Craiova, Gigurtu, din același loc, și Averescu, fură fără de milă, avînd une ori ordinul „să nu facă prizonieri”. Orice pîră a interesaților era crezută și se scoteau în front cei pîrîți, printre cari foști subofițeri de rezervă, cari priviau cu ochii deschiși la puștile întinse ale camarazilor, pentru ca să cadă fulgerați de gloanțe. Rare ori ofițeri tineri prin mijloace de miloasă dibăcie au putut scăpa oameni după toată evidența nevinovați, dar de cari voia să scape, ca de elemente incomode prin inteligența și energia lor, moșierul. Sentimentele de care era animată o parte din clasa stăpînă pe două treimi din pămîntul țerii se pot înțelege după cererea făcută de cîtiva proprietari olteni către guvernul austro-ungar ca trupele străine să vie să-i apere. Această infamie făcu pe Maiorul Sturdza, fiul primului ministru, să vie la mine anume pentru a-mi spune că, în acest caz, sînt ofițeri cari se vor pune în fruntea țeranilor răsculați și vor ieși să apere granița.

Regele Carol, jignit în adîncul sufletului său de catastrofa socială produsă a doua zi după anul jubileului

său, interveni printr'o proclamație care, lăsînd să se întrevadă o amnistie pentru țeranii cari zăceau în temniță, ori erau aruncați cu grămada în luntri, pe Dunăre, făgăduia opera de reforme cu care conștiința sa îi spunea, de sigur, că era de mult dator, dar nu îndrăz-nise s'o atace pentru a nu găsi înaintea coaliția tuturor elementelor unei clase dominante sprijinite cu toată strălucirea ei pe robia țeranului.

Camerele cele nouă aveau deci misiunea de a colabora cu guvernul la alcătuirea unei noi legislații agrare, supt numele lui D. A. Sturdza, care, în Cameră, la împotrivirea, în numele proprietarilor, a tînărului Mihail Cantacuzino, fiul fostului prim-ministru, se ridică indignat, puind, cu tremur în glasul bătrîn, zguduitoră întrebare: „pentru ce am împușcat oare miile de țerani”, dar într'un spirit care era altul: acela al unui tineret a cărui formațiune și ideologie, de multe direcții, unii fiind mai bătrîni sau mai îmbătrîniți, mai adaptați, decît ceilalți, rămîne să fie arătată deosebit aiurea.

În acel moment chiar, crisa socială, stropită cu sînge în mare parte nevinovat, se complica în acești ani de dureroasă reculegere, de supremă tristeță, ai regelui Carol I-*u* cu o hotărîtoare crisă politică, prin care s'a arătat că și în domeniul partidelor cea ce el izbutise a crea, pentru liniștea țerii, de sigur, pentru normalizarea vieții constituționale, dar cu aceeași îndepărtare timidă a regelui de prestigiu față de tot ce înseamnă risc și primejdie, era nesigur, și aceasta privia nu numai persoana lui, ci și soarta dinastiei pe care voia s'o întemeieze.

4. CRISA POLITICA INTERNA.

Carol I-iu găsisse o boierime mîndră, deprinsă a da din sinul ei pe Domni și a-i răsturna după plac. Ani întregi de zile îi suferise atacurile, îi descoperise conspirațiile, învățase a-i cunoaște intrigile. În tot acest timp, acela care, la 1871, după cele mai grele ofense, se hotărîse a abdica, se convinsese că o astfel de clasă, solid sprijinită pe pămîntul ereditar, îmbărbătată de numele mari pe care le purta, nume împletite cu însăși istoria țerii, luminată de cultura, primită une ori mai mult decît superficial, a Parisului și a Universităților germane, deprinsă printr'o lungă experiență de cîrmuire și servită de talentele nevoierilor pe cari se pricepuse a-i anexa fără a-i admite în viața lor de familie și a-și amesteca sîngele cu al lor, nu poate fi distrusă. El căută atunci s'o întrebuițeze pe rînd prin sistemul, împrumutat din Prusia guvernată odinioară de tatăl său Carol Anton, al celor două partide succedîndu-se la putere fără prea multă luptă și fără zgomot prea mult. El însuși, gata a iscăli orice i se presinta de miniștri responsabili, în interesul clientelei de care nu se puteau desface — cel mult dacă, din cînd în cînd, cerea lămuriri, peste a căror minciună patentă trecea imediat pentru a-și face datoria constituțională—, doria să-și reserve numai acel domeniu al politicei externe în care-și atribuia o competență care întrece cu mult pe aceia a tuturor miniștrilor săi reu niți.

În această rotativă, regele, îngrijit ca nu cumva partidul conservator, aliat de la un timp cu junimiștii, leșeni de caracter doctrinar german, să se destrame cu totul, și chemîndu-l la guvern cînd numărul membrilor săi ajungea abia ca să încunjure masa discuțiilor, a căutat să se sprijine întâiu pe incontestabila popularitate a partidului liberal-național, pe care prin această deosebită atenție, prin această reținere cît mai îndelungată în jurul său căuta să-l desarmeze în ce privește vechile amintiri revoluționare, aplecările „roșii” de la început, tendințele către o republică, de fapt imposibilă la noi, dar de care spiritul, totdeauna îngrijorat, al Suveranului fără prieteni și intimi, s'a temut de fapt totdeauna.

Vicariatul lui Sturdza între doi membri ai familiei Brătianu, care aducea cu dînsa dîrzenia răzeșilor vieri din Argeș, cu neînduratul lor simț de proprietate față de tot ce au și nu înțeleg să cedeze nimănui, a fost oarecum aparte de fireasca dezvoltare a partidului liberal. Firea șefului prin teroare se deosebia de psihologia liberală obișnuită prin lipsa spiritului de clientelă, moștenit de la vechile asociații de conspiratori, în care pe nesupus îl aștepta pumnalul, ca și prin totala lipsă de înțelegere pentru acele concesiuni față de spiritul timpului pe care oamenii de la 1848 le făceau din generositate, iar urmașii lor, cari n'o mai aveau, n'o mai puteau găsi decît prin calcul.

Stăpînirea unui om, greu accesibil, care nu știa decît să poruncească, și nu se bănuia niciodată care va fi porunca ieșită din preocupății personale, din simpatii adesea inexplicabile, insondabile în originea lor, era cu atît mai de nesuferit, cu cît partidul se învârtise prin elemente noi, care aduceau cu totul alte principii și se îndreptau după o mentalitate cu totul alta.

Regele Carol făcuse tot ce-i stase prin putință pen-

tru a împiedeca înrădăcinarea și progresul oricărei formațiuni care ar fi deranjat alternanța celor două partide. Afară de singurii naționaliști-democrați, de o-bîrșie culturală, a căror alcătuire o vom arăta în altă parte, toți acești rebeli cu pretenții de învoire și transformare fuseseră îndreptați, și de neînțelegerea unui mediu fără preocupății politice mai înalte și de lipsa unor clase sprijinitoare, către partidul liberal, care izbutise a înfățișa pe protivnicii săi ca pe niște retrograzi învechiți și ca pe niște iuncări de fabrică germană, cari începuseră prin a cere pedeapsa cu moarte și opuneau alegătorilor aspra formulă, atribuită, în acest sens, fără dreptate lui Carp: „Regele și doro-banțul”.

Inceputul acestor adesiuni, care au adus înceata confundare fără urmă a învoitorilor, veniți, de la studiile lor, cu idei apusene, o făcuse Gheorghe Panu, întemeietorul radicalilor.

Fost profesor de liceu în Iași, acest om de aparență aspră și cruntă, care se înblînzia numai pentru intimi, fusese trimis la Paris pentru studii istorice, pe care nu le-a cultivat multă vreme, de și, în polemica sa cu Hasdeu, dovedise, cu puțină știință, mari mijloace de dialectică, mai potrivită pentru cariera de avocat, pe care a îmbrățișat-o fără să i se consacre însă cu plăcere și credință. Meșter în a caracteriza oamenii, cum o arată schițele sale parlamentare, pline de adevăr și de humor, în a găsi resortul psihologic al acțiunilor — și în domeniul necuvîntătoarelor, pe care, ca bătrîn, le-a urmărit cu o atenție simpatică —, argumentator care știa să împlinească prin atitudine și gest ceia ce nu-i dădea frasa — și o Cameră întreagă se aduna pentru ca să combine un discurs, pe care-l redactau stenografii, din cuvinte aruncate, pe care le lega o expresivă mimică de mut —, el a exercitat în Iași o mare influență asupra profesorilor tineri și

altor elemente din generația sa și chiar din cea următoare. Sprijinit pentru tot ce privește organizarea pe subalternul său, profesorul de franceză Alexandru Bădărău, căruia străinătatea nu-i dăduse mai multă specialitate decât șefului și care, mai clar, dar nu mai elocvent decât acesta, arătase mari aptitudini de a face din alegătorii capricioși ai unui oraș sărăcit, dar mândru, legiuni electorale, sigure de biruință, Panu, mutat la București, făcuse din ziarul său „Lupta” un organ de combatere și agitație care se îndrepta, fățiș, împotriva regelui, presintat ca un zgîrcit sordid, care-și vinde brânza și-și întoarce chipiul pe dos, ca un agent al germanismului la Dunăre, un adevărat spion al Berlinului. Pe lângă aceste furioase invective ale unui maestru al insultei apăreau palide atacurile într-o formă inferioară și stereotipă ale ziarului republican sau partaș al unei dinastii indigene, „Adevărul”, creat de fostul prefect de poliție, absent în ziua detronării, al lui Cuza-Vodă, Alexandru Beldiman, iar trecut apoi supt oblăduirea fostului socialist de la „Caietul Roșu”, autor de schițe literare realiste, Constantin Mille.

Dat în judecată pentru jignirea Coroanei, Panu a fost condamnat la închisoare, dar, a doua zi după expirarea termenului de osîndă, el începea un drum care trebuia să facă din directorul *Săptămînii*, organ al unui spectator obosit, unul din acei sprijinitori ai liberalilor cărora nu li se dă, cu toate însușirile lor și serviciile aduse, nici un loc de Ministeriu, nici pensiunea unui Consiliu de administrație. Poate că și trecutul procurorului popular contra regalității nu permitea, chiar supt un Suveran care numise pe președintele republicei de la Ploești, pocăit, generalul Candiano-Popescu, adiutant regal, să se facă din el un sfătuitor al Coroanei pe care, cu sinceră pasiune, fără ambiție și fără avantagii, o înjosise.

Prada următoare a spiritului de partid, organizat și

disciplinat, au fost socialiștii, de toate spețele, — căci niciunul, spre marea satisfacție a regelui rotativei, n'a scăpat de absorbirea la liberali.

Între studenții români de la Bruxelles socialiștii au recrutat aderenți, cărora această inițiere li-a ținut uneori multă vreme. Acolo apăruse foaia lor prin care înțelegeau să deschidă căi noi poporului românesc. Așa s'au format și Mille și dr. Radovici și d. A. C. Cuza, ale cărui scrieri poetice aveau la început un sens de negare absolută, cerînd neapărata răsturnare. Ziarul lor, *Drepturile Omului*, care a cîștigat și colaborări literare prețioase, dădea expresie acestei ideologii luptătoare, care plutia prea sus de-asupra contingențelor românești de atunci ca să aibă un efect. Un George Diamandy, înrudit cu Catargiilor, care a isprăvit cu scenarii de codru romantice și tradiționaliste, era legat pe atunci, la Paris, cu șefii mișcării sociale, cărora li-a pus la dispoziție în chipul cel mai larg resturile unei însemnate averi. Și acesta era un Moldovean, un Ieșean, ca și alt format în străinătate, alt pasionat de literatură franceză, V. G. Morțun, odrasla unei familii de moșieri romășeni, care, prin frasa lui bogată, aducea un prețios element de întruniri publice.

Morțun s'a găsit, după încercări literare cu totul mediocre, inferioare unei frumoase și distinse inteligențe, alături cu frații Nădejde, Botoșăneni, din județ, mutați ca profesori la Iași, în redactarea revistei *Contemporanul*, care unia un realism mărgenit, de caracter local moldovenesc, cu sarcina principală, care era critica științifică, după ultimele scrieri din străinătate, contra tuturor acelor cari se păreau redactorilor că, rămași în urmă, exercită prin cărțile lor, mai ales de școală, o influență nenorocită asupra tineretului.

Ion și Gheorghe Nădejde, dintr'o familie de săteni și preoți, oameni de țară cari n'au făcut niciodată un pas peste graniță, cunoscînd străinătatea numai

după acele ultime apariții științifice, primiseră boțelul socialist de la un Englez sau American venit din Rusia și eșuat o clipă la Iași, d-rul Russell. Causei populare, unite cu o profesiune de ateism care li-a adus înlăturarea din învățămînt, Ion, fratele mai mare, îi aducea și avantajile aspectului său: mare, gras, întunecat, la piele și la priviri, pletos și bărbos, cu haine nepotrivite și neîngrijite, sfidînd „cantul” burghes prin ducerea unui strugure în plină stradă. Înaintea unui astfel de zeu mohorît multă lume tînără s'a simțit aplecată să între în bisericuța lui fără Dumnezeu.

Partidul socialist ieșean, pregătît, după a sa părere, pentru luptă, și-a încercat norocul în alegeri, și, după un scurt succes, a căzut înaintea metodelor îndătinate ale cîte unui prefect de poliție de felul lui Sandu Rășcanu. N'a trecut multă vreme și Nădejde cel grozav era redactor de a doua mînă la largul ziar al liberalilor, *Voința Națională*, la care colaborase, cu articole răsunătoare, în care era vorba de „Cleonte cel fără rușine” (Fleva, liberal disident, tribun de București cu elanuri retorice, și admirabili dinți albi) și de „umbra rățăitoare, cu mustăți albe” (Dimitrie Brătianu), marele talent tînăr, absolut nou, cu coloraturi de pictură și capricii de „trubadur”, al lui Barbu Ștefănescu Delavrancea, a cărui adîncă literatură de început fusese prea răpede zugrumată de pasiunea politică, ducînd pe acest spirit de o rară originalitate veșnic tînără de la un partid la altul.

La rîndul său, Morțun și-a luat locul la ceia ce amic și codirectorul său din vremile de la Iași numia „aripa stîngă a partidului”. Dar simpaticul boier romăscan avea, prin numele, averea și perfectă sa bună creștere, altceva de așteptat la portul debarcării sale definitive decît greoiul teoretician de idei noi de la „Contemporanul” sau acuzatorul convertit al gospodăriei și sentimentelor naționale din fund ale lui Carol I-ii.

puțin pe acela care-și simția pe cap coroana nevăzută a autocrației de partid. Și regele Carol a simțit de la început că și supt acest raport ceva alunecă din edificiul creațiunii sale răbdătoare.

Conservatismul de ambele feluri, boieresc: din Moldova lui Lascăr Catargiu, patriarhul, și lui Manolachi Kostaki, evoluatul în sens german, din Muntenia deosebitelor clanuri personale, și junimist, adăugit cu tot felul de elemente intelectuale care nu erau din Iași și nu colaboraseră la revista grupului de acolo, criticele „Convorbiri literare”, suferia și el, în același moment al revenirilor, îndoielilor și pipăirilor viitorului, de aceeași crasă, de caracter general.

La aceia cari erau numiți vechii conservatori nu existase, de fapt, niciodată o adevărată și efectivă conducere, cea ce făcea grele relațiile Suveranului cu această grupare politică. Boierul de la Goloșei, „cuconul Lascăr”, care se impusese ca șef, nu datorita această situație culturii, talentului sau muncii sale, nici chiar unui nume pe care-l purtau și alții și alături de care altele puteau pretinde și o mai mare vechime și mai multă glorie istorică. Bătrînul greoiu și gîrbov, cu fața rotundă roșie și părul rar pe care-l tăia circonflexul unor mustăți pașnice de blînd Bismarck român, avea, după spusa cuiva care l-a cunoscut bine, marea însușire decisivă de a asculta liniștit, pe rînd, fără o întrerupere, o tresărire, un gest, și pe unii și pe alții dintre aceia cari aveau o pregătire de care el însuși rămăsese cu totul străin, pentru ca, la urmă, cînd, din atîta discuție, nu mai rămăsese nimic și nu se mai putea înțelege nimic, să indice pe „dumnealui care are dreptate”, și alegerea era oricînd fără greș.

Toate amintirile imperiale, toată imensa avere, toată amabilitatea zimbitoare ale lui Gheorghe Cantacuzino nu puteau înlocui pe această căpetenie iubită și ascultată, pe care capriciul sorții îl scosese din viață toc-

mai în momeintul cînd i se oferise din nou sarcina puterii. Supt dînsul conservatorii, puri și junimiști, indigeni și de rasă germană, erau obișnuși a merge împreună. Succesiunea cantacuzinească, jignind marea mîndrie a omului de sigur neobișnuit, și nu numai prin apucături desprețuitoare, care era P. P. Carp, despărți de acum înainte mulțămirea clanului preferat de supărarea celuilalt.

În concurența continuă cu liberalii, vechii conservatori fuseseră aduși, siliți aproape, cum am arătat și mai sus, să-și învrîsteze blasonul cu tot felul de infiltrații, prin care se căpăta altă noutate decît a onestului general Manu și alte talente decît ale unor neisprăvite mlădițe aristocratice, plus un contact cu nația, prețios chiar supt un regim de sufragiu încă restrîns.

Astfel tineri ca Take Ionescu, Disescu și cîțiva alții se așezară, de la o vîrstă încă neadmisibil de tînără pentru un regim în care la liberali se cerea un lung și obositor stagiul cu multe examene — întrarea în Ministeriu a amicilor personali ai lui Ioan I. C. Brătianu, Al. Djuvara, Al. Constantinescu și d. M. Orleanu, a ridicat o adevărată indignare în Cameră — în rîndurile miniștrilor.

Take Ionescu, fiul unui negustor și om de afaceri ploieștean, făcuse școala secundară la București, așa încît, față de boierii din generația sa, el poate fi considerat ca un produs al organizației noastre școlare, în ce este bun: inițierea în rosturile țerii, cunoașterea oamenilor ei, și în ce este mai puțin bun: o oarecare lipsă de disciplină intelectuală, de formațiune a unui caracter cu totul ferm, care se capătă în contact cu civilizațiile bătrîne. Prin răpedea sa înțelegere, prin fluența rostirii sale, prin amabilitatea de caracter și dorința de a ajuta, prin puțința sa de a uita și de a ierta orice

jigniri, tînărul avocat, care dovedise și ușoare talente literare, a cîștigat de la început simpatii pe care nici vădirea unei firești ambiții nu le-a putut distruge cînd înainte de treizeci de ani a devenit ministru al Instrucției Publice, gata să schimbe prin legi dictate și în mijlocul unei conversații întreaga situație a învățătorului și a preotului.

Dar, pe lîngă boieri, tineri și bătrîni, cari vedeau în fostul liberal rosettist trecut răpede la dînșii, unde erau atîtea locuri, numai un auxiliar prețios, de întrebuințat totdeauna, de lăudat une ori, de înlăturat printr'un gest cînd ar deveni cumva incomod prin locul prea larg pe care l-ar pretinde, erau și alții, pentru cari ideia conservatoare era un crez și o tradiție, un tezaur moral, încredințat lor și a cărui pază n'aveau dreptul să o împartă cu nimeni.

În fruntea acelor puțini, cari credeau așa și cari erau dispuși să renunțe la orice servicii, cît de utile, dacă era vorba ca în locul cercului select să fie încă o adunătură de doritori de situație, cum li se părea că a devenit partidul liberal, se așezase, printr'un temperament teribil, dar inspirînd o invincibilă simpatie prin profunda onestitate de unde-i veniau și cele mai greșite din inspirații, Nicolae Filipescu.

Făcuse, nu școala bruxellesă, nici cea parisiană, ci, ca și idinioară, cu aceleași durabile rezultate de onestitate, Brăiloi și Goleștii, pe aceia din Geneva lui Rodolphe Töpffer, în care ce interesa înainte de toate era viața morală impusă de neiertătorul calvinism. Nu se dedase la nicio activitate profesională care să-l fi putut robi intereselor ei materiale. Venit într'o țară unde regele ajunsese a fi singura autoritate, singurul izvor de putere, critica sa din ziarul fundat de dînsul, *Epoca*, se îndrepta și contra aceluia care i se părea izvorul corupției. Contra liberalilor, cufundați în materialismul tuturor oportunităților de profit, așa cum în-

găduiseră bătrînețele, une ori totuși revoltate, ale primului Brătianu și cum le tolerase lipsa de influență a lui Sturdza, el se aruncă într-o așa de puternică pornire de pasiune încît se răpezi în casa adversarului de la *Voința Națională*, Nicolae Xenopol, autorul unor romane sociale interesante, pentru a-l pălmui cu riscul de a se coborî între gloanțele trimese de cel lovit.

Trecuseră acuma destui ani, de cînd tinărul conservator se găsea acasă și el nu-și părăsise intransigența în serviciul căreia aducea și îndemnarea de critic și, din ce în ce mai mult, puterea unei elocvențe gravă de convingeri și încălzită de entuziasmul rasei sale de boieri războinici.

În mijlocul unei lumi politice în care ideea era un mijloc electoral, iar sentimentul o slăbiciune în urmărirea scopurilor, omul rămas încă indemn de tot ce constituie politicianismul, care, mai tîrziu, va izbuti să-i impuie și lui cîteva din practicele sale, scria, în August 1901, rînduri de toată frumuseța, destinate să fixeze mărgeni unei contaminații în plin progres: „Agenții au inaugurat în clubul conservator o politică de traficuri electorale demne de partidul liberal. Dacă e adevărat că, de treizeci de ani, conservatismul a însemnat la noi o protestare în contra exploatațiunii țerii de o clientelă puternic organizată supt forma de partid liberal și că critica noastră s'a întins une ori la instituțiuni întru cît îngăduiau această exploatațiune, politica actuală de la club nu e decît renegarea ideii conservatoare”. Arătînd că „rolul nostru, chiar printre țerile dunărene și balcanice, scade”, căci „toate aceste țeri sînt îmbărbătate prin certitudinea unor mărimi teritoriale ce vor căpăta prin forța lucrurilor”, iar noi „nu putem trăi nicio speranță de felul acesta, cel puțin pentru un viitor mai îndepărtat”, ceea ce încheiea astfel toată activitatea noastră în politica internă, el constata

în aceasta o „complectă decădere morală”: „aparența prosperității materiale singură ne mai înșeală, dar și această iluzie a perit în ultima crasă”. Bănuind apropiata „redeschidere a chestiei Orientului”, el credea că e o crimă să ne pregătim pentru acel moment prin metoda „exploatării țerii în folosul clientelei”. Și această scriere profetică urma printr-o nobilă declarație de optimism: „Sînt încredințat că e în țară încă destulă putere de regenerare, pentru ca, atunci cînd îi vom arăta primejdia, să urmeze pe cei ce o pot duce la mîntuire”.

Era crezul însuși al tinerilor cari se formau atunci. Vom arăta aiurea de ce el n'a putut face legătura cu dinșii.

Cînd vorbea de ruptura ce s'a produs în partidul conservator la 12 Februar 1901, Filipescu se gîndia la desfacerea din partid, pentru putere, a grupării cantacuzinești, la care se alipise Take Ionescu.

La căderea guvernului liberal spre sfîrșitul lui 1903, regele avea să aleagă între vechii conservatori strînși în jurul lui Gheorghe Cantacuzino, șef imposant ca înfățișare, comod în practică, de la care nu putea să plece nicio inițiativă și niciun îndemn, și între noua direcție, al cărei sens se poate înțelege din frumoasa scrisoare pe care am reprodus-o mai sus. Nicolae Filipescu, avînd să se decidă el însuși, între aceia de cari era legat prin naștere și între junimiști, cari, și după fusiunea cu aderenții lui Lascar Catargiu —cu aceia mai mult decît cu boierii munteni—, rămăseseră de fapt la o parte, luase hotărît partea acestor din urmă, de cari-l vor despărți numai concepțiile, cu totul deosebite, în ceia ce privește politica externă.

Partidul junimist a ieșit dintr-o reacțiune literară și culturală contra unei literaturi fără fond, care reproducea servil, într'un diminutiv din ce în ce mai pronunțat, forme înțelese superficial. În mediul ieșean,

unde, pe lângă câțiva boieri fără importanță politică, se stîngea exageratul naționalism ardelean al lui Simion Bărnuțiu, de tradiții strict române, cu totul anacronice, și unde o parte din tineret, influențat de aceleași idei, alcătuisese „fracțiunea liberă și independentă”, ei ajunseră, din mîndrie și despreț, a forma o alcătuire deosebită, cu un program din care multe trebuiau să se transforme și chiar să cadă în contact cu neîngăduitorile realități naționale. De fapt, între acești frondeuri, dintre cari cei cu studiile în Germania—și ei dădeau tonul—continuau tradițiile de zgomot, de glumă, de desordine și caricatură ale societăților studențești de acolo, puțini erau în adevăr chemați pentru viața politică, în care se cer alte însușiri. Aleși în Parlament după fusiunea cu conservatorii propriu-zisi, acești oameni, cari represintau cultură și probitate și nu uitaseră în mediul de acasă tinereța petrecută în străinătate,—la 1875 Carp vorbește de „ideile de disciplină supte în Germania”¹ —, au răsbătut greu și tîrziu. Neconținut ei au avut să înfrunte dușmănia, fățișă sau ipocrită, a unor oameni pe cari-i ofusca și umilia superioritatea intelectuală, une ori și morală, măcar în ce privește viața publică, pe care, să fi vrut, și nu voiau, n’ar fi fost în stare s’o ascundă.

Așa s’a făcut că până la criza din 1903 Carp, șeful lor incontestat, n’a putut să ajungă președinte de Consiliu și să impuie unui guvern conservator propria sa conducere. La 1875 el se lovia de clanul boieresc din Iași, cu bizarul fiu de Domn, preocupat de resolvirea problemelor insolubile ale fisice și matematicilor și compromis printr’o viață în care se simția prea mult fostul general de divizie al armatei otomane, Grigore Sturdza, cu un Aslan, de nuanță antisemită, neadmisibilă pentru concepția junimistă, și un Balș; de

¹ *Conv. lit.*, 1930, p. 71. Tot acolo s’a publicat scrisoarea lui Filipescu.

atunci încă se vede cum considera el dificultățile de caracter, aroganța de atitudine, de care dădea dovadă la orice împrejurare mediocrul general Manu, un fost camarad al regelui Carol. Când aristocrația moldoveană își pierde cu totul rostul în partid și un tineret în care scînteia inteligența critică și agresivă a unui A. C. Cuza, răpede îndreptat către naționalism, nu putuse să cîștige importanță, lupta cu protipendada bucureșteană se făcu și mai ascuțită.

La aceasta a contribuit și temperamentul lui Carp, interesant, dar foarte dificil printr'o francheță care se afișa și căuta cu orice preț scandalul, cufundarea în ridicul a adversarului. Fiu de boier vasluian de a treia treaptă — ca descendent al răzeșului obscur care se chema Carp (Policarp) Lungul —, dar socotindu-se, după lectura unui pasagiu de genealogie polonă, coborîtor al unor principii lituani, a căror închipuită coroană o pune pe felinarele caleștii sale de la Tîbănești, el trăise la Universitatea germană, unde se formase între oameni cari aveau o cugetare de clasă și cari-i scriau și mai tîrziu supt adresa: „Bojar von Karp”, ca și cum boieria noastră ar fi fost un fel de baronat teuton. Traducător al lui Shakespeare într'o limbă a cărei ortografie a învățat-o, relativ, numai foarte tîrziu¹, el trăia mai mult pentru o moșie în care visa să întemeieze o colonie germană de exploatare rațională. Pentru țeranul de pe pămînturile sale n'avea nici iubire, nici stimă și-l lăsa bucuros în sama vechilului, căruia-i arăta toată încrederea. Și aceste defecte ale omului privat, aceste piedeci în cariera omului politic nu făceau decît să acopere un suflet simțitor și bun, înduioșat la orice amintire și gata să ierte la un singur gest jignirile care i se pricinuiseră; cît privește pe acelea cu care el însuși era darnic,

¹ V. scrisoarea citată din 1875.

el le uita îndată ce se pierdea ecoul glumei sale, fără a se gândi că sînt pe lume și oameni cari, și de la un prieten, s'au deprins a ținea minte.

Cuiva făcut așa nu i se poate cere nici o viață meticuloasă, nici un program în care să se închidă. De aici antagonismul, îmblînzit prin reținerea celuiilalt, prin aparenta lui capitulare, față de al doilea șef, sau, mai bine, față de primul secundant al lui, Titu Maiorescu.

Ardelean de rasă, și după tată și după mamă, fiica protopopului Popazu, fost dascăl la Vălenii-de-Munte, el nu moștenise de la părintele său, gata să sacrifice totul pentru o convingere, crezul național nestrămutat și dispozițiile luptătoare. Format în Germania cînd murise acolo orice crez metafisic, și spectacolul acelor ruine miserabile, rămase de pe urma celor mai cuceritoare edificii de cugetare, trebuia să facă din fiecare un sceptic și un ironist, trecut pe la Parisul celui de-al doilea Imperiu, în care esența morală era distrusă de splendoarea erei napoleoniene ajunse la apogeu, revenit apoi între oameni cari-l puteau distra, dar nici măcar să-i trezească interesul, și legat de ocupații școlare în care aducea mai multă conștiință și punctualitate decît entuziasm, acest suveran al unui cerc literar în care Alecsandri era tolerat pentru prestigiu și în care continuitatea istorică era considerată fără valoare, aducea în viața publică tendința către formarea și cultivarea unui grup personal căruia-i erau rezervate săptămîinalele recepții din București, unde numai, se simția în adevăr el însuși. Prin elocvența lui cu îngrijire pregătită și debitată cu o artă infinită, și de la tribună ca și de pe catedră, cu un ascuțit pe care numai luptele politice îl provoacă și-l îndreptățesc, el își menținea influența atîta vreme cît lumea era supt farmecul acestei excelente parade literare cu care, păstrînd totdeauna un punct de vedere personal, înțelegea a-și servi partidul.

Pentru regele Carol, trecutul zgomotos al lui Filipescu, deprins a provoca și a sparge, necruțător nici pentru cea ce în scrisoarea de la 1901 numește „instituții”, când credea că de la dinsele vine răul, înfățișa o absolută imposibilitate de a-l accepta în calitate de consilier al tronului. A fi împreună cu dînsul însemna a se îndepărta cineva de la putere. În ce privește pe junimiști, el ar fi trebuit să se bucure că există în țară oameni cari să fie hotărît, cu orice preț contra oricui, pentru acea legătură cu Germania sa pe care Maiorescu o recomandase într'un articol din *Deutsche Revue*, considerîndu-se pentru aceasta, fără dreptate, ca inițiatorul și factorul de căpetenie al alipirii României la Centrali; Carp era pe față dușmanul a tot ce însemna apropiere de Rusia; funcțiunile lui diplomatice la Berlin nu făcuseră decît să-l întărească în credința sa că numai acolo poate fi pentru România un adăpost de furtuni, un sprijin în clipele grele. Și totuși regele, căruia-i plăcea față de dînsul o singură atitudine,— de și, la desvelirea statuii lui Cuza-Vodă în Iași, îmi arăta scîrba pentru lingușitori —, nu putea să vadă cu plăcere ălături de tron pe un om care și față de Suveranul său avea cugetarea liberă și expresia înțepătoare. Poate că bănuia și la Maiorescu acea rece neiertătoare judecată care-l va face în 1909, ca președinte de Consiliu, să se plîngă față de ministrul austro-ungar de defectele regelui și să-și exprime părerea că în orice domn de țară este totuși un simplu „cabin¹”.

E inteligibil deci că, avînd să aleagă între inofensiva mîndrie de imperială descendență a lui Cantacuzino—, care, odată, cînd îi învederau descendența din Ioan al VI-lea Bizantinul, zbucnia în strigătul: „Ce tot Hohenzollerni, Hohenzollerni, dar Cantacuzenii ce-s?”,

¹ Corespondența austriacă, VI, p. 738.

pentru ca apoi să recadă în fotoliu, îngrozit de răsunetul propriului său glas—, unită cu satisfacțiile de pură vanitate ale unui clan boieresc muntean și, mai ales, cu iscusința lui Take Ionescu în a găsi o soluție la orice dificultate, înlăturându-se momentan problema ea însăși, și în a acoperi orice cu fosforescența unei elocvențe care nu nețezia toate ascuțișurile, ci trecea numai, elegant, asupra lor, și, de cealaltă parte, între capriciile gata de ofensă ale „baronului” vasluian și profesorală emfasă a principalului său ajutor, cu agravarea alianței cu Filipescu, el să se fi hotărât pentru cei d'întăiu. Cu atîta mai mult, cu cît în adevăr tineretul de cea mai recentă spoială parisiană deschisese larg porțile partidului și înțelegea să opue sistemului liberal, pe care de-acuma înainte vor trebui să-l adopte toți aceia cari vor voi să „facă politică”, adică să biruie și să ajungă, aceiași cultivare a atitudinii populare. Același tîrg neconținut deschis pentru oricine unia inteligența și energia cu pasiunea parvenirii răpezi, pentru participarea la largile distribuții ale Statului, pe care cineva l-a asămănat, la acești conservatori rupți de tradiție, cu îmbogățitoarea „revărsare a Nilului”. Resultatele acestei miserabile demagogii, care a ros tot ce mai era solid în moralitatea publică a țerii, se confunda în judecata unui Suveran, informat doar prin genuflexiunile administratorului domeniilor regale, Ioan Kalinderu, adevăratul tip, răpede ridiculizat, al lui Polonius de curte, cu sincera și onesta popularitate pe care în adevăr se sprijină tronurile.

Dar a avea în opoziție pe Filipescu și pe Carp, spre cari se îndrepta tot mai mult instinctul sănătos al părții celei mai culte și mai bune din tineret, însemna a pune Coroana în acel conflict cu conștiința națională din care, în tot cursul istoriei, niciodată aceasta din urmă n'a ieșit învinsă. Dacă în jurul lui Take Ionescu, de o așa de amabilă dispoziție în a-și

ajuta prietenii, de o calitate sufletească atât de sentimentală încît cu greu putea să refuze ceva, îngrozindu-se numai la gîndul că prietenul refusat ar putea să-i devie un neiertător adversar, se adunau oameni de tot felul, și mai buni și mai răi, cei din urmă impunîndu-se cu intriga sau cu forța,— așa încît pentru intelectualitatea anilor 1900 „takismul” ajunsese o groază, cu „Nilul” lui cu tot, nedreptățind astfel, în mișcarea de revoltă, și tot ce era frumos, bun și nobil în cel ce ajunsese a nu se mai vedea ca persoană în obraznica îmbulzire a cohorței, — dușmănia, pe basă morală, a acestei lumi de profesori, de scriitori, preocupați de viitorul nației și inexorabili față de un asemenea sistem mergea până la „Carol Ingăduitorul”.

Radicalii, socialiștii, poporaniștii, garda nouă a celui care în curînd, peste nebunia lui Sturdza, căzut pradă obsesiunilor, obscurelor impulsuri de revanșă până atunci înghițite, ajunsese un șef respectat mai mult decît iubit în lumea închinătorilor săi, dădeau partidului liberal, cu dreptate zugrăvit de Filipescu, la 1901, ca o simplă adunătură de parveniți,—din „colectivitatea”, de care vorbise unul din șefii lui, creîndu-se porecla injuricasă de „colectiviști”—, o aureolă de idealism proaspăt, îndreptat curagios către reforme politice și sociale, supt conducerea unui șef de frumoasă înfățișare fizică și de o nesfîrșită artă în a părea și a stăpîni, fără strălucire, dar cu tot ceia ce poate da autoritatea moștenită și continuu cultivată ca scop principal al unei vieți pline de noroc și de izbînză.

Dar toate acestea: suprapunerea tinereței regelui de partid anilor bătrîni ai regelui de pe tron, ridicarea la conservatori a rebelilor cu orice preț, cari nu se tem de nimic, și pentru că nu trăiesc din putere, discreditul revărsat asupra Coroanei de ajutători politici capabili de a o compromite prin desmățul ohlocrației nestăpînite de un șef al celor satisfăcuți zilnic de din-

sul represintau pentru Carol I-iu suprema crisă politică adausă aproape catastrofal la celelalte.

Ce a resimțit el însă mai dureros a fost crisa de politică externă, care s'a manifestat ceva mai tîrziu, dar cu toată puterea, la 1908, cînd acum „Ionel” Brătianu era stăpîna desăvîrșit al situației, șeful său trecînd prin casele de sănătate din Paris, expus la toate miseriile unui mediu străin, pentru a fi readus ca o biată zdreanță omenească în țara peste care tiranic stăpînise.

5. CRISA POLITICĂ EXTERNĂ.

De la visita la Berlin a lui Ioan Brătianu bătrînul, de la lungile lui stăruinți pentru ca România să fie îngăduită ca element de a doua ordine al unei alianțe de pace, care cuprindea acum și Italia, așa de adînc desprețuită încă în 1880, cu Crispi „aventurierul”, de verva locvace și injurioasă a lui Bismark triumfătorul, de la încheierea mult dorită a unui act pe care Berlinul l-a voit întâi cu Austria, Germania nefăcînd decît să se adauge la tratatul de alianță, și anume fără a se aduce nicio iignire Rusiei, aceasta fiind statornica dorință a Impăratului Wilhelm I-iu, România credea că poate să se razime, asigurată din partea poftelor rusești, pe această singură basă a politicei sale.

Călătorii ale regelui, din ce în ce mai prețuit în vechea sa patrie, și aceasta, mai tîrziu, cu toată omniciența unui tînăr Impărat deprins a-și subordona pe toată lumea și cu tot refusul lui de a întoarce o vizită în Balcani¹, erau menite să întărească această legătură, care se sprijinia acum și pe „frăția” afectată în relațiile personale ale lui Carol I-iu cu Impăratul-rege din Viena. Nu se știa la București în ce termini vorbea, pe vremea cît puterea era de fapt în mîinile lui, Bismark despre această țară balcanică, pentru care, ca și pentru orice Bulgarie, el n’avea

¹ Rosen, *Aus einem diplomatischen Wanderleben, Bukarest-Lissabon*, Berlin (1932), p. 14.

nicio prețuire, fiind samă de dînsa ca de o creațiune politică trecătoare, bună numai să stea de strajă, pușințel ca o sentinelă pierdută a germanismului, în calea Rusiei. Iar trimeterea, tot mai deasă, a tinerilor la studii în Germania, fără a uita însă vechea vatră de cultură a Parisului, stabilia, este adevărat, unele legături morale, dar necunoștința limbii germane, predată mai mult de formă în liceele României, pe cînd cartea străină rămînea neclintit cea francesă și clasa de sus, cu parveniții împreună, vorbea și gîndia franțuzește, punea o piedecă hotărîtă în calea apropierei sufletești. Germania, din partea ei, cu toată netăgăduita bunăvoință, navea cum să ajungă la cunoștința, sigură de valoare, a acelor tradiționale bunuri de civilizație care sînt în păstrarea de veacuri a poporului românesc. Un tratat necunoscut chiar de miniștrii cei mai inițiați ai regelui și a cărui publicare a fost până la capăt o imposibilitate politică, însemna încă nesfîrșit de pușin, la ceasurile decisive, în relațiile dintre două State, care se reduc în ultima instanță la sentimentele dintre două națiuni.

De la un timp însă, cu dorința de pace, oricît de greu ar fi ea plătită, a Germaniei, Austro-Ungaria, însuflețită de speranțele mari, de îndrăznețele concepții reformatoare ale moștenitorului celor două Coroane, arhiducele Francisc-Ferdinand, fără a juca în adevăr rolul prim în alianța unde trebuia să fie tot numai un „brillant second”, își lua libertatea, pe care, de altfel, de mult și-o luase, cu impunitate, Italia, de a face, în unele domenii, și de capul ei. Ofițerilor, tinerilor diplomați—peste talentatul Aehrenthal până la încrezătorul Berchtold, semi-Maghiar, prin rosturile lui de familie și izvoarele lui de avere—, doamnelor din Viena, care începuseră să aibă glas în politică, li se părea că Monarhia pierde dacă se ține într'o atitudine de defensivă față de primejdia slavă, sîrbească, tot mai evidentă pentru acești

observatori chinuiți. Spre a împiedeca o rupere în bucăți a Statului habsburgic, ei vedeau numai o cale: aceea de a ieși înaintea primejdiei și de a o sfida, ceea ce ar produce și puterile morale cu care ea se poate și birui. Pe cînd cugetători ca Baernreither¹ mergeau în Bosnia-Herzegovina, în Serbia chiar, ca să studieze problema iugoslavă, cu aceiași ideie preconcepută că s'ar putea ajunge la o triplă Monarhie în care Ungurii ar fi puși numai pe același plan al doilea cu Slavii, iar Romînilor li s'ar face un loc ceva mai liber și mai larg, cercurile acelea pretindeau să se întrebuițeze cel d'întăiu prilej pentru o acțiune de forță.

Prefacerea Turciei prin Junii Turci într'un Stat de colaborare între națiuni și proclamarea independenței bulgărești dădura prilejul mult așteptat. Dacă e vorba de a se precisa astfel prin „lovituri”, interne și externe, ceea ce era confus și provisoriu în Imperiul care se credea menit peirii, atunci Monarhia trebuia să-și aibă partea și ea. În așteptarea deschiderii drumului spre Salonic, atît de necesar pentru interesele economice ale Austriei, să se permanentizeze, să se impune recunoașterii tuturor stăpînirea, pînă atunci cu simplul mandat de reforme atribuit în 1878 la Berlin, peste Bosnia și Herțegovina.

Cînd hotărîrea a fost luată și tradusă în fapt, Austro-Ungaria părăsind în schimb, cu toată marea lui valoare militară, sangeacul Novi-Bazar, sentimentul național sîrbesc, hrănit de speranțele unității naționale în formă de Stat, izbucni cu o putere elementară, atît de nestăpînită încît trebuiră toate intervențiile Rusiei protectoare, care nu-și avea nici armata pregătită, pentru ca să aducă la extrem de durerosul act de accep-

¹ V. articolul meu despre dînsul în *Revue historique du Sud-Est européen*, an. 1929, p. 309 și urm.

tare. Un timp însă fusese pentru România îndoita perspectivă amenințătoare a războiului austro-sîrb și a unei rezistențe armate a Turcilor la independența Bulgariei

Sturdza era la putere, dar hotărîrea era de mult în minile tinărului Brătianu. Cel d'întăiu, plin de o grijă pe care o exaspera starea-i de sănătate, se tînguia pe toate cărările asupra dificultăților zilei, dar găsia totdeauna refugiu și alinare la Legația austro-ungară, asigurînd că va merge cu Monarhia în cas de războiu, că fără dînsa nu va face nimic¹. Brătianu declarase limpede că, dacă Sîrbii recurg la arme, nimic nu-l va putea împiedeca de a-și face datoria față de Austro-Ungaria. De alminterea lui i se părea că, din cauza Strîmtorilor, care nu trebuie să ajungă în mîna Rușilor, noi avem mai multe interese comune cu Bulgaria, a cărei independență regele, care și felicitase la Sofia, doria s'o poată recunoaște cu voia Berlinului, decît cu Serbia, față de care, ca de obicei, și de „Hetzerei” de acolo, el avea numai vorbe grele, ca și față de cine la București² — și vom vedea cine erau aceștia și de ce erau așa — este pentru susținerea acestor tulburători ai ordinii firești în Sud-Estul Europei.

Ministrul austro-ungar în România se credea, în Decembrie 1908, complet asigurat și pentru viitor. „Mai iubiți n'am ajuns să fim aici, dar de sigur ne-am șuit în considerație.” Se bucura că s'a zdrobit deplin una din cele trei iredente. Regele rămînea neclintit în hotărîrea sa; păcat că Sturdza nu mai era stăpîn pe mintea lui și „mania lui de a începe la orice discuție cu Adam și Eva” devine zilnic mai supărătoare! I se părea că aducerea la putere a lui Carp n'ar putea să creeze ceva durabil din cauza agitațiilor unui Fleva și

¹ Corespondența Austriacă, I, pp. 120, 134-5. Cf. studiul meu în *Revue historique du Sud-Est européen* pe 1932, p. 233 și urm.

² Corespondența austriacă, I, pp. 157-8, 471-3.

dușmăniei lui Take Ionescu, în care se vedea „omul viitorului”, de și nu-și alege mijloacele și de un timp are o atitudine care neliniștește. Ingrijorări din partea lui Brătianu erau excluse. Pe alții ministrul nu credea că trebuie să-i ție în samă, iar opinia contrară era capabilă, cu deplina aprobare a regelui, s'o zugrume țîfna înfuriată a lui Sturdza, care se și lăuda cu aceasta¹.

Era totuși între Monarhie și mica țară care se lăsa răbdător condusă de dînsa o chestie deschisă: a Romînilor de peste munți. Ea nu fusese niciodată indiferentă unui suflet regal neconținut doritor de mai mare și de mai mult, care, de altfel, avea din tinereță amintirea felului cum se realizase unitatea națională germană. La 1903 încă, iarăși supt un regim Sturdza, Carol I-iu se prinsese a spune lui Take Ionescu, care, indiscret cum era, alergase s'o spuie, la rîndul său, ministrului Franciei: „de ce crede că Austria e eternă și nu vom vedea niciodată desmembrarea ei”? Grăbitdu-se apoi să îndulcească prevestirea ce-i scăpase din gură: „Lucrul nu e iminent; avem vreme înaintea noastră”².

Peste puțin timp regele revenia, într'o nouă conversație cu ministrul frances, asupra aceluiași subiect, arătînd că Austro-Ungaria tinde, după a sa părere, să se desfacă în două State, pe care le-ar lega numai același Suveran, care, obosit, descurajat, nu mai are nicio acțiune, iar miniștrii nu se decid la nicio concesie, ceia ce va aduce un și mai puternic asalt al Ungurilor contra Romînilor ardeleni. „Nu ne putem desinteresa de soarta celor trei milioane de Romîni din Ardeal și din Banat. Dacă încearcă a-i desnaționalisa,

¹ *Ibid.*, pp. 574-5.

² „Vous supposez que l'Autriche est éternelle et que nous ne verrons jamais son démembrement... La chose n'est pas imminente: nous avons du temps devant nous”; *Correspondența diplomatică francesă*, seria 2, III, 1931, p. 338.

nu vom rămînea indiferenți și impasibili.” Arătînd că-i va îndemna din nou „să reziste, continuînd a-și afirma loialismul, pe terenul alegerilor și al acțiunii parlamentare”, el se arată foarte bucuros de „trezirea spiritului național” dincolo¹. Dar îndată după aceasta regele mergea să întîlnească la Ischl pe Francisc-Iosif și ducea cu dînsul pe D. A. Sturdza și pe secretarul-general la Războiu².

Și, data aceasta, în 1908, cum se introducea în Ungaria o reformă electorală care nemulțămia pe Romîni, Carol I-iu, temîndu-se chiar de o revoltă, interveni, dînd însă asigurarea că, dacă e vorba de iredentism, „România nu ar mai privi pe Romîni de acolo ca pe niște conaționali³”. Contra agitațiilor din București, el ar fi vrut, dacă n’ar fi intervenit o răceală, să fie de față la biserică, pentru jubileul monarhului, de care se simția atîta de legat. Din partea lui, ministrul dădea sfatul ca Romîni să nu se amestece în lucruri de peste graniță⁴.

Fusese un moment temerea, pe care o semnalează cancelariul Bülow, ca nu cumva o primejdie să iasă

¹ *Ibid.*, pp. 494-5, no. 378: „Nous ne pouvons pas nous désintéresser du sort des trois millions de Roumains établis en Transylvanie et dans le Banat. Si l’on cherche à les dénationaliser nous ne resterons pas indifférents et impassibles; je leur conseillerai, comme je l’ai d’ailleurs toujours fait, de renoncer à la politique d’abstention et de résister, tout en affirmant leur loyalisme, sur le terrain des élections et de l’action parlementaire... Je constate, avec une grande satisfaction, un réveil de l’esprit national roumain, qui s’est manifesté dans la population à l’occasion des récentes élections et au Parlement par l’intervention du député roumain Vlad”.

² *Ibid.*, no. 418.

³ Corespondența austriacă, I, p. 575: „so würde man sie nicht, mehr als Stammesbrüder betrachten”.

⁴ „Man im Königreich besser daran täte sich um die Dinge die ausserhalb der Landesgränze liegen nicht zu kümmern”; *ibid.*, pp. 480-1.

din „grupul șovinist al Brătienilor”¹, dar, pentru a face să dispară orice îngrijorare, Moștenitorul tronului austro-ungar fusese trimis la Sinaia. În Ardeal planurile lui găsiseră aderenți, nu numai la impunătorul Bănățean, în legături strânse cu Viena, îndrăznețul schițător al planului imposibil de „Mare Austrie” federativă, Aurel Popovici, care căpătase o deosebită influență asupra lui Filipescu, dar și în cercurile unite de la Blaj, de unde șeful intelectual al tineretului de această confesiune, istoricul August Bunea, îmi cerea prietenesțe să fac tot ce pot pentru ca să nu se producă incidente neplăcute contra aceluia în care se vedea un mare și sincer prieten, deschizătorul, într’un viitor apropiat, al carcerei ungare. Primirea a fost foarte bună și nouii s’au putut crede definitiv înlăturați. Brătianu, menit să devie șef al guvernului, a fost însărcinat de rege să facă un drum al Damascului la Viena și la Berlin, pe unde până atunci nu fusese purtat, și chiar la Roma.

Dar în acest din urmă loc el se vădi altceva decât ce se credea despre dînsul. Kiderlen-Wächter, un om care știa să vadă, își arăta, în August, nemulțămirea că acest om „se crede prea mult *omul mare*, singur chemat a conduce soarta României pe căi nouă, mult mai strălucite”. El e dominat de „ideia fixă” că „România are de profitat dintr’un războiu turco-bulgar”; să i se plătească, deci, în cas de sporire a Statului vecin în Macedonia, „milă de milă, om de om”. Ii trebuie și un hotar la Sud care să meargă peste Silistra sau și Rusciuc la Varna. „Ce nu lasă pe d. Brătianu să doarmă e frica de o Bulgarie Mare, care ar pune în umbră România. Dacă ar fi fost războiul turco-bulgar, România ar fi intervenit, conservatorii fiind pentru un marș în Balcani, Brătianu pentru o simplă luare de zălog.”

De și se credea că se poate da României Silistră, cer-

¹ *Ibid.*, pp. 713-4.

curile din Berlin, cu Kiderlen-Wächter în frunte, erau contra noastră, dacă se părăsește politica, până atunci suferitor pacifică, a României. O întindere peste Dunăre ar fi contra adevăratelor interese ale regatului care și cu Dobrogea de până atunci o duce destul de greu. „Tăria României stă în prima linie în unitatea națională a țării¹.” La întoarcere, ministrul austro-ungar avu aceeași atitudine. Nu se poate: o astfel de expansiune nu e cuprinsă în legăturile pe care România le are². O nouă intervenție pe lângă acesta, în Septembrie, nu aduse un mai bun rezultat³. A treia oară i se spunea că n'a venit momentul pentru o asemenea discuție⁴. Viena rămânea, cu gândul la o alianță bulgărească, hotărât contra „ilusilor”⁵.

O vizită a generalilor ruși la câmpiile de luptă din secolul al XVIII-lea fu privită cu neplăcere la Viena. Totuși, rămânea ceva din ce se credea cu totul desființat. În Cameră Flea se ridică împotriva unei politici tradiționale din care România nu se alege cu nimic și Carp fu adus să declare că nici suferințele Românilor din Ardeal, — deci se gândia la dînsii și cam pe vremea aceia el îmi spunea că, dacă i se dă acolo sînge, Romîinii neîșiind-se numai la vorbe, va interveni—, n'ar merita o schimbare de alianță. Regele, care văzuse, în domeniul său, instrucțiile sale mult depășite de Brătianu, se declara incapabil de a putea să reție pe Carp. „Pe toți îi pot influența”, mărturisia el melancolic ministrului austro-ungar: „pe Sturdza, pe Brătianu și chiar pe Take Ionescu; numai la Carp, pe care de altfel îl am foarte bine, nu reușesc”⁶.

¹ *Ibid.*, pp. 451-3.

² *Ibid.*, pp. 458-61.

³ *Ibid.*, pp. 468-9.

⁴ *Ibid.*, pp. 687-8, 818, 889.

⁵ *Ibid.*, pp. 479-80.

⁶ *Ibid.*, pp. 613-4.

Problema deschisă continuă însă. În August 1910, cînd acuma Tisza, preşedintele Consiliului ungar, fusese adus a face unele declaraţii împăciuitoare, regele spunea aceluiasi ministru al dublei Monarhii: „Nu crezi cît am fi de fericiţi dacă Ungurii şi Românii acolo ar putea trăi în pace”¹. Şi iarăşi a doua problemă, cea bulgărească, de care va fi urmărit toată viaţa, el, Suveranul de prestigiu: „Trebuie să ținem cu Sîrbii şi să paralizăm tendinţele agresive ale Bulgariei; adesea am pus pe lingă guvernul meu un cuvînt bun pentru Serbia”. Nu-i plăcea nici oferta Turcilor de a intra şi ei în Tripla Alianţă, al cărei unic mandatar înţelegea să rămîie în Sud-Estul Europei². Nimic, spunea el cu hotărîre, nu trebuie să se schimbe în Balcani fără dînsul³. Ştia bine că aceasta nu e şi politica Austro-Ungariei şi de aceea, în Mart 1911, el înştiinţa pe ministrul Germaniei la Bucureşti, pentru a se raporta guvernului lui, că, „dacă Germania părăseşte conducerea Triplei Alianţe în mîna Austro-Ungariei, România nu va fi, cu vremea, în stare să urmeze îndatoririle ei faţă de această legătură”⁴. În April, el repeta aceiaşi declaraţie: „Indată ce echilibrul în Balcani, din orice parte, va fi tulburat, voi arunca sabia mea în cumpănă”⁵. Şi ministrului rus, Giers, i se arăta acelaşi lucru: „nimic fără compensaţie”⁶.

Acuma Italia spărsese geamurile prin acţiunea ei contra Turciei la Tripoli. Regele o privia ca inoportună şi capabilă de a aprinde Balcanii. Desorientat pu-

¹ Cf. la 7 April: „Sintem toţi foarte interesaţi în această chestie şi dorim din toată inima ca acţiunea să ducă la un rezultat mulţamitor”; pp. 220-1, 259-60.

² *Ibid.*, pp. 928-9.

³ *Ibid.*, pp. 931-2.

⁴ Rosen, *o. c.*, pp. 50, 61.

⁵ Corespondenţa austriacă, la această dată. Cf. studiul frances citat, mai scurt pentru această parte, pp. 237-8.

⁶ Corespondenţa austriacă, III, pp. 342-3.

țin, el cerea „o directivă” de la Austro-Ungaria și Germania (April 1912)¹. Dar el știa bine ce sfaturi îi pot veni de la cei d'întăiu, și de aceea se mărturisia aceluiași ministru german: „Spuneți-i lui Bethmann-Holweg... că România nu va fi în stare să urmeze cu vremea obligațiile ei de alianță față de Triplicea, dacă, precum a fost cazul în vremea din urmă, Germania lasă în mîinile Austro-Ungariei direcția”. Și adăugia: „Politica austriacă urmărește în Balcani scopurile ei proprii, care adesea nu coincid cu scopurile României”². Din partea ei, cum avansurile rusești se întesiau, — și regele declara la Berlin că e „neobișnuit de serioasă primejdia unei întoarceri a opiniei publice a țerii către Rusia”³ —, diplomația vienesă era solicitată de ministrul din București s'o previe oferind doritele compensații, România rămîind „cel mai mare factor politic și economic în Sud-Estul european”: se recomanda o nouă vizită arhiducală în România; a arhiducelui Albrecht⁴.

Berchtold veni în România pentru o informație directă. Și din nou, față de dificultățile ridicate de această atitudine agresivă neobișnuită la București, Kiderlen-Wächter e supărat de „marea vanitate a poporului românesc”⁵.

¹ „Um sich dieselbe als Direktive zu nehmen“; *ibid.*, IV, p. 115, no. 3459.

² Rosen, *o. c.*, II, p. 61. Extrase din *Die Grosse Politik*, în Rosen, *o. c.*, pp. 66-8.

³ Rosen, *o. c.*, II, p. 62. Kiderlen-Wächter răspunse calificînd pe rege de „alter Trottel“. De altfel orientarea către Rusia nu displace Germaniei înseși. S'ar fi refusat de dinsul căsătoria, propusă de Isvolschi, între princessa Elisabeta și Marele Duce Chiril Petrovici (p. 55). Ministrul rus ar fi dorit să atragă la Paris, ca un centru potrivit pentru calitățile ei, pe soția Moștenitorului (*ibid.*, pp. 55-6).

⁴ *Ibid.*, la 20 Maiu 1912.

⁵ „Die grosse Eitelkeit des rumänischen Volkes“; *Correspondența austriacă* la 21 Maiu. Cf. *ibid.*, p. 365, no. 3713.

Acum ministru al Afacerilor Străine era Maiorescu. La sfîrșitul lui 1911 liberalii se retrăseseră, și se putea crede că retragerea lor însemna părăsirea acelei direcții noi care supărase așa de mult cercurile berlinese chiar Carp, dar numai din cauza morții lui Cantacuzino, fiind chemat în sfîrșit la guvern, prea tîrziu, în cercă politica de curățire la care visase o viață întreagă, osebind, cum o ceruse și Filipescu, politica și afacerile. În chestia tramvaielor comunale din București, întreprindere liberală, el se opuse, cutezînd a vorbi de „fierul roșu” pe care vrea să-l apese pe fruntea profitorilor. Take Ionescu alergă în sprijinul liberalilor jiginiți, și lumea, pusă în mișcare pentru interese de ordine particulară, îl văzu alături de Ion Brătianu, în balconul de unde se vorbea mulțimii.

De sigur că, în fața căilor neumblate care se deschideau României și pe care ea pășia cu mai multă dîrzenie aparentă decît hotărîre reală, aceste acțiuni nu erau la timpul lor. Regele opri efervescența internă și înlocui pe Carp, care se coborî de la locul său cu eleganța obișnuită, în fața intrigilor pe care i le făcea clanul boieresc, cu un general Manu, în frunte, provocînd și un vot defavorabil al Camerei pe o chestie cu totul neimportantă. Maiorescu luă primul loc, la care, de fapt, cu toată prietenia personală față de cel căzut, rîvnise totdeauna, și Take Ionescu, împreună cu conservatorii de toate nuanțele, îi stăteau alături, într’o colaborație, nesinceră de la început, dată fiind și enorma deosebire de concepții și de metode în toate domeniile.

Politicei de intervenție a „clanului Brătienilor”, de care se temea Berlinul, noul președinte de Consiliu îi opuse pe aceia de pace, de statu quo, cu o atitudine de prietenie față de Turcia, mai ales dacă dă reforme la timp populațiilor nemulțămite. Niciun fel de ex-

pansiune nu e avută în vedere, grija principală fiind de dezvoltarea economică și culturală a țerii. Foarte încântat, ministrul austro-ungar raporta, la începutul lui Septembrie, în acești termeni: „România e un element de liniște și ordine în politica orientală și supt guvernarea regelui present se poate conta neapărat pe amicitia lui”. Restul e numai gîlceavă de partid, *Partei-hader*. De altfel Maiorescu declarase că el n'are nici-un drept de a interveni în această politică. „Maiestatea Sa e, cum se știe, conducătorul personal al politiceii externe a țerii sale¹”.

Cît de sigură era această discuție putea să se vadă din asigurarea dată de regele la 24 Septembrie, aproape în clipa cînd Bulgaria, Serbia, Muntenegrul, Grecia, reunite supt egida rusească, mobilisau contra Turciei, că nu va fi războiu, că regele bulgar e pentru pace, cum i-a dat curînd asigurarea că el nu e pregătit și că un tratat bulgaro-sîrb nici nu există².

De altfel, cînd firele conducerii în Sud-Estul Europei scăpaseră astfel cu desăvîrșire acelui care credea că o să le aibă totdeauna în mîină, alții din afară își dădeau samă încă de un lucru: că el nu mai are în mîină România însăși, pentru a o conduce pe drumurile de politică externă pe care le prefera. La 7 Septembrie 1911, un om politic austriac foarte aproape de arhiducele Francisc-Ferdinand, contele Ottokar de Czernin, trimise anume ca să se informeze, scria că nici ministrul german la București, von Rosen, fiul scriitorului istoriei turcești contemporane, nu crede că fidelitatea României e garantată în cazul unui conflict european, pe care l-ar putea produce chestia, atunci arzătoare, a Marocului. Oricum, „în cazul unui războiu germano-frances, simpatiile poporului român toate ar fi de găsit în

¹ *Ibid.*, la 17/30 August.

² *Ibid.*, pp. 418 20. Cf. și pp. 466-7, no. 3839.

tabăra francesă¹". Iar Kiderlen-Wächter vorbea la 14 Iunie de siguranța pe care Fürstenberg, ministrul austro-ungar la București, o are că Românii rîvnesc provincii austro-ungare și contează pe desfacerea Monarhiei, la care se gîndise regele însuși, și nu la data îndepărtată².

Și aici opera de o viață întreagă a regelui „om de Stat”, lucrînd cu națiunea fără a se preocupa de sentimentele ei, luneca răpede spre totala ruină, căreia, până la un punct, soarta crudă l-a lăsat ca martur chinuit.

¹ *Ibid.*, III, pp. 328-9.

² *Ibid.*, IV, la această dată.]

6. CRISA SUFLETEASCĂ.

Carol I-iu venise în România fără cea mai slabă informație în ce privește prezentul și mai ales trecutul, cu toate realitățile de ordin material, și mai cu samă atmosfera morală, ale acestei țeri spre care îl ducea acel „misionarism” care era în aier în lumea prinților fără State de cîrmuit. Deci, din partea lui, ar fi fost imposibil să se schițeze în acest domeniu orice indicație pentru viitor.

Clasa dominantă, cu care, și une ori supt care, era să lucreze, se compunea din oameni cari umblaseră în deosebitele străinătăți la școli deosebite și aveau prin urmare îndreptări care nu sămănau de loc între dînosele. Mai rău decît atîta chiar: cum cunoștințele dobîndite n’aveau totdeauna, și în întregimea lor, aplicație la condițiile de viață ale țerii, ele se uitau răpede și, în vîrtejul grijilor de gospodărie, proceselor de barou și al unei activități sociale de cluburi și de joc de cărți, cum acești oameni n’aveau vreme pentru lectură și pentru studii, fiind și prea mîndri ca să-și dea samă de lipsurile lor, nimic nu venia să înlocuiască acele cunoștinți străine care se dovediau inoperante.

De aici, din lipsa de orientare sus de tot, din confuzia și ignoranța celor cari încunjurau tronul s’a produs, în ceia ce privește cultura și viața morală, școala de toate gradele, literatura, știința și artele, o stare de lucruri în care tot ce privește acest domeniu, care e cel mai de căpetenie, izvorul adevărat al tuturor ce-

lorlalte activități, nu era altceva decât rutină moartă, formă vană și imitația, înșelătoare, dar stearpă, a unei lumi avînd cu totul alt trecut, și altă moștenire de la dînsul, pentru un present care era întreținut de forțe cu totul altele.

Organizația școlară, pentru aceia cari nu aveau guvernanta sau preceptorul acasă și nu puteau fi trimiși la studii peste graniță, era aceia a Imperiului al doilea frances, el însuși continuatorul fără nicio schimbare de fond al vechilor tradiții napoleoniene. Am spus mai sus că școala rurală nu intra în socoteală, nici după măsurile lui Haret, fiindcă ea nu era pentru sat și pentru munca, fundamentală, care se face acolo, ci pentru selecționarea de noi elemente orășenești, îndreptate către Stat ca mijloc de hrană, și selecția se făcea pe singura basă a cunoștinților mai mult inutile, înmagazinate prin învățătura pe de rost supt ochii unui învățător format pe aceeași măsură și încredințat că acesta e lucrul care trebuie să se învețe în școală. La orașe școala primară, oricît i s'ar fi schimbat programele, era adese ori locul unde se pierdea, supt brutalitatea de pe catedră și în mijlocul trivialității, a stricăciunii precoce, din bănci, și buna creștere întîmplător adusă de acasă.

Mai sus de oficina cunoștinților elementare, din care rămînea numai cetitul, scrisul și socotelile, fără altă merială decât aceia din rîgăciunile memorisate, liceul de șapte, opt clase silia la o nouă și lungă serie de însușire exterioare și trecătoare a unor cunoștinți pe trei șferturi absolut fără folos, care aduceau însă împreună cu truda adăugirii lor o oboseală strivitoare, o sfărmară a inițiativei, o slăbire a voinții de a trăi care ținea une ori toată viața. Oricine a trecut prin acest instrument de supliciu, supt a cărui strîngere asfixiantă trup și suflet se istoviau, nu-și poate aduce aminte, cu toată mîndria de un ceas a zilei de pre-

miu, un cuvînt căzut în inimă ca un îndemn și o mîngîiere, un zîmbet care să fi luminat fața inexorabilului sau indiferentului de pe catedră, un semn de adevărată prietenie din partea tovarășilor de martiraj, omorîți de suferința lecțiilor îngrămădite sau înăcriți de concurența înviersunată pentru o notă mai bună. Ce valoare puteau să aibă într'un asemenea mediu, în care profesorul se gîndia adesea mai mult la politica lui și se interesa de aproape și de politica părinților învățăceilor săi, orice schimbare în natura și dosagiul materiilor, orice infusiune de pedagogie germană, culeasă de cîte un nou venit de pe plaiuri cu alte posibilități și alte nevoi?

Un bacalaureat de expunere la minut a rezultatelor ultime ale dîrdîirilor de șapte, opt ani încununa cu perfectul său risc opera de strivire a sufletelor tinere. Ele intrau apoi în aparatele de specializare, fără cunoștinți generale și fără puțință de armonizare, pe care le dădeau cele două Universități făcute pentru cazarea profesorilor și fabricarea funcționarilor, școli înalte întemeiate, peste vechile desvoltări organice ale anilor 1840, după șabloane de împrumut, care permitau ca un profesor să trebuiască a-și căuta și întreținea studenții, fie și unul singur, care era necesar pentru legitimarea salariului.

Cei ieșiți din această succesiune mecanică de trepte ale învățămîntului, care primiau, lustruiau și transmiteau materia primă copilărească până la ultimul stadiu al prelucrării, intrau într'o viață pur pasivă, fără niciun aport individual al lor.

Același formalism netrebnic stăpînia cu același rezultat, înmulțirea postulanților de slujbe, așa-zisele școli de comerț și de meserii, de ai căror absolvenți n'avea grijă nicio instituție de credit special.

Alături, seminariile, smulse de la episcopi, deci desgărdinate din organismul căruia-i aparțineau, n'aveau

în ele nimic clerical, duhovnicesc, potrivit cu menirea unui preot. Cu profesori mireni, unii dintre dînşii socialişti, făcînd profesiune de ateism, ce atmosferă bisericească se putea crea şi cultiva în şcoala de preoţi? Produsul lor de seceriş preoţesc corespundea, de altfel, perfect cu spiritul fals al unui episcopat clădit pe temeliile anticlericalismului de pe vremea lui Mihai Sturdza, prigonitorul Mitropolitului Veniamin, şi a lui Cuza-Vodă. Preoţi cari fuseseră însuraţi şi, văduvi sau divorţaţi, ajunseseră astfel a satisface canoanele, agenţi electorali şi oameni de partid, răsplătiţi cînd nu erau pentru o astfel de activitate, măcar pentru servicii casnice aduse celor puternici, ierarhii Bisericii româneşti nu ştiau să fie un discurs de notă în adevăr bisericească, aşa cum se mai pricepea cîte un arhi-bătrîn Mitropolit Naniescu în Scaunul din Iaşi, şi participarea lor la lucrările Senatului nu adăugia nimic la serioşitatea, la caracterul moral al discuţiilor acestui Corp legiuitor.

Nu e de mirare că şi în această privinţă s'a ajuns spre sfîrşitul „Domniei glorioase” la o crisă, şi la una care, provocată de motive aşa de adînci, Jăinuind de atîta vreme, nu putea să fie înlăturată decît cu multă greutate şi într'o lungă diastimă de vreme.

Şcoala fără îndreptare către viaţă a crescut până la cea mai ameninţătoare pletoară rîndurile clientelei de partid, care se perinda în funcţiunile publice, neconteni înmulţite pentru a-i satisface pe toţi, oarele de lucru fiind foarte reduse şi une ori „împiegatul” avînd doar cîteva hîrţii de rezolvit pe zi, toată ingenioşitatea lui cheltuindu-se pentru ca, la aceiaşi biată ispravă, numărul hîrţiilor de scris şi de trecut în registre să fie cît mai mare. De la o vreme două partide nu mai ajunseră pentru a cuprinde tot acest proletariat intelectual, de fapt neutilisabil. Barourile cu

sute de advocați nu puteau să li asigure decît un număr de procese neîndestulătoare pentru a duce o viață omenească, pentru a crea și a întreține o familie. De aceea la 1908 asaltul turbat al neutilizaților și al acelor cari credeau că nu li s'a dat tot ceia ce se datoră talentelor, abilităților și serviciilor lor a împins pe Take Ionescu, devenit, cu sau fără voie, șeful lor, să răspundă la măsurile luate contra lui, din motive care nu erau cele ale invidiei, de către Nicolae Filipescu, pentru ca, despărțindu-se, cu electorul ieșean Bădărașu ca adiutant principal, să întemeieze un partid „democratic”, în care „democrație” însemna: orice loc pentru oricine dacă se știe numai îmbulzi. Prin manifestările ei, de care de sigur că sufletul delicat al lui Take Ionescu a suferit mai mult decît odată, această grupare a inteligențelor fără scrupule, după ce trecuse printr'o fasă caricaturală, sămănînd cu liberalismul decăzut de provincie din comediile lui Caragiale, ajunsese a fi o amenințare pentru viitorul politic al țerii.

În Biserică, singurul care, cu toate defectele unei educații primare, avea simț de mîndrie pentru dînsul și Biserica sa, bogatul episcop Ghenadie, fost la Argeș, și ajuns apoi în fruntea ierarhiei românești, a fost depus de Sturdza pentru necuviință față de rege, apoi smuls de forța publică de la Mitropolie, și expediat supt pază la Căldărușani, unde politica îi trimesese în procesiune mii de falsi credincioși și de babe în papuci, până ce guvernul trebui să deie înapoi și un alt ministru se umili tratînd cu „martirul”, iar Haret fu silit a-i crea un domeniu princiar autonom în aceeași mănăstire, a cărei biserică, de la Matei Basarab, a fost prefăcută vulgar de ignoranța și lipsa lui de gust. Peste puțin episcopii de partid, deosebindu-se neted de smerenia mănăstirească a înaintașilor lor, dădură societății, prin Mitropolitul Partenie din Iași, și, din nenorocire, nu

numai prin el, spectacole capabile de a indigna și o societate așa de puțin bisericoasă ca aceia din orașele României. Incercarea lui Haret de a îndrepta lucrurile printr'un nou regim, de imitație protestantă, cu adunări de laici supraveghetori,—Consistoriul Bisericesc—nu reuși și printr'aceia că atingea înseși bazele canonice ale sacralului așezămînt, care se reforma din birourile ministeriale fără ca un cler superior cu totul compromis să îndrăznească a schița măcar o înpotrivire.

Peste această legislație născută moartă s'a trecut deci în voie la nouă, și încă mai grele, scandaluri. Uri sălbatece izbucniră în Sinodul care nu era în stare să dea Bisericii nicio adevărată îndreptare. După ultimii ierarhi aleși din nobilime, sau din jurul ei, dar a căror atitudine era foarte puțin ortodoxă — Primatul Calinic Miclescu fiind considerat că a isprăvit trecînd pe patul de mparte la catolicism, iar succesorul său Iosif Gheorghian fiind presintat ca avînd în Germania o căsnicie secretă —, fii de țerani cari-și puseseră pe cap mitra arhierească se sfășiau cu toți dinții intrigii și ai calomniei. Un prelat învățat, inteligent și energic, de cele mai bune dispoziții, fost profesor de Universitate și iubitor de știință, Atanasie Mironescu, a fost silit să plece din Scaunul primațial de pe urma pîrilor, privitoare la viața sa privată, ale unui „prietin”, profesorul de la Facultatea de Teologie Chiricescu. O mișcare de revoltă se produse între universitari contra sicofantului, care, înlăturat de ministru pentru actul său infam, fu restabilit de ministrul de partid Disescu, același care a pus în Scaunul de Rîmnic pe un preot bețiv, Sofronie Vulpescu, pe care toată lumea-l știa supt numele de „Popa Iapă”. Apoi contra anuia din adversarii lui Atanasie, Gherasim Safirin de la Roman, dovedit pe urmă el însuși cu moravuri suspecte, se începu altă campanie, care aduse altă pără-

sire de Scaun. Agenți ai catolicismului, plătind pamfletari ignobili, se amestecară, și participarea la această literatură de injurii a unor clerici bucovineni, Gherman, Ieșean, conduși de mai bune sentimente decât preoții de sate cari suflaseră în focul dușmăniilor, contribui la haosul acestei deplorable desordini morale.

Pentru o lume de jos care nu cetește nimic și pentru una de sus care-și satisface toate nevoile sufletești printr'o literatură străină — cea franceză, căreia-i erau rezervate mai toate vitrinele librăriilor bucureștene —, scrișul în limba țerii nu poate să fie decât ceva de lux, de împrumut sau de imitație, ori, pentru teoreticieni strinși în cenacle, mijlocul de verificare a unor principii abstracte, de estetică generală.

În Domnia lui Carol I-iu activitatea literară a avut pe rînd acest îndoit caracter.

Ușorul găngurit al lui Alecsandri se redusese la alcătuirea pentru ocazii de poezii solemne, comemorative, pe care o cuprindea programul. Ministrul României la Paris se supunea bucuros acestor invitații venite une ori din gură regală. Poezia lui și literatura română n'au cîștigat nimic din aceste produse incidentale și comandate. Alături, Curtea avea poezia, povestirea germană, ieșite din harnicele silinți ale reginei Elisabeta. „Convorbirile literare”, care începuseră, aproape odată cu instalarea dinastiei, lupta pentru altă literatură, strămutate la București, editate îngrijit, de librăria Socec, se deschideau, fără preocupările critice de odinioară, încercărilor venite din aceea societate amestecată în care junimiștii erau bucuroși că și-au căpătat rangul.

Toate acestea plutiau peste realitățile naționale, fi-rești, adînci, care rămîneau neexprimate. Totuși, supt influențe din afară, ardelenesti, ca în cazul lui Slavici, moldovenesti de supt munte, ca în acela al lui Ion Creangă, șivoaie plecate din izvoare vii veniseră, a-

trase sau de la sine, să străbată grădina îngrijită de Maiorescu și săpată de Iacob Negruzzi, neobositul redactor al revistei foastei Junimi, ca să aducă aieri proaspăt, încărcat de mirezme. Așa ceva nu era numai decât în programul maioreșcian, metafisic, al Frumosului trecînd cu caracterul lui absolut peste imperfecțele manifestări ale vieții. Și ele nu corespundeau totdeauna gustului falsificat al cetitorilor avizi de ultimele noutăți ale editorilor din Franța. Pentru acești simpli îndeplinitori ai unei datorii de bună cuviință culturală în frunzărirea scrisului indigen — ceva asămănător cu costumele populare amestecate și fără notă locală ca și fără măsură și armonie, pe care regina Elisabeta le purta însăși, și le introdusese în juru-i—, mareața simfonie în care se conciliau toate tonurile, dominate de instinctul creator, de puțința de sintesă a rasei, a lui Mihail Eminescu, nu era decât slovă moartă sau obiect de curiozitate, apel zădarnic la o sensibilitate tocită. Omul era interesant prin nebunia lui, prin nenorocirea care permitea înscrierea într'o indiscretă listă de subscripție; din opera largă și profundă Maiorescu alesese pentru o elegantă broșură cu frontispicii în stilul Renașterii șaizeci de bucăți socotite mai convenabile și se grăbise a fixa exact locul poetului în literatura coterporană, ca să nu se poată crede că e mai mult decât atîta. Un plan de căsătorie cu poeta pe care o iubia a fost împiedecat. Eminescu nefiind sociabil și „conjugabil” și apoi, în teorie generală, poetul trebuind să fie nenorocit pentru ca scrisul lui să fie mișcat și impresionant. Snobismul continuă și pe socoteala acestei sfișietoare agonii.

A se desface de literatură odată cu maturitatea, cu obținerea unei bune situații sociale era aproape o datorie pentru aceia cari fuseseră cîndva niște scriitori. Decența unor locuri mai înalte impunea chiar une ori renegări totale, pe care le-am văzut petrecîndu-se și în

anii din urmă, supt ochii noștri. De fapt toată această ocupație a spiritului, această revărsare nestingherită a inimii e un lucru de copii, cari trebuie lăudați sau pedepsiți, îndrumați și ajutați, în stîngăcia preocupărilor lor materiale, prin modeste ajutoare de Stat.

Precum, iarăși, a face știință însemna prea adese ori a petiționa pentru o catedră, a rîvni spre un loc la Academia Romînă. Odată ajuns scopul, cursul se repetă în fiecare an— e greu până-l redactezi după vre-o inspirație străină!—, iar prezența la ședințele Academiei ajunge ca legitimare a titlului pe care-l porți.

Adevărata știință e aceia care vine gata făcută din laboratoriile Occidentului, adevărata literatură aceia în limbi străine. Restul sînt încercări pe care le privește cineva cu indulgență, dacă nu și cu o ironie nemiloasă. Numai cînd un Romîn merită pentru opera sa recunoașterea judecătorilor imparțiali de acolo, numai atunci, mai ales în materie de știință, el ajunge să fie luat în considerație. Maiorescu desprețuise cu un gest suveran tot ce făcusem până ce marele istoric german Lamprecht mă însărcină să compun o Istorie a Romînilor de o mai mare întindere: o, atunci îndată s'a admis că silințele mele pot să fi produs în adevăr și ceva bunîșor! Oricum însă, Romînul, oricare ar fi, rămîne inferior Apuseanului, de orice calitate: opera lui în limbi străine, mai stimabilă decît aceia în jargonul băstinaș, se așează după a oricui din Europa autentică s'a putut ocupa și el de același subiect.

Criza în acest domeniu a venit din asemenea condiții, pe care le poate înfrunta numai o convingere prea profundă despre o misiune, o energie prea aprigă în urmărirea scopurilor sale, un despreț prea absolut față de păreri, a căror valoare o știe prea bine. Oboseala, lasitudinea celor cari se încercaseră și căpătaseră un nume mai curînd decît un credincios cerc de cetitori era generală. La tineri, graba unei manifestări, fie și

bizare, care să impresioneze, să atragă prin strigăt și deșănțare o atenție atât de supusă distracțiilor. Cu edițiile în câteva sute de volume, rău vândute și acelea de librari răzimați pe comerțul de creioane și de caiete pentru școli, tot acest scris răsbătea prea puțin.

De aici reacțiunile, atât de slabe, ale opiniei publice față de orice evenimente, în pregătire sau săvârșite. Și cel mai desăvârșit bun simț și cele mai cuminți aplecări spirituale la un popor se cer întreținute, corectate și înălțate printr'o lectură continuă, plină de autoritate și cu sentimentul răspunderii față de conștiința proprie. Altfel, peste minți cufundate în întunec, o literatură de diletanți are numai scurte cariere meteorice, trecînd de la vitrina notorietății în paginile istoriei.

Dar o adevărată societate e una de conștiință asemănătoare, de îndreptare sigură venind din influența sufletelor distinse, manifestate în scris și oral—și Universitatea n'avea a face decît cu candidații la funcții, iar conferințele, asupra unor subiecte întîmplătoare, fiind un mijloc de a se semnala ambițioșii—, asupra receptivității sufletelor celorlalți. Și, mînată înainte de o politică interesată și răpede schimbătoare, societatea însăși n'avea nici într'un domeniu un drum al ei.

II.

NOUA GENERAȚIE. INCERCAREA DE CREAȚIUNE PROPRIE

1. NOUA VIAȚĂ MATERIALĂ.

Pentru noua generație care se ridica de pe la 1890 înainte și care trebuia să se valorifice în preajma unui nou veac, cu alte probleme și alte nevoi, nici condițiile materiale de viață nu erau aceleași ca ale înaintașilor.

Aceștia erau — vorbim de elementele care hotărâsc — boieri cu moșii și funcționari cari și găsiseră ușor o carieră în care înaintarea până la fericita pensie li era asigurată. Veniți în cea mai mare parte din lumea orașelor, din familii culte și distinse de acolo, ei își petreceau viața neconținut în același cerc. Șefi de clientelă și aparținători ai clanurilor dominate de aceștia. Stăpîni de oameni și oameni ai acestora.

Și, cum nu era încă o îmbulzeală la locuri, ele se căpătau fără sforțări deosebite care deranjează echilibrul sufletească pentru toată viața și nicio amărăciune nu despărția pe oamenii de temperament egal, trăind într-o societate încă prea puțin diferențiată, în care, după zilele parlamentare și de întruniri publice, adversarii, într-o lume femeiască inteligentă și plăcută, se întâl-

niau ca aceiași cunoscuți și aceiași prieteni. Nimic tragic în această atmosferă caldută în care suflete moi se găseau bine până la complecta putreziciune. Lipsiau doar perucile și danteluțele Franciei regale a lui Ludovic al XIV-lea și a lui Racine. Puținul praf al luptelor politice în regimul de mai multe colegii restrânse se scutura ușor de pe haină. Anume nuvele din acest timp prezintă această societate; dar nu apriga satiră a represintantului noilor nemulțămiri, Alexandru Vlahuță, cu „Din durerile vieții”, ori paginile amare, muiate în lacrimile neuitatelor jigniri, din *Trubadurul* lui Delavrancea, ci seratele de joc de cărți, fără oroarea eroului care moare la priveliștea batjocuririi onoarei sale, din *Iancu Moroiu* a aceluiași.

Acuma însă casele de la moșie sînt prea adese ori total părăsite de proprietarii lor, pe cari Capitala, răpind intelectualitatea și talentul de pretutindeni, îi atrage, ceea ce, prin ruperea totală a contactului, atît de intim odinioară, cu țeranii, a fost una din cauzele neobservate, ca orice element psihologic, ale răscoalelor țărănești din 1907. Și dusul în străinătate, atît de obișnuit pe vremea cînd cel căzut în opoziție își relua aproape imediat apartamentul de la Paris, se face ceva mai rar, odată cu îngustarea crescîndă a mijloacelor de traiu, prin concurența altor țeri, extra-europene, care produc aceleași grîne, și prin zgîrcenia crescîndă a unui Stat care nu se mai poate aproviziona continuu la robinetul împrumuturilor. Asupra frunților odată așa de senine trec prevestiri de apropiată furtună, fără ca, până la 1906-7, fantoma revoluției să se înfățișeze, îngrozitoare, înaintea ochilor acelora cari fuseseră continuu favoriți ai soartei. Scrisoarea de la 1901 a lui Filipescu e simptomatică prin îngrijorările ce cuprindea și prin tot ce se gîcește supt dînsa. Și, cum funcționari și moșieri sînt așa de strîns legați, boierii avînd, ca în vechea feudalitate apuseană, un fel de drept

la funcții, drept ereditar, din tată în fiu, iar economiile, legiuite și nelegiuite, ale funcționarilor, ca și câștigul avocaților, mergînd ca la un deposit la moșii, această stare generală, de neliniște, de aprehensiune ca înaintea unui cutremur, cînd toată natura se înfioară fără să se înțeleagă încă de ce, devenia generală.

Nu exista o burghesie națională, așa cum o cerea în remarcabilele sale broșuri de teorie economică d. A. C. Cuza, unul din prevestitorii vremilor rele, acela care puna în perspectivă, curagios, însăși desfacerea Statului român dacă nu-și schimba bazele putrede cu altele, capabile de a-i sprijini viitorul. În Moldova, Evreii, în genere neasimilabili și adesea, fără nicio dreptate, desprețuiți și înlăturați, nu puteau rîvni la o asemenea situație, raporturile sociale chiar cu dînșii fiind evitate și, oricum, jenante, și atunci cînd femei din familiile bogătașe și culte, cum erau Costinerii de la Botoșani, Bucovineni de origine, Weisengrûnii din Iași, vorbeau de preferință limba țerii, și cu o distincție care s'ar fi căutat în zădar prin saloanele aristocrației creștine indigene. În Muntenia burghesia corespunzătoare se alcătua sau din modești, smeriți tejghetari, cari se confundau în insignificanță cu clienții lor săteni și mahalagii, sau, cît e vorba de Romîni, din negustori și cîțiva industriași mai răsăriți, cultivați cu îngrijire de partidul liberal, care începea să se gîndească la o basă de clasă, pe care mai tîrziu va părăsi-o fără să-și fi desăvîrșit creațiunea așa de utilă; dar aceștia din urmă făceau politică pentru ca ai lor să ajungă la onoarea funcțiilor și la aristocratica folosință a moșiilor.

Noii veniți în straturile de sus aparțineau dese ori acestei din urmă clase. Un exemplu tipic, prin tot ce a putut și prin tot ce i-a interzis nașterea, educația, mediul din care, și ajuns în vîrful piramidei, nu s'a putut smulge, a fost Take Ionescu, care, Dimitrie în registrele stării civile, a afișat originile sale prin felul

cum și-a semnat numele de botez, ceia ce aceste structuri au recunoscut cu grațitudine, mîndrindu-se cu „Tăchiță gură-de-aur”. Necurmata luptă pentru asimilare cu deținătorii de pînă atunci ai tuturor drepturilor și onorurilor i-a mîncat multă vreme energia cu care, încrezător și optimist, pornise la drum. Dar burghezia, cîtă era, n’a venit la dînsul; ea era de mult înregistrată la liberali, pe cari din prima tinereță îi părăsise. El a trebuit să se mulțamească numai cu o numeroasă aderență anonimă, guri deschise ale unor clienți cari l-ar fi părăsit cu toții la un ceas de catastrofă.

Țeranii se întrebuițau numai pentru decorul pitoresc al Parlamentelor: veniți din Argeș sau din Botoșani, din Gorjul lui Dincă Schileru și al lui Pantelimon Diaconescu, ei vorbeau rar, nu erau consultați niciodată și se mulțămiau a trage unele avantagii materiale din figurația lor parlamentară. Trebuia o complectă deșterănire pentru a răsbate cineva pînă sus. Înalt intelectualizat, de o rafinare sufletească, rară, marcînd orice zicea și făcea cu o pecete de mare artist, fiul țeranului, grînarului din Delea Veche în marginea Bucureștilor, ieșit din Ștefănescu, pentru a fi Delavrancea— de și Vrancea n’a văzut-o niciodată, dar și regina Elisabeta în exilul său își zisese: contesă de Vrancea—, a trebuit să facă multă vreme funcțiunea, poruncită, de redactor la liberali, cari l-ar fi lăsat totdeauna la locul unde a fost pus să mucezească învățatul Ion Nădejde, dacă înțelegerea prietenească a lui Filipescu nu l-ar fi ridicat, prin Primăria de la București, spre locurile cele mai înalte.

Dar școala egalizatoare lucra neconținut pentru a pregăti o altă societate. Fiu de avocat, am învățat prima clasă primară cu odrasla, în vîrstă de douăzeci de ani, a vizitiului de la bogata casă boierească din față și în clasa a patra de liceu un Mavrocordat se cotia în banca

lui cu noua generație a satelor și mahalalelor. Boieria nu mai impunea, de și până la războiul cel mare n'a fost un singur ministru care să nu fi fost născut la oraș din „oameni suptiri”.

Această intelectualizare generală, aproape cu de-a sila, a ridicat în ranguri tot mai multe contingente rurale. Bursele-i ajutau în mai mică măsură de cum se crede, dar sătenii țineau cu orice preț ca măcar unul din vasta lor familie să facă școală până la sfârșit, să între în boieria muncii mai ușoare cu plată asigurată. Prin 1870-80, un Creangă, fost diacon și preot, dar rămas foarte țeran în toate ale lui, un Ispirescu, lucrător-tipograf, ajuns a fi oarecum prieten cu Odobescu, fiu de general, erau o curiozitate și o excepție, cei din Ardeal așezați aici nefiind puși în socoteală, ca unii cărora pașaportul ieșirii din altă țară li dădea toate drepturile. Acuma lumea mergea de-a valma, și nimeni nu întreba despre părinți pe vecinul de bancă, pe care-l știa țeran sau uneori nici nu-l știa așa de bine.

Acești oameni aduceau însă cu dînșii, oricât și-ar fi ascuns originile și ar fi esitat să-și arăte părinții, oricât ar fi dat, de altfel, ca Maiorescu, nepot de fiu de țeran, mese mari boierimii și diplomației, cu felinarele aprinse la poartă, oricât ar fi căutat de pasionat legăturile de familie cu neamurile istorice, un instinct care nu se putea distruge, un sentiment activ al tragediei clasei lor, o putință, nouă, de a pune problemele și a se ținea de capul lor până la deplina rezolvire, oricât de grea. Cu dînșii, pătrunși pretutindeni în învățământ, în barou, în profesiunile libere, în politică, nu mai puteau să fie „chestiunile închise” înaintea cărora se opria interesul vechii clase conducătoare aproape neamestecate, și chiar eventuala bunăvoință a Suveranului.

Se mai adăuga categoria, din ce în ce mai numeroasă

și mai distinctă, a intelectualului care nu parvenise ori care, înaintea spectacolului, adesea repulsiv, al vieții politice și sociale, refusa să întrebuințeze singurele metode prin care putea cineva să parvie. Literatura lui de revoltă ațîta spiritele: întăile articole și scrieri ale lui Vlahuță sînt în această privință absolut caracteristice și satira lui plesnește în față pe bogătașul care răpește unei iubiri sănătoase pe femeia înzestrată cu toate darurile frumuseței. Dacă Eminescu, prins ca redactor la „Timpul”, ziarul bătrînilor conservatori munteni, în harța zilnică împotriva liberalilor, în cari detesta frecventa proveniență balcanică, a avut să se lupte numai cu categoria „Bulgăroilor cu ceafa groasă” și „Grecotelor cu nas supțire”, falși „urmași ai lui Traian”, Vlahuță, din colțul unde, student neisprăvit, învăța carte pe niște școlari cari nu-l interesau, ataca înviersunat, cu mînia timidului om de valoare pe care-l răsping sau îl opresc convențiile, „saloanele bogate, unde mîntea nu lucrează, unde inima nu bate”. Critica, din politică, devine astfel socială.

Și mulți sînt ca dînsul, care, până la sfîrșit, va păstra această nobilă mînie, fugind la țară de o societate de mult detestată și țintind săgeata și până la „minciuna care stă cu Regele la masă”. Mulți au starea de spirit care a dat originalitate și popularitate operei lui I. L. Caragiale, fiu și nepot de actori, crescut într'un mediu fără orientare și statornicie, între vechi liberali frăsori de speța unui Grigorescu, la Ploesții copilăriei sale, și între conspiratorii de carnaval, creatori de republică pentru douăzeci și patru de ceasuri, ca un Candiano Popescu, Caragiale, care a simțit înainte de a se atinge de ironia, adesea denigrantă, a junimiștilor—totuși Maiorescu îmi răspundea odată, cînd îi vorbiam de răul pe care li l-a făcut lor și țerii acest sentiment de despreț nemeritat: „Crezi că noi n'am avut o inimă?”—, caracterul comic al acestei elocvențe

fără idei, acestor gesturi fără eleganță”, acestei parade și mascarade peste ignoranță și corupție, și a creat nu numai pentru a face un serviciu conservatorilor nemuritoare caricatură a lui Trahanache, Tipătescu și Titircă Inimă Rea, cu consoartele și cumnatele, cu polițaii și băieții de prăvălie, cu garda națională cu tot.

Profesori amăriți, învățători dornici de a se manifesta, funcționari mărunți, veștejiți de monotonie săcătuitoare a birourilor fără ocupație adevărată, zăriști la foi unde chestia plății, integrală, sau în parte, se punea la fiecare chenzenă, ei erau, așa răzleți și fără curajul de a face primul pas către dușmanul social și politic, care dăduse țerii criza în toate domeniile, folosindu-se de tot ce slăbește pe regele de origine străină, o adevărată avangardă mai bătrână a unei oști a revoluției.

La un popor cu mintea așezată, ea se va face deplină fără o vărsare de sânge, supt conducerea intelectualității celei noi.

Originea ei morală trebuie căutată înainte de a se vorbi de opere pe care, cu concepții îndrăznețe și o admirabilă încredere în viitor, ea, optimistă după pesimismul răspîndit de reaua înțelegere a lui Eminescu, a înfăptuit-o măcar în parte, dar totuși în liniile ei de căpetenie.

2. FORMAREA SPIRITUALĂ A INTELECTUALILOR.

Școala românească, bună, rea, cum o făcuseră împrejurările, avuse însă darul de a da, adesea în ciuda profesorilor îndușmăniți de moarte între dînșii, de la liberali la conservatori, și crud luați în rîs, insultați, bătuți chiar de elevii lor, ca în *Les souffrances du professeur Delteil* a lui Champfleury, rînduri de intelectuali formați cu același program, firește legat de țară și de nevoile ei, și avînd, prin urmare, ceia ce lipsia societății țărănești care avea îndreptări și de la Paris și din Germania și une ori din Italia, *perfecta unitate de vederi în tot ce privia țara*, în care, adăugim, nu-și puteau găsi, cu atîtea piedeci înainte, locul cuvenit fără lupta de transformare a întregului spirit întâiu și apoi a tuturor așezămintelor.

Dar învățătura românească în mediu românesc duce, ori de cine, și cu ce scop, și cu ce neajunsuri ar fi predată, la o ideologie pe care o taie în desvoltarea ei tinerească strictele metode ale societăților practice din Apus, creînd, nu gladiatori ai scopurilor înalte, ci dibaci descoperitori ai locurilor vacante într'o viață așa de năvălită de talente și ambiții.

Tinerii ideologi au trebuit deci, cum un ideal național nu li se predica de pe catedră, cu toată cronologia războaielor lui Ștefan-cel-Mare și Mihai Viteazul, cu toată frasa umflată și falsă din manualele lui Grigore Tocilescu, un bun „patriot” în felul său, și uitatele hărți

ale lui August Treboniu Laurian, cu hotarele „de la Nistru pân' la Tisa” ale „Daciei traiane”, să-l caute aiurea, și, la Iași, îi pîndia socialismul.

Socialismul fraților Nădejde, aliat cu acela, de o școală apuseană mult mai distinsă și mai simpatică, al lui V. G. Morțun, cîștiga și prin aceea că deschidea talentelor tinere puțința de a colabora la „Contemporanul”, în care începea să între și ceva din sentimentalitatea, dacă nu și din ideologia eminesciană. Cel acceptat la revistă putea trece apoi, ca tînărul D. A. Teodoru, în istoria, așa de aspru filologică, a literaturii romîne de Ion Nădejde, ca un scriitor în toată puterea cuvîntului. Și pentru recrutarea de tineri foarte fragezi încă, neadmisibili la supremele onoruri literare, era cercul din strada Păcurari al blondului și blîndului Carol Mayer, fiul pastorului protestant ieșean. Acolo am ținut, după o dureroasă și nedeplină inițiere în voluminosul, abstrusul „Capital” al lui Karl Marx, o conferință, cea d'întăiu în lungul șir pe care l-am urmat în viața mea, despre această Biblie a socialismului căruia se admitea că astfel i-am făcut act de formală adesiune. Și, de fapt, la cea d'întăiu întoarcere în familie la Botoșani, primiam însărcinarea de a împărți între foștii miei conșcolari de acolo — isprăviam abia clasa a VI-a — și, dacă se poate, și în altă lume, un întreg teanc de broșuri de învățătură și agitație, între care una, foarte roșie, a prințului comunist Cropotchin.

De sigur că nu eram să rămînem credincioși acestui crez atît de dur în decalogul său, atît de străin de tot ce era necesitate adîncă și elementară a sufletului omenesc. Dar și între acest ideal, din lumi oricît de irespirabile, și între înregimentarea la un partid, cum se încerca din altă parte, chemîndu-ne la persoane importante, pentru a căpăta fără muncă un loc mai bun în societate, nu putea să fie nicio comparație. Și apoi,

pe lângă formula indigestă, dar interesantă pentru școlari ca noi, cari cetiam la cincisprezece-șeisprezece ani cărțile lui Darwin și Lyell, mult mai presus de biata învățătură după manualul urmărit cu degetul primitivului nostru profesor de științi naturale, era și o ispititoare sentimentalitate, o milă de suferința omenească, un simț pentru drepturile muncii încă nerăsplătite, care ne puteau pregăti pentru o evanghelie mai bună.

În acești ani de după 1880, însă, o parte însemnată din poporul nostru răbda apăsare, în Ardeal, în Banat, în părțile ungurene, din partea unei clase dominante ungare, care strîngea împreună nobilime maghiară de provincie, Evrei raliați la postulatele de desnaționalizare, renegați din toate rasele. Procese se începeau în care condamnarea era sigură. Se pregătia acea petiție de doleanțe, acel memorandum de vechi și nouă patimi pe care o delegație cuprinzînd floarea Romînilor de acolo, în frunte cu avocatul Ioan Rațiu, de creștere severă, de cugetare și de moravuri romane, cu elocventul preot Vasile Lucaciu, produs al școlilor Romei, mergea s'o presinte, la Viena împărătească, nu la Budapesta regală, Suveranului considerat nu ca domn al Ungurimii, ci ca urmaș al Cesarilor germanici căroră li se închinase principatul Ardealului. În loc de o bună primire, de o ascultare atentă, de o discuție cu ministrii împărătești și de o „prea-înaltă” și „grațioasă” rezoluție, petiția, încredințată, fără a o deschide, consilierilor unguri, a fost retrimisă autorilor ei, îndată dați în judecată și condamnați după un răsunător proces la Turda, locul unde profesa ca avocat Rațiu, de un neînduplecat juriu maghiar, orb la consecințele politice ale actului său.

Bucureștii se aprinseră de indignare pentru această jignire adusă conștiinței, care se simția acum întăiu unitară, a nației. Un grup de studenți se puse în fruntea unei violente mișcări de protestare. Erau totuși elevi ai

lui Maiorescu, a cărui aprobare n'a fost de sigur cerută. Viitorii profesori ai aceleiași Universități, dd. Simion Mehedinți, Emanuel Antonescu și alți colegi ai lor, erau în primele rînduri ale unei îndreptățite agitații. Oameni mai în vîrstă li dădură bucuros tot concursul și „Liga pentru unitatea culturală a tuturor Romînilor” se alcătui astfel supt conducerea unui membru modest al familiei Brătienilor, Grigore, care-i dăruie tot sufletul, toată activitatea și toate mijloacele materiale de care dispunea. Cu sucursale pretutindeni, ea izbuti, și prin stăruința cîte unui Ardelean de origine, ca d. Gheorghe Moroianu, să cîștige pentru cauza românească, pusă acum întregă înaintea opiniei publice mondiale, sprijinul cercurilor celor mai influente și al unui însemnat număr de oameni distinși¹.

Pe atunci legăturile între studenții din cele două Universități românești erau foarte rare; un drum la Iași pentru Bucureșteni, chiar cînd erau de origine moldovenească, era un eveniment, cum a fost, pentru Ieșeni, călătoria la București și Ploești cu ocazia congresului studențesc ținut în acest din urmă oraș. Deci nu atmosferei din Universitatea munteană, de un naționalism dramatic și puțintel prea în afară, ceia ce, printr'o organizare de „decemviri”, cărora zeflemeaua de București li-a zis „decempueri”, îi duse la oarecare ridicul, nici cetirii ziarelor, căci marea foaie de informații nu exista încă, „Universul” fiind publicația de speculă, discreditată, a pribeagului italian Luigi Cazzavillani, s'a putut schimba spiritul de la Iași, o bucată de vreme nedat socialist. Nu se poate bănuie nici o înrîurire a profesorilor, cel mai „naționalist”, Aron Densușianu, fost avocat în Făgăraș, autorul ciudatului poem „Negriada”, ferindu-se de a spune un cuvînt dincolo de marginile

¹ V studiul d-lui Moroianu în publicația comemorativă *Ardealul, Banatul*, etc., apărută la 1930, cu prilejul serbărilor comemorative din Ardeal.

cursului său de istorie a literaturii române, iar cuge-
tătorul și istoricul, de o concepție puternică, A. D. Xe-
nopol căutînd, ca un bun junimist de pe vremuri, în
firele multiplu întreșute ale istoriei Romînilor prile-
jul descurcării intrigilor dibace și al semnalării momen-
telor comice: marea sa operă, plină de un spirit na-
țional mai „absract” decît al nostru, dar de o perfectă
consecvență, începuse abia a se tipări pe atunci și ea
nu era în mîinile elevilor săi.

Poate că din acest congres de studenți s’au luat,
prin cîntec mai mult decît prin convorbiri între colegi,
elementele care au schimbat coloarea idealului nostru.
El a rămas de atunci același, dar pentru a-l adînci și
pentru a-i da contururi ferme a trebuit, măcar pentru
unii din această generație care se apropie astăzi de sfîr-
șit, contactul, prin studii de specializare, cu străinătă-
tea apuseană.

Burse se dădeau numai pentru Franța, adecă exclu-
siv pentru Paris, neglijîndu-se provincia, unde sînt pro-
fesorii tineri și cei mai plini de devotament, cei cari
au mai mult timp și pot dovedi mai multă grijă și iu-
bire studenților lor; pentru Paris, zic, și pentru Univer-
sitățile germane. În ambele țeri procesele naționale se
isprăviseră de mult și în Paris nu se mai vorbea de
Alsacia și Lorena. Dar ideal, în orice direcție, putea să
se ieie din orice țară a marii civilizații occidentale, și,
în ce mă privește, nu voiu uita influența înviorătoare,
complect renovatoare, a literaturii englese, mai ales
a visionarului, a profetului Carlyle și a poeziei secolu-
lui al XIX-lea.

Istoria studenților romîni trimese peste hotare n’a
fost încă scrisă, de și e așa de interesantă pentru pro-
gresele culturale ca și pentru moravurile noastre. Nu
e nimic mai plin de învățătură decît să se compare
impresiile pe care Parisul de pe la 1876-7 le-a produs
asupra scepticului Haret, care-și rîdea de războiul nos-

trăi de Independență și nu arăta să creadă prea mult în viitorul nației sale, atât de bine servită apoi de dînsul ca om matur și asupra studentului maramurășean Artemie Anderco, bursier la Turin al unei societăți bucureștene, care, acesta, își pune înainte toate problemele, de limbă, de cultură, de politică, ideală și practică, și dă soluții care corespund cerințelor cugetării celei mai serioase, criticei celei mai ascuțite, unită cu cel mai frumos entusiasm. Sînt în acele părți străine contraste care educă mai mult decît cursurile și decît cărțile.

Intoarcerea în țară la 1890 m'a așezat, dacă mi-e îngăduit să mai aduc înainte exemplul meu, în aceeași societate devastată de „zeflema”, de gluma ușoară a cercului de intelectuali ieșean, tîrîtă prin aglomerațiile de mehenghi ale cafenelelor bucureștene. Părea că pentru acești oameni nu mai e nimic sfînt și orice întrecerea acele preocupări de ordin material în care cine „trăgea chiulul” mai bine era crezut cel mai inteligent, se socotia faptă de nebun, sau, cel puțin, de descreierat.

Lipsia cu totul o presă care să dea expresie unor mai nobile aspirații și să susție eforturile, întăiu răzlete și timide, ale celor porniți pe altă cale decît a parvențiilor vieții de partid fără orizont.

Apariția „Romăniei June” a lui Aurel Popovici a fost pentru tineret o adevărată revelație mîntuitoare, și toți aceia cari într-o astfel de atmosferă se asfixiau s'au adunat de la sine, fără nicio solicitare și nicio perspectivă de reclamă, în coloanele marii și frumoasei publicații care se tipăria la noua tipografie, de stil occidental, „Minerva”, a Brașoveanului Gheorghe Filip și la care tîrziu noaptea făcea din greu corecturile un student sărac care se chema Alexandru Lăpedatu, fiul profesorului și poetului din același Brașov. Acolo a scris cu mai mult avînt profetic d. Cuza, desfăcut de supt străbătătorul farmec al societății junimiste, și, cînd Fré-

déric Damé, autorul vastului dicționar romîno-frances, a dat la lumină o Istorie contemporană a României în franțuzește, care prezintă exact, fără judecăți, de nici-un fel, spectacolul unei țări veșnic sfîșiate de lupte fără sens și fără folos, protestarea mea contra unui asemenea regim a luat forma unei întregi mici cercetări (1898).

Acestea începuseră a nu mai fi păreri isolate. În rîndurile chiar ale tinerilor liberali, a ceea ce Bûlow va numi „clanul Brătienilor”, erau, și, atunci, fără îndoială, cu sinceritate, aceleași sentimente. Astfel, cum ei începuseră a avea influență, încă de la 1899, la ziarul frances al partidului, „L'Indépendance Roumaine”, odată organ conservator, unde va avea apoi cuvîntul hotărîtor al doilea frate al lui Ioan I. C. Bărtianu, Vințilă, suflet delicat și simțitor, ascuns sub o înfățișare voit scorțoasă, care-i îndepărtă, mai ales pe urmă, mulți adevărați prieteni, am consimțit să public — se vorbea chiar de o conducere literară încredințată mie — o serie de necruțătoare articole în care era desvăluită minciuna unei vieți culturale în aparență strălucitoare, zădărnicia învățămîntului superior, neexistența de fapt a libertăților, forma fără fond a acestor mîndre creațiuni pripite și lăsate a vegeta fără suflet. În cercurile chiar pe care le atingeă critica fără rezerve și fără teamă ele au avut un puternic răsunset, și un tînăr boier, dispărut apoi răpede din viața publică, un Bălăceanu, a tipărit atunci în altă foaie francesă un curajos articol de aprobare, în care, cum va face-o Filipescu peste doi ani, și el afirma nevoia schimbărilor totale pentru punerea problemelor și soluționarea lor îndrăzneată, oricît s'ar tulbura suprafața, redevenită lină după fiecare crasă, a Monarhiei de prestigiu. Nu numai că s'au acceptat de un ziar cu legături de partid astfel de atacuri, stîrnind amenințări brutale contra tînărului care cuteza să le risce, și care, în acel mo-

ment, pe malurile Balticei, aduna răbdător noi materiale pentru istoria Românilor, dar i s'a îngăduit să întreprindă, în alt şir de articole, analiza originii, dezvoltării pe baza unei ideologii corupte şi pe urmă alunecării spre „colectivism” şi corupţie a amînduror partidelor noastre¹.

Asemenea campanii vin fără îndoială de la convingerile şi aplecările celui care le porneşte, dar el îşi dă sâma, oricît de vag la început, că prin el vorbesc stări de conştiinţă mai întinse care se cer exprimate şi anumite semne, oricît de uşoare întăiu, îl întăresc în hotărîrea de a nu se lăsa înrîurit, cu atît mai puţin terorizat, şi de a exprima înaintea adversarilor văzuţi ca şi a celor mulţi nevăzuţi adevărurile care, neapărat, se cer rostite. Orice acţiune individuală nu e, observată mai atent, decît filfiirea de steag înaintea unei armate pe care, chiar dacă eşti sigur că nimeni nu ți-a dat o sarcină într'însa, o simţi venind cu toate puterile ei.

¹ V. Iorga, *Vie intellectuelle des Roumains en 1889* şi *Opinions sincères*, apoi *Opinions pernicieuses d'un mauvais patriote*.

3. IZVOARELE NOULUI SPIRIT PUBLIC.

Starea de spirit a unei părți însemnate din tineret, din nenorocire prea curind despărțită printr'o invidie care e unul din marile defecte permanente ale intelectualității noastre, era determinată, nu atât de recunoașterea primejdiei iminente față de chestiunile deschise, a căror izbucnire se va uita prea răpede, până la cea mai zguduitoare: a rășcoalelor țerănești, cât prin înceata vădire a țerii și nației în prezentul și în trecutul lor, până atunci cunoscute după litera, adesea mincinoasă, a cărților comandate.

Până atunci, după frumoasele descripții ale oamenilor de la 1850 în Moldova, ale străinilor ca Vaillant, puțințel înainte, în Muntenia, țara, descrisă de un Caragiale cu toată cruzimea unei analize fără frîu, era presintată de „umoristii” cu trecere ca o sălbătăcie ridiculă, ca o stridentă parodie, în care creațiuni neserioase își descopăr zădărnicia de la întâia privire și oamenii cari se mîndresc cu ele nu pot să reziste un moment la o privire mai pătrunzătoare. Cît de puțini străbătuseră această Românie, socotită ca un domeniu de patentă inferioritate față de Apusul cu care criticii ei credeau, în ușurătatea lor, fără criterii istorice, că au dreptul a o asemălui! Curiositatea personală nu îndemna încă pe nimeni, un oraș, un Ținut fiind considerat absolut asemenea, în aceeași mediocritate, care, după om, făcea să zimbească sau strîngea de inimă, cu un al-

tul; excursii de școlari, de studenți erau necunoscute: la congresul din Ploești al studențimii Ieșenii au ascultat de la colegii lor bucureșteni, între cari Pompiliu Eliad, care tocmai isprăvisese de aranjat într'o țesă de licență pe Herbert Spencer, enunțări filosofice care nu-i interesau, au vizitat salinele Slănicului și au făcut haz, ca niște cetitori fervenți ai lui Caragiale, de burghesii din Tarasconul muntean.

A fost pentru toți o adevărată și fericită revelație cînd au început o străbateră a țerii care li-a impus îndată atitudinea unor pelerini cu admirație față de cele bune, cu înțelegere pentru cele rele, cu pietate față de neamul lor, chiar cînd e pe drumuri greșite, cu folos din toate cele astfel adunate pe drum. În școli descrieri ca acelea din „Drumuri și orașe din România”, din „Sate și mănăstiri” au fost citite larg, și forma îngrijită a publicațiilor editurii „Minerva” a contribuit să le facă plăcute lumii și mai tinere care se ridica acolo și care în curînd va forma un excelent public pentru o literatură care, de la sine sau și cu puțină sfătuire, se orienta în același sens. Peste puțin — dar aceasta e în legătură cu o mai înaintată dezvoltare a schimbărilor fericite — călătoriile se vor întinde și asupra celorlalte Ținuturi românești, ieșind astfel convingerea bine venită că și dincolo de realitățile și iluziile romantismului, în legătură cu temnițele de la Vaț și Seghedin, nume acum familiare tuturor cetitorilor de gazete, ori de povestea unui impresionant martiragiu, este acolo o întreagă lume, plină de comori neștiute, a căror cunoștință e capabilă să înalțe și mai mult încrederea în neam, încredințarea că el are o misiune de îndeplinit și că puterile nu-i lipsesc pentru aceasta.

O întreagă artă originală, sintesă reușită de Răzărit bizantin, de Apus gotic și al Renașterii, se descoperia pe tot întinsul României în mănăstiri și biserici destul de solid clădite, de cele mai multe ori, sau destul

de bine reparate, la vremea lor, de înaintași pentru ca să reziste totalei lipse de interes din timpurile noastre. Se putea urmări fără efortări dezvoltarea normală, logică, a unui organism, care, primind, lăsând, transformând, își continuă viața de-a lungul secolelor, formând mândria generațiilor și perpetuând în forma cea mai sacră, religioasă și artistică, cea mai nobilă amintire a lor. Pentru un Odobescu, ele fuseseră doar pietre scumpe răspândite ici și colo și care se cereau curățite de juvaergii moderni, a căror grijă izbutise să li strice caracterul. Pentru un Tocilescu, format totuși și la Praga și în legătură, ca arheolog cu săpături uneori fericite, și cu învățații Apusului, ele erau depozite prețioase de unde se putea culege, pentru Museul pe care el îl organiza la București, materiale de mare valoare, clădirile rămânând, despoiate și uitate, în sărăcia și părăsirea lor. O „comisie arheologică”, menită să li aibă grija, murise de mult și, sub oblăduirea diletantului pretentios și gol care era Ion Kalinderu, noua Comisiune a Monumentelor Istorice nu era decât organul central al unor reparații, a căror direcție putea să se vadă, după Lecomte de Noüy, inovațiile unui Gabrielescu. Glasul arhitectului Petru Antonescu, căruia istoriografia nu-i pusese la dispoziție informațiile absolut necesare pentru a înțelege deplin, nu era ascultat când el discuta posibilitățile de a întrebuința în prezent învățăturile acestei arte în adevăr a noastră. În curînd cunoștința, mai mult sau mai puțin solidă, a acestui imens tezaur național pătrunsesese însă larg în sufletele intelectuale de toate treptele și părăsirea ca și vandalismul încetară. Nu se mai putea auzi public păreri ca a lui Haret, care, cînd i se semnală primejdia care amenință un monument istoric, răspundea brusc: „Nu pot ține un jandarm la ușa oricărei biserici!”.

În cale se înfilnia o țeră-nime minunată, neobișnuită până atunci cu o atenție prietenească frățască. Nu

mai era vorba, pentru călătorii de acum, cari aduceau alte sentimente și concepții cu totul deosebite de ale stăpînilor de sclavi și de ale căutătorilor de pitorasc ieften, de acea atitudine care făcea din „costumul național” un element, favorizat de regina țerii, al snobismului de salon și de Curte. Scriitorii cari se formează atunci și de cari va fi vorba îndată, pentru a li explica direcția, atît de prosteste criticată pe urmă de o nouă serie de copişti ai literaturii apusene și de pseudo-intelectuali, nu mai vedea ca Alecsandri, rămas boier cu vernis de Paris în toate ideile și operele sale, în „țeranul român”, obiect al multor conferinți reformiste de Ateneu, un indigen totdeauna vesel, cînd nu-l sug „lipitorile satului”, și gata, cu soție, cu fete cu tot, ca, la primul semn de simpatie, sau și lăsat în voia lui, în orice Duminecă și serbătoare, să înceapă a sălta bucuros la sunetul scripcelor, sau un cioban ocupat zi și noapte cu melodiile pastorale ale unui fluier fermecat, „Ciobănelul” cu „oițele”, „Păstorița” cu florile în mînă, „Toader și Maranda” cu iubirea lor rustică aparțineau acuma părăsitului magazin de teatru al trecutului, devenit, supt acest raport, anost.

Asupra vieții de păstorie, un inspirat, un liric de o mare înălțime de ideal, biruind realismul, une ori cras, al școlii franceze de natură și „țerănie”, pe care o făcuse la Barbizon, și păstrînd astfel idealismul sacru al tînarului zugrav de icoane, deprins cu aureole, transfigurări și ridicări la ceruri, aruncase pura lumină a unui suflet evlavios și mare. O întreagă generație, deslipită cu totul de Alecsandri, a văzut în eremitul de la Cîmpina, închis în căsuța lui, între pînzele care-i povestiau o viață absolut interioară, pe revelatorul încă uneia din frumusețile care se adăugiau la capitalul activ al unei lumi românești, desprețuite fiindcă n'o înțeleseseră. Unii Moldoveni opuneau dulcegăriei lui Alecsandri aspra delineare a țeranului nenorocit din părțile

exploatate, stoarse, alcoolisate — cum denunțase d. A. C. Cuza în „Țeranul și clasele dirigente” — din această Moldovă-de-sus, de către un alt pictor, de un realism ciudoz și aspru, influențat prin cumnatul său Ion Nădejde de atmosfera „Contemporanului” și de socialismul sumbru al școlii ieșene. Nu se cunoștea încă mâniaștra interpretare a naturii românești, tristă, împovărată parcă de suferința oamenilor, pe care a dat-o alt Moldovean, Andreiescu, nici exploziile de lumină și bucurie pe care, cu elemente împrumutate de la aceeași țară, socotită incapabilă de a da materia unor mari artiști, o vrăjia cel de-al treilea fiu al Moldovei, deșertat din Iașul său, Ștefan Luchian. Dar acestea aveau a face cu scoarța de case albe a satelor, cu florile și razele cerului românesc, și realitatea rurală nu căpătă printr’înșii o nouă presintare.

Cei ce vedeau, dintre tinerii ieșiți din școli, astfel România țăranilor, erau și supt influența lui Delavrancea, care a considerat totdeauna ca o mîndrie originea sa populară, idealisînd doar sătește ceia ce era în realitate o margene, numai pe jumătate țăărănească, a Bucureștilor, cari, e adevărat, la periferie nu mai erau un oraș. După vedenia de basm și de puritate sentimentală din „Călinul” lui Eminescu, *Sultânica* dramatică a marelui prevestitor artist al Munteniei era o inițiere fulgerătoare în psihologia acestei lumi atîta timp văzute numai, ușurel, din afară. Afară însă de această creațiune uimitoare de adevăr și de coloare, de nouitate încă neexplorată, vorbitorul elocvent, cu frasele de o inspirație veșnic fragedă, până la bătrîneță, și de un avînt unic nu pierdea niciun prilej pentru a înălța contra banalității orașelor neghiob transformate în parodie de Occident pe țeran, țeranul fără deosebire de Ținut, de dosare a rasei, de ocupație, de avere, de temperament personal sau moștenit, acela pe care el îl numia cu un devotat respect, ca o o-

frandă sacră pentru strămoșii săi muncitori cu palmele și cărauși de grîne: „acest aur curat al neamului nostru”.

A fost greu să se scoată la iveală trecutul românesc, atât de original și de variat, manifestare în toate domeniile a aceleiași interesante sintese, care trebuia însă descoperită, cu oarecare greutate, de supt o îndoită povară. A eia a caracterisărilor banale, arătate mai sus, care se datoriau autorilor de manuale școlare comandate de un Sturdza ca ministru al Instrucției Publice și redactate de un Tocilescu cu frase de Zece Maiu și exclamații înaintea luptelor câștigate ori apăsărilor suferite, de și Xenopol încercase un alt manual, destul de rece primit, și încă numai în Moldova, care căuta numai, filosofic, înlănțuirea logică a faptelor. Și, al doilea, aceia a unei erudiții luxuriante fără folos, pentru „vedere”, la Hasdeu, în toate scrierile lui, adesea puse și în serviciul unei tese sociale sau politice. Aceiași erudiție era probantă numai, cu grija cetitorilor mai mulți, cari să poată înțelege—, acesta fiind scopul de căpetenie—, la Xenopol. Ea se înfățișa, în fine, filologic refrigerată, critic diplomatică, în legătură continuă cu izvorul, însemnat în bogatele note, la mai tânărul istoric bucovinean, format la școala vienesă și avînd calitățile ca și defectele ei: lipsa de orizont, de căldură și interpretare personală, D. Onciul, devenit acum profesor de istoria Romînilor la Universitatea din București. A fost de sigur o scădere a „demnității istorice”, de care se îngrijiau de altfel și istoricii secolului al XVIIIlea, cînd problemele trecutului nostru au fost presintate la Ateneul Român de profesorii Onciul, Bogdan și Iorga, Ioan Bogdan, Brașovean de naștere, bursier pentru filologia slavă, din voința lui D. A. Sturdza, trecuse de la ocupațiile filologice, pentru care fusese pregătit, la studii istorice, în care, cu metoda rămasă de la specialitatea sa, el unia un stil de o plăcută simplitate și o senină

comunicativitate, care putea să-l facă a ieși din cerul de fier al erudiției.

Pentru a vorbi, cum era datorită, și folosul cel mare, unui întreg popor încă nelămurit, nu numai asupra adevăratei sale origini, dar și asupra valorii sale reale în mijlocul civilizației lumii întregi — și numai aici era mijlocul de înălțare sufletească, absolut necesară pentru ca o societate întreagă să nu capituleze cu mărturisirea nevredniciei sale—, trebuia și altă informație decât aceea a Cronicilor lui Kogălniceanu, care totuși, pe vremea lor, treziseră o revoluție în spirite, și ale lui Laurian și Bălcescu din „Magazinul Istoric”. Chiar decât aceea, rău presintată și insuficient explorată, din documentele rămase pe urma Bucovineanului Eudoxiu Hurmuzaki, *persona grata* la Viena, introdus liber în Arhive și care adunase pentru o istorie a Românilor, larg concepută, dar redactată în nemțește, documente pe care le dăduse la lumină cu cheltuieli mari, D. A. Sturdza. Alta și decât actele interne de mult editate de Hasdeu în *Arhiva istorică*, prea răpede întreruptă, ori aruncate clăie peste grămadă, mai mult pentru a da ocupație unei biete tipografii sărace de provincie, de Codrescu, în *Uricariul* său. Ani de zile, s'a lucrat deci, din nou, pentru strângerea știrilor contemporane din care se putea face noua și marea clădire. S'a început cu descoperirea și exacta publicare, cu note bogate, a primelor cronici slavone, dar s'a continuat cu exploatarea, adesea fundamentală, a mai tuturor bibliotecilor și arhivelor din Europa, pentru a da un șir de volume nouă, care, trecând supt numele lui Hurmuzaki, din gratitudine față de răscolitorul de la 1870, dar și dintr'unul din multele capricii care se îngăduiau cititorului, Sturdza, cuprindeau mii și mii de acte care n'aveau nimic a face cu bogatul seceriș al baronului bucovinean. S'a isprăvit, apoi, cu mănunchi proaspete de documente interne din toate regiunile țării, în nu mai puțin de treizeci de volume, până și

la redactarea unei noi, modeste, dar trainice „Reviste istorice”, pe cînd Tocilescu oprise luxoasa-i publicație, „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, de un cadru de sigur prea vast. S'a îngrămădit astfel atîta material, de multe ori extraordinar de viu, din care să se poată hrăni apoi critica a mai mult decît o generație. Pe urmă, lucrări de ansamblu veniră, în care, fără a se atinge întru nimic adevărul, așa cum rezultă din izvoarele omeneste interpretate, se chema la viață o întregă lume de trecut, în care se puteau găsi orientări drepte și aspre muștrări, termin de comparație folositoare, dar, mai presus de orice, un sentiment de încredere și de optimism.

Se vedea că în aceste două mii de ani, din cari vre-o opt sute neted românești, n'a fost o colonizare romană pe pusti, o năvălire de barbari distrugători și o retragere în munți a cîtorva mii de coloniști părăsiți, apoi o lungă vegetare patriarhală de păstori în Carpații inabordabili, până la o subită întemeiere de State în gol, prin descălecări vînătorești sau cuceritoare. Nu se mai credea în o clipă de glorie izolată supt Domni eroici și nobili viteji cari au „apărat civilizația de invasia musulmană” pentru ca să merite felicitările Papei. Nu se mai admiteau apoi, după toate acestea, injuriile primite în față de la Fanarioții desnaționalisatori, până la înfruntarea Ardeleanului Lazăr care ne revelează nouă înșine, la revolta națională contra lor a unui Tudor Vladimirescu, conceput ca țeran, lucrînd numai cu țerani pentru scopuri exclusiv țărănești. Se trecea peste servilismul față de consuli rusești al epocii, pe nedrept scăzute, a Regulamentului Organic, presupus ca un mijloc de cotropire muscălească, ca să se bucure apoi sufletele amărîte pentru renașterea prin singurii studenți de la 1848, ignorîndu-se și agitația constituțională dintre 1800 și 1822 și vastele speranțe pan-românești ale nobilimii care-i precedase. Se înțelegea deplin Domnia lui Cuza-

Vodă, lăudată pentru reformele fundamentale, dar criticată, cum o voia D. A. Sturdza, ruda nerecunoscătoare și secretarul necredincios, din cauza desordinii financiare și lipsei de moralitate a Domnitorului, pentru ca, în sfârșit, cu Carol I-iu să înceapă o epocă de o strălucire, de o valoare universală, cum Romîinii nu le-ar mai fi cunoscut până atunci.

Din potrivă, ei, nația creatoare, nu Statul creat, a cărui formă schimbătoare nu decide niciodată, apar înrădăcinați în acea epocă preistorică pe care mai târziu vor arăta-o larg întemeietoare, producătoare de artă, cercetările unui Vasile Pîrvan și ale numeroșilor și vrednicilor lui elevi, apar legați de bătrînul trunchiu dacic, el însuși cufundîndu-se în același pămînt ca toată rasa tracică, din care face parte, și în frunte. Cucerirea lui Traian înseamnă o acțiune de Stat venită mai târziu, la ceasul ei, după încete penetrații latine în Balcani, dîndu-li o formă teritorială mai largă. Părăsirea coloniștilor îi îndeamnă a se organiza în răzlețe Româinii populare, de libertate țerănească. Din acestea răsar, și dincolo de Dunăre, mai întăiu: la Silistra și în Dobrogea, „Domnii”, în care substratul de țerani liberi e acceperit cu toată pompa Apusului medieval. Apărarea de spre Turci e numai un capitol al unei rezistențe în care eroismul nu e o simplă paradă în stilul Renașterii. Fanariotismul nu înseamnă elenism agresiv, ci, cu Domni adesea romîni de origine și în general bine intenționați, reformiști, absorbirea de vitalitatea românească a elementelor de infiltrație. Tudor nu e un Mazzaniello ori un Andreas Hofer, ci, urmînd printr'un canal de revoluție sîrbească, vechiul fir de inițiativă al „Romanilor”, el represintă o sintesă între instinctul rural oltean și o întreagă educație boierească, unită și cu călătorii în Ardeal și până la Viena pe vremea Congresului anti-napoleonian. Încă de mult în boierime fierbe ideia refacerii moderne pe basa nației întregi,

ideie pe care o adaugă numai și predicăția ardeleană a lui Lazăr și țeranii „zaverei” de la 1821. Astfel, *fără nicio întrerupere*, din fundul vremilor până acum, de la lacuștii de pe Mostiște până la Carol I-iu e un singur șir de creațiuni, de lupte, de sintese în care se cuprinde una din istoriile naționale cele mai vrednice de cunoscut și cele mai capabile de a inspira o mândrie și de a pronunța o ofensivă.

Curentul către acest trecut în sfârșit recunoscut și înviat s'a întins din centrul cercetărilor asupra lui până în cele mai depărtate puncte ale României. Alcătuiiri locale au continuat și complectat opera. La Iași d. Gh. Ghibănescu, care începuse de mult cu adăugirea tipăriturilor lui Codrescu, a dezvoltat decenii întregi o activitate de editor de documente, care a folosit simțitor pentru cunoașterea mai ales a vechii Moldove. S'a încercat formarea unui Museu istoric moldovenesc, care n'a întâmpinat simpatii. Lecțiile de istoria Romînilor ale Bănățeanului Ilie Minea, întâiu funcționar la Arhivele din București, au ajuns a trece peste amănuntele, totdeauna cercetate cu un deosebit zel, pentru a fixa linii mai largi și a încerca judecăți cuprinzătoare. La Tîrgul-Jiului, unde se așezase și un refugiat polon, Rolla Piekarski, priceput în desemnul ornamental, și el însuși pasionat de cele românești, până la căsătoria cu o țerancă din Gorj, institutorul Ștefulescu, întâmpinînd desinteresatul sprijin al inimosului tipograf Mișescu, a cheltuit mult timp silințele cele mai devotate pentru a pune în lumină tot ce privește rosturile de odinioară ale văii Jiului-de-sus. La Rîmnicul Vîlcii învățatul episcop Atanasie a pus la contribuție dorința de lucru a subordonaților săi pentru a da o istorie a eparhiei peste care fusese așezat. Și aiurea, cu mai puțină notorietate și un folos mai mic, s'au făcut astfel de laudabile studii, pe care epoca de după război le va întregi. Polemici contra celor cari-și apărau lo-

cul în istoriografia de ieri, ori și contra acelor cari din același rînd al vremii credeau că o asemenea lucrare, întinsă și grea, poate avea răgazul să îngrijească și ultimul detaliu nu serviau, în ultima esență, oricare ar fi fost jignirile personale, decît să crească interesul în jurul unei activități, care, din specială, cum fusese la început, ajunsese a fi acuma de interes național.

De interes național,— am crezut că pot s'o afirm. Pentru că, așa cum o arată istoria atîtora din vecinii noștri, ceia ce a fost continuu, nebiruit impuls către viitor, a venit dintr'o anume înțelegere și presintare a trecutului. Ce ar fi fost înaintarea modernă a Bulgarilor fără amintirea veșnic vie a lui Crum, Simion și Samuil, luptători pentru Imperiul roman de Răsărit? Din ce oare a venit energia nedomolită a Sirbilor decît din simțirăa alături de cei vii a umbrelor epocii lui Ștefan Dușan și a celei, mai apropiate, a lui Marcu Crăișorul? La 1912 cuceritorii Macedoniei, atingînd pămîntul sacru prin mucenicia de odinioară, s'au oprit și au în-genunchiat pioși, mulțămind de ajutor strămoșilor. Peste toate slăbiciunile și miseriile, cultul Eladei glorioase și ilusiile bizantine au hrănit pentru „marea idee” sufletul poporului grecesc. Din închinarea către eroii luptelor și cuceririlor de pe vremuri s'a întărit puterea cu care Maghiarii și-au asigurat un loc în lumea modernă. Numai birocrații mărgeniți, politicianii de club și unii scriitori de articole prime despre faptul zilei își pot ascunde infinitele posibilități ale acestui factor esențial în dezvoltarea popoarelor.

și în studiile geografice se produsese o schimbare asemănătoare. În ciuda metodelor strict științifice, de o matematică precisiune și de o tehnică geologică, amestecîndu-se, după modelul școlii germane mai recente, și, ici și colo, puțină filosofie metafisică, se ajungea prin o mai adîncă scotocire la căldura care însuflețește, precum săpăturile duse până mai la fund destăinuiesc

caloriile ascunse ale centrului pămîntesc: Elevii d-lui Simion Mehedinți, care, de origine din Mehedinții colonisați din Soveja de Matei Basarab, descriesese cu mult talent literar și cu o duioasă simpatie viața muntenilor „Mioriței”, au primit de la școala învățătorului lor, nu numai prețioase cunoștinți, dar și o tragere de inimă deosebită pentru, am zice, sensul poetic al acestui pămînt românesc. Și, de altfel, concluziile profesorului însuși, atingînd nu odată și istoria, întru cît îi era cunoscută mai ales înainte de schimbările de concepție, se resumau într'un singur optimism național, chiar dacă-l opunea fără dreptate naționalismului activ, propagandist, al colegilor săi, pe care credea că trebuie să-l califice de „nationalismus latranus”. Numai filosofia d-lui C. Rădulescu-Motru, fost student la Paris și în Germania, în aceiași ani de frămîntare către noi adevăruri și ideale mai înalte, dacă admitea la *Noua revistă romînă*, destul de bine primită, colaborații naționaliste în cel d'intîiu sens, luptător, nu consimția să recunoască măcar existența unui popor definitiv încheiat, a unei psihologii neted determinate și trimetea în viitorul îndepărtat, cînd ar fi date aceste condiții, o expansiune națională, care acestui junimist de ultima oară — colegul său de la Universitatea din Iași, d. P. P. Negulescu, alt elev al lui Maiorescu, cultiva metafisica pură într'o formă literară îngrijită și amabilă — i se părea pentru moment o cutezanță riscată. În bătrînele „Convorbiri literare” direcția lui I. Bogdan puse la dispoziția propagandei și acest mijloc de acțiune pentru că, pe urmă, chiar supt aceia a d-lui Mehedinți, dar mai ales a celor mai mărunți dintre maiorescieni, revista să se îndrepte hotărît în alte direcții, determinate mai ales de motive personale.

Era natural ca legăturile unui Bogdan cu partidul conservator de prefacere să îndrepte această acțiune, care cuceria așa de răpede, peste așteptările cui o

represinta, către foaia lui Filipescu, scăzută mult din popularitatea și influența ei de odinioară, *Epoca*. Printr'un sir de articole în coloanele ei am putut face știute scopuri care erau ale atitor de vrîsta mea și acelei lumi politice care nu avea atingeri prea dese cu orice fel de literatură și de cugetare românească. Apărute supt titlul *Cuvinte adevărate*, ele și-au găsit cetitorii printre tinerii din ce în ce mai doritori de o activitate care ar rupe vechile cadre, neîndestulătoare pentru avîntul lor.

Mînistru al Instrucției Publice era pe atunci, la 1904, Spiru C. Haret, care, cu toată iubirea sa sinceră pentru clasele asuprite și acea camaraderie cu fruntașii satelor despre care am vorbit mai sus, nu putea, cu gîndirea lui rămasă totdeauna abstractă sau, mai curînd: mecanică, precum a dovedit-o în cartea sa de „Mecanică socială”, puind toate mișcările sociale în formule matematice, să se ralieze la asemenea inițiative. Ele îl căutau totuși, pe „cel mai bun mînistru al școlii”, care, cîștigat un moment de entuziasmul re-novator în creștere, se învoi să dea un prestigiu oficial con emorării a patru sute de ani de la moartea lui Ștefan-cel-Mare. Cînd, la Șosea, în București, apărură, în costumele veacului al XV-lea, figuranții ostași ai cortegiului marelui Domn, a fost un moment de adîncă înduioșare și pentru oameni cu creștetul albit. În fața re-constituirii înormîntului de la Putna, la clipa slujbei de pomenire, bătrînul Dimitrie Sturdza și însuși Moștenitorul Tronului, principele Ferdinand, îngenunchiară înaintea vedeniei glorioase.

Literatura însăși venia să crească puterile ideologiei în mers. După epoca de strălucire a „Convorbirilor Literare”, cu doctrina frumosului absolut, dar și cu atîtea curente care veniau din izvoarele vii, populare, ale nației, rebelii, de la început sau de ultima oară, cari erau cei trei fruntași ai literelor românești pe la 1900

lucrează deosebit, fără putința de a se înțelege durabil, în ciuda unor relații personale o bucată de vreme foarte intime. Naturi fundamental deosebite, melancolicul, dar în fond combativ-optimismul Vlahuță, fantasticul Delavrancea și crudul realist Caragiale nu se putură strînge în jurul unui organ de publicitate. Vlahuță ajunsese a patrona o foaie mai ușoară, de caracter nervos bucureștean, la care colaborară glumele d-ru-lui Urechiă și munca din greu a Ardeleanului, fiu de luptător la 1848, Alexandru Hodoș, în literatură Ioan Gorun, acesta un om de idei sănătoase și de crez definitiv încheiat. Romanul social al lui Vlahuță, *Dan*, fu prin caracterul său desilusionat o decepție; ceilalți doi, în plină reputație literară, încă larg cetiți, nu mai adăugiau nimic la frumoasa operă ce li se datoria.

Prin spațiul pe care-l deschideau aceste abdicări pătrundea socialismul lui Gherea, care, la Ploesti, unde luase în întreprindere restaurantul gării, unia pe pribegii ruși adăpostiți de dînsul cu o mare parte din literatorii vechi și noi, pe cari-i măgulia o apreciere pe larg, o fundamentală tălmăcire în criticile lui, de notă sociologică, autentic rusească, neted materialistă marxistă, cu un humor semit de speța lui Heine, pe care le corecta, după norme de eleganță, cu totul personală, Ion Nădejde însuși. De o bucată de vreme înfîlirile literare, la care participa și tinereța mea începătoare, erau presidate de calma barbă bălană a proorocului. O revistă de discuții sociale mai ales fu încercată de Gherea și mulți vedeau într'însa, peste un maioreșcianism anchilosat și părăsit, forma literară a viitorului. După răscoală, succesul *Neoiobăgiei*, greoaie carte neistorică și fără înțelegere sufletească a realităților românești, arată că epoca lui nu se isprăvisese încă.

Lărgindu-și în măsura aprobărilor cercul preocupărilor de reformă și diriguire, Haret se gîndi să anexeze la Ministeriul pe care-l considera acum și al cul-

turii în toate domeniile o literatură de consolidare morală, plecată, după indicații de sus, de la scriitori subvenționați, a căror nemulțămire socială să fie astfel potolită prin traiul asigurat, recunoașterea oficială și chiar tilul birocratic de „referenți culturali”.

Se afla atunci, de mai multă vreme, la București poetul ardelean, tipic ardelean, Gheorghe Coșbuc. Timid și puținel speriat la înfățișare, noduros la cuvântul pe care-l complecta prin gesturi stângace,—cîtă deosebire față de ochii adînci negri, extraordinar de vioi, ca ai lui Grigorescu, supt aripa părului negru corb, ai lui Vlahuță și de copilărescul albastru de floare ieșită din rouă a lui Delavrancea cu părul ușor blond și creț și bărbuța de Hristos tînăr!—, Năsăudeanul, neam de preoți stăpîni de sate, care se pătrunsese de spirit goethean și, străin de orice lirism în scris ca și de orice pasiune în viață, visa poeme de închegare strînsă, de solid obiectivism, aducea cu dînsul, și în ritmul sprinten și variat, ca un răsunset de cobze și un duduie de picioare voinice prinse în hora de sat, dar totul cu nesfîrșite meșteșuguri de cetitor critic al Germanilor și de aplecări migăloase ca ale unui cioban cioplitor de toiege. Era la el, nu o simpatie care nu-și poate afla astîmpăr, un capriciu care trebuie să joace pe fire de soare și de lună, cît o meserie de o onestitate și o răbdare fără păreche, muncind cuvîntul pentru cuvînt și învîrtind silabele pentru a se vedea că le poate la voie frînge și lega la loc.

Lui, așa de proaspăt la înfățișare, chiar atunci cînd îi picura pe frunte sudoarea trudelor de făurire, și lui Vlahuță, rămas neînduplecat la stările sociale și politice, cu toată resignarea pe care o sfărma numai uneori voacea cu adînc răsunset, de veche orgă care a cîntat la multe dureri, Haret li-a încredințat sarcina să dea o literatură-îndreptariu, un adevărat caiet de normalizare, pe care nu știm care din ei l-a intitulat *Sămănătorul*.

Dar unor spirite ca ale lor nu li se poate porunci prea mult timp. Caietul alb, cu slova îngrijită a „Minervei”, fu răpede părăsit. Intre ei doi, de altfel, erau, și prin rasă, și prin viață, și prin lectură — Vla-huță fiind un cetitor de literatură franceză, total necunoscută durului Transilvan —, prea multe deosebiri. Un fost ziarist la „Tribuna” din Sibiu, plecat de acolo după multe ciocniri personale, pe care le provoca firea sa sfidătoare de nemeș hunedorean, Ilarie Chendi, la început un fel de secretar de redacție, îi înlocui cu o vervă îndrăcită, trăgînd cu biciul peste mediocritatea unei literaturi mai tinere încă în vogă, prea adesea ori numai pentru a năcăji un dușman și a face plăcere unui prieten. Alt Ardelean, din Brașov, Ioan Scurtu, pios biograf al lui Eminescu, închis aproape în studiul marelui poet, îl ajuta, și în cercul lor de băieți de peste munte se adăugia visătorul liric Șt. O. Iosif, fiu al bătrînului director brașovean. Tustrei, încă străini, fără situații și fără nume, nu credeau că pot să ție pe umeri o sarcină așa de grea.

Astfel, înaintea avîntului literaturii istorice și critice, dînd îndrumări din ce în ce mai aplaudate, și în Ardealul unde se putea pătrunde pe furiș, și cu atît mai gustat era ce putea să străbată, moștenitorii celor doi mari poeți veniră să-mi închine revista, cerînd, probabil, în intenția lor, mai curînd un patronaj decît o colaborare. În acest cas era o greșeală: cine ajunge a conduce o direcție nu caută situații onorifice, ci noi platforme pentru războiul său.

Astfel, după puține luni, „Sămănătorul”, fără nicio legătură cu Ministeriul de Instrucție și cu Haret, ajunsese a fi, — pe lîngă o literatură, ale cărei izvoare erau dintr'o producție interesantă, dar pînă atunci ascunsă prin foițe ca *Floarea albastră* a lui Constantinescu-Stans, literatură cu subiecte din realitatea națională, adesea, dar nu totdeauna țerănească și, din cînd în cînd,

și istorică, de prin comorile abia deschise,—un îndreptariu războinic, o publicație, într'un anume sens, revoluționară. Chendi, care-și pierduse platforma, a blăstămat printr'o nouă publicație de caracter tot mai ofensiv gazetăresc, pe cînd, cu Scurtu, cu Iosif, se îndrumau la „Sămănătorul” epicul creator de viață, Moldoveanul din Pașcani, Mihail Sadoveanu, cu înfățișarea și puterea de producție de o potrivă de mari, apoi alt Moldovean, fiu de ofițer și ofițer el însuși, sensibil ca o domnișoară, cum îi era și palida față și trupul gata să se frîngă, Emil Gîrleanu, furtunosul Brăilean, roșu la față și aprig la ochi, Sandu-Aldea și atîția alții, la cari se raliară chiar vechii scriitori ca d. Brătescu-Voinești, o podoabă a „Convorbirilor” lui Maiorescu prin arta de a străbate cele mai delicate psihologii, și ursuzul bătrîn Ioan Slavici, cu scenele-i de viață bizantină.

Aici se elabora un program reformist basat pe ideia, simplă, dar grea la cîntar, *că noi de noi, cu ale noastre, ajutați dacă vrem, și cît vrem, dar nu conduși, de alții, în orice domeniu putem face ceva*. La orice opoziție fățișă era clar că vom da bătălia, cea d'întăiu bătălie, până în stradă, care să nu vie dintr'un interes de partid și să nu urmărească o venire la putere.

Efectul acestei propagande călduroase și — ceia ce e neobișnuit la noi — continue, stăruitoare, îndărătnice, întrebuintînd orice prilej și chiar orice pretext, călcînd hotarele prin trimeterea cărților în Ardeal peste granița, deschisă, a Bucovinei și sfidînd autoritățile maghiare, incapabile de a urmări toate mijloacele dibace de pătrundere — altceva decît amenzile plătite de guvernele din București ziariștilor de peste munți condamnați pentru scrisul lor, și aceasta numai pentru a-i reținea și pe dînșii într'o anumită clientelă!—, n'a putut să nu se arăte, și fără prea multă zăbavă. Odată la Iași, supt cuvînt că este o expoziție istorică, am adus sute de Bucovineni, pe cari i-am hrănit cîteva zile

cu toată iubirea ce era în sufletele noastre pentru dînsii, și aceasta contra temerilor guvernului românesc, care în ultima clipă li făcuse greutăți la pașapoarte.

Dar aceasta se văzu mai bine cu ocazia serbărilor jubilare pentru Carol I-iu.

Menite să glorifice Domnia prudentă peste orice măsură, ele s'au prefăcut, prin evocarea întregului nostru trecut, prin firea expansivă, adînc românească, de și fără cunoștinți și fără teorii, a zdravănelui dr. C. I. Istrati, chimist, dar la nevoie arheolog, care se ocupa și de Cetatea Hotinului și sprijinea absurdele teorii romantice ale unui N. Densușianu, strămutător al Olimpului în Carpați, într'o imensă manifestație pur românească. Visitele celor de peste hotare au fost salutate cu un indescriptibil entusiasm, dînd loc la procesiuni pe stradă, cuvîntările au reunit adesea toate aspirațiile răzlețe și, cînd coruri germane au cîntat la Arenele Romane, clădite atunci în frumosul parc „Carol I-iu”, improvizat de Istrate, s'a produs un conflict de pe urma căruia am părăsit „Sămănătorul” usurpat apoi de predicatorii „Austriei Mari”.

În societatea de sus românească aceste idei începu-seră a prinde: adevărat la bărbați mai puțin, dar la unele din femeile, atît de inteligente și capabile de a se încălzi pentru o cauză nobilă, pentru o luptă curagioasă, ale acestei nații. Doamna Elisa Marghiloman, născută Știrbei, viitoarea soție a lui Ioan I. Brătianu, își arată dorința de a răspîndi „Sămănătorul”, și Adina Olănescu, născută Ghica, ea însăși autoarea unui frumos volum de cugetări, era cu desăvîrșire pentru necesara operă de învoire.

Majoritatea protipendadei însă, bărbați și femei, rămîneau pentru vechea școală a maimuțării franceze, și ea anunța pentru societatea de binefacere „Obolul”,

presidată de d-na Pherekyde, sora lui Marghiloman, o reprezentație francesă, la Teatrul Național, cu piesa *Madame Flirt*, în care persoane aristocratice și mai ales neo- și pseudo-aristocratice își rezervaseră roluri la care, firește, țineau.

Li s'a părut că, în starea de spirit care se crease și care înainta, aceasta este o sfidare, și nu eram oameni cari să refuzăm a o primi. Până atunci, studenții, prin președinții societăților lor, fuseseră sistematic angajați, nu atât cu bani, cât cu făgăduieli de plasare după terminarea studiilor, pentru a aduce în stradă folosi-toare servicii de partid. Lupta cu sergenții la statuia lui Mihai Viteazul din fața Universității era punctul culminant al programului și ziarele opoziției se grăbiau să facă statistica, exagerată până la absurd, a capetelor sparte. Data aceasta, a fost altfel: după o cuvîntare a mea la Universitate, în care nu era niciun îndemn la desordine, ci numai sfatul unei pașnice, dar semnificative manifestări în fața Teatrului, a urmat o a doua întîlnire într'o sală de întruniri vecină cu zidirea Teatrului. Cererea lui Marghiloman către mine de a se permite o astfel de reprezentație, care va fi ultima, n'a mai putut fi acordată după ce capetele se încălziseră. Întrebat, prefectul Poliției, jovialul general Moruzi, n'a refuzat învoirea sa. Regele Carol era în străinătate și nu putea fi tulburat deci așa de aproape de palatul său.

Cînd tinerii apărură peste cîteva ceasuri, primind cu zgomot trăsurile luxoase care aduceau tot ce Bucureștii aveau mai elegant și mai în vogă, fii blajinului prim-ministru Cantacuzino interveniră ca să se curățe piața. Studenții erau destul de convinși că au dreptate ca să răspundă violenței cu violență. Au fost și răniți, pe cari directorul Teatrului, Al. Davilla, de sigur un om superior, dar pe care mediul îl făcuse să găzduiască reprezentația, îi primi în foaierul eleganțelor, pe care-l

sîngerară. Armata, adusă pentru a trage, refusă să îndeplinească o asemenea sarcină. La unsprezece din această noapte de 13 Mart 1906 porțile Teatrului se închideau fără alt spectacol. La Cotroceni se întorseseră principele Ferdinand și principesa Maria.

De la 1871, era cea d'întăiu revoltă în București, și atît de călduros primită de opinia publică, încît a doua zi cînd am fost chemat la parchet, de formă ca martur, dar de fapt ca instigator, — și numai cumințenia ministrului de Justiție, Bădărău, a împiedecat arestarea, pentru care venisem gata pregătit, — și cînd trăsura lui Alexandru Callimachi, boier deosebit de combativ, și de un perfect cavalerism, străbătu cu mine Calea Victoriei, nu puteam înainta decît la pas. Filipescu a regretat totdeauna că, aflîndu-se la Paris, n'a putut trage consecințele politice ale mișcării, pe care eu, cu toate legăturile dintre noi, am refusat s'o repet în beneficiul său. În anume cercuri bucureștene, adînc jignite, indignarea nu mai înceta contra obrăzniciei fără păreche: un profesor și cîțiva copii împiedeau o reprezentație de gală, cu participare diplomatică, și avînd ca invitați părechea princiară... Ni se făgăduia strivirea supt roțile unui automobil; președinte al Academiei Romîne, Kalinderu mă chemă la raport, sfătuindu-mă, înaintea fotografiei jandarmilor răniți, „să-mi menajez prestigiul”, în *L'Indépendance* Pompiliu Eliad găsia că sînt un criminal de Stat, și, pe de altă parte, nu numai Marghiloman îmi implora protecția pentru sora sa, care, apostrofîndu-mă la Salonul de pictură ca „un certain Iorga”, se credea amenințată, dar d-na Ecaterina Cantacuzino însăși, soția președintelui de Consiliu, cerea închipuitei mele puteri de Danton al străzii să întind ocrotirea mea salvatoare și asupra casei și familiei sale.

Lumea era însă cu desăvîrșire pentru manifestanți. Un festival românesc la Teatrul Național, silit a-și deschide porțile pentru aceasta, avea în fruntea ascultă-

torilor înflăcărați pe Grigore și Adina Olănescu. La sala „Dacia” un public imens, căruia-i era de ajuns cu „ciocoismul” înstrăinaților și clubiștilor, ascultă vorbitori din toate categoriile intelectualității, Vlahuță fiind de față, și telegrame în fruntea cărora stătea, peste multe supărări personale, a „magului de la Cîmpina”, însuși B. P. Hasdeu. Părea că o țară întreagă e zguduită de fiorul că-și poate afirma, și contra unui guvern, unei clase întregi, a forței publice, polițienești și militare, *voința ei de a trăi în legea ei*.

Grupul de scriitori ai „Sămănătorului”, cari se prezentau astfel ca noua literatură militantă, a străbătut apoi multe capitale de județe, întâmpinată pretutindeni, nu numai cu mulțămirea pentru ce se făcuse, dar și cu speranța că de acum înainte lucrurile vor fi altfel. E posibil ca liberalismul, doritor de a veni la putere, să fi umplut salele, năvălind și în stradă, fără ca în vre-un loc autoritățile să fi îndrăznit un gest de oprire. La Iași, după frenesia din sala de spectacol, bătrînul scriitor Nicolae Gane mergea în fruntea manifestanților, și în ochii lui erau lacrimi.

Peste cîteva luni mișcarea se închea în revista săptămînală care luă titlul de „Neamul Românesc” pentru ca să arăte că tineretul e pe cale să întemeieze în locul tricolorului de serbări oficiale, steagul unui nou și dîrz naționalism, capabil să porceadă la resolvirea problemelor de viață amîinate, și aceasta nu pentru a satisface una sau alta din formulele politice curente sau pentru a acoperi cu un paliativ de oportunitate un adevăr inoportun, ci pentru a așeza neamul acesta, întreg, așa cum este, de la un capăt al lui pînă la celalt, în locul de stăpînire care i se cuvenia de mult pentru ostenele și vitejia lui și pe care i l-au usurpat aceia pe cari în posesia blăstămului din Mart 1907 Coșbuc îi va înfiera, potrivit concepțiilor lui Eminescu, numindu-i „ciocoi pribegi, aduși de vînt”.

4. REALISĂRILE SOCIALE.

Flacăra răscoalelor țărănești luminase crud nedreptatea seculară care se făcea satelor și învederase nevoia de a se găsi o soluție imediată problemei stringente, care nu mai admitea zăbavă. După ce încercarea de a găsi pe agitatori — și se arăta cu degetul și Haret, care ar fi vorbit de „pietrele ce s'ar ridica” împotriva guvernului și ar fi uneltit prin învățătorii și preoții adesea implicați în tulburări —, ceea ce ar fi scăzut însemnătatea singurei manifestări, trebuia, după promisiunea formală, solemnă a regelui, să se proceadă la totalul de reforme pe care-l reclama situația.

D. Vasile Kogălniceanu ceruse, în broșura sa, cel dintâiu și cu toată claritatea, o nouă împroprietărire, dar firește nici după răscoală nimeni nu era dispus să îmbrățișeze această părere. Cît mai era pămînt de la Stat, se putea căpăta adesiunea clasei stăpînitoare; cînd, acum, rămînea să se împartă averi particulare, nimeni nu părea dispus să sacrifice moșia lui. Nici Suveranul, căruia i se crease un frumos și întins domeniu, care a dispăcut mult timp opiniei publice, nu se grăbi să ofere această stăpînire a dinastiei, încredințată deocmadată lui.

Pe de altă parte, luptîndu-se multă vreme contra amnistiei, pe care, cînd am cerut-o în Parlament — și cu cîtă moderație, pentru a nu stîrni patimile! —, un

singur deputat a aplaudat, și acela supt bancă, în mijlocul tăcerii ordonate unei Adunări de mare disciplină, d. V. Sassu, prima grijă a acestor proprietari sau interesați în proprietate, pe lângă cari era așa de puțin numărul reformiștilor de extrema stîngă, a fost să crească jandarmeria, ale cărei procedări în acel timp erau deosebit de brutale, pe lângă o lipsă de onestitate pe care țeranul o califica numindu-i „găinari”. O lege a cîrciumilor, nu contra alcoolismului, avea același caracter polițienesc.

După aceia numai, la capătul unor lungi tîrguieli afară de Parlament și ciocniri cu cei cari puteau să fie dăunați, s'a început discuția proiectelor alcătuite supt directă influență a lui Ioan I. C. Brătianu, el însuși sfătuit de acea stîngă de prieteni, dar, imediat după aceia, reținut și înfrînat de bogații din partidul său, — dovadă plină de învățătură a primejdiei ce este în adunarea, într'un partid, numai pentru ca vitrina să fie mai garnisită și interesele electorale mai bine servite, a unor oameni veniți din toate părțile, fiecare cu zestrea lui.

Unul din aceste proiecte era menit să înfrîneze abuzurile ce se făceau cu dijmuirea produselor țărănești, mult timp lăsate în ploaia toamnei și chiar supt cele d'întăiu zăpezi. Se luau măsuri pentru ca învoielile agricole să nu mai preteze la toate abuzurile. S'a votat apoi o serie de prevederi mărunte, a căror realizare era atît de grea — dar opinia publică putea fi cîștigată prin simpla enunțare a lor —, încît acel mare proprietar Alexandru Callimachi a anunțat, prin foaia mea, că se ține la dispoziția oricui ar vrea să scape de rigorile legii, și gestul lui, al unui cunoscător, a rămas fără niciun răspuns.

De sigur că s'a ajuns la împiedecarea trusturilor evreiești din Moldova-de-sus, considerate ca principala cauză a răscoalelor, dar frații Fischer ei înșii nu mai

erau dispuși să lucreze cu o populație care dovedise de ce e capabilă cînd suferința-i ajunge la ultima limită. Plasarea de fonduri a străinilor din Galiția se putea face aiurea, poate cu mai mult profit și, fără în-
doială, cu mai puține riscuri.

În aceeași sesiune extraordinară s'a presintat ca proiect de lege un vechiu desiderat din programul „drapelistilor” lui P. S. Aurelian și C. Dimitrescu-Iași, de mult readuși la matcă, mai ales după moartea șefului de o clipă: Casa Rurală, care trebuia, cu un capital de la Stat și de la particulari în același timp — și aceștia, cari-și puteau pune banii în alte întreprinderi, nu se grăbiră să subscrie —, să cumpere pămînturile disponibile pentru a le vinde apoi la țerani. Operații complicate, care îngăduiau să cîștige mulți dintre intermediari. Dar mai ales era ispita, pentru cei cîțiva particulari interesați și pentru funcționarii noii instituții de bancă, să păstreze pentru sine cît mai multă vreme pămînturile pe care Statul le mînase către dînsa.

Legea lui Cuza-Vodă uitase islazurile comunale sau, mai bine, reglementarea lor fusese rezervată pentru alt moment al unei Domnii pe care o tăie brusc conspirația din Februar 1866. O asigurare a lor fu prevăzută prin legislația reformistă, combătută în această privință și de un fruntaș al distribuitorilor de pămînturi din 1888, Al. Marghiloman, care făcea socoteala desastrului pe care-l reprezinta pentru orice producție agricolă viitoare o simplă balegă lăsată în urma ei de vita care paște.

Se adăuseră măsurile ministrului de Justiție, un avocat de mare talent și un profesor foarte ascultat, care reprezinta în partid, unde și pentru aceia va fi în curînd ostracisat, desinteresarea cea mai desăvîrșită și cel mai înalt simț de demnitate personală, Toma Ste-

lian, pentru ca judecătoriile de pace să fie mai la îndemîna sătenilor.

De altfel toate aceste schimbări trecură foarte ușor, puținii conservatori fiind cu desăvîrșire intimidăți de cele petrecute, iar retorica lui Take Ionescu, clar rînduită, nerăspunzînd nici unui puternic temperament, nici unei adevărate credinți. Misticul Sturdza fusese cîștigat în onestitatea sufletului lui de vechiu gospodar pentru înlăturarea unui trecut de care era legată totuși întreaga lui viață, și ca moșier, care chemase însă ca administrator al proprietății sale moldovenești pe Eugen Brote, autorul ardelean, acuma refugiat, al broșurii în mai multe limbi care învedera lumii civilisate ce este „chestia românească în Ardeal și Ungaria”. Foștii socialiști se țineau strîns legați contra oricărei opoziții și aveau ca șef pe d-rul Radôvici, una din cele mai frumoase figuri ale neo-liberalismului, pe a cărui devisă nu era încă nicio pată. Mulți dintre tinerii liberali cari nu trecuseră pe la clubul revendicațiilor sociale erau, de altfel, cu desăvîrșire în același curent, și unii, ca fostul meu profesor la Liceul din Botoșani, Nicolae Răutu, sau întreprinzătorul descoperitor al importanței petrolului român, C. Alimănișteanu, dădeau articole de o direcție foarte înaintată „Neamului Românesc”.

Pe pragul casei mele, unde a fost întîmpinat cu o neîncredere poate greșită, a apărut la un moment Ioan I. Brătianu însuși. El părea jignit de opoziția mea, care se sprijinia pe considerații de un radicalism pe care el nu-l credea, probabil, încă potrivit pentru ceașul acela. I-a scăpat chiar aceste vorbe care arată că atribuia un caracter pur personnal acestei împotriviri: „Nu-ți plac legile mele fiindcă sînt iscălite Ion Brătianu, și nu Nicolae Iorga”. Ceia ce arată că totuși, fiind oameni ai aceleiași generații, posibilități de apropiere erau, pe care, din nenorocire pentru cauză, le-au distrus împrejurările.

Guvernul liberal, de la o vreme supt conducerea directă și exclusivă a lui Ioan I. Brătianu, avînd în jurul lui tot oameni noi,—afară de doi bătrîni: Mihail Pherkyde, sfătuitor și intim al tatălui său, om de o fină inteligență și o energie de fier, care, obișnuit președinte al Camerei, a ținut locul șefului său după atentatul care l-a reținut un timp în casă pe acesta, și Emil Costinescu, care înțelegea mult mai multe decît avea aierul și-și reserva totdeauna, de fapt, judecata,—a mai continuat pînă în 1911, fără ca opera de reforme abia înseilată să fie urmărită, în mijlocul hărțuielilor de partid, cu atenția cuvenită. Aceasta a permis organelor de executare, necompetente, lipsite de inițiativă, de credință și adesea de elementară onestitate, să saboteze măsuri legislative cu privire la care critica ajunsese, de la un timp, a se întreba dacă ele nu fuseseră luate mai mult de ochii lumii.

Nicio mărturisire apărută pînă acum nu ne poate face să întrezărim nici motivele acestei amînări a unor soluții mai radicale, după ce acestea se dovediseră de așa de puțin efect, relațiile agrare continuînd în realitate aproape fără deosebire ca înainte, nici influențele supt care, cu toate stăruitoarele intervenții ale „aripii stîngi”, Ioan I. Brătianu, cu toată dorința lui de a „face nou”, s’a oprit în loc.

Atenția partidului se îndrepta acuma în altă direcție.

5. NOILE ATITUDINI POLITICE.

În ce privește programul partidului la guvern, el nu se depărta de oportunismul care-i fusese, de lungi ani de zile, o așa de puternică piedecă. În momente grele se arăta misterios către arca sfântă în care stă închis vechiul „program de la Iași”, unde erau și multe lucruri bune pe care nimeni nu se gândise sau poate nu îndrăznise să încerce a le realiza. În firea președintelui Consiliului, om care înțelegea orice, mare iubitor, și din tradiție de familie, al țerii sale și doritor de schimbări care să-i înscrie numele în istoria ei, erau anumite lipsuri care-l puteau imobiliza tocmai când o acțiune decisă și continuă ar fi fost de nevoie. În ochii lui mari, negri, plini, odată, de visare sentimentală, dar în cari experiența tristă a unei vieți totuși veselă și ușoară în aparență strecurase licăriri de despreț care vor rămînea, era ceva care amintea Orientul aspirațiilor vaste și vagi, care nu se cer neapărat realizate, și în gestul, în vorba lui, ca o elegantă abandonare. Se consola el însuși cu aceea că, urmărind, după formația lui de inginer, un anumit drum spre o anumită țintă pentru care își lua toate măsurile de asigurare materială, ca la construcția unui pod peste o prăpastie, el lucra „cu un singur grup de celule” și aceasta-l obosia, făcându-l indiferent pentru orice altă. Încă de atunci, omul odată foarte sociabil, bucuros de societatea femeilor și alintîndu-se în glume

de cenacul, se deprinsese a se isola, a se încunjura de o atmosferă de mister, pe care o exploata dibaciu pentru întărirea autorității sale, apărînd numai în anumite momente, cînd prezența sa pe banca ministerială trezia senzație, pentru a rosti una din acele cuvîntări de forțată solemnitate în care glasul ridicat și gestul de poruncă înlocuiau, dar nu fără efect, ideia nouă și căldura convingerii.

Nimeni n'ar fi îndrăznit să i se opuiе dintre prieteni și de alminterea el părea a se fi hotărît să nu mai întrebe pe nimeni, lăsîndu-se în sama propriului său instinct, în care i se părea că descopere chemări de aiurea, de la tatăl așa de iubit și respectat, de ale cărui fapte mari înțelegea să lege pe acelea pe care se credea în stare să le facă.

Dar, cînd șeful unui mare partid se dă la o parte astfel, el lasă prin aceasta locul altuia, care poate să nu aibă pe departe însușirile sale. În partidul liberal, odată Sturdza scos din viața publică, nu conta în adevăr decît Brătienii. Al doilea frate, Constantin, era prins în deosebite creațiuni economice, care-l rețineau cu desăvîrșire, împiedecîndu-l de a juca un rol în Parlament, a cărui practică părea chiar că nu ține prea mult a și-o însuși. Sarcina conducerii totdeauna presente revenia deci fratelui mai mic, lui Vintilă Brătianu.

Acesta se manifestase tîrziu numai, în Camera, relativ nouă în ce privește compunerea, a reformelor de la 1907. A vorbit întăiu într'o chestiune de finanțe, și pe încetul el a trezit credința că, dacă i s'ar da în samă acelea ale țerii, așa cum era el, activ, meticulos ca un Dimitrie Sturdza, și ca și dînsul năcăjicios și iute la morală, perfect onest, prudent și chiar zgîrcit, ar putea să li deie o altă direcție. Il simpatiza mulți din tineret și pentru francheta lui adesea brutală: pe mine mă socotia ca pe un adunător de docu-

mente și mă asigură că, în urmărirea unor ideale imposibile, nu mă cumițesc până „nu mă voi lovi cu capul de pragul de sus”, de și cu vre-o câțiva ani în urmă mi se arătase aproape un prieten, fiindu-mi și martur la o provocare de duel, și-l văd în coada saniei, loc pe care zicea că-l preferă tuturor celorlalte. În figura hirsută, ochii aceia mici, strălucitori, în adevăr ca de șoricuț, sclipiau de multe ori de o lumină care nu era a luptei și a plăcerii de a face rău.

Planul metodic care i-a lipsit totdeauna lui Ioan I. Brătianu, cu toată urmărirea aceleiași linii, cu același „grup de celule”, era directiva fără greș a fratelui său. Vintilă Brătianu n’avea mari gânduri de regenerare a nației și de întindere a țerii, ceea ce nu înseamnă că n’ar fi avut și el acel misionarism care, transmis dintr’o generație în alta, face puterea, interesul și priemejdia acestei neobișnuite familii, care părea a cuprinde într’însa ceva din rasa Domnilor argeșeni, cu ale căror morminte ambiția profetică a boierinașului, vameșului, modestului Dincă Brătianu, care seria răvășele grecești, amestecase în chiar Biserica Domnească, supt morminte croite, săpate și scrise ca ale Voevozilor, propria-i seminție. Gîndul lui de căpetenie era acela de a învia economie societatea românească, sprijinită din ce în ce mai mult pe propriile ei puteri, iar nu prin împovărătorul noroc al împrumuturilor făcute la un ceas bine dibuit: „prin noi înșine”. Dar, în loc să aștepte ca teșghetarul, înscris în partidul liberal, dăruit cu acțiuni de-ale Băncii Naționale cu un curs crescut de a doua zi, să se formeze pe încetul capitalist și mînuitor de afaceri, el înțelegea să forțeze lucrurile, făcînd ca Statul, prin perspective de cîștig rapide, să-l forțeze pe acela a intra într’o tovarășie răsplătitoare cu dînsul, evitîndu-se astfel și zăbăvile, risipile, pierderile gospodăriilor birocratice.

De aici societățile cointeresate, care n’aveau decît în-

doitul defect, pe care-l subliniam în Cameră, că, atunci cînd Statul, recunoscîndu-și incapacitatea și necinstea, se retrage de la regia în care, atîta vreme, și-ar fi putut forma funcționari, cei chemați a-i exploata veniturile, subestimate destul de mult ca să poată fi la nivelul mijloacelor aceloră, nu aduc, cu o lăcomie fără margini, nici banul suficient, nici inițiativa, nici acea pricepere care nu poate veni decît dintr'o lungă experiență. Răsunetul criticilor, violente, care veniau de la conservatori, străini de asemenea procedări chiar după ce juca la dînșii un rol așa de mare Take Ionescu, pe care astfel de transacții nu-l puteau speria, au contribuit esențial la schimbarea de guvern, sîlind oarecum pe Carp, noul prim-ministru, să iea măsuri de acelea care, pentru totdeauna, „să spargă gașca”.

Nu se poate ști care era față de marile teorii economice înscrise în program adevărata părere a lui Ioan I. Brătianu, rebel în toată viața sa la orice speculație și găsind, în lungile zile de lipsă de la București, o plăcută ocupație în gospodăria fermei-model de la Florica, în creșterea dobitoacelor sale de rasă, în împodobirea casei, lăsată așa de mică, de săracă și goală de tatăl său, și în foietarea cărților unei bogate colecții de bibliofil, în clasarea monedelor în care aducea o oarecare pasiune. Dar partidul se împărți de la data acestei schimbări de direcție în două, bătrînii ideologi rămîind să moară pe încetul în colțul lor de uitare, departe de o lume pe care n'o mai înțelegeau.

Unii, pentru motive adesea personale, admiteau „noul curs”. Astfel, până la achiziționarea pe vremea războiului a inginerului Tancred Constantinescu, provocator al multor antipatii în sînul grupării chiar, prin răpedea carieră a unui om fără nume și fără talente, Bucureșteanul Alexandru Constantinescu, avocat fără elocvență, pe care nu-l recomanda nici înfățișarea, nici

ținuta sa, și în jurul căruia, totuși om inteligent și bun cu prietenii, prevăzător, s'a țesut o legendă oribilă. Tot mai mare, și nu pentru înaltele scopuri pe care le avea în vedere Vintilă Brătianu, se făcea numărul acelor pe cari partidul îi atrăgea pentru aceasta și cari de la început se informau care e locul la bănci, la cointeresări, la afaceri în care ar putea începe să-și îmbunătățească situația.

Din nenorocire pentru împrosperarea sănătoasă a partidului liberal, complect usat, total desființat pretutindeni ca doctrină, nu se ridicau destul de răpede alții cari să se consacre înainte de toate la progresul țării pe liniile noi ce se deschisese. Fiul profesorului, avocatului, influentului și plăcutului șef politic ieșean Mîrzesu, G. G. Mîrzesu, era încă împiedecat la vorbă și fără curaj la tribună; numirea lui ca ministru veni târziu și surprinse. De atunci însă la partidul liberal cea ce se critica mai mult era lipsa oamenilor de mîna întâiu.

Dar, dacă alt tineret, cu program propriu, luptător, al unei noi ideologii, care nu era numai din cărți, ci și dintr'o grea experiență a vieții, se depărta cu desgust de ispitele „tachismului”, deschis oricui, mirosul de afaceri, ca și un vechiu exclusivism, un cod de strictă ierarhie, ceva din mucegaiul lăsat de Sturdza și mult din jignitoarele aiere ale lui Brătianu cel mare îi făceau să nu poată conlucra nici cu liberalii, totuși o formidabilă forță, și, astfel, în ciuda unei întregi porniri către mai bine și mai sus, nimic nu se putea clinti încă din loc.

6. SPRE SCHIMBAREA ÎN POLITICA EXTERNĂ.

În ce privește politica externă, curentul de împotrivire față de trecut înainta mult mai liber, acel trecut fiind un lucru al regelui mai mult decît al acestor partide înseși.

Sforțările lui Carol I-iu de a ne reține în făgașul Triplei se loviau de greutăți tot mai mari, pe care el credea că le-a și înlăturat cînd spunea ministrului austro-ungar că adversarii „politiceii tradiționale”—o politică de nici treizeci de ani, — sînt, ca mine, niște *mauvais drôles* și că președintele Ligii Culturale, Petru Grădișteanu, cel care voia ca unicul său copil, o fată, să se mărite cu cineva care să ajungă prefect la Alba-Iulia, e un bețiv, ceia ce, în materie, nu interesa¹.

În adevăr, cu toate asigurările unei diplomații care nu știa cum să mai ascundă și să mai împace, loviturile cădeau droaie asupra Romînilor de peste munți. Liga Culturală, în care Grădișteanu, cu totul îmbătrînit, fusese înlocuit cu un președinte, bătrîn și el și total insignifiant, dar care n'avea scopuri de partid și mă lăsa să lucrez ca secretar, opunea acestor prigoniri sforțări culturale pan-românești, cu privire la care, în congresul ei de la Iași, se vorbea așa: „Viața modernă a unui popor nu se poate înțelege fără o largă basă de cultură cu un caracter specific corespunzător însușirilor,

¹ Corespondența austriacă, I, pp. 471-3 (17 Novembre 1908). Cf. plîngerile austriece contra Ligii, la 17 Decembre.

nevoilor și chemării lui. Aceasta e adevărat și pentru acele națiuni fericite care pot avea în aceeași alcătuire politică pe toți membrii lor. Când însă un neam, prin fatalități istorice, a ajuns a fi sfîșiat între mai multe stăpîniri străine, avînd numai o parte din el stăpînă deplin pe soarta sa, atunci numai cultura poate să statornicească, să păstreze și să înlărească, până la entusiasm și spirit de jertfă, puteri uriașe cărora nicio tiranie nu li se poate împotrivi, legătura de solidaritate națională între toți aceia cari, vorbind aceeași limbă, au același suflet.” Și se semnala, pe lîngă întunerecul în care zăcea Romînimea basarabeană, smulgerea în Ardeal a inscripțiilor românești de pe școli și încercările de a atenta la autonomia Bisericii românești.

De fapt, încă din 1909, o furie oarbă, complet ne-inteligentă, întreținea prin acele lovituri o conștiință românească puternică, strigînd pentru ajutor și aiurea decît la mila politicianilor distribuitori de subvenții. Procesele se țineau lanț pentru motivele cele mai meschine: pentru că femeii s’au ridicat la sunetele lui „Deșteaptă-te Romîne”, pentru că alta s’a plîns că în școlile primare de Stat cu limbă maghiară copiii romîni nu înțeleg nimic, pentru că doi ziaristi au reprodus un articol al Norvegianului Björnsterne Björnson, pentru că s’a făcut darea se samă a unei comemorații, pentru că publicul din Caransebeș nu s’a sculat în picioare la cîntarea unui imn revoluționar maghiar, pentru tricolorul pus pe o cartă de invitație. În același timp se refusa de Curte numirea celor doi episcopi aleși de Sinod la Caransebeș: Filaret Mustea și Iosif Traian Bădescu, se cerea, la încheierea convenției de comerț cu România, ca oierii ardeleni să fie împiedecați de a trece la noi, se impunea catehisarea școlară în ungurește. Vrednicii tovarăși ai persecutorilor din Ungaria, funcționari austrieci din Bucovina făceau să se refuze catedra de isto-

ria Romînilor la Universitatea din Cernăuți și alte catetre de limba românească la școli secundare, urmăreau ziarul „Romînul”, devenit ca măsură de prudență „Patria”¹, și mă expulsa ca secretar al Ligei la trecerea graniții de la Ițcani. Ceia ce nu împiedeca excursii din Regat în Bucovina, comemorarea lui Șaguna în toată țara liberă și ținerea, tot la Iași, a unui congres de studenți din toate părțile românești, care-și băta joc de contele Tisza, trimetîndu-i o telegramă cu cererile școlare, îndreptățite, ale Romînilor. De la seroările șaguniene se adresa tînărului fiu al prințului moștenitor, bine înțeles fără să se spere un răspuns, cum nici la telegrama adresată din Iași regelui însuși, o telegramă în care era vorba de „oastea românească, menită să îndeplinească idealul acestui neam”².

În anul următor, 1910, se va înregistra încercarea de a forța pe conducătorii Congresului ortodox din Sibiu de a-și comunica guvernului programul, anulara la Viena a hotărîrii lui contra limbii străine de catehisare. Supt noul Cabinet, al unui *homo regius*, Khuen Hederváry (Ianuar), primit în Cameră cu urlete și proiectile care rănesc, osîndeile Romînilor ardeleni urmară, dar aceasta aduse, în marea conferință de la Sibiu, la care luară parte până la 6.000 de oameni, hotărîrea de a nu se admite nicio pactare la viitoarele alegeri, care se vor face cu sînge, și aceasta în ciuda celui d'întăiu gest de trădare: al învățatului și istețului vicariu episcopal de Oradea-Mare, Vasile Mangra, la care se raliară, din nenorocire, după îndemnul lui Sturdza, împins de regele Carol, și Ioan Slavici și Eugen Brote. În curînd *Romînul*, organ al partidului național, i se opuse de aceleași cercuri *Tribuna* din Arad.

¹ Pentru această presă v. Vasile Greciuc (Grecu), în *Calendarul Ligei Culturale pe 1911*, pp. 37-45.

² *Calendarul Ligei Culturale pe anul 1910*.

În același timp, după aranjamentul făcut de regele cu guvernul ungar, probabil prin energica intervenire a Berlinului, se începeau la Pesta, pe aceeași basă a „moderantismului”, negociații între noul președinte de Consiliu din Ungaria și între Românii reprezentați de bătrînul Mitropolit de Sibiiu, Ion Mețianu, un luptător căldicel pentru drepturile nației sale, și avocatul Ioan Mihu, om cumpătat, care avuse totuși onoarea unei condamnări politice. Se punea în vedere o lege electorală mai dreaptă. În August o amnistie parțială, cu prilejul jubileului imperial, nu sîtisfăcu deplin.

Dar toate aceste încercări nu putură împiedeca organele subalterne de a continua în Ardeal cu aceeași brutalitate vechea politică, urmărindu-se prostește portul celorlor românești, până și în cuprinsul casei fiecăruia, bărbat sau femeie, și pedepsindu-se cineva care a protestat cînd i s'a spus că limba românească e „limba cînilor”. Răspunsul au fost declarațiile netede ale lui Mihu însuși, la adunarea din Reghin a Societății pentru fondul de teatru românesc, și ale profesorului și scriitorului Andrei Bîrseanu, blîndă figură de cărturar idealist, la aceia a „Asociației” ardeleni în Bistrița (August-Septembre). Visita la Arad, centrul moderaților, a contelui Tisza, care se gîndia și la o bancă a împăcării, n'a adus mai multe roade.

Numai în Bucovina, unde profesorul I. Nistor va putea începe cursul său de Istoria Romînilor, după o mai lungă inițiere la București chiar, vechea ceartă între șeful românesc, Ioan Flondor, natură energică și cinstită, dar de o jignitoare pretenție și de atitudini capricioase, și între grupul Hurmuzachi-Simionovici, aduse destrămarea, prin demisia celui d'întăiu, a unei organizații prețioase pentru lupta națională. Programul locțiitorului, viciul avocat Aurel Onciul, om de mare merit, dar fără statornicie națională și fără cuviință în purtări, fu o deviere către democrația pur țerănească,

predicînd revendicații agrare de la fondul religiosar pe care toate guvernele îl ciupiau pentru scopurile lor; se înlătură foaia de până atunci a partidului, substituindu-i-se o alta, de caracter trivial, *Foaia Poporului*. În dieta țerii se produsese, între Romîni, printre cari avocatul Dori Popovici, gata la multe transacții, scene deplorabile, provocate de oamenii acestei înoini populare, cu învățătorii contra preoților și a boierilor, și Aurel Onciul întrebuiță acest prilej bine venit pentru a „sparge” partidul, substituindu-i pe acel „național-țărănesc”, ușor conciliabil cu scopurile austriece în provincie și fără nicio legătură cu viața românească din alte părți, ceea ce nu putu salva însă băncile românești de catastrofa retragerii creditului ceh. Se va cere, la o adunare din Iulie 1911 la Cernăuți, ca la conducerea diecesei ortodoxe a Bucovinei Rutenii să-și aibă la rîndul lor un Mitropolit. Se introduse prin Onciul și auxiliarul lui, Florea Lupu, un om bolnav, o ură ne mai pomenită până atunci între Romîni bucovineni.

Aceste evenimente aduseră și o cunoștință tot mai deasă, mai deplină și mai caldă între Romîni din deosebite Ținuturi. Un nou curent ardelean, în a cărui alcătuire intrau și motive personale de sigur, dar acelea nu interesau, se opuse și conducerii oficiale a bunului președinte, boierul Gheorghe Pop de Băsești, care n’avea calitățile de comandă ale lui Rațiu, și cercului de la Arad, gata de orice înțelegere cu guvernul, în interesul menținerii raporturilor României cu Austro-Ungaria. Un tineret format totuși, până la Universitate, în școli străine și adăpat cu literatură revoluționară maghiară, schiță un program mai îndrăzneț, în al cărui ton și în metodele ce prinseră a se întrebuița, era însă o vehemență de critici, mergînd până la insultă, care nu era în moravurile rasei noastre. Totuși șeful acestei fronde, Octavian Goga, fiu de preot din Rășinari, a găsit accente unice pentru a plînge soarta sățeanu-

lui român apăsător — a lui mai ales — și a îndrepta către noi orizonturi, pentru care n'a avut energia de a înfrunța față și de la început toate consecințele. Iar, în Bucovina, d. Nistor și profesorul din Suceava, Gheorghe Tofan, inaugureau același curent de o democrație națională cu noi mijloace.

CARTEA a II-a
CONFLICTUL.

I. „COMPENSAȚIILE BULGĂREȘTI.“

La vestea că Balcanicii au mobilizat contra Turciei, regele României și președintele său de Consiliu, Maiorescu, se arătară complect desorientați. Se doria, ca, de alături, întreaga opinie publică, fără deosebire, un succes al Turciei atacate, căreia i se transmiteau muniții pe ascuns, dar i se refușă alt concurs, de și i se oferise Suveranului român, cu gândul la rolul jucat în 1878, comanda supremă¹. S'ar fi vrut o „lecție” Bulgariei, cu păreri de rău în ce privește Serbia și poate Grecia, pentru ca pe urmă Sud-Estul european să rămâie și mai departe sub hegemonia pe care Carol I-iu credea că a căpătat-o.

Un Consiliu de coroană (6 Octombrie 1912) nu putu aduce o lămurire. Formula veche: nu se va permite schimbare în Balcani (bine înțeles fără compensațiile de mult dorite) fu reeditată, dar ce mijloace de impunere puteau să fie întrebuințate? Și era apoi datoria, oricât de grea, de a merge cu Austro-Ungaria și frica de o intervenție a Rusiei. Se ajunsese astfel, pe la începutul lui Octombrie la o explicație de mândrie națională care ar înlătura prin valoarea singură a principiului ei orice amestec: România nu e Stat balcanic și deci ce se pe-

¹ Corespondența austriacă, VI, pp. 507-8, 533-4, 556-7. Cf. și *ibid.*, pp. 662-3. V. și *Documents diplomatiques: les événements de la péninsule balkanique* (Cartea Verde), pp. 1, 3, 5.

trece dincolo de Dunăre — nu se ştia că aliaţii de acolo luaseră, prin actul lor de legătură, măsuri contra oricărei imixtiuni austro-ungare sau româneşti — nu interesează¹. Cînd se vorbea şi de „motive morale” care împiedecă o acţiune contra Bulgariei, era vorba de acele scrupule onorabile pe care într-o audienţă după o întrunire a Ligii Culturale *contra* politicei de expansiune la Sud, pe care o recomandau şi unii din guvernamentali, fără a-şi da samă cu ce, mi le spunea Suveranul: „Nu eu, care m’am luptat în tinereţă pentru liberarea naţiunilor balcanice, voi fi azi, cînd ele îşi reclamă drepturile fireşti, contra lor; îmi ajunge să se înlătore unghiurile întrînde de la Sudul Dobrogii”. Dar la 13 Octombrie, peste şapte zile numai, regele puna chestiunea puţin altfel: dacă, precum i se părea tot mai probabil, Turcia ar pierde partida, el va ocupa, suput cuvînt de garanţie, linia strategică de care simte nevoie¹. „Linia strategică”, — nu zicea mai mult². Ea ar fi fost făgăduită cîndva regelui de vecinul său bulgar³.

Cu totul altfel judecau capetele aprinse, care pregătiau întruniri, rezoluţii războinice, ieşiri în stradă şi ameninţări. Pe lîngă liberali îi aţîta Carp, care, înlăturat de acolitul său, nu cruţa niciun mijloc de revanşă. Se cerea *ceva* pe care nimeni nu era în stare să-l preciseze, de şi toţi îl voiau. Şi, oricît de absurdă ar fi fost cererea de a scoate în luptă o armată nepregătită, cu posibilitatea ca ea să sufere un eşec de care s’ar resimţi tot viitorul României şi al poporului românesc, oricît de puţin simpatică ideea de a cădea asupra unei populaţii neapărate şi a unei armate încăierate cu duşmanul — în Octombrie chiar s’au dat, alături de lupta victorioasă a Sîrbilor la Cumanovo, acelea ale Bulgarilor, tot aşa de izbînditoare, la Chir-

¹ *Loc. ult. cit.*

² *Ibid.*, pp. 632, 655.

³ *Ibid.*, pp. 686-7.

chilise și Liulë-Burgas¹ —, mișcarea, prevăzută de Filipescu, în sufletul unui popor care se vedea scăzut prin inacțiunea la care-l condamnau împrejurările, era vrednică de toată atenția și de toată stima. Se vor produce gesturi frumoase, oameni în vrîstă, unii chiar bătrîni, — Nicolae Filipescu, reorganizatorul cu multă strădanie al armatei, era cu dînșii — cereau să fie reînscriși în cadrele armatei și trimiși la luptă în războiul pe care ar trebui să-l facem; ba unul, d. Cudalbu, oferia, la eventuala plecare, moșia sa spre a fi împărțită țăranilor².

De acum înainte politica lui Carol I-iu, peste incertitudinile chinuitoare ale bătrînului Maiorescu, care până la sfîrșit s'a lăsat balotat de împrejurări, va fi supt o îndoită presiune: a unora din miniștrii lui, Filipescu, Marghiloman și chiar, cu toată „bulgarofilia” care i se reproșa și care era mai mult o teamă de Bulgaria, Take Ionescu, și aceia a zgomotoasei opinii, care cerea prin compensația teritorială, oricare și oricîtă ar fi, mai ales o compensație morală. Prea puțini erau cei cari, strînși în jurul Ligii Culturale, nu se despărțiau de vechiul crez al expansiunii la Nord, peste munți. Dar acestora li se va opune reflecția că războiul peste Dunăre, învederînd forțele noastre și crescînd încrederea în noi, ar fi o pregătire firească pentru celalt. Bine înțeles războiul, dacă se poate unul adevărat, nu o acțiune de formă și fără risc, o ocupație, o „luare de garanție”.

După ce-și pusese toate speranțele într'o conferință finală în care România ar juca un rol, ba poate el, regele Carol, ar presida-o la București, ridicînd, spre sfîrșitul zilelor sale, România la rangul de Mare Putere, bătrînul Suveran fixă, la sfîrșitul aceluia Octombrie, într'o conversație cu ministrul austro-ungar, cea

¹ V. Iorga, *Istoria războiului balcanic*, București 1914.

² Iorga, *Acțiunea militară a României*, București 1913, pp. 8-9.

ce 'până atunci lăsase în vag: o linie fără Rusciuc și Varna¹, sau „între Oltenița și Cavarna”².

Cum se vede era întoarcerea la vechea formulă din 1909. Totuși, regele se lăuda față de ministrul austro-ungar că a muștrat aspru pe liberalii intervenționiști³. El credea că, de vreme ce nu află, de la început, nicio încurajare la mării săi aliați, cari spuneau limpede că vor întrebuița această dorință numai ca „nadă” (*Köder*)⁴, se va înțelege de-a dreptul cu Bulgarii, pe cînd, de fapt, șeful guvernului din Sofia, bancherul Gheșov, bun cunosător al României, unde-și avuse multă vreme interese, promitea Austriecilor, mijlocitorii fără prea multă stăruință, doar garanții pentru Dobrogea și deci „integritatea teritorială” a României, dacă regele Carol nu vrea să joace rolul pe care odinioară, și se știe cu ce rezultate, îl jucase Milan al Serbiei⁵. Iar principalul factor al guvernării, Danev, care avuse pe vremuri succese diplomatice la Petersburg, era sigur că poate purta cu vorba până la sfîrșit pe acest vecin care, fără niciun temei de drept, cerea ce nu era al lui: dacă Românii vreau ceva, să lupte contra Turcilor⁶! Se credea la Legația austro-ungară că Take Ionescu poate influența în sens favorabil Bulgarilor pe Maiorescu și pe regele însuși, pe cînd presa liberală, crezînd că a prins guvernul cu neprevădere și desorientare, vărsa zilnic foc împotriva lui. Ziarele takiste păstrau o atitudine de așteptare⁷. Ca să se adauge la haos, un trimes turc, ambasadorul din Berlin, venind din Capitalele Centralilor, aducea pro-

¹ Corespondența austriacă, IV, pp. 732-3; Cartea Verde, no. 10.

² Corespondența austriacă, IV, pp. 742-3.

³ „Er habe ausgiebig die Leviten lesen lassen“; pp. 742-3.

⁴ *Ibid.*, p. 665.

⁵ *Ibid.*, p. 750; Cartea Verde, pp. 8-9, no. 12; pp. 16-8, no. 21.

⁶ *Ibid.*, pp. 843, 1029-30.

⁷ Corespondența austriacă, IV, pp. 874, 945-6.

puneri de mobilizare, căci Rusia nu e gata să între în arenă¹.

Bătrînul Suveran pierdea încetul pe încetul simțul realităților. În dorința de a influența cu orice preț politica generală, el se ocupa de drumul sîrbesc la Adriatică, de soarta Salonicului, de Albania autonomă, pe care ar susține-o și cu bani—avea, de la regina, planul de a face rege al ei pe nepotul acesteia, pașnicul și greoiul prinț de Wied, care începea să caute pe hartă țara viitoarei sale domnii—, și i-ar da și o jandarmerie macedo-romînă. I se părea chiar că vede în Romîniă un puternic partid care ar vrea războiul imediat cu Rusia nepregătită; și aceasta în momentul cînd era momit cu proiectul căsătoriei prințului Carol cu una din Marile Ducese². În ce privește agitația din țară, o plătesc Rușii, și ea n'are nicio importanță, de vreme ce șefii de partide sînt cu toții ascultători.

De altfel evenimentele neprevăzute, nesiguranța care domnia în ce privește situația liniei de apărare turcești la Ceatalgea, în fața Constantinopolului, și a negociațiilor de pace care se prelungiau la Londra, neprevăzîndu-se lovitura de Stat a lui Enver, care va schimba întreaga situație, tulburau și mințile unor oameni politici de o vastă experiență. I s'a asigurat lui Maiorescu, la sfîrșitul lui Novembre, că Filipescu, adînc nemulțămît de o pretinsă superioritate takistă în Ministeriu, declarase că nu vede altă scăpare decît în realizarea planului lui Aurel Popovici, Romînia întrînd în noua și marea Austrie a lui Francisc Ferdinand³.

Opinia, hrănită de ziare care răspîndiau știri fantastice și puneau înainte, cu concursul tuturor interesați-

¹ *Ibid.*, pp. 982, 1040-1, 1052. Cf. Memoriile lui Maiorescu, în *Convorbiri literare*, 1930, pp. 4-5.

² Corespondența austriacă, VI, pp. 918, 972, 1002-3.

³ Maiorescu, p. 53.

lor și foarte multor amatori de reclamă, și din cercuri intelectuale foarte distinse, o mare expansiune României, era iritată și de vizitele din cele două tabere europene opuse care se succedau la București. Cu intenția mărturisită de a opri România să cocheteze cu Rușii, de la o bucată de vreme deosebit de amabili, dar și cu gândul de a o lega printr'o convenție militară, în vederea unui războiu european, înaintea căruia nu se dădea înapoi ușurătatea încrezătoare a lui Berchtold, și chiar de a întări alianța acum înoită, dar a cărei scadență, în România, se apropia, Francisc-Iosif trimesese, la București, cu o scrisoare „frățească”, pe șeful său de stat-major, generalul Conrad de Hoetzendorf¹, care se întorsese cu misiunea perfect îndeplinită și cu răspunsul regal încă mai călduros, asigurând că, în cazul, deplorabil, de războiu european, — în care ni s'ar trimete un contingent germano-italian de câte 40.000,— „România va participa la el ca un aliat credincios”². O călătorie la Berlin a prințului moștenitor întări această hotărîre: acolo se doria un front romîno-bulgar în Orient³.

Apoi Marele Duce Nicolae Mihailovici sosia, aproape în momentul cînd Duma trimetea o telegramă Parlamentului român⁴. Spirit distins, istoric și bibliofil, puțin cam plictisit de rolul diplomatic ce se impunea reșervei și chiar indifferenței sale, el pomeni de necesitatea confederației balcanice și încercă să vorbească în sprijinul Serbiei, știind bine că nota bulgărească putea fi mai puțin simpatică. Dar el nu căpătă la întrebările sale precise decît răspunsuri de politeță, care nu angajară absolut la nimic pe regele dispus, cum

¹ Corespondența austriacă, IV, pp. 1c46-7, 1065; V, pp. 117, 167-8, 242-3, 249.

² *Ibid.*, la 30 Novembre. Cf. Maiorescu, pp. 55-6.

³ Corespondența austriacă, V, la 4 Decembre.

⁴ *Ibid.*, pp. 181-2.

am văzut, să meargă la nevoie contra acestei Rusii, căreia nu-i uitase înșelările și ofensele de la 1877; în ea vedea el înaintea de toate primejdia slavă¹, de care-i vorbea, atacînd vehement pe Sîrbii cu pretențiile lor, mai tînărul „frate” de la Viena, arhiducele planurilor mari austriace².

Nu e de mirare că în asemenea condiții conștiința de sine a Suveranului și a ministrului său creșcure. Regele declara, la 26 Decembre, că el e gata, pentru a sili Turcia și a da Bulgarilor Adrianopolul sau pentru a ni lua partea de la Bulgari, să meargă și contra opiniei publice, dacă se zăbovesc lucrurile, și aceasta și pentru că situația financiară,—se opriseră soldații liberați pe data de Octombre—nu mai îngăduie zăbavă. Iar Maiorescu arăta la aceeași dată, încredințat că șansele noastre sînt „excelente”, credința sa că „România nu mai poate aștepta”³. Voia linia „Turtucaia-Balcic”, sau măcar „Silistra-Cavarna”⁴.

Și totuși Danev fusese la București cu cîteva zile înainte, mai odată cu Marele Duce, și vorbise de „Cușovlahi” și de pod peste Dunăre, nevroind să discute amănunțit rectificarea de graniță, de și Maiorescu, arătînd că acum se schimbă de fapt tratatul din Berlin, insista asupra Silistrei, menită de acum, cu puținătatea ei actuală, să joace un rol așa de mare în tratările diplomaților și mai ales în mințile aprinse ale oamenilor⁵. Și mai ales se văzuse că oaspetele mult

¹ *Ibid.*, pp. 44, 111-2.

² *Ibid.*, p. 300. Cf. însă Maiorescu, p. 60 (regele ar fi primit și confederația balcanică, dar cu el în frunte). Pentru propunerea căsătoriei rusești, Maiorescu, p. 340.

³ Corespondența austriacă, V, pp. 242-3, 258. Cf. Maiorescu, p. 64.

⁴ Corespondența austriacă, V, p. 64. Cartea Verde, p. 22 și urm.

⁵ Corespondența austriacă, V, pp. 218-22, 273, 284 și mai ales Maiorescu, pp. 59-60. Regele-i vorbise de un „fașal antagonism” dacă nu se ajunge la cea ce e nu e „compensație”, ci un „efect natural”. V. Cartea verde, pp. 11-2, no. 13; pp. 12-3, no. 16; pp. 13-5, no. 17.

așteptat vrea să-și aibă întâiu, la Londra, pacea cu Turcii, înainte de a vorbi, de sigur așa cum dictau interesele, hotărâtoare, ale țerii sale.

În această stare de spirit, care se poate numi fericită, Take Ionescu era trimes în Apus, după dorința sa, pentru a-și întrebuința toate prietenii: a lui Kiderlen-Wächter, un vechiu intim de când acesta era ministru la București și-și boteza cîinii cu numele oamenilor politici de la noi, dar care muri subit tocmai atunci, a d-lui Poincaré, a lui sir Nicholson. Trebuia să se oprească la Londra, ajutînd cu prestigiul său ministerial și personal pe dibaciul Mișu, singurul autorizat a negocia cu Danev. Unele indiscreții, reale sau strecurate perfid, spre marea satisfacție a adversarilor lui politici și a invidioșilor din București, îi vor îngreuija sarcina și vor duce la rechemare—pentru că „prezența-i e mai utilă în București”—, pe care Maiorescu o înseamnă în notele sale fără nicio părere de rău pentru colegul așa de crud jignit¹, pe care-l acusau că a declarat prințului Lichnowsky dispoziția de a abandona Silistra².

Dar Londra rămînea mută: negocierile cu Danev, care vorbise de „vre-o douăzeci de sate” și protesta că n’a încheiat nimic cu Take Ionescu, nu înainta cu un singur pas. Desgustat de această călcare pe loc, Carp făcea gestul de a-și da demisia din Parlament, iar Filipescu, care totuși mai putea fi reținut într’un Ministeriu a cărui acțiune o desaproba, pleca, după o conversație cu generalul Torgud-Sefchet, venit la București cu noi cereri de sprijin³, la Constantinopol ca o demonstrație contra Bulgarilor. Marghiloman însuși îi lua rolul de îndemnător la o acțiune.

¹ Cf. Corespondența austriacă, V, pp. 388-9, 393, 440-2, și Maiorescu, p. 64.

² Corespondența austriacă, V, pp. 578, 582, 643, 670.

³ *Ibid.*, pp. 300-2, 387.

Data aceasta regele vorbea de ocuparea, cu orice preț și cu orice risc a „compensației”, pentru care opinia publică se înnebunia. În schimb pentru indispensabila Silistră li s’ar face Bulgarilor alt oraș cu acest nume¹. Ministrul austro-ungar la București anunța că, dintre miniștri, singur Maiorescu ar păstra unele rezerve și că „trei partide sînt contra Bulgariei”². În trei zile, scria el, 40-50.000 de oameni vor ocupa linia³. Psihosa Silistrei se produsese și fiul moștenitorului de tron primia numele lui Mircea-Vodă, stăpîn asupra acestui Durostorum roman, Dristor al nostru⁴. La Berlin începeau să-și arăte nemulțămirea pentru că „regele Carol întrebuințează orice ocazie ca să-și zdrăgănească sabia”⁵. Lovitura lui Enver (24 Ianuar 1914) făcuse mai nervoși pe oamenii noștri, cari aveau acum înainte o altă Turcie, dîrză, gata de luptă.

Se făcea știut însă că hotărîrea de care Ministeriul românesc, încunjurat de vîrtejul opiniei publice, înnebunite, și împintenat de somațiile lui Ioan I. Brătianu, vorbea așa de mult și așa de tare, încă în Februar, s’ar putea reține încă dacă Puterile înseși ar lua asupra lor conflictul, făgăduind prealabil că dorința României va fi satisfăcută, în orice cas cu Silistra, care, după Maiorescu, are o „valoare neprețuită”⁶. Dar, în același timp cînd se avea în vedere ansamblul european, se înlăturau orice oferte rusești de mediație⁷ și regele dădea lui Maiorescu puterile necesare pentru a încheia, în cîteva

¹ *Ibid.*, p. 440. Oarecare dispoziție a regelui de a ceda, *ibid.* p. 521; Cartea Verde, p. 24 și urm.

² Corespondența austriacă, VI, pp. 344-5, 366-7.

³ *Ibid.*, pp. 378-9.

⁴ Oferta de a plăti despăgubiri locuitorilor, de a da un împrumut Bulgariei, de a face podul, *ibid.*, n-le 600-1. Ni se oferia Megidietabia (Cartea Verde, p. 26, no. 38). Ori ceva la Mangalia și forțurile Silistrei (*ibid.*, p. 33, no. 49; pp. 44-5, no. 61).

⁵ Corespondența austriacă, V, pp. 403-4.

⁶ *Ibid.*, pp. 660-1.

⁷ *Ibid.*, la 12 Ianuar 1913. Cf. pp. 472, 513, 519-22.

zile, actul de prelungire, pe trei sau și șapte ani, a alianței cu Centralii¹.

Până să se ajungă la cele două decizii: a supunerii față de hotărîrea, după putință asigurată, a Puterilor și a prelungirii alianței — cele două chestiuni diplomatice deschise —, situația internă se înrăutățise. Conflictul dintre lumea oficială și cealaltă — dacă ar fi știut aceasta că se pregătește prelungirea actului care ne robia, și, puțin, ne făcuse și de rîs! —, indiferent de chestiunea de basă, oricare trebuind să aducă aceeași ciocnire, se făcea tot mai violent. Dacă eu eram de părere, în Camera, redeschisă la Ianuar, că „este de rău gust și puțin cuminte să amestecăm la greutățile din afară greutățile din lăuntru”, adăugînd că, de orice ar fi vorba, „în împrejurări de acestea popoarele tari trebuie să fie liniștite, cumpănite în vorbă și hotărîte *în faptă*” și cerînd „mai puține articole de gazetă din partea unor oameni cu desăvîrșire, sau pe jumătate nerăspunzători”, căci nu e bine „să lovim grav în bogăția și liniștea țerii pentru apetituri de popularitate sau pentru dorința de a face ca opinia publică, mai mult sau mai puțin bine informată, să se uite cu o încredere nelegitimă la anumite persoane, în loc să se uita la altele”², atîția urmau, din considerații de partid, o altă linie. O opinie publică onestă era derivată din albia ei către moara intereselor de coterie. Se creau ziare, reviste, „Semnalul”, „Facla”, a căror misiune, care nu angaja formal pe nimeni, era să insulte pe bătrînul rege, prins în greutățile neprevederii lui de la început și a legăturii, pe care voia s'o confirme, cu *cine n'avea niciun interes ca România să cîștige nici pămînt, nici prestigiu*.

¹ V. Maiorescu, pp. 137-9, 142. Regele le-ar fi primit; p. 141.

² Iorga, *o. c.*, 12-4. Părăsisem atunci, pentru acest motiv, secretariatul Ligei Culturale, prefăcută în instrument de agitație.

În Parlament spirite exaltate sau doritori de o popularitate pe care n'o puteau câștiga altfel—Vintilă Brătianu însuși era în avangardă—faceau atmosfera irespirabilă prin cereri pe care le știau totuși că nu se pot îndeplini. Carp doria intervenția pentru a se ajunge la războiul european și, odată ce acesta ar izbucni, marș asupra Chieului! Gheorghe Cantacuzino, atunci președinte al Senatului, influențat de fiul său, membru al Ministeriului, era pentru deslănțuirea acțiunii, și Maiorescu-i oferia locul său, pe care fostul șef de guvern nu l-ar fi primit pentru nimica în lume¹. Tot „Jockey-clubul” își însușia, din snobism, un curent care, oricare i-ar fi fost direcția, venia din izvoare nesfârșit mai adânci decât dorința câtorva *boieri* de a juca un rol mai mare.

Față de o asemenea furtună meșteșugită, care nu reușia însă a biciui și masele, regele declarase în Consiliul de miniștri de la 2 Februar, arătând către Moștenitor, că „el nu face războiul; trebuie să se adreseze cineva la mai tineri decât dînsul”². Și ministrul austro-ungar nota, aproape în același moment, că această atitudine față de meritosul Suveran înseamnă „lipsa oricărei sentimentalități (*Gefühllebens*) mai adânci” și că lipsa, constatată, de „legături ale inimii” cu Carol I-iu poate constitui măcar o primejdie față de urmașii lui³.

Guvernul ajunsese încă de atunci pe pragul căderii în folosul liberalilor, de și aceasta nu se știa în afară și, în vederea acestei eventualități, chestia alianței a fost zăbovită⁴. Fürstenberg îl găsi pe rege „în dispoziție foarte deprimată”: el arată că Austro-Ungaria a pierdut treizeci la sută — nu-i rămăsese nici atita!—

¹ Memorii, pp. 143, 342.

² *Ibid.*, p. 145.

³ Corespondența austriacă, V, pp. 687-8.

⁴ *Ibid.*, pp. 700-1.

din opinie și că, pentru a salva restul, ar trebui măcar o declarație secretă că ea nu acceptă tratatul fără ca România să fie satisfăcută. Aceasta într'un moment cînd, de la Sofia, venia răspunsul de absolută denegație al lui Gheșov¹. Dar, în loc de promisiuni, se dădură muștrări, cu plîngerea către Maiorescu, că regele e prea „impresionabil” față de „agitatori” și *Katastrophen-politiker*, că România nu poate rămînea „între două scaune” și că Viena „poate face și altă politică decît cea romînofilă, una care ar servi mai bine interesele ei”². Lui Maiorescu i se făcu o adevărată scenă, vorbindu-i-se de „șantaj”, și ministrul austro-ungar auzi din partea președintelui de Consiliu romîn ciudata declarație că „trebuie să se ție samă de fireasca alternare între curaj și depresiune a regelui, om de peste șaptezeci și trei de ani”, pentru ca, apoi, să nu uite a însemna că peste cîteva ceasuri, susținînd pe „bătrîn”, buzele, atît de reci de obicei, l-au sărutat, iar el i-a sărutat mîna³.

Astfel numai putu fi stoarsă de la regele părăsit de toată lumea, la începutul lungii și dureroasei lui tragedii, iscălirea, la 12 Februar, a actului de alianță. Și Berchtold trimese subordonatului său de la București laude pentru o asemenea atitudine de „energie”⁴.

Carp destăinuise lui Marghiloman și Filipescu existența tratatului. Dar politica de amenințare credeau cei de la Viena că a fost bine aleasă și astfel, cînd, la 16 Februar, Maiorescu ceru garanția că Austro-Ungaria nu iscălește fără a se fi făcut dreptate României, căci altfel aceasta va mobilisa, din nou se recurse la sfaturi a-

¹ *Ibid.*, pp. 701-2, 707.

² *Ibid.*, p. 709.

³ Pp. 149-50. Și alt sărut la împlinirea celor șaptezeci și trei de ani, *ibid.*, p. 315. De altfel și Fürstenberg se distra pe socoteala slăbiciunilor lui Francisc-Iosif; *ibid.*, p. 151.

⁴ Corespondența austriacă, V, p. 715.

menințătoare¹. Danev, din partea sa, răspunse cu răceală că, „dacă Romîinii se gîndesc la o ocupație, jandarmeria lor li-ar ajunge, căci nu ne vom opune”, și aceasta în clipa chiar cînd (la 21 Februar), nu numai Filipescu, dar și tînărul Cantacuzino și chiar Marghiloman voiau să părăsească un Ministeriu de continuă inacțiune, Take Ionescu puind în vedere demisia dacă se face războiu².

Dar declarația celor mai multe Puteri că primesc, potrivit cu convenția de la Haga, propunerea engleză de mediație, intervenită la 14, puse capăt pentru moment crizei amenințătoare în lumea de sus³. Și Sofia acceptă hotărîrea „celor șase”⁴. Conferința se va aduna la Petersburg. Ceia ce rămînea însă era agitația contra Austro-Ungariei, pe care ministrul de la București o semnalează spre sfîrșitul lunii⁵. Maiorescu se temea că, dacă o hotărîre nu se rostește pînă la încheierea păcii cu Turcii, el n’ar mai putea să reție spiritele⁶, și de fapt Gheșov lucra de zor în această direcție, și pentru ca lovitura în opinia publică de la ei, învierșunată în chestia Silistrei, să fie îndulcită prin marile cîștiguri de la Turci, între care se sconta și Salonicul — bun schimb⁷!

Pe cînd la Petersburg ne reprezintă cu pricepere, între vechi prieteni din marea diplomatie, d. D. Ghica, ministru la Sofia, iar Danev, însărcinatul Bulgariei, după părerea alor lui chiar, „vorbia prea mult și încurca totul”⁸, în țară se pregătia succesiunea libera-

¹ *Ibid.*, p. 748-50.

² *Ibid.*, p. 783; Maiorescu, p. 340; Cartea Verde, p. 65 și urm.

³ Corespondența austriacă, V, p. 789.

⁴ *Ibid.*, pp. 816-7. Cf. *ibid.*, pp. 829, 823-4, 826.

⁵ *Ibid.*, p. 826-7, 861-2.

⁶ *Ibid.*, 892; Maiorescu, p. 147.

⁷ Corespondența austriacă, V, p. 1090.

⁸ *Ibid.*, p. 126. Cules dintr’un articol al meu, reprodus în „Acțiunea militară”, pp. 38-9, această caracterizare a lui: „D. Danev, al că-

lilor, pentru care regele stăruia să se ajungă cît mai răpede și la iscălirea actului cu ceilalți doi aliați¹. Se fixa încă de la 2 April o deosebire între Maiorescu, strîns legat de cererea Silistrei, cu trei miniștri cari i-o impuneau, și regele el însuși, care-i spunea, rece: „as dori pentru d-ta să căpătăm Silistra; pentru mine locul e fără importanță²”. De alminterea și în ce privește restul liniei, Suvranul arăta aceeași complexă indiferență³, în momentul cînd la Berlin se credea că totul e datorit slăbiciunii lui Maiorescu, căruia opinia publică i-a impus lozinca „Silistra”⁴. Iar, cît privește pe miniștri, moartea bătrînului Cantacuzino dădea loc la nesfîrșite discuții, cu privire la noua orînduire a clubului conservator⁵; a șaptea demisie a lui Fili-

rui ton permanent, foarte bun poate pentru luptele interne, e, prin afirmațiile sale drastice și provocatoare, prin desprețul de adversar, o piedecă necontenită pentru orice negocieri. Oare nu există în Bulgaria oameni tot așa de inteligenți dar de un spirit mai mlădios?”

¹ Maiorescu, p. 338. Perspectiva aceasta făcea ca Maiorescu să sprijine părerea regelui. Granița poate înainta pe urmă, dacă intră dihonă între Balcanici; *ibid.*, p. 341. Regele voia să-l trimeată la Berlin și la Petersburg; „iar, dacă nu izbutesc, să mă retrag”; *ibid.*, p. 346.

² *Ibid.*, p. 453.

³ *Ibid.*, p. 455.

⁴ Jagow către Berchtold, 23 Mart: „Ich bin mit Ihnen der Ansicht dass Rumänien nach wie vor für unsere Konstellation einen wichtigen Faktor bildet und wir auch unbedingt versuchen müssen diesen Staat am Dreibund festzuhalten. Durch die ungeschickte und schwache Politik Maiorescu's, der sich von der öffentlichen Meinung mit dem Stichwort „Silistra“ fortreißen liess, ist das leider sehr erschwert worden. Wir müssen eine Sache verfechten die an sich kaum gerechtfertigt erscheint; *Die Grosse Politik*, XXXIV², p. 549. În Mart Maiorescu spunea că vrea neapărat Silistra; pentru rest ar merge și numai până la Caliacra; *ibid.*, pp. 520-1, no. 12.987. Totuși pe urmă regele ar fi spus că-i ajunge și „en Teil von Silistria”; *ibid.*, p. 685.

⁵ Maiorescu, pp. 455-7.

pescu fusese primită, dar i se găsia cu greu un succesor. Se hotărî la 25 April un congres conservator, presădat de Carp, pentru răsturnarea guvernului¹. O adunare a Ligii Culturale, care prinsese și pe arhêologul Pîrvan, căutase să provoace manifestații de stradă. După hotărîrea lui Carp de a se debarca Take Ionescu și de a se refusa mediația, o lungă luptă de culise cu răsunet în Parlament se termina la 12 Maiu st. n. cu un vot pentru guvern, care, desăvuat de atîția prieteni, declarase că nu se retrage decît la un gest al regelui². Crisă ce nu împiedecă pe Carp de a se considera acum ca șeful partidului conservator și de a declara, peste cîteva zile, că părăsește un partid unde este așa de puțină rînduială, pe care el de sigur nu contribuise a o crește.

Conferința lucra în acest timp, fără înțelegere între membrii săi, încet, cu zăboviri voite, de și acum Adrianopolul căzuse, cu un despreț egal față de cele două State mici ale căror memorii îi fuseseră presintate.

Hotărîrea se aștepta mai mult de la dispozițiile lor conciliante, care nu se produsera. În lipsa acestei înțelegeri în doi se rosti în sfîrșit sentința, înfășurată într'o formulă care mulțămia Bulgariei pentru serviciile aduse cauzei păcii³.

Ea ni dădea Silistra, „cu trei kilometri în jur”. Tot litoralul, cu privire la care Mișu încheiase la Londra un protocol cu Danev, rămînea la o parte: Silistra o cerusem, Silistra o aveam.

Decisia a fost primită la noi cu sentimente deosebite. În foaia mea, represintînd o întreață categorie de oameni cari judecau fără pasiune, fără idei preconcepute și fără interese de partid, scriam: „*Prin noi n'am fă-*

¹ *Ibid.*, p. 562.

² *Ibid.*, p. 566.

³ *Die Grosse Politik*, XXXIV¹, pp. 577-8, 579, 617, 626-7 675-6, 685, 687-8, 690, 692-3; Protocolul, Cartea Verde, pp. 98-100, no. 131.

cut nimic; această mare ocazie de a ne afirma cu scopuri înalte, cu vederi largi, cu planuri pentru viitor s'a pierdut; singura clipă în care puteam apărea, cu muncă, îndrăzneală și înțelepciune, ca factor decisiv în Balcani s'a pierdut. Din poalele Austriei am fugit în brațele Europei, care cu cealaltă mână desmierda Bulgaria biruitoare. Am pus România în aceeași linie cu împricinății pentru prada balcanică. Ne vom bucura poate de oareșcari kilometri pătrați mai mult și de câteva mii de dușmani în interior. Mîne Europa se va retrage, iar noi vom rămînea, comparativ, scăzuți teritorial, egalisați politic, îndușmăniți național, după zidurile Silistrei, ori numai ale Megidie-Tabiei¹.

Dar Ioan Brătianu, căruia Maiorescu avea ordin de la regele să-i comunice orice², se arată oarecum mulțămît. Singură opoziția carpistă și filipescană ducea și mai departe lupta, servindu-se și de Liga Culturală, contra unei soluții prin care se dădea României atîta loc cît să aibă „unde îngropa demnitatea națională” și, cerînd mobilizarea, ea desfășura vastul program care cuprindea, cu nu știu ce Macedonie autonomă, pentru care și guvernul trimisese o misiune de trei profesori aromîni în Apus, o întindere fantastică a României până la Marea Egee.

În ajunul zilei de Zece Maiu, Maiorescu, care căpătase de la Bulgari numai învoirea de a comunica *secret*, aceasta în vederea opiniei publice de la dînșii, protocolul, îi dădea cetire, încunjurîndu-l de un discurs temător și obosit, într'o ședință la Senat, fără ziariști, cari de-a doua zi dădura reportagii necorespunzătoare, și fără stenografi. Nu fără combatere, el a trecut și prin ședința publică de la Senat, la 28, și prin cea secretă de la Cameră, la 31. Dar Maiorescu era așa de satis-

¹ Acțiunea militară, p. 47.

² Corespondența austriacă, VI, pp. 71-2.

făcut de un succes oratoric în Cameră, când i-a spus lui Ion Brătianu că „trenul nostru sosește”, încît *acuma* credea că a stîrnit invidia tuturor¹.

De a doua zi însă, împrejurările, adecă gîlceava între aliații de peste Dunăre, făcură din România acel arbitru în chestiile balcanice cum nu știuse s'o facă Guvernul ei așa cum era alcătuit și cum trebuia să mulțamească în același timp pe rege, opinia publică pusă în mișcare artificios și patima austro-ungară. Bulgarii întrebau ce li se dă în schimb și cereau *acuma*, la rîndul lor, o „compensație serioasă”, despăgubiri pentru Silistrioți, podul peste Dunăre, promis, „prevenire supt raportul politic”, firește în conflictul care se pregătia cu aliații lor de până acum². De la București, se vorbea, și de către regele însuși, de posibilitatea ca Bulgarii să fie ajutați la o întîmplare ca aceea, dar pentru aceasta trebuie „plată”, și anume, cum o spunea Maiorescu, la 1-iu Maiu: coasta până la Balciu pentru neutralitate, și Balciul pentru un ajutor militar.

N'avem decît să mișcăm degetul, spunea acest om politic de un realism fără jenă, dar și fără nicio orientare și direcție, și avem cu noi pe Sîrbi și pe Greci³. Aceasta o putea spune cu temei fiindcă de mai mult timp încă, de la sfîrșitul lui Mart, d. Spalaicovici propusese o eventuală alianță contra Bulgarilor, și în orice cas un răspuns clar cu privire la ce intenționează România, ceia ce făcu pe președintele de Consiliu român să destăinuiască lucrul ministrului austro-ungar—ba chiar și la Sofia—, întrebîndu-l dacă, refuzînd și ajungînd la o ciocnire cu Bulgaria, Monarhia ar sprijini pe Romîni⁴. Peste o lună și ju-

¹ Maiorescu, p. 645. Cf. Cartea Verde, pp. 97-8, no. 130.

² Corespondența austriacă, VI, pp. 205-8, 370-1.

³ *Ibid.*, pp. 305-6. Cf. și *ibid.*, pp. 298-9, 356-7.

⁴ *Ibid.*, V, pp. 938, 949-50, 992-3, VI, pp. 71-2. Cf. Maiorescu, pp. 450-1.

mătate din nou întrebarea fu pusă, stăruitor, prin Ristici, ministrul la București, cerîndu-se un răspuns¹. Grecii, prin reprezentantul lor aici, făcură însemnate oferte, de care mai vorbise d. Venizelos, în Macedonia², pentru ca ministrul austro-ungar, pus în curent, să observe, desprețuitor, că asemenea planuri sînt „marota” Impăratului Wilhelm³.

Austro-Ungaria începu prin a recomanda neutralitatea, pentru ca apoi, repetînd gestul de „mînă tare”, Berchtold să amenințe în cazul cînd România s’ar declara pentru Sîrbi⁴. Asigurînd că o alianță cu Grecii și Sîrbii n’ar fi decît un mijloc de presiune, regele în-sus, degajîndu-se personal de orice răspundere pentru asemenea cereri de mărire, arăta că fără noi concesiile de la Sofia nu e putere pe lume care să poată împiedeca pe Romîni, în cas de conflict balcanic, să meargă contra Bulgarilor⁵. El se gîndia pe la sfîrșitul lui Maiu, în nehotărîrea care-l chinuia, să facă un drum la Berlin ca să se consulte cu Wilhelm al II-lea⁶.

Data aceasta, Maiorescu, speriat că se rup legăturile, care-i erau atît de scumpe, cu Austro-Ungaria, se opuse. Critica sa față de ministrul acestei Puteri întrecu orice măsură: „Maiestatea Sa regele e într’adevăr un om politic cumpănit, dar ici și colo prea complicat în mijloacele sale... Maiestatea Sa se lasă influențat de motive personale, pentru a recurge la mijloace pe care el, ca ministru, nu le poate aproba”⁷. Totuși ofertele gre-

¹ *Ibid.*, p. 565 (9 Maiu st. v.).

² Corespondența austriacă, VI, p. 540; *Die Grose Politik*, loc. cit., pp. 742-3, no. 13.213. Regele arată că, în cas de conflict, va cere de la „Bulgarii nerușinați” tot malul până la Balcie. Pentru ofertele d-lui Venizelos, *ibid.*, pp. 823, 826, no. 13.326. Cf. Cartea Verde, 861, pp. 101-2.

³ Corespondența austriacă, VI, pp. 636-7 (15 Maiu), 640-1, 649, 651-3.

⁴ *Ibid.*, pp. 298-9 (30 April), 358-9, 437, 444-5, 642; VII, pp. 71-2.

⁵ *Ibid.*, VI, p. 418. Maiorescu arată ce a oferit Ristici; *ibid.*, p. 459.

⁶ Maiorescu, pp. 645-50 (disuadat de Maiorescu, se împacă).

⁷ Corespondența austriacă, VI, p. 469. Îngrijorările austro-ungare, pp. 477-8, 488-90, 521-2.

cești reveniau¹, și Spalaicovici propunea și mai departe un adevărat tratat de alianță². Și, astfel, la 25 Maiu declarațiile lui Carol I-iu se făceau și mai netede și mai amenințătoare: „Să-și dea sama la Viena că România nu poate admite o Bulgarie prea puternică (*übermächtig*); una ca aceea ar constitui o veșnică primejdie pentru România. Contrastul între politica actuală a Monarhiei și aceea a României stă în faptul că Austro-Ungaria vrea să creeze o Bulgarie Mare pe socoteala Serbiei, pe cînd, din potrivă, România trebuie să dorească o Bulgarie ținută în șah de Serbia³”. Peste trei zile, aducînd înainte și calitatea sa de aliat și serviciile aduse contra iredentei ardelenae, el prezenta Bulgaria ca „dușmanul și rivalul istoric”, și el se rostia hotărît pentru Sirbi: „Serbia, cu care România n'a avut niciodată un diferend, trebuie să fie întărită astfel ca să poată oferi un contrapond al Bulgariei în Balcani”⁴.

Răspunsul lui Berchtold cel cu „mîna tare” nu zăbovi. „Față de contrastul fățiș și adînc între Monarhie și Serbia, o cooperație militară a României cu acest Stat sau cu Grecia, care probabil va fi de partea lui în cazul unui conflict serbo-bulgar, n'ar fi conciliabil cu legătura noastră de alianță, și de aceea trebuie să prevenim, în ce privește înțelegeri, fie cu Serbia, fie cu Grecia, care în ultima consecvență ar aduce România neapărat în contrast fățiș cu Monarhia”⁵. Alt glas se auzi însă îndată din Berlin, care, totuși era la 31 Maiu pentru neutralitate⁶: „e imposi-

¹ *Ibid.*, pp. 511-2.

² *Ibid.*, pp. 519-20.

³ *Ibid.*, pp. 521-2.

⁴ *Ibid.*, pp. 540-2. Cf. și *ibid.*, pp. 544, 546, 750-51.

⁵ *Ibid.*, pp. 546-8 (29 Maiu). Gheșov înștiință pe ministrul austro-ungar la Sofia că va fi războiul, în care „Sirbii sînt cu totul gata și noi încă nu; *ibid.*, pp. 555-6.

⁶ Maiorescu, p. 648.

bil să putem merge așa de departe încît să cerem României să mai piardă și acest moment psihologic", așa încît o cesiune până la Balcic părea o necesitate¹.

Sînt semnificative instrucțiunile date la 30 Maiu de Jagow lui Waldhausen, ministru la București: „Vă veți potrivi tonul așa ca să preveniți, e adevărat, contra unei alianțe cu Serbia, dar tot odată să lăsați a întrevădea că nu voim să oprim România de a-și constata în acest moment interesele îndreptățite față de Bulgaria”². Regele va răspunde că o ruptură cu Austro-Ungaria l-ar dureră foarte mult, „dar e chemat să apere interesele țării sale”³.

Deocamdată și guvernul și Ioan Brătianu, devenit, prin voia regelui, aproape un colaborator în politica externă, nu îndrăzniau a face pasul decisiv, cel de-al doilea vînd și garanții grecești în ce privește Macedonia, dar intervenirile la Sofia pentru a doua serie de compensații ajungeau la somația „tîrgului brutal”⁴. Se amenință din nou cu mobilizarea, cu ocuparea liniei⁵.

Acum politica vienesă, intervenind la Berlin, ca să se învedereze că o Serbie Mare ar fi unealta Rusiei, asigură pe rege că superioritatea României stă în politica și în cultura care o îndreaptă spre Apus, în continuitatea acestei direcții⁶. Ajutorul lui Maiorescu rămînea sigur, dar din ce în ce mai mult legătura de încredere între el și Suveran se destrăma: „Ce vrei d-ta”, spunea Maiorescu lui Fürstenberg, „politica nu

¹ Correspondența austriacă, VI, pp. 565-6.

² Eure pp. wollen Ihre Sprache so regeln das sie zwar vor Abschluss einer Allianz mit Serbien warnen, aber gleichzeitig durchblicken lassen das wir Rumanien nicht abhalten wollen seine berechtigten Interessen in diesem Momente Bulgarien gegenüber wahrzunehmen; *Die Grosse Politik*, loc. cit., pp. 876-7, no. 13.347

³ Correspondența austriacă, VI, pp. 710-1.

⁴ *Ibid.*, p. 579. Cf. *ibid.*, p. 587.

⁵ *Ibid.*, pp. 622, 641, 716-7, 720-2.

⁶ *Ibid.*, pp. 721-5. Cf. Maiorescu, p. 749.

alîrnă numai de mine; într'o țară parlamentară trebuie să te îndrepți după opinia publică, și, apoi, în orice suveran *il y a quelque chose d'un cabotin*"¹. Mult timp, el, care atribuia cu o lună înainte hotărîrii de mobilizare a regelui, luată la 13 Iunie, ținta de popularitate², va vedea cu ciudă că miniștrii Rusiei și Franței îl silesc să mobilizeze. Va vorbi regelui de primejdia Serbiei Mari, îi va spune că garanția de viitor a României e în legătură cu Centralii, că a doua zi după noua rectificare de fruntarii privirile trebuie să ni se îndepărteze de la Balcani; spera că, după ce „prin tot felul de influențe politica externă a regelui devenise șovăitoare, el, prin audiența de ieri (28 Iunie), a readus-o pe un macaz drept și statornic"³. Și, cînd va fi necesară mobilizarea după ruptura între Bulgari și Sîrbi, el se gîndi să întrebă întăiu pe Balcanici dacă sînt cu adevărat în războiu⁴, ceia ce Danev avu îndrăzneala să tăgăduiască⁵. Cînd i se comunică depeșa „secretă” de la Berlin că Germania a refuzat să apese asupra noastră în sensul politicei de înțelegere cu Bulgaria și că ne lasă la libera noastră hotărîre, aceasta i se păru „curios”⁶. Și după ce trupele românești vor trece Dunărea, el încă va repeta că *nu* vrea Serbia Mare⁷.

¹ Corespondența austriacă, VI, pp. 736-8.

² Memorii, p. 654.

³ Coresdondența austriacă, VI, pp. 763-4; Cartea Verde, p. 109, no. 144.

⁴ Corespondența austriacă, VI, p. 787. Se confirmă de dinsul, Maiorescu, pp. 753-4.

⁵ Corespondența austriacă, VI, p. 801.

⁶ Maiorescu, p. 714.

⁷ Corespondența austriacă, VI, pp. 885-6. La 10 Iunie arată că ori se hotărînesc cei trei kilometri, ori o facem noi, dar „situația e prea nesigură și nu poate lua răspunderea”; Take Ionescu credea că *regele* nu se poate decide și voia mediație europeană; contra cui nu vrea, va merge România; *Die Grosse Politik*, XXXV, pp. 37-8, no. 13.933. Și, din contra, regele spunea lui Waldthausen că „a rămânea neutru într'un conflict între Serbia și Bulgaria față de opi-

Mai dureros era atins Berchtold de această întorsătură a lucrurilor. La 27 Iunie el scrie la Berlin că, războiul sîrbo-bulgar fiind iminent și împreună cu el mobilizarea românească — care e și anunțată la Sofia, unde nu se știa că se opune momentan Tarul¹—, România va deveni unealta Rusiei, și, în locul unei ciocniri între Bulgari și Sîrbi, „care e interesul Triplei Alianțe”, va fi apoi o refacere a alianței balcanice, dar cu vîrfurile contra Monarhiei. De ar putea fi înștiințată România, care n'a vrut să se înțeleagă cu Bulgaria! Iar Berlinul răspundea că orice intervenție la București ar grăbi îndreptarea în altă parte a României, pe a cărei alianță Germania pune cel mai mare fond (*das allergrößte Gewicht*)². Și Tschirschky, ministrul Germaniei la Viena, spunea și el că România, mai la urmă, își are dreptul de a asculta pe Francesi și pe Ruși, cînd e vorba de „interesele ei vitale”, căci a fi între Rusia și o Bulgaria Mare înseamnă anularea ei politică³. La politică de prietenie față de România a se alipia de altfel și arhiducele moștenitor (6 Iulie), în momentul cînd mobilizarea românească era acum hotărîtă⁴.

După ordinul regelui Ferdinand generalul Savov atacase pe Sîrbi la Bregalnița și fusese răspins. La Sofia însă, Danev ca și Suveranul său credeau că situa-

nia publică e absolut imposibil“; *ibid.*, pp. 46-8, no. 13.403. Și contra unei Bulgarii victorioase el va lupta (*ibid.*, pp. 62-3, no. 13.424). Numai la 21 Iunie și Maiorescu spune că în acel caz se va ocupa linia Turtucaia-Balcic; *ibid.*, pp. 60-1, no. 13.422. Dar și atunci, dacă e vorba de a trece peste linie, se retrage; *ibid.*, pp. 62-3, no. 13.424.

¹ *Ibid.*, pp. 46-8, no. 13.403; Cartea Verde, p. 110, no. 147; 114-115; Corespondența austriacă, VI, p. 779.

² *Ibid.*, pp. 748-9. Numai ministrul german la București, Waldthausen, pe care Miorescu-l face „tont“, telegrafia că România nu va merge cu Serbia (*ibid.*, p. 754). Cf. și *ibid.*, p. 776.

³ *Ibid.*, pp. 785-6.

⁴ *Ibid.*, p. 845.

țiii se poate salva, față de România cu trupele gata, făgăduind orice, oricît, ba chiar și Crațna, cedind chiar, pentru ca pe urmă ceia ce fusese părăsit să se reiea¹. Regele, care dădea toată vina, ca și altă dată, pe rusofilul Danev, acum președinte de Consiliu, introduse chiar în taina unei melodrame pe ministrul României în castelul său pentru a da asigurări care de sigur că veniau cu mult prea tîrziu². Până la urmă se încercă jocul de a se face cu toții că, în fond, nici nu înțeleg de ce anume e vorba.

Nu-și dădeau sama de marea schimbare de spirit care se petrecuse, instantaneu, la noi și care era acum generală. „Nu era vorba, data aceasta, nici de intrigile de club, de a lor demagogie, de supralicitarea într'un domeniu patriotic la care se gîndește un politician numai în zilele mari, cînd ele pot scoate la iveală sau mîna către dulcele liman al puterii, — ce voiau aceștia, era o aventură cu scopuri de partid, ceia ce s'a făcut atunci, și nu înainte, era un act necesar, ieșit din necesitatea lucrurilor—, nici de iluziile megalomane ale unor tineri ideologi grăbiți să joace un rol, cît mai mare și mai mîndru, în viața publică, nici de găgăuția satisfăcută a unei lumi de orașe grăbită să cumpere în „anul Silistrei”, cum îl numia Take Ionescu la banchetul ce i se aranjase la Caracal, „amintiri din Silistra”, în același timp cînd discuta „chestia Bermann Iuster” sau lua parte la bătaia de flori de la Șoseaua din București, ci de un sentiment dublu: în-tăiu, acela al îngrijorării față de „Turcia creștină”, nesuferitoare de vecini, doritoare de a-i jigni, umbri și domina, și, al doilea, sentimentul de indignare contra cuiva care, din lăcomie, atacă pe fratele de arme de până atunci, și în condiții de pîndă și lovitură

¹ Cf. *ibid.*, p. 822 și urm.; art. meu în *Revue hist.*, 1932; Cartea Verde, pp. 112-4, no. 151.

² V. și *Acțiunea militară*, p. 102.

care sînt ale celei mai lașe trădări". De altfel, vorbind la protocolul de la Petersburg, ziceam în Cameră, cu două luni înainte: „Dacă mine, într'un conflict diuturne Bulgari și Sîrbi, pe care-l deplor d'inainte, noi am îngădui ca Bulgarii să săvîrșească un act de violență și noi n'am interveni cu toate puterile noastre pentru a împiedeca această încercare de întărire a uniunii singur, s'ar săvîrși o crimă de Stat". Și străvederea altei datorii, a celei firești, se adăugia de la sine: „Nădăjduiesc că așa ceva nu se va întîmpla și că, *unind grija unui mare ideal, care este o mare necesitate și o posibilitate rațională*, împotriva căreia nu se pot ridica astăzi nici aliații, de cari se cuvine a ținea samă în marginile tratatului, cu grija imediată a unui echilibru balcanic care să-și aibă rădăcinile sale în dreptatea națională, pretutindeni satisfăcută, dar neîntrecută de nimeni, vom ști să recăpătăm, prin puterea unei națiuni mari și inteligente, măcar o parte din terenul pe care incapacitatea clasei diriguitoare ne-a făcut să-l pierdem până acum". Și, după atacul bulgăresc, lozinca în foaia mea era aceasta: „o singură atitudine ni se impune: a împiedeca, fie și cu armele, ca Serbia să fie zdrobită"¹.

Mobilizarea fusese ordonată la 3 Iulie st. n.². Era vorba de un ciudat Ministeriu național, a cărui propunere o făcuse Ioan Brătianu; președinte ar fi fost insignificantul supt raportul politic Kalinderu, pe care și regele-l caracteriza de „ramolit"; ministru de Războiu ar fi tot un general; patru liberali ar fi stat alături de cîte doi conservatori de ambele nuanțe (Maiorescu, natural, și, tot așa de natural, Take Ionescu, avut în vedere ca șef al partidului conservator după numirea

¹ *Ibid.*, pp. 92-3.

² V. Maiorescu, p. 754 și urm.

unei regente de șase în locul demisionatului Carp¹; apoi Marghiloman și Disescu, socotit ca un fruntaș de primul rang)². Dar, când se luă măsura mobilisării, ceea ce nu putea duce la o simplă ocupație, cu toate asigurările ce se dădeau, ci la operații militare mai întinse, și Take Ionescu, căruia asemeni răspunderi îi așătau nervii, era de părere să se procedă imediat la alcătuirea Ministeriului național, chiar supt preșidenția lui Brătianu ca mai vechiu prim-ministru³, pe când, pentru acest motiv, M. Cantacuzino credea că „fricosul trebuie împușcat”⁴. Dar se păstră tot vechiul Ministeriu Brătianu, luându-și, ca și Filipescu, locul de căpitan de artilerie în armata de operații.

Strigătele în stradă care salutară această hotărâre, al cărei termin mai tîrziu trebui înlăturat, în înțelegere cu regele, fiindcă desplăcuse în public, nu erau ale „derbedeilor” de cari vorbește Maiorescu—, de fapt un tînar Sturdza, un colonel Lambru—, totuși încîntat apoi că „derbedeii” îi încunjurară trăsura cu aclamații și-i dară impresia unei „noi popularități”, și cuvintele de „Jos Austria”, care se deslușiau, și împotriva cărora protestă cu indignare Fürstenberg, nu erau fără semnificație⁵. De fapt ele represintau marele adevăr, național, popular, că prin acțiunea neconținut și adesea aspru disuadată de la Viena începea noua politică de ofensivă a Statului român. „Derbedeii” făceau mai mult poate decît aprobarea, la 3 Iulie, din partea Parlamentului.

¹ *Ibid.*, pp. 648, 651-3 (10 Iunie).

² *Ibid.*, pp. 752-4.

³ *Ibid.*, pp. 755-6.

⁴ *Ibid.*, pp. 756, 819, 822-3. Se mai vorbea ca prim-miniștri de „generalii Culcer, Hirjeu sau Zosima”; *ibid.*, p. 818. Ba chiar Mavrocordat și Perticari. Maiorescu pretinde că Brătianu nu numai a refusat, dar „că după demobilizare va renunța la șefia partidului său”; p. 822. Fratele Vintilă i-ar lua locul; pp. 823-4.

⁵ Cf. Maiorescu, pp. 754-5 și Corespondența austriacă, VI, p. 832.

Acțiunea porni fără un act de alianță, care fu refuzat Greciei supt cuvînt că e „vechea dușmănie între Cuțovlahi și Greci”¹, iar Turcilor, cari interveniră și ei, prin trimes special, și mai mult². La întrebarea lui Pașici³ dacă înțelegem a lua parte la negociațiile de pace se răspunse, firește, cu un da hotărît⁴. O parte din trupe, cu generalul Culcer, trecură prin Silistra, ca s'o iea în primire, prin Dobrogea, ca să ocupe linia maritimă, altele, puse supt comanda Prințului Moștenitor, erau să se îndrepte, pe la Corabia și Bechet, spre Sofia, cu dublul scop de a face pe Bulgari să admită cesiunile și de a-i sili, mai ales prin tăierea comunicațiilor și flămînzirea armatei, la o pace patronată de România.

Regele Carol, biruind toate ostenele, grele pentru vrîsta sa, veni însuși să privească din nou trecerea trupelor sale iubite prin punctul de unde, la 1877, el deschisese noul capitol al luptelor românești. Și, în urechile lui, nu odată sună, și destul de tare, strigătul: „în Ardeal”, care acum nu mai putea fi socotit al unor „derbedei”.

Acest strigăt corespundea unui imperativ categoric pe care-l simția oricine avea ochii limpede și larg deschiși înainte. „Unanimitatea opiniei publice precedase cu mult și presiunea manifestanților de la București⁵. Ii dădeam expresie scriind că, dacă „Bulgaria vrea să zdrobească Serbia pentru a mulțami Viena, că-

¹ Maiorescu, p. 819.

² *Ibid.*, pp. 823-4.

³ Sirbii, spunea atașatul militar german la Sofia, nu se decisersă a merge până n'au știut hotărîrea României: „Serben warten, wie ich höre, baldige klare Stellungnahme rumänischer Regierung ab, ohne dessen Hilfe sie nicht loschlagen wollen“; *Die Grosse Politik*, XXXV, p. 7, no. 13.359. Al Austro-Ungariei la Belgrad ni oferă ce vrem, și în special Timocul; *ibid.*, pp. 73-5, no. 13.435.

⁴ Maiorescu, p. 825.

⁵ *Acțiunea militară*, p. 102.

reia existența însăși a Serbiei, gata de luptă pentru Bosnia și Herțegovina, îi e un spin în ochi”, pentru noi, „data aceasta, se poate spune cu drept cuvânt că peste Dunăre se discută chestia Ardealului”, că „se începe războiul împotriva voinții austriece, a urii naționale maghiare întrupată în sila bulgară”. Și, la întrunirea unei noi Ligi, aceia pentru Ardeleni, în Iunie, rostiam, în acord cu aceeași conștiință pe care aș fi fost mai bucuros s’o văd manifestată prin alții, aceste cuvinte: „De această Austrie, care e o Austro-Ungarie, cu tot mai multă preponderență maghiară, ne desparte tot trecutul și ea împiedecă tot viitorul nostru”¹.

Însă, nu numai Take Ionescu, care se îngrozia înaintea unei răspunderi neîmpărtășite cu liberalii, și dădea ziarelor explicații că nu voim să supărăm Austro-Ungaria amică, dar și Maiorescu făceau un pas înapoi față de hotărîrea luată. Primul ministru telegrafia regelui, acumă pornit, aproape tinerește, pe războiu, să se întoarcă și să facă a înainta mai încet trupele².

A opri, a stînjiți era însă acum o imposibilitate față de sentimentul național, ațipit supt intrigile netrebnice ale unei politici fără orizont, dar acum deslănțuit cu toată puterea lui elementară. Țerănimea se simțea ceva, adevărat înșuși lucrul de căpetenie, cu totul alta decît prin votul poruncit, silnicit sau cumpărat de la miserabilul Colegiu al III-lea. „Ei mergeau în grija soartei, cu un vădit *simț nou* în căutătură. Era tăcere într’o mulțime așa de mare... Trenurile militare treceau neconținut într’o beție de entusiasm popular, adevărat.” Imnul inspirat al lui St. O. Iosif, bolnav de mult, dar acum fulgerat de o congestie, imn devenit măreț—cu totul alt cîntec național, în musica îndemnătoare a lui Caselli, decît trăgănatul, melancolicul, resemnatul „Deșteaptă-te Romîne” sau decît frumosul,

¹ *Ibid.*, pp. 95-6, 99-100.

² Corespondența austriacă, VI, p. 828.

dar greoiul de pompă „Trăiască Regele”, în care răsunau maiestoose accente țariste —, înviora toate inimile, le înviora sincer într-o țară unde manifestatie și sinceritate nu mergeau mai niciodată împreună. Afi-tudinea spontanee se vedea și în ținuta țeranului de-venit ostaș: „Am văzut regimentele trecînd pe Ca-lea Victoriei. Lumea avea ochii umezi. Nu striga ni-meni, așa sîntem noi. Ei mergeau drepți, hotărîți, unii din cei mai bătrîni crunți, cu privirea fixă, și, la un semn, cîntau: un imn de astă iarnă, care se desfășura în trăgănată plîngere de doină. Și din el un strigăt se des-făcea. „Să trecem Dunărea!”. Il scoteau așa de sălbatec, de sfișietor în patima și în duioșia lui, încît părea că auzi rasa însăși cerîndu-și hotarul¹”. În convorbirile cu acești soldați tăcuți răspunsurile erau scurte: „facem tot pentru țara noastră... Și sînge să vărsăm, n'are a face; îl vărsăm pentru dînsa”. Copiii se cereau să-și poată întovărăși „tăticul” și bătrîni, nechemăți, nedo-riți, își luau locul în ranguri lîngă fii și gineri, iar unul pe care colonelul îl întreba dacă-l țin picioarele răspundea: „Să trăiți, d-le colonel, vedeți de picioarele dv., că eu îmi cunosc de mult pe ale mele”². „Puteam scrie că, „afară de unele momente în care și cea mai mare bunăvoință și bărbăție ingenunche înaintea tufurilor neplăcerilor, lipsurilor, primejdiilor unite, țeranul nos-tru s'a dovedit o superioară și nobilă ființă omenească”³.

La 19 Iulie încă, trupele armatei principale fiind acum în adîncul Balcanilor, la Orhanie, regele Ferdi-nand, care întrebuițase toate mijloacele pentru a trezi compasiune față de o situație în care se temea sau se făcea a se teme că ar putea fi asasinat împreună cu familia sa și, ca răspuns la telegrama către Francisc-

¹ *Ibid.*, p. 109.

² *Ibid.*, p. 137. Cf. și p. 215.

³ *Ibid.*, p. 245.

⁴ *Ibid.*, p. 247.

Iosif, căpătase sfatul de a ceda teritoriul cerut de România, se ruga de regele României să oprească mersul armatelor lui. Noul Ministeriu bulgar, numit după concedierea lui Danev, oferia prin ministrul de Externe Ghenadiev linia Turtucaia-Balcic¹. Pretutindeni soldații bulgari, țerani, preocupați de încă o recoltă în primejdie de a fi pierdută pe câmp, lepădau armele, spre indignarea ofițerilor, neputincioși. La Ferdinandovo, o întreagă brigadă cu artilerie capitulă înaintea unei trupe de cavalerie românească, înaintată aproape neprevăzător, cu colonelul Bogdan. Mersul precis al armatei pe care, supt principele Ferdinand, o conducea generalul Averescu, care dovedi singele rece, autoritatea și rezistența la orice greutăți în îndeplinirea datoriei, impunea unui inamic de la început demoralizat. Astfel nu erau justificate insultele regelui Bulgariei care vorbea la 15 Iulie de „lașul marș triumfal”, de „expediția de pradă” a Românilor² — nu se ceruse din partea noastră să nu ni se opuiască rezistență—, în același timp aproape pe cînd amintea regelui Carol de „relațiuni consacrate prin atîtea amintiri și interese comune”, care, spre marea sa „părere de rău”, au fost „întrerupte pentru o clipă”³.

La 21 Iulie guvernul bulgar cerea numirea plenipo-

¹ Maiorescu, p. 922.

² Corespondența austriacă, VI, pp. 903-6.

³ Ofițeri bulgari prinși vorbeau așa: „Noi sîntem țeri mici; nu Putem face, cu anii, războaie napoleoniene. Totul s'a ruinat la noi: întreaga viață economică s'a oprit. Trebuie s'o sfîrșim”; *Acțiunea militară*, p. 133. Soldații „se încredințau nouă”; *ibid.*, pp. 13, 160, 193. Numai culturalii, învățătorii spuneau: „ați avut noroc de Sirbi și de Greci, căci altfel v'am fi bătut de v'am fi rupt”; *ibid.*, p. 140. Sau altul: „veți vedea ce vom face la voi”. Și p. 177. Soldații vorbeau așa: „Am luptat cu Turcii: era dreptul nostru. Apoi ne-au minat împotriva Sirbilor și Grecilor: nu era drept. S'au luat atîtea țeri: să le împărțim frățește. Nu tot la unul și la ceilalți nimic! Cu frații nu ne batem. Am venit la voi”. V. și *ibid.*, p. 217.

tențiarului român pentru negocierile de pace¹. I se răspunse că armistițiul se poate discuta la Niș, dar tratativele de pace trebuie să înceapă la București². Un trimis special al Împăratului Francisc-Iosif, contele Hoyos, veni în taină ca să arăte că Monarhia n'are nimic de obiectat³ (odată regele Carol rîvnia cel mult un congres la Berlin, România fiind și ea represintată). Ordine se dădură pentru oprirea înaintării cavaleriei generalului Mustață, călărași și roșiori, care se găsea acum la Muntele Sf. Nicolae, de-asupra șesului care duce la Sofia, fostul atașat militar al Bulgariei, Stanciov, îl aduse generalului Gărdescu. Trupele, foarte antrenate, erau gata de intrarea în Capitala tulburată a Bulgariei, al cărei rege, în complecta-i desorientare, cerea telegrafic, la 24, ca pacea să se încheie „de a doua zi”⁴.

„Lașul marș triumfal” a fost însă plin de omenie. Orice abatere de la disciplină era aspru pedepsită; orice plîngere — și multe n'aveau absolut nicio basă — cercetată cu cea mai mare îngrijire. Se consultau bolnavi⁵, se lucra la drumuri. „Țeranii ostași ajutau pe femeile care trudeau asupra recoltei și, cu gîndul la ai lor de acasă, țineau cu dragoste copiii în brațe.” Imputările priviau mai ales cîte o găină prea răpede „cumpărată”, de și ordinul era să se plătească tot, destinîndu-se și sumele, și orice reclamație, cît de tirziu venită, fie și puțintel exagerată, era satisfăcută.

De cealaltă parte, actele de dușmănie ale populației, care fusese ațîțată, spunîndu-i-se că vin „ciocoi”, o nație

¹ Maiorescu, 923; Cartea Verde, p. 164 și urm.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, p. 924.

⁴ *Ibid.*, p. 925. Pentru starea de spirit a regelui Ferdinand, v. Corespondența Austriacă analizată în articolul meu citat.

⁵ V. *Acțiunea militară*, p. 198.

⁶ *Ibid.*

teribilă, care ucide¹ și contra cărora s'a afișat supt iscălitura prințului Ferdinand o înștiințare de sigur prea aspră, au fost foarte rare. Adesea ospitalitatea s'a oferit din toată inima. De alminterea până departe, în țara împestrătată cu Romîni, se vorbește bine românește. Bulgarul din Orhanie la care am fost găzduit îmi scria pe urmă la București, spuindu-mi că-i întreabă copiii unde sînt eu și dacă nu mi s'a întîmplat nimic. Bătrîni din vremea romanticului Racovschi, care petrecuse atîția ani de neobosit conspirator în România, unde a apărut, la Brăila, și cea d'întăiu Istorie a poporului bulgăresc, de Marin Drinov, îmi vorbeau de vechile legături cu țara noastră și, mulțămindu-mi că n'am fost printre războinicii din 1912, recunoșteau că n'am venit la dînșii cu gîndul de a li răpi din ce e în adevăr dreptul lor național. „Orice ar fi astăzi, noi, bătrîinii, nu uităm tot ce ni-a dat pe vremuri România”². În odaia mea erau flori proaspete. Față de acest popor cuminte, laborios și așezat, accesele de nervi, de o violență și trivialitate cum rare ori le-a lăsat să se vadă un Suveran, ale regelui Ferdinand, represintau cel mai curios contrast³. Numai șoviniștii, deprinși a considera pe Romîni ca pe niște „mămăligari” și pe ofițerii noștri ca pe niște încorsetați cu obrajii spoțiți, păstrau o ținută care a făcut așa de rău în relațiile, impuse și de origine ca și de desvoltările istorice și de nevoile actuale, între cele două popoare.

Ceia ce vorbea pentru grăbirea congresului, mai mult decît somațiile unui imperios Suveran ajuns la desna-dejdea care nu alege termini, era holera care decimase cîndva armata bulgărească și care pătrunsese la Orhanie între ai noștri prin răscolirea depositelor de echi-

¹ *Ibid.*, pp. 206, 214.

² *Ibid.*, p. 163.

³ V. articolul meu frances citat, pentru purtarea trupelor, și *Acțiunea militară*, p. 220. V. și notele d-lui N. Bănescu, în *Revista infanteriei*.

parent ale celor morți de boală. I-am fost martur: nepregătiți pentru dînsa, neavînd mai nimic din ce trebuie pentru a o preîntîmpina și înfrunta, i-am cedat multe și scumpe victime pînă ce a venit, destul de tîrziu ordinul de retragere și s'a putut face strecurarea spre țară, pe care atîția n'au mai văzut-o, rugîndu-se a fi „îngropați cu capul spre Dunăre”, a celor 150.000 de oameni, cu buni cu răi, pe cari-i strînsese o mobilizare generală mai ambițioasă decît socotită în ce privește îmbrăcămintea, armamentul și alimentarea, care a fost detestabilă.

La 2 August, supț presidenția lui Maiorescu, începeau la București negociații, la care delegații Bulgariei au refuzat să iea parte efectivă, declarînd că primesc totul toemai pentru a învedera că pentru dînșii aceste hotărîri n'au nicio valoare. Numai pentru portul la Arhipelag. Cavala, pe care, d. Venizelos îl voia cu orice preț¹, a fost o oarecare împotrivire. Regele Carol, primind întăiu pe Bulgari, făcuse tot posibilul pentru a mîngîia pe niște învinși cu privire la a căror tare memorie nu putea nimeni să se înșele. Din partea noastră, așa era de mare satisfacția pentru biruința de prestigiu, încît se patronau fără niciun fel de informație proprie desbateri cu privire la Ținuturile total necunoscute unde totuși avem sute de mii de ai noștri, unele Ținuturi locuite aproape exclusiv de dînșii. Niciun Macedonean n'a fost întreat și clausa că vom putea ținea școli și chiar introduce o ierarhie autonomă părea că pune capăt pentru totdeauna unei chestiuni care nu odată, după ce fusese și ea cal de bătaie al partidelor, devenise jenantă pentru huzurul vieții ușoare a clasei de sus românești, de care în acel moment erau pline casinele de joc de cărți de la Constanța și Sinaia.

Pacea cu Bulgaria a fost cea d'întăiu încheiată, la 5

¹ *Acțiunea militară*, p. 203.

August st. n., dar se anunțase că ea nu va fi definitivă decît atunci cînd și toți ceilalți se vor fi înțeles și scopul conferinței va fi fost pe deplin atins, ceea ce, de alminterea, se făcu, lucru greu de urmărit, care nu se puteau vedea încă, a doua zi chiar, Bulgarii presintînd rezerve numai pentru Cavala și rugîndu-se ca la cuvîntul „pace” să nu se adauge și acela de „armonie”¹. În declarația ultimă a delegaților ei se spunea că nu s’a putut ajunge la hotărîri „pe baza principiului naționalităților”, că s’au avut în vedere numai „considerații de fapt” și ei se adresau Puterilor pentru „un sprijin care să îmbunătățească situația Bulgariei, potrivit cu jertfele ce a făcut și cu necesitățile dezvoltării ei economice și naționale”, ceea ce făcu pe Maiorescu să li opuiască punctul de vedere că asemenea apeluri „nu zdrobesc și nu infirmă întru nimic valoarea juridică a păcii, care *trebuie* considerată ca o pace definitivă”². Ceea ce nu va împiedeca pe Țarul din Sofia, întrat în reședința sa, lîngă generalul Ratco Dimitriev, ca un biruitor și cuceritor, în alaiu de Cesar roman, să vorbească soldaților săi de „trădarea”, „răpirea”, „felonia”, „spoliațiunea” aliaților săi, îndreptînd spre „zile glorioase mai bune” pentru „teritoriile bulgare” (și Salonicul) „pe care trăiesc frații noștri de aceeași rasă”. Totuși la 18 August Bulgaria ratifica tratatul.

¹ V. și *ibid.*, p. 224.

² Totuși el li spusese că „pot declara la protocol speranța într’o revizuire a Marilor Puteri”; Maiorescu, p. 193. Furioase glasuri de presă contra Romînilor, *ibid.*, 226-9.

2. ÎNTRE DOUĂ CRISE.

Campania din Bulgaria, așa fără lupte cum a fost și fără altă pierdere decât a celor peste o mie de holerei, a avut, cum și era de așteptat, o puternică influență asupra Românilor de toate categoriile.

Începînd cu cei de peste hotare, s'a observat, într'un moment cînd guvernul unguresc încerca o nouă lovitură, supuînd unui episcop maghiar așezat la Hajdudorogh un întreg grup de ortodocși, cărora pentru a li se răpi limba de cult li se impuse vechea grecească—și din nou un sentiment de indignare se întinse asupra Regatului—, lipsa lor de interes pentru acțiunea de peste Dunăre. Nu s'au înscris, mai de loc, ca în 1877, voluntari de acolo; Mocanii stabiliți în județul Brăila au fost printre cei mai slabi ajutători ai expediției. Însă *Solia Satelor*, supt impresia încercărilor austro-ungare de a ținea România în loc până la sfîrșit, scria aceste rînduri semnificative: „Romînii din Ardeal au fost cei din urmă cari au crezut acest lucru și ei vor fi cei din urmă cari-l vor uita”. Din America se trimeteau, ca de la Youngstown, modeste sume pentru armată și ziarul *Romînul* din Cleveland îndemna să se contribuie la crearea flotei de care țara liberă ar putea să aibă nevoie într'un viitor destul de apropiat. „Poate cît de curînd, mai curînd decît ne așteptăm, mai curînd decît ne închipuim, România va fi chemată să aducă la îndeplinire *năzuințele noastre, desrobirea întregului neam românesc*”.

În clasele intelectuale e sigur că, pe această vreme, cînd *Luceafărul*, publicația din Budapesta a d-lor Oct. Tăslăuanu și Oct. Goga, răspundea în ton și tendințe, ca și în caracterul materiei literare, *Sămănătorului* din București, trecut după 1906 în sama lui Aurel Popovici, unit cu Scurtu, și, cînd, apoi, *Neamul Românesc*, des oprit de guvernul unguresc supt toate numele: și *Primăvara* și *Revista A* — „Istoria Romînilor” de N. Iorga trecu supt titlul: „Cultura cartofilor după cele mai noi metode, traducere din limba ungară”—, avea abonați în toate cercurile pînă la episcopi și vajnicul, cerbicosul canonic de la Blaj, Moldovănuț, strecura discret „suprasolvirea” sa la congresele Asociației, cercetate de noi cu gura cusută, nimic nu fusese schimbat și sufletul național, ca și în Bucovina, era de o unitate absolută. În Basarabia răsbătea greu cartea românească,—de și Liga Culturală tipărise, prin profesorul Constantinescu, Ieșean, mutat la Chișinău, o întăie carte de cetire cu litere chirice și emigratul Gheorghe Madan, folklorist priceput, servia ca legătură cu țara sa de naștere, ba chiar blîndul bătrîn Gavriliță apăruse în capitala României căutîndu-și legătura, vădită și după ochii albaștri, cu sfîntul Mitropolit Veniamin Costachi. Dar la împlinirea sutei de ani de la anexarea Basarabiei, pe lîngă tipărirea unei cărți a mele, de afirmație românească, *Basarabia noastră*, organisasem în Parcul Carol o expoziție basarabeană, cu înfățișarea cetății Hotinului, adunasem subscripții pentru un cămin al Basarabenilor la Iași, răscolisem întreaga opinie publică, și printr’o manifestație la Ateneul Român, unde însuși doctorul bulgar Racovschi, șef îndrăgit și ascultat al socialiștilor, dar om de educație rusească, odată la Odesa, și scriitor rus, venise să afirme că Rușii n’au dreptul să rămîie în acea Moldovă de Răsărit. În același an 1913 se dădea voie măcar în Sudul mai puțin românesc al provinciei, în județul Cetatea-Albă, să se reintroducă limba românească,

pentru care un preot Gurie Grosu și alții editaseră cărțile de slujbă, și ochii credincioșilor se umpluseră de lacrimi. În sfârșit, după criza războiului rusesc, pierdut, cu Iaponia și introducerea, cu adunarea Dumei, a unui regim de aparență constituțională, nu numai revista bisericască *Luminătorul*, ci și primele ziare, *Basarabia*, *Moldoveanul*, la care colabura cu versuri „Pantelimon Cubolteanu”, adică d. Pan Halippa, fratele arhivistului exilat pentru sentimente românești, și „Nică Românăș”, adică d. I. Buzdugan, începuseră a se răspîndi, ducînd în litera lor rusească tendinți care trebuiau în curînd să se întoarcă nu numai împotriva vechii Rusii tiranice, dar și a celei noi, cu pretenții desrobitoare, și prin noile școli de moldoveneste¹. În această Basarabie se vedea acum că Rusia stăpînă își dă samă că există o Românie liberă și, nu numai atîta, dar îi favorisa acțiunile de întindere: mare lucru¹.

Înrîurirea cea mai puternică a fost însă aceia exercitată de lunga călătorie militară asupra țăranilor din România, cari nu ieșiseră niciodată din colțul, cu atît mai puțin din patria lor. Lor, totul li era o uimire, o altă țară,—nu chipoasă la înfățișare, cu clădiri albe, făcute cu gust, înobilate cu lucrul de mînă, ca ale lor, dar una solidă, în care orice fiu al ei își avea rost de pămînt și chiar o participare politică de care ai noștri erau mai puțin influențabili. Pe scările Creditului Funciar bulgăresc se îngrămădiau săteni cari, mici proprietari înstăriți, grupați pentru a importa mașini perfecționate, se simțiau acolo în casa lor, fără nicio favorizare a unei proprietăți mai mari, aproape neexistente. Pe lîngă că-și dădeau samă de cît li se datorește lor buna ispravă a întreprinderii, ei vedeau în această realizare a societății țărănești o mustrare pentru alții și

¹ Cf. Iorga, *Pagini despre Basarabia de azi*, cartea d-lui I. Nistor despre Istoria Basarabiei și colecția de articole și mărturii a d-lui Onisifor Ghibu.

un îndemn urgent către ei înșii. Lucrînd asupra acestor impresii, adînci, neuitate, vorbiam astfel către soldații întorși la munca lor, care acuma li se va fi părut, nerăsplătită cum era, de o amărăciune deosebită: „Ați văzut acolo cît de aproape e omul cel mic de omul cel mare. Asta fiindcă mai mari sînt feciorii țeranilor, cari nu s'au deprins a-și desprețui părinții. Dar și pentru că țeranul își dă samă că țara e a lui, că trebuie să fie și pentru el. Acolo, alegerea de primar, de deputat sînt alegeri adevărate. Omul nu se lasă înșelat și băgat în boli. Și de aceia alesul e al celor cari l-au ales”¹.

Aceste lucruri le văzuse și le înțelesese și șeful de puternic partid, abia pe la cînzeci de ani ai vrîstei, care mersese supt uniforma sa de artilerist în Bulgaria. El știa că lui i se păstrează o moștenire de putere foarte apropiată, pentru care și la negociațiile de pace regele ținuse neapărat ca el, absent, să-și aibă represintantul, pe Costinescu². Ceia ce văzuse, voia să introducă și la noi, sperînd și aceia: că țeranii liberați deplin, împămîntenți, înstăriți, stăpîni pe un rol hotărîtor îi vor da legiunile pe care, după ispitele unui tachism și mai deschis la demagogie, nu le mai putea aștepta cu atîta siguranță de la plebea nesățioasă și schimbătoare a orașelor.

Încă din vara acestui an 1913, după stăruințele d-lui C. Banu, unul din luptătorii pentru expediția din Bulgaria, profesor cu talent în vorbă ca și în scris și ajuns printre șefii tinerilor, am avut o întrevvedere cu Ioan I. Brătianu, acasă la dînsul. Imi vorbi de colaborația tatălui său cu M. Kogălniceanu, al cărui rost ar trebui să-l am eu pe lîngă dînsul și de intenția sa

¹ *Acțiunea militară*, p. 23.

² *Maiorescu*, p. 927. La conservatori fusese o teribilă luptă pentru locurile în care Maiorescu n'ar fi primit nici pe Take Ionescu și trebui să îndure pe Disescu, lăsînd pe alții inconsolabili.

fermă de a da țăranilor pământ și vot. Le voia de o singură formă pentru toți, absolute și imediate. Obiectam că pentru pământ, ca să se evite o rupere de echilibru și multe abuzuri, ar fi mai potrivit să se edicteze arendarea numai la țărani, tovărășia pe zece ani cu proprietarul, pentru ca, pe urmă, fără pierderi în clădiri și vite, fără lipsă de credit, obștea țărească să se despartă puternică și capabilă de a trăi în adevăr și, în locul unui sufragiu universal de torocală, unul pe categorii, pe „curii”, ca în Bucovina, fiecare clasă avîndu-și numărul de represintanți, potrivit, nu cu numărul simplu, ci cu întreg rostul în economia națională. Planul a părut prea complicat unui om pe atît de grăbit acum, pe cît înainte de aceasta, mulți ani de zile, fusese satisfăcut cu oportunitismul curent. Cum, pe de altă parte, el răspegia orice pact fătiș, puindu-mi în vedere susținerea pe supt mîină a unui număr de partizani la alegerile pentru Parlament, interesanta întîlnire, care mi-a rămas totdeauna vie în minte și de care adesea ori am fost adus a vorbi, rămase fără urmări, eu rămînînd în insignificanța unei mici grupări, organizată ca partid de curînd, dar total nerecunoscută de rege, iar el pregătindu-se pentru o carieră triumfală în care nu credea că-i trebuie numai decît și sprijinul meu moral¹.

Asupra actorilor ultimelor evenimente, miniștri și diplomați, ca și asupra suitei lor, succesul avu un efect ameșitor. Maiorescu însemna că Regele îl asămănașe față de un amic ca singurul vrednic de a sta lîngă marea amintire a lui Kogălniceanu și el bănuia că de la Curte vine articolul de ziar „Doi bătrîni”, în care era pus pe aceeași linie cu Suveranul². Take Io-

¹ Brătianu nu voia să admită nici aceia că a căuta să înscrie pe oricine într'un partid, „ca pe catastifele Țiganilor de odinioară”, suprimă orice judecată și oprește orice inițiativă a corpului electoral.

² Memorii, p. 102, 104.

nescu, care văzuse cum toată gloria acțiunii militare și a tratatului trece asupra șefului său ministerial, își pregătise un întreg program de dezvoltare a rezultatelor atinse, căutînd să cîștige pentru hegemonia românească și pe Turci, pe cari Maiorescu nu voise cu niciun preț să-i primească la conferință¹, și să capete merite proprii împăcînd în chestia insulelor de lîngă coasta asiatică, Lesbos, Chios, pe aceștia cu d. Venizelos, căruia îi propunea o frățească prietenie pe care diplomatul cretan o primi cu o deosebită satisfacție.

Ministrul austro-ungar la București semnală pofta unor liberali de a avea Vidinul, pe care-l amenințau Sîrbii, și, în cas de ocupație, era să colaborăm și noi pentru a-l păstra Bulgarilor², chiar Rusciucul și Varna³, dorite de Carol I-iu, încă de pe la 1903, unde trupe românești intraseră un moment⁴. În același sens scria ziarul lui Carp. *Cuvîntul*. Ioan I. Brătianu mă cerceta cam ce am putea cere peste Dunăre, *indiferent de la cine*.

Iar lumea d'împrejur, văzînd cît de ușor, aproape fără jertfe, „se merge la astre”, reluă de îndată vechiul fel de a trăi, căutînd să uite asigurarea Bulgarilor că în cinci ani cel mult „și noi vom veni la voi”, firește cu alte procedee decît cele întrebuintate în Bulgaria de armata noastră. Nicio reformă a unei armate, mai numeroase, mai ascultătoare și mai entusiaste decît răspunzînd cerințelor tehnice moderne, nu va ocupa cei abia doi ani de liniște în cari, supt apropiata cîrmuire a lui Ioan I. Brătianu, trebuiau să se zămislească reformele.

Decamdată erau încă greutăți externe în ce privește recunoașterea tratatului. Opinia publică europeană ră-

¹ Corespondența austriacă, VI, pp. 1019-20. Cf. *ibid.*, p. 1061.

² *Die Grosse Politik*, XVIII, pp. 653-4.

³ Corespondența austriacă, VI, pp. 1068, 1099.

⁴ Maiorescu, în Iulie-August.

mînea recunoscătoare României pentru că așa de iute și în aparență definitiv stînsese, cu foloase mari pentru propria ei gospodărie, un foc de la care se puteau aprinde și altele, mult mai mari. Din Franța, veneratul meu fost profesor, academicianul Charles Bémont, îmi trimetea o scrisoare pe care, cu criticile și recunoașterile ce cuprinde, cred că este bine s'o retipăresc aici: „Îți voi mărturisi ca la începutul războiului balcanic atitudinea României îmi făcuse rău. *Nu puteam înțelege pentru ce guvernul d-voastră părea că uită pe cele trei milioane de Romîni din Ardeal și pentru ce făcuse cărdășia, ori părea că o face, cu Austro-Ungaria.* Toți Romîni pe cari i-am cunoscut până acum îmi vorbiseră de Unguri și de regimul lor cu o așa de mare amărăciune. Încît în ochii miei Ungurii trebuiau să fie priviți de Romîni absolut ca și Turcii. Pe urmă, cînd cele d'întăiu biruințe ale aliaților sfărîmară ce mai rămînea din puterea otomană, cînd împărțirea spoliilor era să se facă între învingători, n'am putut vedea fără neplăcere România venind să ceară, să reclame, să pretindă partea ei de pradă, ca într'un colț de codru.

„Enorma prostie a Bulgariei a produs cea mai fericită din schimbări. Atunci atitudinea României, foarte netedă, foarte hotărîtă, în același timp cînd era și foarte moderată, a produs cel mai bun efect. Pentru că azi ultimul cuvînt al politicei internaționale se resumă în „compensație”, ceea ce a reclamat ea era moderat, mai ales față de creșterea considerabilă a Bulgariei, chiar învinse (din greșeala ei, foarte marea ei greșeală!). Loialitatea alianței ei cu ceilalți Balcanici, răpezițiunea mobilisării ei, ireproșabila purtare a trupelor ei, care forma un contrast atît de băttător la ochi cu ferocitățile celorlalți, au cîștigat României un prestigiu considerabil. În sfîrșit, felul răpede cu care au fost conduse negociațiile care au dus la pacea de la București a consacrat hegemonia României în regiunea balcanică.

Tratatul de la București e un act internațional de o însemnătate considerabilă pentru viitor, care crește foarte mult prestigiul României.

„Fără îndoială unii îl înfățișează de pe acum ca perimat, ca trebuind să fie revisuit îndată, fie de Europa, fie de învinșii de ieri. Dar noi am învățat de patruzeci de ani încoace că nimic nu poate dura mai îndelung decît un acord provisoriu întemeiat pe puterea brutală. Dacă Balcanicii sînt cuminți, ei vor întrebuița cei patruzeci de ani cari vin ca să-și îngrijească rănilile acestui războiu grozav și să repue în valoare țările cucerite. În fruntea lor trebuie să rămîie România. Și-mi vine să repet acel strigăt pe care l-am scos de atîtea ori cînd am trecut prin țara d-voastră (cu ocazia excursiei Societății Științifice): *Trăiască România*” (în românește)¹. Iar unul dintre cei mai mari erudiți și cugetători germani, Ulrich von Willamowitz-Moellendorff, se exprima așa: „Astăzi nu se poate trimite o scrisoare în România fără a exprima felicitări. Țara dv. și guvernul dv. știu ce vor și au curajul de a voi: atunci succesul meritat nu lipsește. Știi că România și Romîni au în Germani și în Imperiul nostru prieteni sinceri”². Anglia făcuse de la început rezervele sale. Și ministrul Rusiei la București, Șebeco, care mai cercase și altfel să puie frîu avîntului, strecurase oarecare obiecții, pe care, neavînd ordine, nu le-a susținut. Din parte-i, conducătorul politicii Imperiului, Sasonov, telegrafiasse lui Maiorescu — apoi și Țarul lui Carol I-iu —, felicitîndu-l pentru izbînda acestor *pourparlers* de la București, la care președintele Consiliului român răspunse vorbind de „tratat”⁴. Și

¹ Și în *Acțiunea diplomatică*, pp. 238-9.

² Textul german *ibid.*, p. 223.

³ Corespondența austriacă, VII, pp. 118-9.

⁴ Maiorescu, p. 108; Corespondența austriacă, VII, pp. 103-4.

ambasadorul rusesc la Constantinopol, Necliudov, credea că va fi un congres european¹.

Opoziția cea mai puternică a fost aceia care se putea aștepta, din partea Austro-Ungariei, care avu, un moment, speranța că Anglia, Rusia și chiar Germania o vor sprijini. După laude pentru politica de om de Stat și cuminte a regelui², Berchtold observa lui Fürstenberg, care va vorbi de „pacea putredă” și plină de primejdii, că totuși trebuie tratatului „forma europeană” (31 Iulie)³; îndată ce România nu va fi nepărtinitoare și nu va ținea samă de interesele austro-ungare, revisia va interveni⁴. Observația lui Șebeco că astfel „se produce un efect deplorabil și se dă o lovitură Coroanei și guvernului” rămase fără efect. Din partea guvernului acesta dădea o singură asigurare: că în zădar Pașici cere o alianță care nu i se va da, că se va merge cu Serbia numai atîta timp cît va fi nevoie pentru a înfrina Bulgaria⁵ și de fapt Maiorescu sfătuia la condescendență față de Austro-Ungaria pe Spalaicovici, mergînd până acolo de-i spunea, ca exemplu de bună conduită în această direcție că „se află trei milioane de Romîni în Austro-Ungaria și niciodată România nu și-a lăsat influențată politica externă prin această înprejurare”⁶.

O telegramă de felicitare fu smulsă cu greu lui Francisc-Iosif, care ștersese cu mîna sa adiectivul de „înțeleaptă” pentru politica amicului său din București⁷. La obiecția lui Maiorescu contra calificăției prin notă oficială că tratatul e „un aranjament prealabil”, că nu

¹ *Ibid.*, VI, p. 1000.

² *Ibid.*, p. 930.

³ *Ibid.*, pp. 972-4; VII, pp. 82-4.

⁴ *Ibid.*, VI, pp. 587-8, VII, p. 22.

⁵ *Ibid.*, p. 84.

⁶ *Ibid.*, pp. 36-7. Cf. *ibid.*, pp. 104-5, 126-7.

⁷ *Ibid.*, p. 126.

poate fi vorba de o revisuire a tratatului din Berlin, de vreme ce nu s'a hotărît asupra unor teritorii turcești, Berchtold răspundea că și împărțirea, nu numai desfacerea unui asemenea teritoriu e de competență europeană.

Bucureștii fuseseră încântați de o telegramă a lui Wilhelm al II-lea, care felicita pe Carol pentru o ispravă definitivă. Ambasadorul austro-ungar liniști pe Berchtold cu observația că Împăratul n'a făcut decît să răspundă la telegrama rudei și aliatului și că tonul se explică prin sentimentele lui de antipatie față de Ferdinand al Bulgariei. Mai tîrziu se luă notă că miniștrii n'au știut nimic de actul imperial¹. Nu se crezu necesar să se presinte astfel de lămuriri și pentru o telegramă deschisă prin care prințul imperial al Germaniei sfătuisă să se iea cît mai mult fără nicio considerație față de puteri².

Dar Maiorescu, proptindu-se contra opiniei publice, nu pierdea nicio ocazie ca să afirme că în politica externă a României nu s'a schimbat absolut nimic: cel mult își îngăduia spre sfîrșitul, pe care-l știa aproape, al acestei tulburate, dar roditoare guvernări, să observe ministrului austro-ungar, veșnic supărat, că „ce ni pasă nouă, mai la urmă, de raportul Austro-ungariei cu Serbia”³. Din parte-i, în memoriul în care Ioan I. Brătianu schița regelui politica de reforme pe care-și propunea să o urmeze, el promitea aceeași credință față de Monarhie, aceeași atitudine foarte modestă față de Serbia⁴.

Cînd, în Octombrie al aceluiași an, am vrut să merg la Belgrad pentru a duce regelui Petru clopotul, descoperit la biserica Madona Dudu din Craiova, pe care bu-

¹ *Ibid.*, pp. 159-62, 333; *Die Grosse Politik*, XXXIX, pp. 441-2, no. 15.793.

² Maiorescu, p. 103.

³ Corespondența austriacă, VII, p. 367.

id.

nicul său Caragheorghe îl menise capelei de familie de la Topolnița — și credeam că Statul ar putea ocroti acest gest de prietenie, generalul Cristescu, sfătuitor al armatelor sîrbești, venind cu mine pe un vas românesc —, audiența cerută regelui a fost zăbovită și Suvveranul s'a arătat vădit indispus de intenția mea, în fața căreia ridica tot felul de obiecții. Totuși m'am dus, și primirea a fost deosebit de bună, regele Petru pipăind foarte mișcat arama înstrăinată și dînd oaspeților romîni o masă de gală, presidată de el însuși, Pașici fiind de față, care, la altă masă, în prezența și a ministrului României, îmi observa în particular: ce păcat e că România înțelege a-și păstra minile libere. Regele însuși felicitat pentru cuceririle sale asupra Turcilor, vorbe, cu același dor ca și, la București, primul său ministru, de provinciile iredente, Bosnia și Herțegovina, care înseamnă mult mai mult. Intr'o convorbire cu mine la București, Pașici mă asigurase că sînt destul de tînăr ca să văd și unitatea românească desăvîrșită prin căderea Monarhiei, și soarta era să-i fie destul de îngăduitoare marelui ministru pentru ca să vadă el însuși o Iugoslavie reunită.

Dar cine nu credea — de loc — în asigurările de credință românești erau emisarii diplomatici ai Austro-Ungariei înseși, cari dădeau prin neliniștea și îngrijorarea lor cele d'întăiu semne ale unui naufragiu apropiat.

Rapoartele din Novembre, vremea cînd Take Ionescu, grăbil să apuce înainte de venirea liberalilor, își culegea succesele la Atena și se continua jocul cu prințul de Wied în Albania, ale trimisului special, contele Hoyos, sînt în această privință de o sinceritate absolută și de un mare dar de a prevedea. El semnalează că

¹ *Acțiunea militară*, p. 201.

² *Correspondența austriacă*, VII, p. 546 și urm.

militarii vor războiul cu Austro-Ungaria. „Sufletul românesc e îndreptat spre Ardeal.” Se ştia acum că este o deosebire între politica Germaniei şi a Austro-Ungariei. În cas de războiu general, România, ale cărei simpatii sînt mai curînd pentru Rusia, se va pierde. Numai un războiu victorios al Austro-Ungariei ar putea schimba situaţia. Reforme în Ungaria, bune în ele însele, nu se pot recomanda însă, ca o concesie făcută „vanităţii şi şovinismului românesc”, care s’ar exalta¹. Berchtold, care credea altfel şi spera să poată lucra, în ciuda agitaţiilor naţionaliste şi a legăturii romîno-sîrbeşti ne-scrise, în Peninsula Balcanică², se înşela. Dar şi la Berlin oameni în situaţia lui Bethmann-Holveg şi Zimmermann sfătuiau stăruitor pe Austro-Unguri să se razime pe România şi chiar să se cruţe Serbia³, împotriva căreia se lucra necontenit la Viena: aceasta cînd, la Belgrad, alcătuitoarea legii anti-turce, priceputul şi energicul Hartvig, dădea ca o siguranţă că „după Turcia se va pune chestia austriacă”⁴.

Faţă de aceste insistenţe, cercurile arhiducelui moştenitor crezură că o anchetă la faţa locului, şi nu una de cîteva zile a unui oaspete ilustru sau a unui agent de informaţie, ci a unui resident care să nu facă diplomaţie pentru diplomaţie, ci să fie un om politic, un spirit independent, un om de cea mai bună societate, un factor de importanţă şi un om de viitor, se impune. Astfel în aceeaşi lună de pipăiri se dădeau con-
celui Czernin, numit ministru la Bucureşti, instrucţiunile, cu totul nouă, pe care le resumăm aici.

El va pune neted chestiunea. O înţelegere cu Sîrbii e imposibilă: ori această ţară va fi cu totul scăzută, ori Monarhia se va zgudui până în temelii. România,

¹ *Ibid.*, pp. 537-9.

² *Ibid.*, pp. 555-6.

³ *Ibid.*, pp. 573-4 (cf. *Die Grosse Politik, loc. cit. passim*).

⁴ *Ibid.*, pp. 582-3.

care profită mai mult ea decît marea aliată din legătura de astăzi, nu poate merge pe două căi odată. Românii din Ardeal și Ungaria, ca și cei din Bucovina, sînt mai fericiți, deci și mai mulțamiți decît cei din Rusia, sau și din Serbia. Ce-a fost pe timpul crizei balcanice, cu greșelile unora sau ale altora, să se uite. Un drum nou se poate deschide. Și Germania, care, din contra, stăruia pentru Sîrbi¹, îl vrea. Dar pentru aceasta se cere sinceritate: deci tratatul de alianță să se publice, pentru ca toată lumea, azi pornită contra Austro-Ungariei, să-și dea samă de riscul jocului pe care-l face².

Întăia conversație cu regele Carol fu întipărită de acea sinceritate cu care Suveranul se credea îndatorit față de intimul arhiducelui, amicul său. Incepu cu chestia românească: dacă politica lui Tisza se poate lăuda, mai sînt în Ungaria și alții, ca Andrassy și Apponyi, cu cari înțelegerea nu e posibilă. A nu ținea samă de solidaritatea românească, acum existentă, ar fi imposibil; el, regele, poate da, cum a mai făcut-o, unele sfaturi, și atît. În ce privește Balcanii, omul politic vienes recunoscuse ușor că în fața lui stă cineva care își rezervă „rolul de arbitru în Balcani”. Față de Sîrbi recomanda moderație. Avea nevoie, se vedea, de dînsii, ca unul care aștepta o nouă descurcare cu Bulgariei, și curînd, „în cinci, șase ani”. În orice chip, „România nu poate suferi o Bulgarie Mare lîngă dînsa”, — Nici noi o Serbie Mare. De altfel, adăugia regele, cu scepticism, „nu se poate face politică pe un timp indeterminat: cine poate ști cum se va înfățișa Europa în zece ani?”³.

Altă dată regele precisa mai clar și mai crud: România nu va ataca Monarhia, dar, cum sînt lucrurile, într-o conflagrație generală, nu se poate merge cu Austro-Un-

¹ *Ibid.*, pp. 657-8 (conversație a unui Velics cu Wilhelm al II-lea).

² *Ibid.*, p. 588 și urm. (26 Novembre).

³ *Ibid.*, pp. 597-600 (30 Novembre), 613.

garia, cînd tinerii ofițeri vreau cucerirea Ardealului. Chestia ardeleană e aceia care „taie drumul”¹.

Începutul cu regele nu era încurajator: cel cu Brătianu, ca viitor președinte de Consiliu după retragerea lui Maiorescu, dar nu știa de înnoirea alianței, și mai puțin. Pentru a se păstra alianța, pe care el ar fi declarat ministrului german că o crede „imposibilă”, ar trebui să i se modifice bazele, și iarăși vorba căzu asupra Ardealului. Bulgaria e un „dușman de moarte” și se crede că succesul contra ei e și contra Austro-Ungariei².

Și Take Ionescu vedea în situația Romînilor de peste munți „punctul bolnav”. Maiorescu singur, sculat de pe boală, va fi mai optimist și mai gata de concesii: el credea că stările de spirit sînt lucruri trecătoare, dar, oricum, trebuie schimbat ceva în situația Romînilor din Ungaria. În ce privește publicarea tratatului, de care ceilalți, cu Suveranul în frunte, evitau să spuie un cuvînt, e bine să se facă, bine și pentru „stradă”, dar pregătirea să fie în cel mai mare secret și actul să cadă ca un trăsnet³! Toți, observă Czernin, „spun că opinia publică decide și că ea e pentru Ardeleni. Aici e un singur sentiment național”. Și convingerea lui Czernin, care studiază de zece ani astfel de probleme, e că nu se poate opri dezvoltarea unui popor, că nu se pot pune piedeci unor curente capabile de a dărîma totul în cale. „Mai există oameni cari cred că se pot guverna Romîni din Ungaria cu legi școlare ca ale lui Apponyi și cu jandarmii? Ungaria însăși e locul de clocire al iredentismului romîn care se ridică... Contra dispoziției întregului popor românesc nu merge, și această dispoziție atîrnă de ce se petrece în Ungaria... Hotărîrea asupra viitoarelor noastre rela-

¹ *Ibid.*, pp. 617-8, 622-3, 626-9.

² *Ibid.*, pp. 608-9, 624-5.

³ *Ibid.*, pp. 641-2 (Decembre).

care profită mai mult ea decît marea aliată din legătura de astăzi, nu poate merge pe două căi odată. Românii din Ardeal și Ungaria, ca și cei din Bucovina, sînt mai fericiți, deci și mai mulțămîți decît cei din Rusia, sau și din Serbia. Ce-a fost pe timpul crizei balcanice, cu greșelile unora sau ale altora, să se uite. Un drum nou se poate deschide. Și Germania, care, din contra, stăruia pentru Sîrbi¹, îl vrea. Dar pentru aceasta se cere sinceritate: deci tratatul de alianță să se publice, pentru ca toată lumea, azi pornită contra Austro-Ungariei, să-și dea samă de riscul jocului pe care-l face².

Întăia conversație cu regele Carol fu întipărită de acea sinceritate cu care Suveranul se credea îndatorit față de intimul arhiducelui, amicul său. Incepu cu chestia românească: dacă politica lui Tisza se poate lăuda, mai sînt în Ungaria și alții, ca Andrassy și Apponyi, cu cari înțelegerea nu e posibilă. A nu ținea samă de solidaritatea românească, acum existentă, ar fi imposibil; el, regele, poate da, cum a mai făcut-o, unele sfaturi, și atît. În ce privește Balcanii, omul politic vienes recunoscuse ușor că în fața lui stă cineva care își rezervă „rolul de arbitru în Balcani”. Față de Sîrbi recomanda moderație. Avea nevoie, se vedea, de dînsii, ca unul care aștepta o nouă descurcare cu Bulgariei, și curînd, „în cinci, șase ani”. În orice chip, „România nu poate suferi o Bulgarie Mare lîngă dînsa”, — Nici noi o Serbie Mare. De altfel, adăugia regele, cu scepticism, „nu se poate face politică pe un timp indeterminat: cine poate ști cum se va înfățișa Europa în zece ani?”³.

Altă dată regele precisa mai clar și mai crud: România nu va ataca Monarhia, dar, cum sînt lucrurile, într-o conflagrație generală, nu se poate merge cu Austro-Un-

¹ *Ibid.*, pp. 657-8 (conversație a unui Velics cu Wilhelm al II-lea).

² *Ibid.*, p. 588 și urm. (26 Novembre).

³ *Ibid.*, pp. 597-600 (30 Novembre), 613.

garia, cînd tinerii ofițeri vreau cucerirea Ardealului. Chestia ardeleană e aceea care „taie drumul”¹.

Inceputul cu regele nu era încurajator: cel cu Brătianu, ca viitor președinte de Consiliu după retragerea lui Maiorescu, dar nu știa de înnoirea alianței, și mai puțin. Pentru a se păstra alianța, pe care el ar fi declarat ministrului german că o crede „imposibilă”, ar trebui să i se modifice bazele, și iarăși vorba căzu asupra Ardealului. Bulgaria e un „dușman de moarte” și se crede că succesul contra ei e și contra Austro-Ungariei².

Și Take Ionescu vedea în situația Romînilor de peste munți „punctul bolnav”. Maiorescu singur, sculat de pe boală, va fi mai optimist și mai gata de concesi: el credea că stările de spirit sînt lucruri trecătoare, dar, oricum, trebuie schimbat ceva în situația Romînilor din Ungaria. În ce privește publicarea tratatului, de care ceilalți, cu Suveranul în frunte, evitau să spuie un cuvînt, e bine să se facă, bine și pentru „stradă”, dar pregătirea să fie în cel mai mare secret și actul să cadă ca un trăsnet³! Toți, observă Czernin, „spun că opinia publică decide și că ea e pentru Ardeleni. Aici e un singur sentiment național”. Și convingerea lui Czernin, care studiază de zece ani astfel de probleme, e că nu se poate opri dezvoltarea unui popor, că nu se pot pune piedeci unor curente capabile de a dărîma totul în cale. „Mai există oameni cari cred că se pot guverna Romîni din Ungaria cu legi școlare ca ale lui Apponyi și cu jandarmii? Ungaria însăși e locul de clocire al iredentismului romîn care se ridică... Contra dispoziției întregului popor românesc nu merge, și această dispoziție atîrnă de ce se petrece în Ungaria... Hotărîrea asupra viitoarelor noastre rela-

¹ *Ibid.*, pp. 617-8, 622-3, 626-9.

² *Ibid.*, pp. 608-9, 624-5.

³ *Ibid.*, pp. 641-2 (Decembre).

ții cu România nu cade în Viena sau în București, ci în Budapesta.” Deci politica internă să se subordoneze celei externe, ori acesteia din urmă să i se caute alt drum¹!

Conflictul cu Berchtold era astfel deschis. Cancelariul austro-ungar zicea: publicarea fără concesiilor Românilor din Ardeal, și i se răspundea: întâiu concesiile și apoi publicarea². Erau cele două politici austriece: cea de azi, răzimată pe Unguri, cea de mâini contra lor!

Cu începutul anului următor ministrul de la care se aștepta atîta — sau căderea față de România a politicii arhiducelui — era sfîrșit ca rol. Incepea să mormăie și el despre „grandomania” și „vanitatea Românilor”³. Și Brătianu, ajuns la ținta sa, ca șef de guvern, punea neted, într’o discuție în care a fost vorba și de călătoria la Petersburg a Prințului Moștenitor pentru căsătoria rusească a fiului, întrebarea: ce valorează un tratat—acuma știa de dînsul—fără opinia publică⁴? El se arăta uimit de declarația lui Tisza că Monarhia negociază cu Bulgarii și prezintă situația sa ca „extraordinar de dificilă”, dacă în Ardeal nu se face nimic⁵. Czernin observa cu bănuiele întemeiate prezența la București și a lui Pașici și a d-lui Venizelos, din nou aliați, pe cari-i preocupa criza turco-greacă pentru Chios și Lesbos și mijoacele de a opri o cooperare, fățișă sau mascată, între Turci și Bulgari⁶.

Negocierile între Ardeleni și Tisza se rupseră și regele stăruia ca măcar să nu se facă ruptura în așa fel de să nu se mai poată relua⁷. În această direcție

¹ *Ibid.*, pp. 9-10, 613.

² *Ibid.*, pp. 664-5, 671-2. Cf. și raportul lui Czernin de pe pp. 672-4, și părerea lui Mérey, ambasadorul austro-ungar la Roma.

³ *Ibid.*, pp. 717-8.

⁴ *Ibid.*, pp. 790-2. Cf. și *ibid.*, pp. 811-2.

⁵ *Ibid.*, pp. 840-1 (8 Februar 1914), 854-6.

⁶ *Ibid.*, p. 854. Brătianu o explică; *ibid.*, pp. 855-6, 859-60, 865, 882-3, 903.

⁷ *Ibid.*, pp. 885-7.

nu se mai putea lucra. Activul creier al lui Czernin, doritor de a nu se întoarce fără un rezultat cît de cît corespunzător marilor speranțe puse într'însul, căută atunci în altă parte și se zăpăci, ajungînd în tabăra făuritorilor de proiecte: la 11 Mart el discuta serios pe acela al lui Filipescu de a se ceda României Ardealul pentru ca aceasta de sine să se adauge întreagă Monarhiei; obiecta numai că nu e o idee nouă: el însuși a apărut-o, și regele chiar, îngrijat de ce va fi după moartea sa, ar fi făcut aluzii la dînsa. Mai bine această discuție decît una cu Brătianu, „om uns cu toate unsorile” și care-„l crede mai prost de cum este”¹... Și iată-l în conversație cu însuși concurentul în materie de ideologie fantastică: Aurel Popovici vine să-l vadă, foarte pesimist, furios pe guvern: „sînt orbi la Viena dacă socot că România mai este de partea Monarhiei: ea va trece întăiu”—spunea profetul—„printr'o perioadă de așteptare, apoi va da aliatei, de care e nemulțămîtă, lovitură de moarte”².

Atunci, la sfîrșitul lui Mart, Berchtold, care socotea Bulgaria încă prea slabă, nesigură și care conta pe legăturile armatei cu regele, pe sfaturile Berlinului, prin tînărul prinț Carol³, întors din garnisonă de acolo, pe unii șefi ai Romînilor, ca d. Vaida Voevod, romanticul represintant, chipos, elocvent și sfătos, al Romînilor în Camera din Budapesta, cedă în materie de publicare a tratatului. Cine știe?, poate după ce Tisza, care-și păstrează bunele dispoziții, va isprăvi de tratat cu Romîni⁴, Germania va fi de aceeași părere⁵!

¹ *Ibid.*, pp. 956-7.

² *Ibid.*, pp. 1000-1.

³ *Ibid.*, pp. 1080, 1014-5.

⁴ *Ibid.*, pp. 1006-9. Cf. Scrisorile lui Tisza publicate de Academia Maghiară, 3 vol.

⁵ Corespondența austriacă, VII, p. 1028. Wilhelm al II-lea răspunde: Basarabia generalului Perticari, guvernorul prințului, care-i spusese: Ardeal.

Își poate închipui cineva strigătul de indignare al aceleia care *pentru aceasta* fusese trimis și căruia i-a fost ușor să dărîme toate argumentele superiorului său¹. Agitațiile Ligei Culturale, care-și avea acum iar o direcție războinică, erau de natură a-l exaspera și mai mult². El ajunsese până a-i cere unui om ca președintele Consiliului, care, bine înțeles, refuză satisfacția completă pentru limbagiul profesorului Bogdan-Duică, secretarul cel nou al Ligii, ori al unui Virgil Arion, scuse ca acelea care acopăr de rușine pentru toate timpurile memoria lui Dimitrie Sturdza; el merse până la injurii în urechile inofensivului ministru de Externe Porumbaru³.

Această nervositate nu părea însă legitimată în momentul cînd Carol I-*iu*, prinț cu multe mijloace, adresa lui Francisc-Iosif, la 23 April, ca mulțumită pentru o felicitare de ziua nașterii, cea mai călduroasă din toate misivele sale, vorbind de „netăgăduitele greutăți înlăuntru, care sînt hrănite sistematic și de afară, pentru a slăbi legăturile noastre”, dar ele „nu vor zgudui strînsele legături care sînt așa de mult în interesul ambelor noastre țeri. Neplăcutele curente care au răsărit de la un timp și sînt în relație cu luptele interne, de partid, trebuie considerate ca un fel de paroxism, care se manifestă mai adesea în țeri tinere. Aceste apariții nu vor influența de loc buna legătură între Statele noastre: le poate asemăna cineva cu un furios șivoiu de munte pe care nu trebuie să-l oprești cu sila, căci atunci face mai mult rău”. Dar, în chiar aceiași zi, regele relua față de Czer-nin vechea lui tînguire, în care nu introducea nicio idcie nouă, evitînd cu îngrijire orice angajament față de viitor⁵.

¹ *Ibid.*, pp. 1022-4.

² *Ibid.*, pp. 1027-8.

³ *Ibid.*, pp. 1034-6, 1041-5, 1047.

⁴ *Ibid.*, pp. 1072-3.

⁵ *Ibid.*, pp. 1073-6. Cf. *ibid.*, pp. 1078-9.

În acel moment, visita Țarului la Constanța era acum hotărâtă, și Berlinul declara că n'are nimic împotriva ei, iar Czernin, decorat pentru ocazie și poftit și el la serbările în cursul cărora Nicolae al II-lea trecu în revistă regimentul de cavalerie românesc care i se închinase, fu asigurat că n'ar fi fost vorba decît de un act de politeță¹, ceea ce nu-l va împiedeca pe ministrul austro-ungar să spuie că „ziua de la Constanța represintă o piatră miliară în cursul vieții Statului român și poate și în aceea a Monarhiei”². Dar Sasonov veni la București și făcu împreună cu Brătianu o mică excursie în Ardeal, care dădu lui Czernin prilejul unei noi intervenții diplomatice³.

¹ *Ibid.*, VIII, p. 131 și urm.

² *Ibid.*, pp. 173-6.

³ *Ibid.*, p. 150 și urm.

3. RĂZBOIUL EUROPEAN ȘI NEUTRALITATEA ROMÂNIEI.

La 28 Iunie Arhiducele Moștenitor, de un timp factor important în politica Monarhiei, era ucis, împreună cu soția sa morganatică, la Seraievo, de un băiat de liceu care înțelegea să apere astfel drepturile la viața întreagă ale poporului său. Asupra lumii întregi trecu fiorul celor mai rele prevestiri, de și cele d'întăiu zile trecură liniștite, Francisc Iosif, nepărînd mișcat prea mult de dispariția aceluia în care vedea de multă vreme un rival incomod, dacă nu chiar un stăpîn.

Cînd însă partidul care recomanda de mult războiul preventiv pentru scăderea sau desființarea, anexarea Serbiei primejdioase își pregăti întregul aparat de intervenție, din care războiul, de mult dorit, trebuia să iasă cu orice preț, Francisc-Iosif, hotărît să aibă în sfîrșit claritate deplină asupra a ce poate aștepta de la România, adresă lui Wilhelm al II-lea o scrisoare de mare însemnătate. Intr'însa, arătînd încredere în regele Carol personal, se denunța guvernul român, care tolerează agitațiile Ligii Culturale și întreține relații periculoase cu Serbia și Rusia. S'a mai făcut în Statul dunărean o asemenea „politică de aventură”, dar atunci Wilhelm I-iu n'a întîrziat să intervieve „cu energie și conștiință (*selbstbewussterweise*)”. Trebuie deci să se zădărnicească uneltirile balcanice ale Rusiei „prin alipirea Bulgariei la Tripla Alianță.... și, pe de altă

parte, să se facă știut limpede și deslușit la București că prietenii Serbiei nu pot fi prietenii noștri și că nici România nu va mai putea conta pe noi ca aliați, dacă nu se desface de Serbia și nu suprimă cu toată puterea agitația din România îndreptată contra dăinuirii Impărăției mele”¹. Pe alături se desfășura un întreg plan în sensul vederilor de până acum: scădere a Serbiei, izolată, împăcarea Greciei cu Turcia și Bulgaria, sprijinirea acesteia, „ale cării interese sînt identice cu ale noastre”, garantînd doar României că această nouă aliată a Triplicei n’o va ataca.

Germania se supuse acestei amicale injoncțiuni și Bethman-Hollweg făgădui să comunice la București că Impăratul Wilhelm nu mai e pentru o înțelegere cu Serbia², pe care căutau s’o facă autoarea sau măcar complicea omorului.

În Consiliul de miniștri comun ținut la Viena în ziua de 7 Iulie, toți au fost pentru Bulgaria, regretînd numai că nu e în stare să ajute; toți au exprimat bănuieli față de România, Tisza, convins că mergem cu Rusia, cerînd întărirea graniței ardelene, toți erau de părere că este și o iredentă romînă al cărui rînd trebuie să vie după ce va fi desființată a Sîrbilor; ministrul de Războiu a întrebat pe șeful statului-major dacă are în Ardeal cu ce să sperie România” (*zur Einschüchterung Rumäniens*)³. Se va prevedea ca aceste trupe să nu cuprindă prea mulți Romîni⁴.

Din partea lui, Carol I-iu refușă să recunoască o complicitate a Serbiei oficiale, admise că guvernul din Belgrad are dreptate să nu permită o cercetare prin organe austriece; el declară că nu crede în pregătirea,

¹ *Ibid.*, p. 251; cf. *ibid.*, pp. 256-9.

² *Ibid.*, p. 320.

³ *Ibid.*, pp. 344-5, 371 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 513.

de care se temeau la Viena, a unirii Serbiei cu Muntenegrul; sfătuindu-se cu Brătianu, dar și cu Take Ionescu și Marghiloman, a ajuns la convingerea că, „după uciderea Moștenitorului de Tron, viitorul Austro-Ungariei e cu totul întunecat și dă prilej la cel mai mare pesimism”¹. Berlinului, arătându-i totuși că „nu atribuie nicio valoare legăturii cu Serbia”, îi refuză o înțelegere cu Bulgaria pe care o execra opinia publică², proiectul de alianță cu Austria garantînd frontiera de la București afară de casul unui atac român.

Germania, cu toate sfaturile de interes austriac date la București, rămînea de altă părere. La 14 Iulie Wilhelm al II-lea scrie astfel aliatului său din Viena: „Tot de odată am făcut să se afirme că pun cea mai mare valoare pe păstrarea legăturii de alianță, plină de încredere până acum, cu România, care legătură și în casul unei alipiri a Bulgariei la Tripla Alianță nu trebuie să sufere o scădere”⁴.

Cînd se trimesese la Belgrad „nota cu termen”, care trebuia răspinsă, Berchtold făcu să se spuie totuși la București că în cas de războiu cu Rusia se pune „cea mai deplină încredere în credința de aliat a regelui”⁵.

Carol I-iu găsi întăiu nota „bine făcută”, dar asigurînd că înțelege ce este dedesupt⁶, pe cînd Brătianu, de aceeași părere în ce privește pericolul, găsi că nota e dură⁷. Apoi regele reveni asupra pericolelor ce se pot ivi și nu dădu nicio indicație asupra ati-

¹ *Ibid.*, pp. 347-8, 389-90.

² *Ibid.*, p. 399. Berchtold zicea că aceste negocieri cu Bulgaria s'au comunicat lui Carol numai „din motive de loialitate”; *ibid.*, p. 409.

³ *Ibid.*, p. 507.

⁴ *Ibid.*, pp. 442-3.

⁵ *Ibid.*, pp. 576-7.

⁶ *Ibid.*, p. 627.

⁷ *Ibid.*, pp. 627-8.

tudinii sale, chiar atunci cînd Czernin făcu prostia de a-i oferi și lui o parte din Serbia (24 Iulie)¹. Așa se arătă și Brătianu, care, puind la îndoială credința Slavilor și altora din armata Monarhiei, primi ca răspuns un gest insolent².

Din nou, la 26, Viena puse chestia amestecului eventual al Rusiei și a „cooperației aliatului loial”, căruia i se dăduse asigurări de spre Bulgaria, de al cărui atac brusc Brătianu se făcuse a se teme³. La obișnuita atitudine evasivă se adăugi o ieșire neobișnuit de nervoasă contra ideii Marii Bulgarii⁴.

Atunci, la 28, Berchtold ceru Berlinului să facă pe aliatul și ruda lui Wilhelm al II-lea a rupe firul îndoielilor publicînd tratatul⁵. Până la noua somație, răspunsul lui Carol I-iu veni în aceeași zi, foarte clar: în cas de războiu cu Serbia singură, el rămîne neutru; dacă e vorba de acel cu Rusia, nu poate lucra cum îi cere inima: ea, Rusia, va provoca în Balcani greutăți care vor opri România. Fără a mai pomeni de piedeca pentru o cooperare militară pe care o pune situația din Ardeal. Dar va întreba pe miniștrii săi și pe cei doi șefi ai opoziției⁶. Ministrului Germaniei îi declarase că tot ce ar putea să deie ar fi mobilizarea a două corpuri de armată; „restul e necesar contra Bulgariei”⁷.

Dar Berchtold nu voia să creadă că e ultimul cuvînt⁸ și Czernin apăsă, într’o nouă audiență, la 29,

¹ *Ibid.*, pp. 629-31.

² *Ibid.*, pp. 632-4.

³ *Ibid.*, pp. 740-1.

⁴ *Ibid.*, p. 780.

⁵ *Ibid.*, pp. 824-5.

⁶ *Ibid.*, pp. 831-2. — Pentru judecata asupra lui Brătianu, *ibid.*, pp. 832-3.

⁷ *Ibid.*, p. 833. Cf. *ibid.*, pp. 862, 864.

⁸ *Ibid.*, p. 865.

asupra datoriei de aliat¹. Iar regele, strîns de toate aceste stăruinți, își găsise refugiul într'o nouă telegramă către Francisc-Iosif, considerînd războiul cu Serbia, așa de greu, ca un lucru care nu-l privește, dar pe care l-ar vrea cît mai iute înlăturat fără o se primejdui pacea europeană. Și isprăvia așa: „Tot odată nutresc dorința ca echilibrul în Balcani, cîștigat de țara mea cu atîtea jertfe, să rămîie neatins”². De și o telegramă a Țarului, care vorbea de strînsa prietenie cu regele, care ar contribui să păstreze pacea cald dorită” îi păru că-l poate liniști³.

Răspunsul îl găsia în telegrama din aceeași zi a lui Tisza: războiul cu Serbia a fost impus; hotărîrile ce se vor lua atîrnă numai de la împrejurări — și se vorbea de „schimbări teritoriale în Macedonia”. Dacă România-și părăsește datoria de aliată, Austro-Ungaria e liberă să facă orice. Formula ministrului ungar e aceasta, dîrză: „Ținem România în șah prin Bulgaria, n'avem să ne temem de nimic din parte-i și vom regula viitorul nostru raport cu dînsa printr'o atitudine fermă, impunătoare, pe o basă mulțămitoare, sigură”⁴.

Cum mobilizarea Rusiei se produse, i se ceru regelui României să comunice la Petersburg tratatul său de alianță cu Centralii și din nou el se dădu înlături, aducînd înaintea starea opiniei publice. Ca ajutor nu poate da decît cele două corpuri, la o distanță de mii de kilometri, ceia ce înseamnă distrugerea lor și bombardarea Constanței, debarcarea de trupe în Dobrogea, revoluție în București. Și din nou se lăsa pe aceia pe cari avea de gînd să-i consulte.

¹ *Ibid.*, pp. 866-9.

² *Ibid.*, p. 906.

³ *Ibid.*, pp. 913-4.

⁴ *Ibid.*, p. 906. Pentru pretinsa misiune a lui Stere declarațiile lui Tisza, *ibid.*, p. 915.

⁵ *Ibid.*, pp. 915-6.

Cea din urmă armă asupra spiritului chinuit al bătrînului Suveran a fost o telegramă, cerută de Viena, la capătul căreia Wilhelm al II-lea îi amintea, în rînduri autografe, de „datoria de aliat, de onoare și de obligația *aus op erhebensu*” (*Pflicht der Selbsterhaltung*), ministrul german la București trebuind să-i amintească și de vechiul „portépée” german de care nu se despărțise niciodată¹.

Ce s'a petrecut la Consiliul de coroană din 4 August se știe. După ce regele arătase celor cari nu-l cunoșteau încă misteriosul act, majoritatea celor chemați n'au putut decît să constate că tratatul nu prevedea colaborație militară cînd Austro-Ungaria nu e atacată din două părți fără provocare, ci însăși atacă o țară cu atît mai slabă decît dînsa, în ajutorul căreia vine o alta, Rusia. Astfel se ajunsese la hotărîrea neutralității expectative și înarmate. Singur Carp rămăsese la punctul de vedere că acum a venit ceasul mult așteptat al marșului, cu Austria, la Chiev. Atitudinea Italiei, care se declară neutră, așa cum cerea tot poporul italian, a avut și ea o influență asupra acestei decisiuni.

Am arătat, de mult, și aiurea că regele, care părăsise sala îndată după acest schimb de vederi, fără a rosti cuvintele de supărare, chiar de amenințare cu demisia pe care i le atribuie biograful său german *ex officio*, avea toată putința să nu ție samă de aceste dispoziții ale unei adunări fără caracter legal: putea să schimbe imediat pe Brătianu cu Carp, care, cu dispozițiile lui autocratice, cunoscute de toți și temute de mulți, n'ar fi stat o clipă la îndoială să-și copleșească adversarii,—între cari Brătianu însuși ar fi regretat mai mult puterea pierdută decît, cum se va vedea din ce urmează, orientarea adoptată—, cu starea de asediu, por-

¹ *Ibid.*, p. 947. Cf. și *ibid.*, p. 948. O ultimă amenințare bulgărească, în cas de despărțire de Centrali, urmează; *ibid.*, pp. 950-1, 967-71. — Intregiri din rapoartele germane (*Grosse Politik*), în articolul din a mea *Revue historique*, 1932, Iulie-Septembre.

nind imediat, războiul contra „panslavismului”¹. Că n’a făcut-o, aceasta arată starea conștiinței sale, și în acest moment, pe care o explică în de ajuns tot ceia ce, de luni, de ani de zile, diplomația austro-ungară, așa de atentă și așa de stăruitoare, putuse să constate la regele României. Această conștiință „vedea limpede că mai presus de o obligație mai mult decât îndoielnică în care putea să fie vorba numai de onoarea sa personală, este o datorie superioară, față de însuși viitorul poporului său, a cărei unitate, deplorînd apăsarea ungurească, o proclamase el mai mult decât odată în ciuda hotarelor trecătoare”².

Amintiri personale mă pot ajuta să adaug la ceia ce s’a spus de atâtea ori pe basă notelor luate de unul din participanți³, despre ce s’a petrecut în acea zi memorabilă pentru istoria poporului românesc.

Cu puține zile înainte de luarea hotărîrii — data n’o pot indica, însemnările mele pentru această epocă negăsindu-se azi în stăpînirea mea—am fost chemat telegrafic, de la Vălenii-de-Munte, de Ioan I. Brătianu, cu care continuam să fiu în bune legături. Am sosit seara, și m’a rugat să revin a doua zi dimineața.

Până atunci am auzit ofițeri superiori discutînd în plină grădina-restaurant lucruri privitoare la starea armatei noastre și am fost să văd pe ministrul Serbiei, bătrînul Ristici, un prieten, care fusese trimes din nou la noi în toată graba. Aflăiu de la dînsul că monitoarele austro-ungare bombardează Belgradul, unde, spunea el, se găsește mama sa și atîtea rude de aproape, dar

¹ Asupra zădărniceii acestei concepții v. articolul meu în *Războiul nostru în note zilnice*, I.

² V. articolul meu „Cartea Roșie austriacă” în *Bulletin de l’Institut pour l’étude de l’Europe Sud-Orientale*, IV, 2-3. Presintînd, la Iași, aceste pagini regelui Ferdinand pentru a-i cere părerea asupra felului cum vedeau lucrurile, el l-a aprobat în scris.

³ D. I. G. Duca. V. articolul d-lui Gh. Fotino, în „Revue des deux mondes”, 1-iu August 1930.

toate acestea n'au a face: e un lucru pe care nația sa îl va săvârși, totuși, și Rusia nu va lipsi să-i vină în ajutor.

A doua zi, într'o mai lungă expunere, pe alocuri nervoasă, supărată chiar, parcă ar fi voit să fie auzit și de cine se găsește ori s'ar fi putut găsi în odăile vecine, Brătianu, care se chema că-mi cerea părerea, a înlăturat și ideia că ar avea o înțelegere cu Rușii, pe care aceștia au voit s'o acrediteze, ori că ascultă de sugestii de-ale regelui. Apoi a vorbit ca unul care e decis să meargă împreună cu Centralii, ceea ce a adus vehementa mea protestare. Aducea ca singur argument acela, sugerat poate de un Stere, că Rusia neapărat se va desface, pe cînd eu îi obiectam că, învinsă la Sevastopol, a fost apoi, răpede, curtenită de învingătorii ei. Lui, Sevastopolul i se părea un războiu local, și a trebuit să-i observ că prin această tăietură a curs de fapt tot sîngele Impărăției rusești.

Ieșiam supt impresia acestei atitudini. În curte colonelul Sturdza, și el rugat să vie pentru informații, care nu puteau fi decît în sensul părintelui său, hotărît centralist, mergea să capete de la același om, prea, dibaciu pentru a păstra prietenii și a putea vre-odată colabora cu cineva, impresia că România va apuca spre Înțelegerea franco-rusă.

Arătam, la Academie, înainte de plecare, vechiului meu coleg și amic I. Bianu, pe care legături de o viață întreagă cu Sturdza trebuiau să-l facă peste puțin a publica, supt pseudonim, o broșură menită a ne îndrepta spre Viena și Berlin, ce neliniște mi-a cuprins sufletul și, o clipă, în sturdzistul disciplinat s'a trezit Ardeleanul pentru a-mi spune că, orice ar fi, nu putem merge cu Ungurii, pentru cari sîntem doar iarba pe care o strivești cu piciorul.

În drum spre casă, la Ploești, ca din întîmplare, întîlniam pe ministrul de Interne, V. Gh. Morțun, și el

un hotărît partisan al Centralilor, ceea ce se explica prin oroarea de Rusia a fostului socialist. Am înțeles îndată că el era domnul din odaia de alături de la Brătianu, cînd mă implora în interesul țerii să nu stăruiu în direcția pe care, deci, el o știa.

Ajuns la mine, făceam să se tipărească în ziarul meu articolul „In niciun cas cu Austria”, pe care-l trimiteam și „Universului”, care, de și nu fără legături pe care le arată rapoartele lui Czernin¹, lua o atitudine corespunzătoare cerințelor spiritului public. Cînd a doua zi Bianu a venit la Văleni ca în misiune pentru a-mi repeta ce știam din gura lui Morțun, decisiunea era legată pentru mine printr’o declarație publică.

Opinia era hotărît contra războiului alături de Centrali. Mulți speraseră că nu va fi părăsită Serbia acuzată de păcatul iredentismului, care era și al nostru, putîndu-se aștepta că în curînd va veni și pentru noi vremea „notelor cu termin”. Dar gîndul la însemnătatea conflictului, la care peste cîteva zile se va adăugi puterea navală a Angliei, impunea o atitudine de reculegere, de rezervă care nu se potrivea cu violentele manifestații prin care începuse intervenția României în războiul balcanic. Teamă de intențiile Rusiei, pentru care fapt nici cei plătiți de dînsa n’o simpatisau, era cauza de căpetenie a acestei rețineri.

Asupra acestei opinii publice guvernul, care continua să fie după datina țerii, așa cum o introdusese generația lui Carp și a lui Sturdza, cum o recunoscuse și întărise regele Carol, aceia a „oamenilor de Stat”, jucîndu-și șahul în societate restrînsă pentru ca apoi ceilalți să primească ordinele de îndeplinit fără discuție și puțință de împotrivire, nu înțelegea să aibă nicio influență, ea pîrînd, și după exemplul, totuși

¹ Corespondența austriacă, VIII, pp. 135-6.

instructiv, din 1913, absolut indiferentă, I se comunică decizia Consiliului de coroană, și atât. Din anume părți chiar i se spunea că această neutralitate era să fie *usque ad finem* (d. Argetoianu, format la Paris ca doctor în medicină, dar fost secretar de Legație la Viena). Apelurile la dînsa, așa de frecvente altă dată, au lipsit cu desăvîrșire. Nicio mișcare a Ligii Culturale, care provocase nemulțămirea lui Czernin, și adusese aproape injurioasa cerere de scuse. Numai ziarele de care i se spusese de la început ministrului austro-ungar să se îngrijească și cărora el li servia, până și la *l'Indépendance roumaine*¹, discrete subvenții, continuau, după partidele cărora li aparțineau și după avantajile pe care și le asiguraseră, o propagandă activă în vederea ieșirii din neutralitate. La „Universul”, conducerea ajunsese în mîinile generalului Crăiniceanu, un liberal, în ale cărui profeții mulți aveau încredere. Pe lângă ziarul lui Carp, *Moldova*, *Minerva*, condusă de Grigore Cantacuzino, fiul cel mai mic al fostului șef conservator, și *Ziua*, un ziar mai legat de reprezentanța diplomatică austro-ungară în București, la care scria Slavici, cu totul stăpînit de ideile „Tribunei” de la Arad, sprijiniau îndreptarea către Centrali.

Contra acestora propaganda cea mai activă o făceau nu atât tunurile austriace bătînd asupra Belgradului, — Monarhia dovedindu-și foarte răpede inferioritatea militară, supt orice se putea aștepta —, cît metodele de războiu aplicate, de la început, de Germania, pentru care întinse cercuri de intelectuali aveau respect, recunoștință și chiar prietenie. Invasia Belgiei neutre, al cărei rege, nepotul Suveranului României, s'a arătat de o atât de nobilă și curagioasă înțelegere a misiunii sale, preferind unei călcări a onoarei sacrificiul, martirologiul, la care se oferia bucuroasă, entusiastă, al

¹ *Ibid.* Cf. *ibid.*, pp. 400-1, 544.

întregii națiuni, al micii sale țeri aproape fără apărare, a trezit și la noi o adîncă indignare. Numele Liège-ului bombardat și distrus, al Namurului, al Louvainului universitar, ars cu biblioteca-i măreață, se înscriseră cu litere de ură în inimile românești. Cînd oștile lui Wilhelm al II-lea trecură pe teritoriul frances, cu același sistem de împușcări în populația civilă, considerată ca plină de franc-tirori în așteptare, și de bombardare a monumentelor de artă, catedrala din Reims, cea rănită de ghiulele și arsă, devenind un simbol, acest sentiment deveni din ce în ce mai puternic și Împăratul german distrugător lua figura unui Atila. Grozavul caracter tehnic al războiului opria în loc multe avînturi și speranțe, dîndu-ni samă cît sîntem de puțin pregătiți în această privință, dar sentimentul, oprit de a se manifesta activ, ajunsese din ce în ce mai puternic. Articole ca acela prin care li se arunca Francesilor, răspinși tot mai adînc după o încercare prea încrezută, ofensa de ce se bat dacă n'au mijloace erau răpede înfierate de sentimentul public.

Astfel de spectacole puteau stîrni revolta oricărui suflet simțitor care vede tehnica brutală, greoaia organizație biruind vechea vitejie și zdrobind, în mersul lor mecanic, orice idee de drept, trecută în instinctul în-suși al popoarelor împărtășite de civilizație. La aceasta se adăugia însă sfîșietoarea durere pentru mînarea la masacru, contra celor mai evidente interese ale rasei lor, a Romînilor din Monarhie, cari păreau cu intenție sortiți peirii. Trebui să asistăm la sacrificiul lor inutil, la micșurarea forțelor naționale în folosul acelei oligarhii maghiare, acelei birocrații germane cari erau cei mai răi dușmani ai supușilor lor, din cari făcuseră niște sclavi desprețuiți. Ii simțiai înfiorîndu-se supt jug, nesiguri ce atitudine să iea, sfîșiați între jurămîntul de soldați și datoria imperioasă de a nu lupta, într-o

vreme cînd nația primează totul, pentru o cauză națională care nu era a lor. „Și se afla în chip din ce în ce mai sigur că aceste jertfe pe care niciodată stăpînii nu încercau să le arăte, formau un adevărat element al sistemului diabolic care tindea să reserve Ungaria numai pentru Maghiari: contele Tisza părea că voiește să învingă pe Sîrbi și pe Ruși prin naționalități și în același timp să distrugă zisele naționalități prin Sîrbi și prin Ruși.” În același timp cînd aceste mase erau mîinate spre junghiere, o bătaie de joc supremă li vorbea de întrarea României în lupta contra Rușilor, și se primbla ca propagandist din loc în loc acel Basarabean ambițios care-și ascundea scopurile personale supt masca unei cumplite uri contra lor, după ce același om, îmbulzindu-se la Constanța, pentru a fi în primele rînduri, sărutase mîna Țarului.

Între oamenii politici de peste munți se produsese de la început o scisiune. Unii, preotul Lucaciu, frații Goga, Octavian și Eugeniu, erau în Vechiul Regat mai de mult, alții, ca d. Tăslăuanu, desertară pentru a nu lupta împotriva interesului național, și povestiri impresionante familiarisau cu grozava tragedie de acolo. Episcopii, cu viitorul Patriarh al României în frunte, consimțiau să urmeze strict instrucțiunile date de contele Tisza. Dintre conducători, unul, d. Iuliu Maniu, lua serviciu în armata cesaro-regală și ieseia astfel din orice răspundere politică, iar altul, d. Vaida Voevod, vechiu credincios al ideii că prin Viena ai săi se vor mîntui, prin Viena cultivată și înșelată, manifesta sentimente de loialitate care ne siliau la strigăte de indignată protestare.

La oamenii politici nu se vedea nicio schimbare aparentă. Filipescu era în străinătate și impulsul lui aprig lipsia; mai tîrziu numai el reapăru, dus în triumf la statuia eroului recuperărilor naționale, Mihai Viteazul, și el își cheltui toată energia pentru a clinti din loc gu-

vernul în clipa cînd Rușii intrau la Lemberg: „momentul de la Lemberg” (Septembre), a cărui pierdere a fost aprig reproșată lui Brătianu, rămas impasibil. Take Ionescu se simțea îmbărbătat de hotărîrea, pentru mulți neașteptată, și mai neașteptată decît neutralitatea Italiei, pe care o luase Anglia. Din ce în ce îi plăcu să se presinte, în ciuda vechii sale politici neted centraliste și a amintirii legăturilor cu un Kiderlen-Wächter, ca represintantul convins al intervenționismului, pentru care de sigur, în acel moment, și încă multă vreme, ba chiar atunci cînd intrarăm în marele măcel, eram cu totul nepregătiți. În timpul cînd totu' se pierdea în conciliabulele dintre inițiați și unii dintre intelectualii favorabili Franciei nu vedeau decît mișcarea în retragere a unei armate a cărei înțepenire pe malurile Marnei prin strategia fericită a lui Joffre fu o veste de adevărată mîntuire și mergeau la Legația francesă ca să ia direcția împotriva unui Guvern nu fără temei bănuiră în intențiile sale de viitor. Brătianu, căruia, cum n'avea o ideologie principală, falimentul „marșului la Paris” și neputința austriacă îi dăduseră puncte de sprijin, lucra singur, fără a se sfătui cu nimeni, înșelînd stăruințele vorbărețe ale unui Ioan Lahovary, voluntarul de la 1877, crescut în cele mai pure tradiții parisiene, evitînd contactul cu cei mai influenți membri ai partidului său și lăsînd onestului, devotatului, supusului ministru de Externe Porumbaru numai simple funcțiuni de birou la o nouă îndreptare pe care nu i-o știu, multă vreme, nimeni, sistemul avînd avantajile, dar și marile lui desavantagii. Imi spunea cîndva, după ce-i arătasem că la mese de restaurant, de la ofițerii superiori, se pot afla secretele noastre militare, că bine făcea Sturdza de la care, în asemenea chestiuni, nimeni nu afla nimic. Spirit realist, de inginer preocupat de calculul rezistenței materialelor, fără romantism, fără sentimentalitate, fără leac de poezie crea-

toare, dar crezînd și acuma, ca la 1908, în misiunea națională-morală încredințată lui și, din generație în generație, familiei, „dinastiei” lui, el avea de atunci lozincă pe care mi-o mărturisia, declarînd că, în Parlamentul neconținut prorogat, nu va răspunde niciodată nimănui care-l va întreba asupra politicei externe, că „nu vrea să facă războiul contra opiniei publice și să se găsească la pace alături de învinși”¹. Pe regele desolat, chinul de muștrări de cuget, slăbit de dureroasa boală a reumatismului mușchilor care-i mîncea nopțile, și ațîțat de sentimentele desperat național-germane ale reginei², el îl ocolia, cum o făcea, de altfel, afară de emisarii lui Carp, ca fostul președinte al Ligii Culturale, Virgil Arion, toată lumea politică, din două motive: fiindcă nimănui nu-i place să fie martur al unor asemenea suferințe morale, pe care nimic în lume nu le poate mîngîia, iar orice atingere cu oamenii din vechea patrie, orice apariție de ofițer german, orice știre despre isprăvile unei armate căreia-i aparținuse îl exaspera pînă a-l face să uite și de situația sa de rege al unei țări neutre, cu interese contrare, și de acea rece demnitate care fusese principala preocupare a vieții sale și, pe de altă parte, fiindcă pentru toți în Palatul regal nu mai era decît un om fără influență, puterea toată fiind însușită, fie și contra oricui, de imperiosul său prim-ministru. Ultimul gest, fără efect, al regelui fu ideea de a chema, la sfîrșitul lui Septembrie, un nou Consiliu de coroană pentru a întări declarația de neutralitate, înștiințînd pe Czernin și de aceia că numai

¹ Se confirmă de Rosen, *o. c.*

² Și totuși era presintată altă dată ca una care nu-și iubeste nația (*Die Grosse Politik*, VII, p. 162: „Dabei sei bekannt dass die sonst so hochbegabte Frau durchaus keine freundliche Gesinnungen für ihr deutsches Vaterland hätte”; raport al lui Reuss, ambasador al Germaniei la Viena, 30 Mart 1891: părerea cancelarului austro-ungar Kálnoky).

victorii austriace, imposibile pentru moment, ar putea aduce o altă orientare¹.

Negocierile, într'o țară unde cei de sus sînt de o fabuloasă indiscreție, orice secret fiind știut la cafe-neaua politică până în sară, trebuiau să rămîie necunoscute, primul ministru atot puternic căutînd numai în taină să afle, să cîștige două lucruri: siguranța că, de și Rușii voiau Bucovina de hatîrul Rutenilor aduși de stăpînirea austriacă și Sîrbii întregul Banat, vom avea, în schimb pentru o intervenție atît de plină de risc, întreaga hartă a vechilor revendicații naționale, „de la Nistru până la Tisa”, și, al doilea, garanția nu de la Rusia, în care, ca mai toți factorii politici românești, nu putea să aibă nicio încredere, ci de la Franța, de la aliații toți, solidar.

În acest timp nimic nu străbătea în afară. Din contra, aparențele erau pentru politica alături de Centrali, cari numai acum își dădeau samă de greutatea jocului în care-i aruncase nesăbuita vanitate a cercurilor războinice din Viena, pasiunea de ură trezită pe urmă în rîndurile clasei dominante a Ungariei. În aspect de turiști, dar cu toată înfățișarea unor militari cari de altfel nu-și dădeau nicio osteneală s'o ascundă, marinari germani treceau să se îmbarce la Constantinopol pe vasele urmărite de Aliați în Mediterana, *Goeben* și *Breslau*, botezate turcește de formă, care vor forța Turcia să între în războiu, mergînd fără ordin să bombardeze Odesa. De altfel cu cîteva luni înaintea războiului o deputație de profesori turci venise la București, provocînd la naivi, între cari și marele istoric Xenopol, manifestații de caldă prietenie și, căutînd a ne cîștiga pentru o înțelegere cu Bulgarii, întrebaseră dacă ținem așa de mult la pacea de la București, care nu e dreaptă; în 1914 chiar urmasse visita unuia din șefii guvernului tur-

¹ *Diplomatische Aktenstücke betreffend die Beziehungen Österreich-Ungarns zu Rumänien in der Zeit vom 22. Juli 1914 bis 27. August 1916*, Viena 1916, no. 27.

cesc, Talaat, pe care Take Ionescu crezuse, și el naiv, că-l poate câștiga pentru o alianță cu România.

Aceste negocieri merseră mai răpede de cum s'ar fi putut gândi: dacă Francesii, al căror guvern crezuse totuși că trebuie să rămâie încă la Bordeaux, unde se refugiase în momentul prim de panică, puteau fi asigurați că toate eforturile mecanice, și cele mai bine pregătite, nu-i vor putea clinti din tranșeele săpate în pământul sacru al patriei, ofensiva cavaleriei rusești a lui Rennenkampf, menită să pregătească Berlinului soarta pe care față de Rușii Elisabetei îl avuse pe vremea lui Frederic al II-lea, se înomolia în iacurile mazuriene, unde bătrînul general Hindenburg alerga s'o distrugă cu miile. O strecurare pe la granița bucovineană, menită să dea curaj prietenilor Înțelegerii, va fi primită la noi de opinia publică foarte rău, ca o violare de teritoriu, un mijloc de a ni impune, și Brătianu se va arăta gata a opune, cu ce trupe avea adunate, o împotrivire armată oricărei „obraznicii” de această categorie. Cîndva, după convorbirea din Iulie din care plecasem cu o așa de rea impresie, el încercase a-mi vorbi și refusasem o nouă întîlnire cu acela despre care eram convins că, totuși, la urmă, după multe cochetații de meșter în asemenea maniere, va merge cu Centralii, ca să iea Basarabia, oferită încă mai de mult de Austrieci.

Pentru Brătianu ca și pentru mai toți, nu mai era atenție pentru altceva decît pentru teribila problemă care se deschisese. Guvernul reformelor populare se oprise în loc, cu lucrurile pe jumătate numai îndrumate. Articolele din Constituție care opriau exproprierea trebuiau înlăturate firește printr'o Adunare Constituantă. Deci primele Camere liberale fuseseră disolvate și cele nouă procedaseră la această operație, care deschidea drumul către refacerea economică și politică a țărănimii. Debutul nu fusese, în adevăr, prea fericit: o comisiune fusese aleasă pentru pregătirea proiecte-

lor de trecere a pămîntului de la marii proprietari la vechii lor supuși, și pentru întinderea asupra tuturor, cu neștiutori de carte cu tot, a dreptului de a vota. Măsurile trebuiau luate deci, nu de Guvern, pentru ca să fie aprobate numai de Constituantă, ci de aceasta însăși, cu represintanții tuturor partidelor care aprobau ideia. Dar, cînd Toma Stelian, considerat aproape ca un neutru și capabil de a da un prestigiu deosebit discuțiilor, le deschise la Președinția Consiliului, ni se aduseră înainte broșurile roșii în care clubul liberal, supt formă de conferinți îndrumătoare, pusese esența schimbărilor de introdus. Pe urmă, cu vuietul imens al războiului general în urechi, reformele nu mai păsionară pe nimeni într'un Parlament cu ședințe rar sămănate și de fapt complect neglijat. În zădar am interpelat, atrăgînd atenția asupra folosului moral pe care l-ar avea un început de legislație după care țeranii, viitorii luptători pentru lărgirea patriei, ar fi încredințați că au supt picioare un pămînt care e în sfîrșit a lor. Incercarea a căzut, fiindcă Brătianu nu voiă să fie preocupat de niciun alt gînd decît basa solidă a unei viitoare acțiuni. Și, apoi, în acest cas ca și în toate celelalte, el și cîți făceau parte din clasa stăpînitore nu înțelegeau că, mai la urma urmei, nu există putere omenească care să plece de aiurea decît de la stările de spirit decisive.

Părăsit, aproape uitat, mort între cei vii, Carol I-iu se stîngea. În mijlocul unei reci nopți de Septembrie, el trezi pe regina plîngîndu-se de dureri în spinare pe care ea căută să i le mai aline. El le simți întinzîndu-se asupra inimii și, după un moment, adormia de veci cu un cuvînt românesc de plîngere pe buze¹.

El putuse afla înaintarea Rușilor prin defileurile

¹ Lindenberg, *o. c.*, II, la sfîrșit. Cf. notele regelui reproduse de C. Diamandy, în *Revue des deux mondes*.

maramurășene, prin care se căuta drumul la Budapesta și întâia luare în stăpînire a Bucovinei de armatele lor. Intoarcerea Austriecilor se produse la cîteva zile după moartea regelui și purtarea față de nenorocita populație românească, bănuită, și ea ca și Ruțenii, că a favorizat pe năvălitorii ortodocși, fu de o cruzime sălbatecă, întipărită de cel mai detestabil cinism. „Nu cunosc în Bucovina decît Nemți, Evrei — și trădători”, spunea odiosul colonel Fischer, care înmulția spînzurătorile pentru oricine era pîrît de plebea evreiască a provinciei sau de „cîinii de singe” din administrație. Groaza unor astfel de neomenii nu făcea decît să întărească în țara liberă o ură care se hrănea din însăși chinuitoarea neputință de a se manifesta prin fapte¹.

Noul rege al României fusese, din momentul intrării în țară ca Moștenitor presumpțiv, întăiu un neînțeles. Fiu al fratelui mai mare al regelui Carol, al lui Leopold de Hohenzollern-Sigmaringen, fostul candidat la tronul spaniol, care provocase războiul franco-german din 1870, și al unei femei de mari însușiri, dar bolnăvicioasă și trăind la o parte de lume, dona Antonia de Braganța, din Casa de Portugalia, purtînd numele, iberic, al soțului donei Maria, mamă a Antoniei, Ferdinand de Coburg, el fusese față de frații săi, dintre cari cel mai mare refusase să vie la noi în această calitate de moștenitor, un ținut la o parte și un neglijat. Aceasta făcu din tînărul cu multe calități, inteligent, înzestrat cu un delicat simț de ironie, pasionat pentru lecturi, un timid până la sfiala cuvîntului și la groaza relațiilor cu oamenii, cari, răpede, știură să useze și să abuzeze de calitățile ca și de lipsurile lui. La Universi-

¹ V. a mea Istorie a Bucovinei, publicată întăiu în *Bulletin* citat, apoi, mai de curînd, în broșuri separate.

tatea din Bonn avuse profesori a căror amintire i-a rămas totdeauna vie¹. Știa bine latinește, vorbea elegant limbile francesă și englesă; avea cunoștinți serioase în domeniul științelor naturale.

La venirea lui în România clasa care dispunea de tot și exercita asupra lui Carol I-iu o influență mult mai mare de cum se crede, a făcut tot posibilul pentru ca prințul să fie ferit de contacturi care puteau să contribuie a-l desface de această puternică oligarhie. I s'a dat ca învățător de românește un profesor de liceu, Vasile Păun, contemporan cu Eminescu și autor pe vremuri de versuri remarcabile, dar care în acel moment avea laturi ridicule și nu însemna, de altfel, în niciun domeniu absolut nimic. I s'au strecurat prietenii de tinere militari, cari trebuiau să-l atragă pe panta lunoasă a unei vieți de petreceri. Inscrierea lui ca senator n'a avut nicio urmare serioasă. Astfel, pe cînd Moștenitorul ajungea a privi cu ochi glumeți o societate care trebuia să-i pară inferioară aceleia pe care o părăsise, făcîndu-l să nu aibă încredere în nimeni, și stimă pentru foarte puțini, în public se răspîndiau știrile cele mai false despre lipsa lui totală de înșușiri, încurajîndu-se ziare care, cu o grobienie de cîrciumă sau de școală nedisciplinată, își băteau joc de defectele fizice ale lui „Fritz”.

Pasiunea puternică pentru urmașa unui mai vechiu neam boieresc, femeie de mari înșușiri intelectuale și de un puternic talent de retorică poetică, d-ra Elena Văcărescu, căreia i-a păstrat totdeauna sentimente de înduioșată prietenie, pasiune pregătită și favorisată de sentimentalitatea reginei Elisabeta, admisă la urmă de regele Carol înșuși, dar brutal contrariată, cu trimeterea în exil, a ambelor vinovate, nu atît de grija dinastiei,

¹ Notele despre anii universitari ai lui Ferdinand I-iu din broșura de la încoronare, pe care i-am consacrat-o, veniau de la el înșuși.

cît de vechea invidie între familiile nobile, întrupată în „aiasta nu se poate” a lui Lascar Catargiu, serviia-răși pentru a-l scădea, și prin romanele de șantaj, comandate, plătite, și, apoi, răscumpărate de Curte, ale fostului secretar danes al reginei, Robert Schéfer.

Căsătoria cu Maria, fiica a doua a ducelui de Edinburg, el însuși fiu al reginei Victoria, căsătorie voită de bătrînul rege, îi dădu o tovarășă de mari însușiri, dintre care o societate ușuratecă a văzut numai deosebita frumuseță blondă a princesei. La rîndul ei ținută supt pază, nu cumva să cunoască altfel de oameni, lipsită chiar de un profesor pentru limba țerii sale, încunjurată de amuseuri, unii complect vrednici de despreț, cari de a doua zi umpleau lumea răutăcioasă de ecouri dintr'o viață de Curte de fapt interzisă privurilor, Maria a României nu putu să desvolte decît prin propriile ei mijloace,—chiar și contra rigidei privigheri de bătrîn general a regelui și contra prieteniei prea mult zimbitoare pentru a fi sinceră a reginei, crescută între cărți, față de aceia care trebuia să scrie pe ale sale, de o remarcabilă spontaneitate și de o sinceritate cuceritoare în amintirea episoadelor propriiei sale vieți înainte de a fi cetit pe ale altora—, însușiri din care s'a desfăcut neted fireasca și nobila, chiar cînd era exagerată, dorință de a-și însemna numele în viața politică a țerii, și peste reserva unui soț, a cărui timiditate de graiu, gest și faptă, o exaspera.

Foarte Englesă prin creștere, germano-austriacismul din atmosfera familiei regale o desgusta. De la început ochiul scrutător al lui Czernin recunoscă dușman, Nici nu era greu, căci princesa nu se ascundea. În Mart 1914, cum Carol I-iu îi cerea a face ca membrii Legației austro-ungare să fie bine primiți în societate, ea răspundea, cu acel curaj în păreri care nu capitula nici față de imperiosul șef al dinastiei: „E

grozav de greu să faci popular un Austriac". La sfârșitul aceleiași luni el comunica la Viena impresia, pe care a cîștigat-o, că după moartea regelui politica României o va face viitoarea regină, care se bucură că Suveranul începe a o iniția în politică, și care vorbește, ca modele viitoare, de Ecaterina a II-a și Maria Teresa¹. Pregătind căsătoria rusească a fiului ei, ea declara neted că-i place mai bine Nicolae al II-lea decît Impăratul Wilhelm². La dejunul de la Cotroceni (22 Maiu), anume pus la cale pentru o împăcare cu tabăra favorisată de regele și regina, princesa, rostindu-și liber opinia că sinceritatea și onestitatea e cel mai bun lucru, adăugia că, de altfel, ea e „prietena prietenilor ei", și, nereușind în această nouă tentativă de îmbunare, diplomatul austriac înseamnă ciudus „răutatea acestei înalte doamne care, cu toate defectele ei, are pricepere și o trăsătură idealistă marcată și care cîndva o să joace primul rol în România"³.

Nu odată însă, în primele zile de lămurire a noii Domnii, încunjurată, cu toată infama propagandă a atîtor ani de zile, de o puternică simpatie și de mari speranțe, Domnie în care noua regină își reserva, adresîndu-se și către mine, care cunoscusem tîrziu pe acești doi oameni încunjurați de un voit întunec străbătut de limbile verzi ale calomniei, Czernin și energicul nou ministru german, gata pentru orice, cu orice mijloace, von dem Busche, care înlocuise pe insignificantul Walldhausen, întimpinară, supt aparența omului nehotărît, și care nu poate vorbi, întorcînd cuvintele interlocutorului, de o sănătate subredă după grozava-i boală de tifos, încît unii credeau că-și va trece drepturile asupra zdravănelui și simpaticului fiu, pe cineva care a-

¹ Corespondența austriacă, VII, p. 967.

² *Ibid.*, pp. 1095-6.

³ *Ibid.*, VIII, pp. 69-70.

vea credință adîncă și găsia într'o conștiință creștină de o rară pietate sprijin în lucrurile mari, pentru. aceia ce în firea sa însăși se putea clătina prea adeseori.

La cea d'întăiu întrebare făcută de Czernin prințului de Coroană în ce privește sentimentele sale asupra direcției pe care România trebuie s'o urmeze (23 Septembrie), răspunsul fu acesta, categoric: spiritul public, care nu vrea războiul contra Rusiei, e de nebiruit; deci acest războiu nu se poate face. Față de un prinț tînăr influentul ministru austro-ungar crezu că trebuie să sublinieze adînc datoria de onoare, dincolo de care n'ar fi decît „o miserabilă trădare” (*erbärmlicher Verrat*), dar i se explică, rece, că „datoria de onoare” o cunoaște și România, dar așa cum trebuie înțeleasă și fără in-joncțiuni străine¹.

Cu toate speranțele pe care putea să le deie schimbarea de Domnie, cu care venia puternica înrîurire a reginei Maria, opinia publică, totuși activă acum, și oamenii politici se ținură în atitudinea pe care o impunea gravitatea hotărîrii de luat, cu o armată care nu luptase de atîta vreme și căreia evident îi lipsiau mijloacele tehnice fără de care se văzuse clar că nu se pot cîștiga biruințele. La gară, după impresionan-tele funeralii, la Argeș, în biserica lui Neagoe Basarab, ale lui Carol I-ii, expus două zile în Palatul din București, unde o mulțime imensă, foarte pioasă, veni să-și iea rămas bun de la dînsul, Brătianu, care petrecea pe delegații germani, un prinț de a doua mînă și von Wedel, fostul guvernator în Alsacia-Lorena (ales poate tocmai pentru aceia), se apropië de mine, care căutam să mă desfac din cauza mărturisirilor anterioare, și-mi puse întrebarea: „dar dacă nu mai sînt în sentimentele de atunci?”. În curînd mulți obănuiră fără să fi avut nimeni nici cea mai slabă informație autentică, de și în acel moment harta viitoareii României, mergînd

¹ Cartea Roșie, no. 13.

până în apa Tisei, era acum stabilită, ca răsplată pentru o „întrare în acțiune” al cărei termin România însăși era lăsată să-l fixeze. Înțeles cu acela lângă care stase și altă dată, cu tot antagonismul de partid, de câte ori era vorba de un act de energie al țerii sale, Filipescu lămuria că „acțiunea națională”, — un comitet cu acest nume se formase pe lângă Liga Culturală, curățată de germanofili, în care, supt presidenția preotului Lucaciu și cu colaborarea lui Filipescu și Delavrancea, reîntra-sem ca secretar —, „nu reclamă războiul imediat, ci numai pregătirea lui, precum și, dacă personal a cerut întrarea în acțiune, nu înțelesese o acțiune militară fără zăbavă”¹. Și totuși Serbia era năvălită, Turcia închisese Strîmtorile, prin care ni puteau veni muniții și mașini, alianța cu Bulgarii chiar se anunța ca încheiată, iar ministrul de Războiu din Sofia întindea chemarea supt arme, în ciuda declarațiilor primului ministru Radoslavov că Bulgaria nu va ataca pe Romîni în lupta pentru Centrali, nu numai asupra supușilor regelui lor, dar și a Bulgarilor din vilaietul de Adrianopol și a celor din Dobrogea.

La 15 Novembre se deschiseră Camerele. Ferdinand I-ii, care apăruse înaintea lor până acum ca un jenat prinț de coroană lângă poruncitorul său unchiu, avu o ținută fermă, pentru care-și încordase toată voința, și a plausele, profund sincere, entusiaste, pentru el și pentru regina care-l întovărășia, se ridicară de pretutintendeni cînd își manifestă — și nu se putea găsi o mai potrivită formulă pentru a se arăta că era tărăgănelilor, a sufletelor îndoite s’a isprăvit — hotărîrea de a fi, în stăpînirea care se deschide într’o astfel de furtună, „*un bun Romîn*”.

După dorința lui Brătianu, toate partidele renunțară

¹ *Bulletin, l. c., p. 8.*

să aducă înaintea publicului orientarea de politică externă, dar era vădit că, afară de clanul ireductibilului Carp, cu puțini vechi junimiști în el, Austro-Ungaria nu mai avea prieteni, ceia ce și ministrul ei la București recunoștea, nu cu o durere liniștită, care rezulta firește din cele d'întăiu experiențe, mărturisite, la București, ci cu o nesfîrșită ciudă. Acestei îndepărtări de dînsul din partea mai tuturor oamenilor politici el nu-i putea răspunde, pentru a o corecta, cu nicio ofertă. Viena nu-i dădea în această privință nicio autorisație, de și situația Monarhiei, cu toate succesele trecătoare pe ambele fronturi în spre iarnă, era de natură să trezească cele mai grele îngrijorări.

Singurul lucru care se făcea, supt presiunea, tot mai grăbitoare, a Berlinului, fu să se redeschidă negocierile dintre Tisza și fruntașii romîni din Ardeal, rămași dincolo de raza frontului. Făcîndu-se că vede numai „trei chestiuni mai importante care s'au opus în trecut unei înțelegeri perfecte”, el credea, ori se făcea a crede, că le-a și soluționat, cînd, în scrisoarea către singurul arhi-vechiu Mitropolit ortodox Meșianu, ca să arăte că n'are de ce trata cu partidul național, făgăduia: întăiu „o oarecare considerație pentru dorințele” — nu ale Romînilor, cuvîntul arzîndu-i pe buze—, ci „ale concetățenilor noștri nemaghiari” (odată se zicea numai: „de buze nemaghiare”) cu privire la școlile confesionale, apoi „primirea limbii materne în contactul imediat” — deci nu și prin scris— „cu autoritățile” și, al treilea, „oarecare modificări ale oarecăror dispoziții ale legii electorale, care ar stabili pe o basă mai echitabilă represintarea politică a Romînilor” — data aceasta cuvîntul există — „în patria noastră”, acea patrie în numele căreia se ceruse holocaustul, imolarea pe toate cîmpiile de luptă. Cu asemenea soluții se puteau mulțămii numai cei prinși în campania de „mode-

rantism" a unui Mangra, îndată răsplătit prin acordarea succesiunii lui Meţianu.

Pentru moment însă, şi cu toată întoarcerea Ruşilor în Bucovina, faţă de viitorul căreia generalii cuceritori făceau declaraţii neliniştitoare pentru noi, guvernul părea că se ţine pe aceeaşi linie de cea mai strictă neutralitate, putînd fi prelungită până la sfîrşit. Se merse chiar aşa de departe încît, pe cînd cea mai largă contrabandă de vite, une ori prin însişii prefectii, se îngăduia în folosul Centralilor, cu cari se va încheia şi o convenţie economică, se trimeteau acasă o parte dintre soldaţii cari, fără a fi încălzii sufleteşte şi răsplătiţi şi fără a putea găsi în prezenţa inimicului întărirea pe care aceasta o produce totdeauna, erau puşi să sape la nesfîrşite şanţuri şi să întindă reţele de sîrmă pe la toate trecătorile Carpaţilor, cea ce, supărător pentru Austro-Unguri, dădea falsa impresie, chiar pentru armată, că ne-am teme noi de-o invaţie. Dar, cînd se ceru stăruitor, încă din Mart 1915, să se lase a trece muniţii pentru Turcia, intrată în războiu, de voie, de nevoie, fără să aibă cu ce se bate la Strîmtori, unde atîta timp se făceau şi se vor mai face, începînd cu Februar, sforţări desperate pentru forţarea lor, guvernul nu crezu că poate să acorde, în mijlocul protestărilor opiniei publice, această permisie.

Negocieri cu Italia sau, mai curînd, schimburi de vederi cu această a doua Mare Putere latină, avuseră loc, de şi pînă acum desvoltarea lor nu ni e cunoscută în amănunte. Se ştiau la Bucureşti îndoielile, îndelungate, şi acolo, contra opiniei, aţîţate de idealismul agresiv al poetului Gabriel d'Annunzio, care fanatise masele, înţelegerea cu Germania, care, precum cădea cu stăruinţi pentru Romîni asupra Ungurilor, tortura pe aliaţii din Viena, furioşi, mormăind: „şantaj”, pentru a-i aduce ca, nu numai să respecte interesele italiene în Balcani, dar să admită anume concesii, impor-

tante, în regiunile pe care le reclama iredentismul italian, mai ales Istria, Trentinul, Trieste. În același timp se făcea acolo ceea ce la noi nu se făcuse sau, din nenorocire pentru soarta oștilor noastre, nu se putuse face: înarmarea tehnică pentru un războiu care trebuia să fie lung și greu într-o regiune de munți aproape inabordabili.

Din aceste schimburi de vederi părea că se desfășură planul să pornim odată cu frații italieni. Dar, în Maiu 1915, ei credeau că pot lua hotărîrea lor, pe cînd noi, cu ochii la Bucovina, reocupată de Ruși, la pasurile maramurășene, unde și trupe germane se opuneau încercării de pătrundere rusești, amînarăm rezoluția noastră.

La Viena se schimbase Cancelariul. Berchtold, evident prea fără noroc, făcuse loc unui Armean maghiarizat, poate dintre aceia cari în secolul al XVII-lea îi veniseră Ardealului din Moldova. Acesta, Burian, trecînd peste „incidentul” italian, de care părea că garantează perfectă întărire a Carstului, capabil de a fi ros numai bucată cu bucată, se arată cu totul îmbătat de unele succese cîștigate prin aceeași lună a lui Maiu, și, astfel, ca și cum nimeni n’ar mai fi negociat până atunci cu România, o invită, de la oarecare înălțime—de la ministru la ministru, căci acum nu se mai putea intervenția directă la Suveran, din multe motive, — să intre în danțul morții, unde-și poate găsi folosul, iar Czernin, în aceeași dispoziție de spirit, credea că trebuie să înștiințeze pe Brătianu că momentul, atît de favorabil, nu trebuie pierdut¹.

Am spus că la Palat nu mai era de făcut nimic. O intervenție a lui Czernin la 26 din aceeași lună își atrase această replică de rege constituțional, care înțelegea

¹ *Cartea Roșie*, no. 35.

să rămîie pe linia „bunului Român”: numai nația ro, mănescă însăși, prin organele ei legale, are dreptul de a hotărî ieșirea dintr'o neutralitate, care până atunci va fi observată cu stricteță¹.

Pentru a ajuta Turcia, măcar în aparență la capătul puterilor sale, care, e drept, ajutată și de caracterul terenului, cîștigase rezultate de necrezut, decimînd splendidele trupe ale Francesilor, ale Englesilor, ale viguroșilor „Anzacii” canadieni, veniți la îndeplinirea unei datorii de loialitate, de onoare și dreptate, se luă hotărîrea de a se da în toamnă marea lovitură decisivă asupra Serbiei, care, prin talentul militar al „Voevodului” Putnic, distrusese întăiu o întregă armată, a incapacității Potiorek și ajunsese a recăpăta Belgradul, la pragul Palatului Regal al căruia Petru I-iu își ștersese cizmele cu drapelul cesaro-regal coborît de pe creștet². Pentru a impresiona România, dacă i-ar veni în gînd să facă, la acest ceas hotărîtor, ceia ce nu îndrăznise în August al anului trecut, ceva trupe fură concentrate, în vară, la granițele noastre. România răspunse cu o concentrare analogă de cealaltă parte a acelorași granițe, ceia ce dădu lui Czernin, care văzuse primirea triumfală la București a generalului Pau, prilejul să ceară furios retragerea lor, amenințînd cu consecințe, în același timp cînd pacificul Armean de la Viena ni oferia ceva din acel teritoriu sîrbesc care nu odată ni fusese arătat ca o ispită în momentul începerii războiului ⁴.

În momentul cînd trupele austro-ungare, unite cu cele germane, intrau pe teritoriul sîrbesc, gonind de departe, din etapă în etapă, până în pustii munți ai Albaniei, cu rege cu tot, o oștire biruită de artileria superioară

¹ *Ibid.*, no. 32.

² V. broșura mea despre Serbia, 1915.

³ Cartea Roșie, la data de 24 Septembre.

⁴ V. memoriile, recente, ale adjutantului generalului Pau și reflecțiile din *Revue historique du Sud-Est Européen*, an. 1932.

a unui dușman invisibil, aliata Austro-Ungariei în Balcani, Bulgaria, înzestrată cu bani, cu muniții de Germani, arunca masca negociațiilor pentru Macedonia, pentru Dobrogea cu Înțelegerea, ținută cu vorba de măiestria lui Ferdinand de Coburg revanșistul, și trupele Țarului balcanic loviau în coastă o nobilă armată care nu mai avea răgazul să poată răspunde. Lucrul de care se temea atîta regele Carol, dușmanul îndărătnic al „Marii Bulgarii”, se îndeplinise.

Stăruințele ca să alergăm în ajutorul unor vecini admirați și priviți cu simpatie n’au lipsit pe lîngă Guvernul român, adecă pe lîngă Brătianu, care, impasibil la orice influență, concentrase totul în mîna sa. Se poate înțelege ușor starea de spirit a unei nații, care, adînc mișcată de nenorocirea unui vecin, de progresul căruia era deprinsă a lega posibilitatea realizării propriului ei ideal, simția bine că ultimele rezultate ale amestecului ei în Balcani erau și ele înghițite în catastrofă¹. Brătianu îmi răspunse și mie că din calculele sale exacte, precise, pentru care singur trăiește, nu rezultă putința unei intervenții militare în acel moment.

De aici înainte încetaseră orice propuneri, măcar în ce privește Bucovina — a cărei menționare de Romîni fusese taxată de șantaj —, din partea acelor cari de la noi așteptau numai provisii pentru armatele lor, și aceste provisii le avură, în puterea unor convenții formale care numai plăcute nu puteau fi acelor lîngă cari, la un moment nedeterminat, care pentru nerăbdarea unui popor întreg nu mai venia, ne îndatorisem a lupta. Pentru Aliați, pentru opinia românească însăși, Brătianu apărea, hotărît, ca un om din cale afară de dibaciu².

¹ *Bulletin* citat, p. 10.

² În acest timp cîțiva Cazaci atinseră teritoriul românesc pe la Mamornița și măsuri fură luate ca să se împiedece asemenea violări ale neutralității.

Dar războiul în Apus devenia îngrijorător pentru Înțelegere. De luni de zile, imense forțe germane amenințau Verdunul, devenit cheia Franciei; mii de oameni se îngropau zilnic și presiunea înspăimântătoare continua. Acuma, în primăvara și vara anului 1916, era rîndul Rusiei să încerce marea lovitură presupusă decisivă. Generalul Brusilov intră cu o puternică armată în Galiția, pe care o avuse în 1914 la „momentul de la Lemberg”. Czernin însuși se temea ca aceasta să nu puie capăt războiului în dauna intereselor austriece (14 Iulie). În acel moment se presintă lui Brătianu, de ministrul Franciei, Blondel, urmat apoi de al Rusiei, d. Poclevski Coziel, nota hotărîtoare¹.

Prin ea se atrăgea atenția că zăbovirea până la sfîrșit a intervenției românești nu se mai poate admite dacă această țară, legată prin angajamente formale, nu vrea să piardă tot ce i s'a asigurat prin convențiile din 1914. I se punea în vedere o ofensivă a generalului Sarrail, care se produse, spre Monastir, numai de formă, pentru a atrage în luptă România, și se opri imediat². O rea informație va face pe Brătianu să treacă peste pericolul bulgar³.

Un nou Consiliu de coroană dădu asentimentul național regelui, care pentru întâia oară arată acelor cari-l credeau slab și șovăielnic ce mîndră energie era în sufletul cui se știa „învinge pe sine” și putea să încerce învingerea în numele datoriei sale și a dreptății țerii sale a dușmanilor din propriul său neam.

¹ Textul s'a publicat întâiu de Ernest Daudet, în *Écho de Paris* pe 1917; acum în urmă de mine în *Revista Istorică*, 1932, Iulie-Septembrie. Generalul Alexeiev spunea clar: „La situation commande aux Roumains de se joindre à nous maintenant ou jamais”.

² Discuțiile publicate de mine în *Revista Istorică*, Iulie-Septembrie 1932.

³ V. și [Thomson], *Smaranda*, Ia: August 1916. Brătianu hrănea ilusia „că Bulgaria va face o pace separată”.

Era același om cu sclipiri neașteptate care răspundea tînărului atașat german, cînd îi vorbea de originile lui naționale, că tocmai de la Germani a învățat să-și servească fidel patria. O singură împotrivire, care era de așteptat, i-a stat în față, dar, dacă bătrînul Carp, nezgduit în convingerile sale și nebănuind ce era să se petreacă în Rusia, presupusă veșnic țaristă și veșnic năvălitoare, și peste prieteni, refuză, în vorbe tăioase, aprobarea sa, el își puse la dispoziția Suveranului fiul care va cădea în fruntea călăreților săi la Oituz. Pe ceilalți, cu ce credeau sau nu credeau, cu ce voiau și cu de ce se temeau, îi resuma în singur om în adevăr existînd politicește, Brătianu, hotărît în fine, peste calculele, verificările și scrupulele sale inginerești.

Nu putea să fie decît un singur răspuns la somația atașatilor militari: intrarea în acțiune la August 1916. Brătianu își făcea ilusia „că Bulgaria va face o pace separată”. Odată încheiat tratatul de garanție care dădea României ce dorise (August), se putea proceda la declarația de războiu către Austro-Ungaria și, în clipa cînd ea era remisă la Viena, care simula surprindere, de și, încă de la 1-iu ale lunii, Czernin luase măsurile de evacuare a Legației, ceia ce dovedește că nu-l înșela jocul ușor cu un eventual Ministeriu al continuării neutralității supt Maiorescu, granița era trecută în același timp prin mai multe pasuri.

4. RĂZBOIUL PENTRU UNITATEA NAȚIONALĂ: PRIMA FASĂ.

Trebuie să se recunoască însă că, în acest ceas plin de risc — „s'a ridicat”, scriam, „un sfînt potir de sînge și de lacrimi” —, speranțele cui credea că e o nouă campanie demonstrativă ca în 1913 și că venim pentru a secera în momentul chiar cînd războiul european se va stinge, nu erau îndreptățite. Starea spiritelor, din cauza lungilor zăbăvi, a ținerii întregii situații în mîna unui singur om, care lucra bucuros în izolare și întunec, potrivit temperamentului său, îngăduirea legăturilor cu Centralii, siguranța că nu sîntem pregătiți și că, Strimtorile fiind la dispoziția Centralilor, nu putem fi ajutați decît doar pe calea, imens de depărtată, a Mării Albe, oboseala unei concentrări în care lucrările, de formă, se făceau azi ca să se dărîme mîni, lipsa de la oaste și a regelui, oprit de timiditatea sa, de și era un excelent general, cu instinctul războiului, n'au dat de la început acel avînt care e de cel mai bun augur pentru o mare și grea întreprindere militară. Erau și oameni cari-descoperiau prea mult, în organizarea războiului care se deschidea, preocupății de partid, alegerii ale oamenilor după conveniențe și capricii personale; cine putea să vadă în generalul care era să se sinucidă înaintea teribilei răspunderi un adevărat conducător și în generalul Iliescu, ofițer aplecat către plăcerile vieții chiar în asemenea momente, dar

ridicat la situația de adevărat diriguitor al campaniei, acel comandant de mari însușiri pe care și-l închipuia bunul său amic, fostul coleg și intimul care era primul ministru? Ce rost putea să aibă îmbrăcarea în uniformă de colonel și repartizarea în calitate de consilier juridic la cartierul general a lui Stere, dușman hotărât al acestui războiu pe care-l va trăda? Punerea la cale evidentă a unor manifestații din partea oficialității putea să recească și să desguste spontanele porniri ale inimii.

S'a văzut atunci prin tot felul de amănunte că pentru o astfel de operă, de care atîrnă războiul și viața însăși a unui popor, nu ajunge o diplomatie dibace, o oaste ascultătoare, soldați capabili, numai dacă li se dă voie, de inițiative inteligente și îndrăznețe, o lume civilă răbdătoare.

Elementul moral a lipsit prea mult din prima zi și la armată, care a trebuit să și-l câștige prin suferințele și primejdiile ei, și, mai ales, la populație.

La trei zile după deschiderea războiului, pe care Ioan Brătianu mi-o anunța telegrafic, cu bucurie, ca un lucru pe care l-am dorit împreună mult timp—și e curios că în saltarul casei mele de la Văleni, prădată și ocupată doi ani și jumătate de dușman, am găsit la întoarcere numai această hîrtie—, am putut face, cu generalul de artilerie Tănăsescu, format în școlile franceze, comandant la Buzău, drumul în Ardeal prin pasul Bratocei, până dincolo de Șanțul Vechiu, unde se dăduse o mică luptă ale cărei urme erau vizibile. Trupele noastre mergeau în grupe mici ca la o excursie, podurile, depozitele de hrană nu erau păzite, generalului, care plănuise să meargă până

¹ Marele-Duce Nicolae considera de aceia intrarea noastră în războiu ca un act de „nebunie furioasă” al Aliaților; Marta Bibescu, *Lord Thomson*, Paris 1932, p. 68.

la Săcele și s'a întors înapoi din totala lipsă de chibzuială, a trebuit să-i dau eu o hârtă; de-a lungul drumului se vedeau — de ce n'aș spune-o? — ordonanțe, care transportau obiecte de care nimeni n'ar fi trebuit să se atingă. Nimic nu dădea impresia acelui instrument de o precisiune perfectă supt conducerea vegheatoare a unor oameni tăcuți și siguri, de un sever simț de răspundere care trebuie să fie o armată pătrunsă în țara dușmanului. Amănunte mici, care se puteau observa însă, dacă nu mai pretutindeni, în prea multe locuri și în prea multe lucruri, și ele puneau pe gânduri pe oricine bănuia măcar, după tot ce se petrecea, grozav și măreț, de doi ani de zile pe aproape toată fața Europei, greutatea operei întreprinse.

Și în timpul campaniei de la 1913 se putuse observa că populația, prea mult trăită în bine, hrănită cu lefi și favoruri și, ca spectacol, luptele ușoare, fără sînge, din cercul politic, nu poate să prețuiască neapăratele condiții ale unei astfel de tragedii: bolnavi de holeră părăsiți, doctori cari se feriau de dinșii, proprietari cari se gîndiau numai la cruțarea averii lor, o lume de orașe care muria fără distracția din fiecare zi. De atunci, cu capul pe perna unui mare succes atît de ușor cîștigat, lucrurile se mai înrăiseră încă, din nenorocire, fără ca guvernanții s'o fi băgat de samă, ei cari adesea erau din aceiași categorie și cu asămănare în apucături. Nu s'a căutat un continuu contact cu acești oameni a căror creștere întreagă trebuia refăcută potrivit cu necesitățile unei astfel de sfortări. Presa, din partea ei, era incapabilă să dea altceva decît secul comunicat al statului-major, în care de la un timp lumea se învăță să nu mai creadă, căutînd cu îngrijorare ce poate fi dedesupt. Dacă n'aș fi propus lui Brătianu, care mă chemase de la țară ca să mă întrebe, ca pe orice vulgar profitor, ce doresc, publicarea la București a „Neamului Românesc”, care

vegeta la Văleni, n'ar fi fost o singură foaie care, fără nicio rezervă, să vorbească în adevăr sufletelor și de cele bune și de cele rele, infiltrînd, forțînd **credința** în victoria neapărată, oricît de tîrziu, cu oricît de multe jertfe. Se plănuiise o gazetă a statului-major, care va apărea în rele condiții ca un simplu prilej pentru ambușaci de a realiza micul lor cîștig. Laturea aceasta spirituală era așa de complet ignorată, încît într'unul din ceasurile grele la care nu se așteptau decît foarte puțini a trebuit să redactez eu o înștiințare menită să menție un rest de încredere. Președintele Consiliului, sprijinit admirabil în momentele negre de soția sa, capabilă de a vedea lucrurile de sus, era foarte puțin accesibil și, îndată ce primejdia, care nu putea zăbovi, a venit, pe mulți dintre miniștri trebuia să-i cauți noaptea prin adăposturi socotite sigure, afară din oraș: odată, cu multă trudă, n'am găsit decît pe unul singur, ca să-i anunț una din cele mai zguduitoare nenorociri. Nu era, în particular, vina nimănui, ci foarte vechi păcate ajunseseră acum la o scadență plătită de alții, sutele de mii, milioanele, cu mult sînge nevino-vat și arzătoare lacrimi de foc.

Se va vedea în curînd că nici cele mai elementare măsuri de asigurare nu fuseseră luate. Turtucaia, care se socotia după cîți bani se îngropaseră în fortificațiile ei de caracter modern, o *adevărată* cetate, zăcea de mult timp neisprăvită înaintea dușmanului, care, și printr'o populație neprielnică nouă, îi știa toate neajunsurile, și nimic nu se făcuse pentru neapărata ei legătură, peste Dunăre, așa de largă aici, cu malul românesc. Flotila fluvială, mai puțin rău condusă, asigură amiralul Negreanu, de cum s'a pretins, era de tot inferioară față de cea austro-ungară, și nu putem uita ce spunea Maiorescu că la 1913, după hotărîrea de a mobiliza contra Bulgariei, telegrafiasse la Constantinopol ca să cumpărăm două vase de transport. Aviația —și ne puteam aștepta ca de pe malul bulgar, așa de a-

propiat de București, să vie zilnic escadrile germane de bombardament—era, chiar după sosirea unor ofițeri francesi de niciun folos, aproape neexistentă. Artileria noastră data din vechi timpuri și era alcătuită din guri de caracterul cel mai deosebit: cînd îi vorbisem cu un an în urmă lui Maiorescu despre superioritatea în această privință a Bulgarilor, el a recunoscut-o, fără să se fi căutat o îndreptare, iar cînd obiectam că sînt generali absolut inutilisabili, îmi răspundea că, de vor fi nedestoinici, se vor înlocui, ceea ce m'a făcut să adaug că, și înlocuindu-i, răul ce s'a produs tot nu se mai poate drege. Pentru a se avea totuși o aparență de asigurare la Dunăre, dincolo de care Radoslavov știa să poarte cu minciuni pe prea-încrezătorul nostru ministru Derussi, fost consul la Budapesta, se mutau tunuri de la Nămolosa, așezate cîndva acolo contra Rușilor. Se degarnisau de altele fortificațiile Bucureștilor, aparținînd epocii generalului Brialmont și care vor servi pe urmă numai pentru a procura inamicului lauda ieftenă că a luat o cetate întărită.

Nici diplomația, servită de boieri tineri și bătrîni, cari țineau mai mult să trăiască în străinătate decît să lucreze în adevăr la ce nu-i ajutau adesea nici mijloacele, nu părea că pusese la cale tot ce era necesar. Rușii refuseră să dea trupe suficiente în Dobrogea pentru a rezista Bulgarilor, asupra cărora liberatorii de la 1877 se presupunea că mai au un fel de misterioasă și nebiruită influență — ministrul de Afaceri Străine al Rusiei asigurase că „Dobrogea e bine garantată contra unui atac din partea Bulgariei. Și el adăugia: „Expediarea trupelor noastre în Dobrogea ar putea slăbi puterea presiunii noastre asupra Austrieilor”, așa că „ar ajunge două divizii”¹ și consimțiserăm să ni se tri-

¹ *Revista Istorică*, 1932, *loc. cit.* Iată însuși textul: „L'expédition de nos troupes en Dobroudja pourrait affaiblir la force de notre pression sur les Autrichiens. En cas de nécessité, sans doute, il faudrait y envoyer deux divisions“.

meată cîteva mii de oameni, rău conduși, cari, fără ajutorul devotat al regimentelor sîrbești gata oricînd să meargă la moarte n'ar fi făcut nici simulacrul de împotrivire al lui Zaiancicovschi, un comandant care și-a tratat de „lași” soldații într'un ordin de zi.

Germania nu era în stare de războiu cu Italia, rămîind așa până la capăt. Crezuserăm că ne vom bucura de aceiași favoare, și primul ministru a părut contrariat cînd în casa sa i-am tradus telegrama, atunci sosită, în care ni se declara războiul. Iar, în ce privește Bulgaria, primele atacuri la Turc-Smil contra unor trupe ale generalului Sebastian Teodorescu, — alt general de acolo se găsea în acel moment la un club de societate în București — au părut că-l miră, date fiind speranțele puse în neacțiunea unor vecini cari-și manifestaseră doar ura, dorința de revanșă la orice prilej, și, cînd s'a anunțat că trupele noastre, mai numeroase — „ei au cîteva regimente, iar noi o divizie întregă” — au răspins lovitura, socotită ca o simplă demonstrație pentru a plăcea Austro-Germanilor, aceasta s'a socotit îndestulător.

Succesele din Ardeal, răpezi, generale, în legătură cu nume de localități cunoscute și iubite nouă și ajutate, în de obște, de o populație românească, doritoare de atîta vreme să vadă „dorobanțul” pe pămîntul robiei lor de două ori milenare, contribuiau să întreție cea mai înșelătoare încredere că greul a fost biruit, că trupele noastre vor putea ocupa linia transversală, care li-ar permite, dacă nu se poate marșul asupra Budapestei, cel puțin să reziste la Murăș, ca pe malul unei noi Marne, contra oricărei sforțări de a le scoate. Nu-și dădeau sama oneștii ilusioniști că biruința fără o adevărată luptă era cîștigată asupra unor trupe ungurești de ultima calitate, întărite cu tot felul de finanți și de milițieni, de polițiști, și că nici într'un chip Germania, chiar dacă ar fi să-și slăbească asalturile la Verdun, nu

doar că i se va încredința „un grup militar pentru apărarea Bucureștilor”.

În această situație pe cîmpul de luptă, ca o lovitură de trăsnet căzu pierderea, în condiții și tragice și umilitoare, a Turtucaiei. Neisprăvită cum era și supt comanda unui ofițer, același general Teodorescu, care era predispus să piardă la cea d'întăiu neizbîndă orice putință de a urmări un plan, „cetatea”, dacă trebuie să i se spuie astfel, avea să reziste unei excelente trupe bulgărești pe care o anima o nebună furie de răsbunare, capabilă să facă minuni, și care, servită de Germani, încă de luni de zile, cu tot ce poate fi mai perfecționat ca tehnică și condusă chiar de ofițeri superiori ai armatei împărătești, nu s'ar fi oprit, chiar cu prețul unui oribil măcel, înaintea niciunei piedeci. Știri despre bunul succes de cavalerie cîștigat în Dobrogea-de-jos împotriva trupelor noastre, atît de slab ajutate de cele rusești, nu puteau decît să adauge la încrederea lor în victorie. Strategia unui Mackensen, adevăratul comandant pe frontul bulgăresc, se opunea aceleia a generalului Teodorescu¹.

Cele spuse cu atîta patriotică durere, pe basa rapoartelor militare ce i-au fost puse la dispoziție, de d. Kirițescu, cu privire la desperata apărare de trei zile întregi, cu multe pierderi și pentru dușman (4-6 Septembrie), sînt foarte adevărate, și ofițeri de carieră au preferat să moară luptînd ori să se sinucidă decît să cadă în minile unui dușman setos de sînge și brutal, ajutat de o întreagă populație trădătoare. „Centrele” de apărare, forturile n'au fost luate fără cea mai înviersunată rezistență. Dar mijloacele garnisonei, izolată, părăsită în voia sorții, erau prea de tot insuficiente, și cu greu baioneta, rămasă singură, poate face altceva

¹ V. darea de samă din a mea *Rev. Ist.*, a cărții de îndreptățire a generalului Averescu (an. 1929, p. 178).

decît să apere onoarea unei armate învinse. Generalul Teodorescu adause la insuficiența temperamentului său părăsirea trupelor care-i fuseseră încredințate. O mare parte dintre apărătorii **sinistrului** cuib de pescari, care păstrează parcă și până astăzi ceva din groaza acestei zile fatale, fură măcelăriți, sau se pierdură în apele sîngerate ale Dunării.

Apoi, cu alte conduceri de aceeași calitate, ca a generalului Petala, și el un impresionabil, bun pentru birocrăția militară, s'a pierdut pe rînd Silistra, a cărei garnisonă fu silită la o răpede și desastroasă retragere, și tot teritoriul până la linia din vechea Dobroge, zugrumată între Dunăre și Mare, unde se putea organiza, cu soldați și ofițeri ca aceia pe cari și-i formase, și cărora știa să li vorbească, colonelul Rasoviceanu, o linie de apărare pentru a cărei cucerire dușmanii trebuiră să cheltuiască multe din forțele lor: numele luptelor de acolo, menite să întîrzieze o retragere și mai adîncă, s'au înscris între cele mai glorioase ale armelor românești: Arabagi, Cocargea, Amzacea (15-19 Septembrie).

Până în acest moment, cu incidente une ori tragice, cu altele care învederau aceeași rasă plină de avînt și gata de sacrificiu cu o eleganță pe care singele latin n'o împărtășește pe deplin cu altul, nu fusese altceva decît marșuri de ocupație aproape nestingherite într'o atmosferă senină, și atît de înșelătoare, de serbători naționale. Afară de ideia întăiu, a foarte puțini numai: mersul spre Budapesta, nu era decît dorința de a se întări pe o linie ardeleană și de a aștepta acolo desfășurarea evenimentelor, care s'ar mîntui cu o pace oarecum apropiată. Mai mult nu găsisese strategia „napoleonului” nostru, d. Iliescu.

E adevărat că tot acest uriaș și teribil războiu a fost extraordinar de sărac în concepții, în Apus, luptătorii, fără a risca după Marna nicio acțiune îndrăzneată, mulțămindu-se a se ucide timp de patru ani pe loc fără a

socoti numărul victimelor, crescînd înspăimîntător pe fiecare zi, iar, în Răsărit, Austro-Germanii și Rușii întrecîndu-se în mîncarea de kilometri pentru a se opri, iarăși, nu la rezultatul unei mari ciocniri decisive pentru soarta armatelor înseși, ci numai la luarea în stăpînire a unei provincii cu nume sau utile. Flota engleză s'a încercat numai odată pentru o „victorie” pe care o puteau reclama, cu aceleași pierderi și aceleași distrugerii, și Germanii, iar frumoasa flotă franceză, ca și flota rusească, atît de importantă și ea, ieșiră, după atîția ani de războiu, neatinse. A „roade” pe adversar prin sacrificiile lui zilnice, *grignotter* al lui Joffre, ajunsese cea mai înaltă expresie a noii arte a războiului.

Nu ni se putea cere numai decît nouă să inovăm, și nici n'am avut acest gînd, războiul fiind considerat de Brătianu ca un simplu auxiliar, la un moment prielnic, al diplomației, decisivă. Am avut, săptămîni de zile întregi, o singură inițiativă, a trecerii hotarelor, dincolo de care era ce ni va da soarta, pe care o presupuneau toldeauna prielnică, și cum ne înșelam! Nici aliații noștri, cari nu ne putuseră înarma cum trebuie, și pentru alt motiv decît al închiderii Strîmtorilor: acela al neîncrederii față de o politică prea obișnuită a pipăi în mai mult decît o direcție, nu se iscusiseră a ni da sugestii strategice.

Ei ar fi dorit să lăsăm pentru mai tîrziu grija Ardealului — de Bucovina nu vorbea nimeni, ea fiind socotită un adaus, care, oricum, vine de la sine — pentru ca să ne aruncăm asupra Bulgarilor, cari, în momentul intrării noastre în acțiune, dovedindu-se capabili de a lupta pe două fronturi, țineau piept la Sud, în Macedonia-de-jos, acelei rămășițe de ofensivă a Aliaților care stătea supt ordinele unui general politician și cu gînduri de pacificare, Sarrail. Colaborarea cu aceasta ni se și făgăduise, în acel sens că el, gîndindu-se

și la vre-o ofensivă, ar fi reținut trupe bulgărești pe care dovedise că n'are cu ce le bate, pe cînd noi, îndărătnici în ideia războiului peste munți, am fi urmat drumul care nu ni se recomandase. De fapt mult mai tîrziu numai, cînd la Dunăre totul era pierdut, o mișcare de prelungire a teritoriului ocupat, dar fără o adevărată bătălie, s'a produs în acest sector al războiului.

Refusul nostru era de sigur îndreptățit. Întăiu, și mai ales la aceasta se gîndia oricine, pentru că elementul sufletesc de care, oricum, țineau samă și conducătorii, cerea satisfacerea secularei dorinți de liberare a fraților, de întregire națională. Un nou războiu cu Bulgaria n'ar fi încălzit inimile, primul chiar avîndu-și popularitatea, nu din cauza unor sentimente de ură față de vecinul de la Miazăzi, ci pentru că dincolo de succesul lui se vedea războiul firesc, neapărat, care era datoria generațiilor. Acțiunea noastră în sensul arătat de Aliați ar fi atras o și mai mare urgie asupra Romînilor din Ungaria fără să li fi putut fi întru nimic folositori. Dar, pe lîngă aceasta, din punctul de vedere pur militar, realist, fără nicio considerație la starea de spirit, dacă, la începutul ofensivei noastre balcanice, Austro-Ungaria nu s'ar fi putut hotărî la invadarea teritoriului nostru, la un marș asupra Bucureștilor, care izbutind ar fi desorganizat și demoralizat cu desăvîrșire, se poate crede oare că Germania n'ar fi făcut din capul locului ceia ce era să se deslănțuiască asupra noastră, rupînd cît mai multe trupe de pe frontul apusean, unde o mare ofensivă contra ei era, și va fi pentru mult timp, o imposibilitate, ca să scape pe atît de prețiosul aliat de la Sud, de a cărui rezistență atîrna însăși soarta Strîmtorilor?

În această situație, cu Dobrogea atacată, cu trupele noastre date înapoi, până la linia de apărare a Constanței, căci numai de atîta putea fi vorba acum, cu

toate dovezile de eroism în rezistență, un singur om, lăsat la o parte până atunci din invidia generalilor și din vechi resentimente ale oamenilor politici, a avut ideea care lipsia cu desăvîrșire celorlalți și a riscat întreaga sa reputație militară, așa de mare, gata să-și atragă orice critică în cas de neizbîndă, pentru a înerca s'o realizeze: generalul Averescu. În acel moment, Brătianu, în fața loviturii primite la Turtucaia, cu grelele ei consecinți, văzîndu-și înșelate așteptările războiului ușor, căzuse într'o stare de apatie din care cu greu îl puteau scoate cei mai de aproape ai lui; se gîndia acum și la încheierea păcii, pe care regreta că o crede imposibilă— „pacea, dar putem noi să sperăm pacea”? era sensul cuvintelor pe care mi le adresa. Propunerea se făcu deci regelui, care, poate ca să nu încurce comanda și să nu facă din războiul național unul personal, greu de răspunderi pentru dinastie, se ținea la o parte de operații, și ea fu primită.

Era vorba de a se lua pe la spate armata bulgărească biruitoare la Turtucaia și la Bazargic, care, îmbătată de succes, dădea furioase lovituri de taur pe frontul strîmt al apărării românești, și printr'o puternică amenințare s'o recheme îndărăt, permițînd astfel continuarea operațiilor pe frontul principal, care trebuia să rămîie al Ardealului. Cu cea mai mare discreție, generalul Averescu izbuti să strîngă șapte divisii luate de acolo din Ardeal, smulse acțiunii din acea parte și căută să le treacă pe la Oltenița, ca să întrebuițeze banda de teren dintre Turtucaia pierdută și Rusciuc, în vederea noii ofensive. Podul putu fi făcut la Flămînda, și el resistă unui atac de aeroplan, apoi încercării de a-l rupe din partea flotilei austriece, de mult cu dibăcie ascunse, pentru a putea interveni și la o ocașie neprevăzută că aceasta. Soldații noștri trecură în Bulgaria și, neîntîlnind decît o rezistență improvizată, fără importanță,

se pregăteau să taie Bulgarilor comunicațiile cu armata din Dobrogea.

Dar propriile comunicații ale acestei armate deveniră peste măsură de grele de pe urma aprigelor, continuilor ploi de toamnă, într-o regiune expusă inundațiilor. Ceia ce a hotărît însă asupra părăsirii ideii strategice, a cărei valoare au recunoscut-o și adversarii germani, a fost lipsa aproape fățișă de bunăvoință a cartierului general față de o întreprindere care putea pune în umbră pe militarii de cabinet. În broșura sa luminoasă¹, generalul Averescu a lăsat-o să se înțeleagă, și orice judecător imparțial va trebui să-i recunoască dreptatea². Ce i s'a dat a fost mai mult smuls decît oferit cu un simț de camaraderie frățească. Orice piedecă trebuia să fie un motiv de părăsire a proiectului. Se renunță deci la dînsul încă de la primele dificultăți, atunci cînd comandantul era încredințat că, în toată siguranța, se poate merge mai departe, și la dînsul recea cumpăneală poate fi socotită că biruia punctul de onoare personal.

Se putea invoca — de și nu știu dacă aceasta s'a făcut în toată forma — situația, nu numai dificilă, apoi amenințătoare, dar, de la o vreme, din cauza totalei incapacități și de inițiativă și de energie a împotrivirii la comandanții armatelor de la Brașov și de lîngă Sibiiu, catastrofală a frontului ardelean, care pipăia încă spre o țintă pentru care se cerea altă răpezițiune decît aceea a primblării naționale printre Romîni liberati. Conducerea aproape nulă a generalilor Crăiniceanu și Popovici era, de altfel, încurcată încă prin anume interven-

¹ Citată mai sus.

² Cf. criticile de mai tîrziu (în „Neamul Românesc“ din 1928), ale generalului Prezan, care, în acel moment, la Iași, n'avea, cred, toate mijloacele de informație și era, ca și, de altfel, generalul Averescu însuși, influențat de pasiuni care ni-au făcut atîta rău.

ții intempestive de la București, secretarul Ministeriului de Războiu fiind generalul Burghele, un amator de pace declarat: „dacă aveți patriotism”, îmi spunea mie, „de ce nu încheiați pacea”? și, cînd am comunicat lui Ioan Brătianu această monstruoasă dispoziție a cui presida de fapt războiul, căci ministrul era un civil, Vintilă Brătianu, mi s’a răspuns: „Ai d-ta unul mai bun?”. Secretarul general, venit în acest Ardeal care trebuia să fie, îndată, părăsit răsbunării unui furios dușman, avea tot felul de bănuieli, în ce privește însăși loialitatea elementului românesc, și povestia la Ministeriu, cu o față înspăimîntată, ce teribile sînt efectele ghiulelor armatei germane, care alergia în ajutor.

Generalul Falkenhayn, personalitate de mare vază, se îndreptă, cu trupe excelente, din care știu să tragă tot folosul, spre armata românească de la Sibiiu, lăsată, aproape de capul ei, să întindă tîrcoale în jurul unui oraș fără apărare, nepregătind, într’un Ținut muntos și păduros, așa de plin de piedeci, nimic pentru cazul vre unei surprize, ca și cum comunicațiile Ardealului cu nesfîrșitul izvor de oaste care era Germania ar fi fost tăiate printr’un cataclism cosmic. În cîteva zile, în țară străină, complet necunoscută, comandantul revanșei de la Nord a Centralilor izbuti să afle mai mult despre căile de pătrundere decît, în țara locuită de Romîni, ai noștri cari de atîta vreme aveau ochii asupra ei și cari-i străbătuseră de săptămîni drumurile și cărările. E adevărat că n’a reușit să taie cu totul șoseaua de comunicație a Turnului Roșu, cea ce ar fi îndemnat pe cei închiși astfel la o capitulare, dar pricepuții luptelor de munte cari erau alpinii bavareși, înzestrați, firește, cu mijloace tehnice pe care ai noștri nu numai că nu le aveau, dar nu le întîlniseră niciodată, au cîștigat răpede o superioritate față de o forță militară de fapt necondusă, care se desfăcu foarte răpede în grupe, capabile de a face mult rău

dușmanului și de a se strecura dibaciu în țara veche, dar nu și de a păstra poziții, atât de ușoare de apărat, pe însuși pământul ardelenesc, Resistențe ca ale colonelului Cantacuzino, de o îndrăzneală moștenită de la strămoșii săi ostași, ori a dîrzului Ardelean Moșoiu, cumplit la înfățișare și la atitudine și față de propriii săi soldați, nu puteau face decît să salveze în oarecare măsură onoarea unei armate care de la o vreme căzuse în psihosa firească la cine fără șef luptă cu o primejdie de pretutindeni al cărui sens nu-l poate desluși (28-9 Septembre).

Ordinul de retragere se dădu spre Turnul Roșu, adecă spre însăși capcana unde Germanii de pe înălțimi așteptau pe fugari, în loc să se caute cu trupele care s'ar fi înviorat la un singur adevărat gest de comandă drumul peste Făgăraș, către armata din Brașov a generalului Crăiniceanu, care și încercase o înaintare spre Vest. Aici, la pasul Oltului, așteptau de ceia parte, în Ciineni, doar cîteva regimente strînse în toată graba, cu bun cu rău, pe cînd dincolo, în Țara Birsei, era o armată încă intactă. În loc să se sprijine pe existența ei și să caute cu orice preț contactul cu dînsa, care va sosi după ce totul era sfîrșit, i se transmise acesteia vestea unei catastrofe iremediabile, care făcu să se piardă și aici orice realitate a conducerii supreme. După lupte onorabile ale regimentelor răzlețe, ca la Porumbac, în țara Oltului făgărășeană, la Bărcuț, la Șinca, la Perșani, tot acolo, unde avangarda de cavalerie a lui Falkenhayn pătrunseseră acum, și în curînd pe străzile Brașovului, în șesul de supt munte, mitralierele germane, cărora nu li puteam opune nimic și al căror sunet singur ajunse a fi o prevestire sigură de moarte pentru ai noștri, infanteria românească, apărînd pământul pas de pas, înainte de a se retrage spre pasul păduros al Timișului, se va istovi în lupte glorioase, dar zădarnice, la 7-8 Octombrie. O amenințare din spre

Sighișoara, din partea unui comandant care vedea larg câmpul de operație, grăbi retragerea.

Ardealul era acum deplin evacuat, afară de partea din Secuime pe care o ținea generalul Prezan, insensibil la veștile de înfrângere venite de la celelalte două armate, spre bucuria Sașilor de același sînge cu Germanii veniți în ajutor și spre asigurarea populației ungurești, mai ales din orașe, care, cu o lună înainte, în panica unei fugi neîndreptățite ca în fața unei bande de călăi, vindea o trăsură, cu cai cu tot, pentru o țigară. Se vor găsi chiar printre Romîni de aceia, ca tînărul teolog din Sibiu, pe urmă deputat al României întregite și acum membru al diplomației românești, cari vor proslăvi cu discursuri de bună venire pe aceia cari păreau că au tras definitiv un zăvor roșit de sînge înaintea oricărei posibilități de realizare a idealului nostru național.

Generalul Averescu, chemat în Carpați, îi reveni o mare greutate, dar și onoarea deosebită de a reface trupele încolțite, crîmposite și în mare parte demoralizate, armata care trebuia să apere o lună și jumătate vechea graniță carpatică.

În urma retragerii lui de la Dunăre, se pronunța, și pentru a face asemenea tentative de acum înainte imposibile, una din acele ofensive, îndelung pregătite și întrebuintînd, cu cea mai mare cruțare a trupelor, învrîstare cu Turci și ceva Germani (o divizie), toată superioritatea armamentului, care erau specialitatea feldmareșalului Mackensen; el luase însuși comanda, știind bine că victoriile nu pot răsări decît dintr'o cugetare unică, sigură de sine. Impotrivirea generalului Scărișoreanu, unul dintre puținii șefi cari n'au șovăit o clipă înaintea perspectivei evidente a înfrîngerii finale, adause și aici eroism la sfîrșitul firesc al unei campanii definitiv pierdute; ajutorul rusesc era aproape insignifi-

cant și, pentru apărarea Constanței, flota imperială n'a tras o singură lovitură de tun. Resultatul încordării zădarnice de la Topraisar n'a putut fi decît luarea în stăpînire de dușman a marelui port, cu tot ce putea să adauge la aprovizionarea și înzestrarea armatei cu ceritoare a Dobrogii (20 Octombrie). Dar aceasta însemna, cu evacuarea de Romîni a provinciei, intrarea răzbuătoare a Bulgarilor. până la Tulcea.

În acel moment, ascunzînd zguduitorul veste într'un comunicat meșteșugit, generalul Burghele făcea apelul către iscălire cu orice preț a unei păci, pe care președintele Consiliului o credea imposibilă din cauza singurii a situației noastre desperate. Cu urechile mele — și n'o voi uita cît voi trăi — am auzit aceste două răspunsuri ale capitulării morale a clasei noastre diriguitoare, în armată și în politică. Teranului răbduriu și intelectualului rămas sănătos într'o astfel de atmosferă, pregătită de luptele de partid, li rămînea, supt încrederea fanatică în Dumnezeu a regelui, pe atît de hotărît pe cît de modest, susținerea, în care au izbutit, a restului războiului. Ar fi o mare nedreptate dacă nu s'ar adăugi tăria de suflet, mîndrul sentiment de onoare, nesfîrșitele resurse de mare rasă ale Reginei Maria. Indată după sentința secretarului de la Războiu am găsit-o în rîndul de sus al vechiului Palat Regal, unde, în fruntea unor femei care-și amintiau de datoria impusă de numele istorice ce poartă, îngrijia de răniți și, cu siguranța care i se cunoaște în tăioasa privire albastră, ea îmi vorbea de aprecierile represintanților militari ai aliaților apuseni, că totul nu este pierdut și, liniștită, își continuă opera de milă omenească, și de patriotică muncă.

Apărarea munților se făcu în condiții care ar fi descurajat orice armată. În ploaie, apoi în zăpada căzută înainte de vreme, soldații cari, din cauza puținului lor număr, nu se puteau schimba în tranșee și adă-

posturi, așa încît trebuia — cas unic în istoria marelui războiu — să steie acolo cu săptămînile, dădură încă o dovadă de cît poate să îndure acest neam al tuturor suferinților. La Sălătruc, apoi, de-asupra Cîmpulungului, la dealul Mățiașului, la Predealul distrus de obuse, la Tabla Buții dincolo de valea Teleajenului, silințele celor mai bune trupe germane, servite de o artilerie excepțională, nu aduseră dintr'o lună în alta, până în Novembre, nicio înaintare cu adevărată valoare strategică. În comunicatul german, neizbînda, care trebuia mărturisită față de nerăbdarea de acasă, unde se credea că deplinul succes al campaniei contra României ar putea da condițiile psihologice pentru încheierea unei păci albe fără anexiuni, era mascată supt formula: „Romîinii își apără cu îndărătnicie pămîntul”. În Moldova, pe unde, la pasul Oituzului, se încerca, de Austrieci, rămași statornic inferiori, ruperea în două a frontului românesc, se revela un fericit temperament de comandant care, necrezînd nimic imposibil, în optimismul său sănătos, era capabil să smulgă din suflete puteri nebănuite: generalul Eremia Grigorescu; aici boierimea noastră, care nu-și uitase toate tradițiile, a dat, călare, în lupta de la Roibăneasa, o reeditare glorioasă, dar fără urmări, a șarjei din 1870 a chiurasierilor francesi de la Reichshoffen.

Această rezistență de fier, obiect de uimire pentru judecătorii acțiunilor războiului, era cu atît mai meritorie, cu cît nu odată comanda, ca a generalului Petala la Olt, nu era la înălțimea sublimului eroism al soldaților și cu cît din București se făcea prea puțin pentru ajutarea și susținerea lor. Acolo, încă din Septembrie, clasa dominantă, care și începea să se care, supt ochii populației îngrijorate, care vedea zilnic plecînd furgoanele și bănuia ce i se pregătește, spre adăpostul presupus sigur, al Moldovei, perise ultima rază a încrederii așa de puternice la început. Ziarele doar, supt

influența unei censuri proaste, nepricepută în a susține spiritul public, tirau o ieftenă încântare de comandă: sînt mîndru că n'am lăsat ca vre-odată foaia mea să fie învăluită de acești aburi adormitori ai unei lașități cu drapelul tricolor de-asupra. Miniștrii, speriați, lăsausă li se smulgă cele mai triste vești, dincolo de care nu se mai zăria nimic. Puternicul om politic care voise și pregătise, așa cum am constatat-o, războiul, era acum total invisibil, și din propriul lui partid se ridicau glasuri care făceau dintr'însul marele vinovat care, calculînd greșit, adusesse peirea armatei și prăpădul țerii. Ochii Bucureștenilor, și ai altora, din provincie, încercați nu odată de avioanele dușmane, nemiloase față de civili și aruncînd bombe până și în parcul palatului de la Cotroceni, unde regina plîngea asupra patului de agonie al copilului ei Mircea, începeau să se întoarcă spre speratul protector în ceasul unei ocupații din ce în ce mai probabile, Marghiloman. Omul celei mai desăvîrșite creșteri franțuzești în sensul boieresc se vedea acum, nu numai șeful netăgăduit al conservatorilor, contra lui Take Ionescu, — căci, distrus de înfrîngere, Filipescu închisese ochii și puțini îl duseseră la mormînt supt amenințarea bombelor din aier — ci, poate, dictator, din voia Cenrtalilor, al țerii întregi.

Miserabilă stare de spirit, osîndă care nu se va șterge, a unei întregi clase răzgîiate, în momentul cînd orice popor, în toate categoriile sale, vădește ce are mai adînc în rezervele sale naționale! Clopotele care sunau la fiecare apariție la orizont a aripilor negre aducătoare de moarte păreau că plîng de sfîrșitul unei întregi societăți prea sus săltată de vînturi prielnice, și atîta mișelie era totuși încunjurată de statornicia de echilibru a celor mici, eroi din instinct, pe cari nimic nu-i putea doborî: lucrătorii tipografi îmi făceau ziarul în zgomotul asurzitor al exploșiilor, copiii îmi duceau șuierînd corecturile la Academia Romîină, unde fete de douăzeci de ani, stu-

dente, lucrau netulburate la mesuța lor atunci cînd trupurile omenestii sfîrtecate zburau în aier. Și din respect față de adevăr și ca învățătură pentru alte încercări care pot veni aceste lucruri trebuie spuse, întreg și crud, poate mai crud și decît aici.

În acest marasm al celor din dosul frontului, în această primejdie de pretutindeni a celor de pe linia de luptă nu se mai putea încerca nimic ca ofensivă răsunătoare, ca inițiativă și inovație. Odată, cînd teritoriile erau sărace, și locuitorii lor indiferenți, se putea părăsi oricît pămînt pentru a încerca o lovitură care avea perspective să reușească. Acuma un sentiment de nesfîrșită durere prindea pe fiecare la orice kilometru pătrat, de oriunde, pe care-l ocupa dușmanul, robind o parte din populația lui. Misiunea armatei românești era, măcar pe multă vreme, până la o neașteptată schimbare a împrejurărilor, hotărîtă, pecetluită, în umbra acelor munți din nou și cu îmbielșugare sîngerăți.

Nu tot așa un dușman care, mai ales la Nord, se putea neconținut înprospăta cu trupe din Vest, deprinse de mult a se lupta și a birui, și care avea cu atît mai multă încredere față de un adversar pe care-l știa așa de slab pregătit, ca mijloace tehnice mai ales. Și năvălitorilor Ardealului li trebuia, în vederea situației generale, o isprăvire iute a luptei pe acest front care prea multă vreme răpise unități absolut necesare ca să aducă decisiva pe frontul frances.

De aici ofensiva, cu cele mai bune trupe bavarese, pe linia Jiiului, unde, cu toată menținerea micii armate de la Orșova, ruptă de ansamblul luptelor, divisia invisibilă a colonelului Tăutu, care va putea fi silită a capitula, într'un tîrziu, numai de foame, o apărare efectivă a graniței aproape nu exista. O întâie încercare pe valea riului până în capitala Gorjului întilni rezistența, nu fără succes, a unor soldați strînși în grabă ori veniți din în-

împlare, la cari se adăugi neînfricoșatul avînt zgomotos al unei viteze populații, care nu-și dădea samă de toată întregimea primejdiei. Firea românească însă crede prea mult în dăinuirea izbîndei: la București se vorbea de nimicirea unei întregi divisi, pe cînd pentru Falkenhayn necesitatea, posibilitatea deplină a unei mari acțiuni de învăluire generală, sfîrșind totul, tocmai prin această deschizătură de munte, era de toată evidența.

Fără să se fi bănuit nimic de o informație militară așa de slabă ca a noastră, o adevărată armată de străbatere, cu șapte divisi, din care două de cea mai bună cavalerie, se strîngea la Petroșani, pentru lovitura cea **mare din** pragul iernii. Deschizînd drumul cu o formidabilă artilerie, căreia nu i se putea opune nimic, din nou pe la Bunbești se începea coborîrea spre Tîrgul-Jiului, care fu ocupat la 15 Novembre, servind ca punct de plecare pentru luarea în stăpînire a întregului șes oltean și muntean, complect lipsit de apărare, și tăind și legăturile divisiilor lipite de stîncă muntelui, pe cînd pe la Zimnicea, unde orice apărare era ilusorie, trecea Mackensen cu armata dobrogeană.

Numai simțului de ordine, puterii de a impune disciplina a generalului Averescu, căruia de la sine îi revenise acum conducerea supremă, i se datorește că descinderea de pe înăîmi a micilor pachete de oaste nu s'a făcut în desordinea la capătul căreia e, firește, depunerea ărmelor, ci că din aceste pîraie răzlețe s'a putut face din nou o armată, capabilă, nu numai de retragerea rînduită către Moldova, dar și de a da o mare bătălie în cîmp deschis, — singura, de fapt, de la începutul războiului—, în care cu puțin ni-a scăpat biruința care ar fi salvat București.

Starea de spirit în cercurile de sus era din nenorocire aceeași. Știrea celei d'întăiu ocupări a Predealului, adusă de mine noaptea din gara Ploeștilor, care con-

statase că nu mai răspunde granița, pe cînd cete de soldați în desordine, de pribegi romîni din Ardeal, de care și cirezi de vite se coborau învălmășit în podgoria noastră, nu scosese din gura ministrului de Războiu, și el prins de acel marasm al paralisei generale, decît răspunsul: „da, se poate”. Cînd îl întrebam pe amăritul Vintilă Brătianu dacă putem face ceva la Dunăre, îmi arăta resemnat care e adevărata situație: el întrevedea apropiata luare a Bucureștilor și, întrebând: cînd s’ar putea întîmpla nenorocirea, el sfîrșia cu un „o să-i vezi”, sfătuindu-mă să rămîn, ori, „pentru că am scris ceva contra Nemților”, mă pot și duce.

În sfîrșit, pe lingă Rușii dispuși a-și mînca semințele pe marginea șoselei, dincolo de care ai noștri mîncău pămîntul, întăia dovadă de interes a Aliaților ni sîsi în persoana simpaticului, optimistului general frances Berthelot, a cărui înfățișare singură, reunind ce are mai sănătos și voios burghesia francesă, era în stare să ridice sufletul. Dintr’o singură aruncătură de ochi el recunoscuse „admirabila desorganizare” a noastră, trecînd prea ușor poate asupra dovezilor de restituire a organizației pe care le dăduse un Averescu. Adăugînd silințele sale la acelea ale celorlalți generali— generalul Averescu el însuși nefiind adus niciodată a colabora cu Francesii, cari cunoșteau tot ce, în trecut, legase de Germania pe fostul atașat militar la Berlin—, de care vorbește așa de frumos,—de generalul Prezan în primul rînd—, șeful de stat-major al lui Berthelot, generalul Pétin¹, s’a luat hotărîrea supremă, aproape desperată, de a încerca bătălia în cîmp deschis care va arăta dacă Muntenia mai poate fi salvată, sau dacă e cazul să se facă o concentrare pe acea linie a Siretiului, pe care de la început ne vroise recea și nu tocmai prietenoasa hotărîre a „Stavcăi”, statului-major general al lui Alexeiev.

¹ V. Memoriile lui apărute în 1931.

Întîlnirea oștirii lui Mackensen, care înaintafără grijă, cu forțele reconstituite ale generalului Presan, comandant suprem al bătăliei de apărare a Bucureștilor, fu favorabilă armelor noastre; cîțiva din cei mai buni generali rămași în viață, după căderea lui Praporgescu și Dragalina, erau supt ordinele lui: Scărișoreanu, bătrînul Lambru. Rămînea acum a doua lovitură: contra lui Falkenhayn, care venia pe drumul celalt, dar planurile luptei căzuseră în ajun, din vina a doi ofițeri cari nu știură face să dispară hîrțile lor, și ele dădură generalului german putința să-și schimbe orînduirea luptei. Astfel ceia ce trebuia să fie, acolo, pe lunca Argeșului și a Neajlovului, nu departe de unde Mihai Viteazul biruise pe Sinan, un triumf al celei mai chibzuite strategii n'a fost decît prilejul unui nou măcel adaus la martirologiul nostru. Părăsită de guvern, care urma pe rege și familia regală, Capitala României, lăsată în sama grosolanului general Mustafă, cu toți speriații ei, cu toată colonia străină, care, împreună cu o parte din Evrei, își și pregătia buchetele de întîmpinare a „mîntuitorilor”, stătea, fără apărare, înaintea învingătorilor, pe cînd morții eroici, cu miile, încremeniau supt dealul de la Comana, unde odihnia fiul nenorocit al lui Vodă-Mihai.

5. SUFERINȚILE DIN MOLDOVA.

Iașul rămânea atunci mai mult ca o capitală de gubernie rusească decît ca al doilea în însemnătate istorică și intelectuală din orașele României în luptă pentru dreptul și viitorul ei. Dacă pe Strada Lăpușneanu defilau zilnic, împreună cu ofițerii în concediu și cu alții cari găseau mijlocul de a fi totdeauna în concediu, cei d'întăiu strămutați ai vieții politice refugiate, în fiecare zi se puteau vedea greoaiele cete cenușii, mișcate ca de bătaia vîntului, în ritmul unor încete cîntece de rătăcire în stepa asiatică, ale Rușilor, cari se priviau, în această Moldovă rezervată Țarului de tenebroasa diplomație a lui Stürmer, președintele de Consiliu rusesc, nu niște aliați, ci, cum ziceau ei înșii, niște „protec-tori”, aproape niște stăpîni. Orice contact cu societatea românească era evitat cu o îngrijire plină de despreț, nicio informație privitoare la neamul băstinaș nu interesa pe acești oaspeți orgolioși, conduși în mare parte de ofițeri cari, după căderea celor trecuți prin școli înalte, se ridicaseră prea adesea din rîndurile soldaților. Nu va trece mult, și de Sf. Nicolae, patronul Țarului, serviciul se va face la Mitropolie, înaintea unor credincioși cu mîntăli de oaste, și în limba slavonă, de clerici cari întovărășiau oștirile. O situație dureroasă pentru cea mai elementară mîndrie românească și care se va întări din ce în ce, devenind aproape nesuferită.

Peste cîteva zile de la desastru, cei d'întăiu din armata noastră cari-și putură face drum, răsleți, desorientați,

flămânzi și îmbrăcați ca pentru vară, începură să sosească. Ofițerii deslipiți de unitățile lor erau une ori așa de zguduiți încît la întăia lor întălnire lacrimile li veniau în ochi și un plîns nervos îi zguduia cînd încercau să găsească expresii pentru nespusa lor durere și jignire. Grupe de soldați călări apăreau, singurii salvați, fără voia lor, dintr'un regiment care se jertfise, și în ochii lor era sumbra hotărîre de răsbunare cu care muriseră camarazii lor, îngropați supt zăpezile mari care acoperiseră de curînd totul. Trenurile aduceau atîția răniți și bolnavi încît înaintea ultimelor transporturi se închideau ușile de fier ale spitalelor pline până și supt paturi de oameni cari muriau și înghețau pe jos neștiuți; adesea întregul transport se vădia a fi numai o adunătură de cadavre încremenite. Cîte un desertor palid în haina lui răscolită de vînt trecea supt paza soldatului care-și purta în neștiire picioarele slăbite. În curînd, luat de la Ruși, deprinși de acasă a rezista la contaminare, tifusul exantematic începu a secera între aceia cari aveau supt uniforma lor ca o făină de păduchi, agenți ai contagiunii. Și totuși din astfel de naufragiați, în cari trăia numai sufletul, capabil de orice învieri, al neamului, trebuia să se facă o armată de ultimă apărare, și cît mai iute!

Mila de om, simțul de solidaritate, dispoziția de a înfrunta primejdia de moarte pentru alții erau de tot rare. Fiecare-și căuta în casele răpede năpădite de oaspeți, unii grozav de pretențioși, până la obrăznicie, de huzurul lui, și goana după alimente deveni răpede înfrigurată, intendența furnisînd numai acelor cari se țineau strict de oficialitate. Afară de cîte o nobilă femeie care adese ori a închis ochii în mijlocul bolnavilor ei — altele vedeau în frecventarea spitalelor posibilitatea unui flirt puțin comun, mai ales cu ofițerii francesi—, mai nimeni nu se îmbulzia să aducă o mîngiere răniților, bolnavilor, agonisanților. Desprețuitoa-

re de pericol, regina, pe care nu odată încunjurimea ei ajungea s'o compromită, dădea un exemplu care era prea puțin imitat. Unul din miniștri, căruia-i amintiam exemplul tatălui său la 1877, care era unde se simția nevoia de un impuls, îmi răspundea că este la mijloc o deosebire de temperament. Muștrarea pe care o cuprindea prezența la spitale, cu vioara-i minunată subțioară, a marelui musicant George Enescu, nu se înțelegea, cum nici serviciile devotate pe care le aducea în aceleași lăcașuri de suferință marea artistă parisiană Mărioara Ventura, care în astfel de ceasuri grele își adusesese aminte care este patria sa.

De un îndemn spre acțiune, de o coordonare a silinților tuturor celor în stare a face ceva nu putea fi vorba. La o casă de pe strada Romană, unde eșuase președintele Consiliului, curtea era goală și luminile se stingeau răpede. Adresele miniștrilor celorlalți se găseau numai cu greu, și te gîndiai cu întristare ce ar fi fost dacă ar fi trăit pe acest timp un Mihail Kogălniceanu, veșnic izvor de încredere pentru oricine.

Numai la cartierul general din fericire veghia o voință fermă, a generalului Prezan, devenit șef al armatei din voința regelui, care se închidea în chinurile conștiinței sale, hotărît să meargă până la capăt, și răspunzînd la orice obiecții cu mistica siguranță că totuși țintele ce-și pusese înainte vor fi atinse. Era o reconfortare și priveștea zilnică a generalului Berthelot, ca pe vremea luptelor viteze fără bombardări aeriene și gazuri asfixiante, pe frumosul lui cal de războiu. Pentru a se cruța, măcar acuma, primejdia generalilor, cari nu pot conduce, se înlătură, une ori fără o selecție în de ajuns de atentă¹, un număr dintre aceia cari fuseseră denunțați ca nedestoinici. Iar generalul Socec, învinuit că și-a părăsit postul de comandă, de și ofițerul frances care-l întovărășia nu găsea că-și călcase datoria mutîndu-l, fu judecat în pripă, și, pentru a se da o

¹ Casul generalului Frunză.

jertfă opiniei publice, degradat în fața unei mulțimi însuflețite mai mult de un sentiment de înțelegătoare compătimire. Erau alții cari ar fi trebuit să cadă supt gloanțe, dacă scăpase colonelul juridic Stere, rămas în teritoriul ocupat — cu mandat oficial, pretindeau amicii săi, el și alții dintre guvernamentali—și care, desbrăcînd uniforma de care era nevrednic, paradă pe străzile Bucureștilor, patronați de Marghiloman, un concurent mai tare la favoarea stăpînilor, mișcîndu-și a poruncă nagaica.

În acest timp războiul continuă, cum se putu, din unitățile cu greu și neîndestulător refăcute, de-a lungul întregii frontiere muntoase, unde gerul cumplit impunea un armistițiu, dar nu pentru artilerie, ale cărui buhuituri se auziau, noaptea, până în mijlocul Iașului, precum și la Siretiu, unde și Rîmnicul Sărat, apoi Focșanii fuseseră ocupați supt ochii veșnic nesimțitori ai Rușilor, așa de numeroși. Dar privirile tuturor erau îndreptate asupra vestii pe care o va aduce mult așteptata primăvară, care veni tîrziu în topirea năprasnică a imenselor zăpezi neconținut îngrămădite și până în luna lui Mart 1917.

Un organ de publicitate care să ție sufletele drepte nu mai era. Ziarele mari, „Universul”, „Dimineța”, rămăseseră în Capitala pierdută, negociînd cu administrația impusă de ocupanți, dintre inconștienți și trădători, cari au crezut că pot să ocupe locuri ca acelea de primari (colonelul Verzea), de prefecți, de prefect de poliție (profesorul Țigara-Samurcaș, intim al Curții), ba de secretari-generalii și locțiitori de miniștri (învățătul și capabilul academician Antipa, fostul președinte al Ligii Culturale, Virgil Arion, fostul ministru Nenițescu și alții pe cari nici Dumnezeu să nu-i ierte). Pe un petecuț de hîrtie am început a scoate din nou „Neamul Românesc”, cu redactori, A. C. Cuzin, și devotatul Aurel Metroniu, menit să cadă și el victimă a bolii frontului,

până ce statul-major strînse laolaltă intelectualii, cu sau fără credință în războiu, cărora frontul nu li miroșia bine, și puse alături foaia „România”: regele Ferdinand stăruia însă ca întâiul ziar: cel sărac, scos cu devotament, în chiliuțe mai mult date de pomană, de singuri doi oameni, să meargă pretutindeni unde moralul ofițerilor și soldaților trebuie ridicat, primă și indispensabilă condiție pentru refacere.

A fost la București, înainte de evacuarea cui s'a îmbulzit mai mult, nu a cui trebuia să fie mai folositor, o întrebare de neînțeles cînd se gîndește cineva la ce au făcut, în asemenea împrejurări, Sîrbii: dacă Parlamentul trebuie luat sau ba. Pentru anume apucături de autocratism ministerial se păru, un moment, că ar fi bine să nu fie luat în refugiu, sau să se facă, pe ascuns, o selecție care ar înlătura pe cei incomozi. De mai multe ori am întrebat cînd și cum trebuie să plec, și n'am avut răspuns. Dacă nu m'ar fi dus noaptea la un tren de birorați grija prietenească a lui Gh. Munteanu-Murgoci, în casa căruia izbutisem a mă adăposti, n'aș scrie astăzi aceste rînduri, — dar cine știe dacă și pentru mine, așa cum trăiesc azi, n'ar fi fost mai bine!

Acest Parlament trebuia să lucreze, de și reformele erau acum zăbovite fără termin. Și, în vederea zilei redeschiderii lui, amînată, la București, atîta vreme, vechile intrigi începuseră a se țese. Conservatorii voiau, ori să între în Ministeriu alături de Ioan Brătianu, „autorul înfrîngerii”, ori să-i iea locul. Bine înțeles conservatorii războinici, căci nu numai Marghiloman rămăsese la București pentru a-și face o popularitate specială, vorbind Germanilor de cele două națiuni create de Dumnezeu pentru a se înțelege, ci și, bine înțeles, Carp și, poate cu părere de rău că n'a fost invitat să plece—memoriile lui inedite pot decide singure—Maiorescu. E drept însă că Maiorescu a refuzat relațiile cu șefii ocupației și Carp, la început, a declarat că, represintant

și el al unei nații învinse, n'are de gînd a-și face partid din nenorocirea țerii. La Iași erau, pe lîngă Disescu, care va pleca, la cel d'întăiu prilej, în Suedia—, și nimeni nu aștepta mult de la dînsul—, Take Ionescu, care-și biruise temperamentul rebel acțiunilor îndrăznețe, Mihail Cantacuzino, Dimitrie Greceanu, care-și făcuse, ca sub-ofițer de cavalerie, și datoria de ostaș, și alții mărunți. Ei însă cereau să între în alcătuirea pe care o pregătiseră și aveau intenția, dîrză, de a o impune regelui, foarte afectat încă, pe cînd regina spera tare că „vom ieși curățiți din desastru”. Răspunsul meu a fost neted: în asemenea împrejurări se susține guvernul, orice guvern și eu n'am de ce să apăr un regim, conservator sau liberal, ale cărui păcate, venite la ispișire, nu le împărtășesc. Un grup de tineri, influențați de împrejurările din Rusia, se vor forma apoi, cu fantasticul Gh. Diamandy, care apărea la Cameră în costum de mujic, cu blusă fără guler legată la mijloc, cu d-rul Lupu, care pentru întăia oară scotea la iveală resursele sale de combativ, cu rotundul și veselul domn Trăncu-Iași, căruia-i stătea în față, ca un contrast izbitor, mica înfățișare ascuțită, gata de harță, a d-lui Iunian, plus doi Mehedințeni dintre cari unul era d. Tilică Ioanid, ba chiar generosul socialist dr. Cantacuzino; ei luau titlul de Partidul Muncii, dar, de fapt, cu singura tendință de a nu lăsa o clipă în pace guvernul liberal, în care tineretul era represintat numai prin încă timidul și stîngaciul Gh. Mîrzescu.

Era sigur că însăși problema războiului se va discuta, de la început, și liberalii, cu șeful abia rechemat la o activitate relativă, se temeau să nu se facă procesul, foarte posibil, al totalei lipse de pregătire, pe care o revela regelui și un tehnician foarte devotat țerii lui de adopțiune ca d. Vermeulen din Ploești și o recunoștea, cu melancolie, și priceputul Saligny. A fost deci o ușurare pentru guvern, care ținea samă firește numai

de această lature, cînd am luat cuvîntul pentru ca, trecînd peste tot ce putea despărţi această mîină de pribegi — Brătianu-mi va aminti că şi eu am „răspunderea morală” —, să afirm că, orice ar fi, nu ne dăm, că ni vom recăpăta pămîntul şi dreptul şi vom putea spune, nededlipiţi de acest pămînt ca Gheorghe-Vodă Ştefan cînd striga: „mai bine să mă mănînce cîinii pămîntului acestuia” — căci se vorbea acum, între mulţi fricoşi de sus, de fuga în Rusia, cu regele la Harcov —, ca Petru Rareş, în exil, că „vom fi ce am fost şi mai mult decît atît”. Regele mi-a mulţămît foarte mişcat, iar Vintilă Brătianu m’a rugat foarte stăruitor, ceia ce arăta anume intenţii, insuportabile pentru mine, să consimt ca, din discursul afişat în toate primăriile, cuvintele în legătură cu „cîinii pămîntului acestuia” să fie suprimate.

Şi astfel cu lacrimi şi frîngere de inimă ajunserăm la acel an nou al lui 1917, pentru apelul la oaste al căruia, prin amicul său Ştirbei, regele, încă zdrobit de lovitura sorţii şi gata să abdice dacă ar aduce astfel un folos ţerii, a cerut modesta colaborare a omului care declarase că, tare pe tot ce ştie din trecuţul ţerii sale, nu se teme, chiar dacă ar rămînea singur în încrederea sa.

Ostaşul se refăcea ca prin minune: ca şi pămîntul, atîta vreme îngheţat, era şi el să-şi aibă primăvara lui, tot aşa de neaşteptată. Dar îi trebuia întăiu pregătirea tehnică după nevoile vremii, şi această complectă prefacere a unei armate atît de înapoiate şi în ce priveşte instrumentul de luptă, care era în fond tot acela al izbiturii în cap cu patul de puşcă, nu se putea face decît prin aspra Mare a Nordului, prin bunăvoinţa, adesea neînţeles de zăbăvitoare, a Ruşilor. Nu era nicio îndoială în ce priveşte intenţiile Ţarului, care spunea că „ţine la dispoziţia regelui Ferdinand şi ultima còpeică şi ultimul soldat”. Dar era şi continua adversitate a statului-major, bucuros să se desfacă de acest front, socotit ca definitiv pierdut, şi acele intrigi ministeriale

care, în Cabinetul reacționar, cu tendințe anexioniste, al lui Protopopov, erau pentru noi o primejdie tot așa de mare ca și dușmănia Centralilor.

Era necesar un alt contact decît cu comandantii, nu tocmai de primul ordin, ai armatei rusești de așa-zis ajutor, care-și luase o mare parte din poziții pe frontul carpatic al Moldovei, legat de al Bucovinei, rezervîndu-se „armatei a doua”, a generalului Averescu, Vrancea, intactă, și lui Grigorescu trecătoarea de la Oituz,

Regina Maria ar fi vrut să meargă însăși la Petersburg ca să-și întrebuițeze toată influența pe lîngă vărul de care o lega o reciprocă simpatie. Pus eu însumi să propun aceasta regelui, acesta, foarte gelos de autoritatea sa, ca toți timizii, a refusat, și se știa că pe lîngă acest blînd îndărătnic nu trebuie să vii niciodată a doua oară. Atunci sarcina de a grăbi ajutoarele, și în ce privește oamenii, a revenit lui Ioan Brătianu, care, în a doua călătorie, se făcu întovărășit de prințul Carol. Pe cînd prințul caracteriza situația găsită acolo: „un infinit organizat”, primul ministru se întorcea cu convingerea că a smuls și la Petrograd recunoașterea represintantului României ca de o potrivă cu aceia al celorlalți aliați și că lucrurile sînt de sigur îndrumate spre bine. Cînd, refusîndu-i oferta de a intra în Ministeriu, făcută în casa mea, care era un club de studenți, vecină cu a lui, l-am întrebat de oamenii stîngii din Dumă, de radicalul moderat Gucicov, în luptă fățișă totuși cu Țarul, el, explicîndu-mi cum și-a învederat superioritatea de inteligență față de Protopopov, mă asigură că toți ceilalți n'au de fapt nicio valoare și nu pregătesc niciun viitor.

Dar în luna lui Mart încă sprijinul care fusese Țarul cădea. Brătianu, omul prevederilor sigure, și, introducătorul lui la Petrograd, bunul și sigurul lui prieten, Diamandy, se înșelaseră cu totul, de neînchipuit, asupra situației la Petrograd. La cele d'întăiu tulburări de

stradă, provocate de lipsa de grîne, toată ordinea seculară a autocrației peria în vînt, și la 15 Mart Tarul, abdicînd la cartierul general, devenia colonelul Romanov și în scurtă vreme un prizonier de Stat. Guvernul proviseriu al lui Lvov și Miliucov văzu lunecîndu-i toată autoritatea în mîna demagogului Çherenschi, care credea că o lume nouă se face din cîteva discursuri. De acum va trebui să negociem pentru sprijinul militar rusesc cu o lume în plină descompunere, schimbîndu-se capricios, isteric de pe o zi pe alta. Celebrul prikaz no. 1 dădea soldatului supt arme drepturile unui cetățean absolut autonom.

Agitația se transmisese imediat la noi. Trupele, devenite o adunătură de politicieni, nu aveau pentru Suveranii României mai mult respect decît pentru acela pe care revoluția îl răsturnase acasă la dînșii. Ni-a fost dat să vedem pe Racovschi, arestat de multă vreme, adus de Ruși în Piața Unirii, unde a ținut liber un discurs de răsturnare, pentru a trece apoi în Rusia, unde-l aștepta o mare carieră. La Socola mii de soldați nu făceau decît să discute și să ia rezoluții: Iașul era supt teroarea lor. Intr'o noapte, cartierul general de la cofetăria Tuffli fu ocupat de studentul Rașal, ucigașul ofițerilor de marină fierți la Kronstadt, și de amanta lui, o copilă, cari se trudiau să redacteze o proclamație. Un ziarist rus prieten, care izbutise a fi martur, mă înștiință, și astfel, comunicîndu-i-se lui Brătianu, colonelul Rasoviceanu putu să apere pe generalul Șcerbacev de o moarte sigură: arestați, Rașal și femeia fură găsiți peste cîteva ceasuri morți într'un șanț.

Cum Brătianu lipsia, miniștrii nu mai aveau nicio inițiativă. A trebuit, simplu particular, să vorbească cu reprezentanții Aliaților, cari nu puteau lăsa singur într'o asemenea clipă pe Suveranul atras de țerile lor în aceste primejdii. Generalul Petala declara că el nu înfruntă pe Ruși dacă vin să aresteze pe regele, în pa-

latul lui, iar „partidul muncii”, mergînd la Socola, nu aduse decît făgăduieli goale și credința că au devenit un factor important în viața țerii. Mi-am permis să sfătuiască pe Suveran a se duce la armată, și, spunîndu-mi cu durere că se simte inutil la Iași, el pleca la 23 April, ducînd cu dinsul proclamația redactată de mine, prin care se promitea sătenilor ostași pămînt și —ceia ce nu scrisesem eu—: vot. Informat de soldatul basarabean I. Buzdugan, puteam face, prin secretarul american, ca mișcarea să nu se producă.

Munițiile, articolele de îmbrăcăminte, coifurile de metal, noile puști de model frances și noile tunuri care pe frontul de Vest se dovediseră atît de potrivite ni veniseră pînă în primăvară în destul de mare cantitate pentru ca oastea aleasă de 300.000 de oameni cel mult, care înlocuise gloata disparată de la început, să aibă aspectul acelei franceze, cu care o asemăna și temperamentul. A fost strigătul smuls socialistului patriot, atît de onest și de prietenos, care era furnisorul de muniții al armatei țerii sale, Albert Thomas, căruia, ca și altui socialist în războiul de apărare națională, Belgianul Vandervelde, și unui trimes engles, li s'a făcut în Parlament o primire în care speranța se unia cu a-dîncea recunoștință că n'am fost uitați în fundul gropii sacrificiului nostru complect. În momentul vesel al trimbițelor de la Zece Maiu 1917 se putea vorbi, fără a se trezi un dureros zimbet, de noua ofensivă.

Pentru aceasta se crease armatei un nou spirit prin legea de expropriere, de care atîta vreme nu se vorbise și de care unii conservatori, represințați acuma și în guvern prin adăugirea lui Take Ionescu, puteau crede că au și scăpat.

Știri vrednice de încredere, pe care, din contactul cu unele Legații, mi le aducea Al. Vlahuță, venit de la moșioara sa din Rîmnicul Sărat în chervan cu boi, împreu-

nă cu soția, arătau că în sate propaganda revoluționară, care-și făcea drum în armata rusească, împotriva siguranțelor lui Brătianu, câștigă tot mai mult teren. Într-o întâlnire cu președintele Consiliului, i-am atras atenția asupra pericolului, fără să pot căpăta nimic de la dînsul: se vor opune proprietarii, cari au pe oamenii lor în guvern. „Impușcă-i și pe dînșii dacă fac revoluție, precum, pentru că au făcut revoluție, ai împușcat pe țerani.” Pe pragul porții i-am spus că o asemenea ocazie nu se va mai găsi. Cum nu câștigasem partidă, am scris regelui însuși, care-mi arăta la Iași o deosebită încredere, îngăduindu-mi să-l vizitez oricînd, pentru a-i spune că, oricum, mica proprietate se va face, pentru Coroană, dacă inițiativa e a ei, iar, dacă e a altora, contra Coroanei. A doua zi Brătianu mi-a declarat că s'a răzgîndit și o face: cum ministrul de Interne, Morțun, e un fost socialist, iată și omul care poate prezenta propunerea, pe care conservatorii ar primi-o cu neplăcere dacă ar veni de la dînsul, Brătianu.

Indată o numeroasă comisiune din toate partidele se adună pentru ca reforma agrară să fie luată în cercetare. Mitropolitul Moldovei o presida. Nu se poate spune nici că marea proprietate s'a opus, usînd de toate armele ei, nici că ea a cedat cu o deosebită plăcere. Dacă d. C. Argetoianu, care era contra reformei, voia despăgubirea în aur, plătită dintr'un împrumut anume pentru aceasta, d. Pavel Brătășanu, nervosul și zgomotosul „coconul Pavlică”, așa de bun la suflet, găsia accente calde pentru a arăta că se învoiește cu măsura. M. Cantacuzino avea interes mai ales pentru subsolul unde familia sa avea foarte importante interese de petrol. Unii căutau să salveze și, ca Gh. Mîrzescu, drepturile de proprietate ale absenteiștilor. Între indivizii și grupele în luptă, guvernul avea avantajul de a dispune de un om gata să împace oricînd cu formule de bun simț, Al. Constantinescu, care nu odată mi-a adus cu

starea desbaterilor și soluția pe care izbutise a o găsi. Elementul pur politic a luat o parte neînsemnată în aceste discuții, care, totuși, dacă nu tocmai de aceia, au ajuns, de și nu fără îndelungate zăbăvi, datorite și preocupărilor de alt ordin, în care era vorba de însăși viitorul țării, la votul din ziua de 24 Iulie.

Până atunci fusese o lungă și însemnată, o glorioasă desfășurare a evenimentelor militare. Generalul Averescu pregătise, cu principalul său auxiliar, generalul Mărgineanu, Ardelean de origine, cum îl arăta și numele, fiu al profesorului meu de desen de la Liceul din Botoșani, a doua mare acțiune de stil mare în cursul războiului, unde își găsisse în sfârșit rolul, atîta vreme tăgăduit. Cum pe sectorul vrîncean erau singure trupe austro-ungare, de o valoare, ca totdeauna, îndoielnică, și cu soldați de-ai naționalităților, mînați un timp cu revolverul pe la spate, el gîndi că un atac energic, multă vreme pus la cale cum trebuie, putea să le disloace fără prea mari silinți. Se va ajunge astfel în teritoriul ocupat, de unde știri de adîncă nemulțămire veniau neconținut, prin ziarele străine ca și prin elemente militare care izbutiau, venind din jos, să străbată prin sîrme. Armata întâia, înșiruită pe Siretiu, supt ordinele generalului Cristescu, ar fi intrat atunci și ea în luptă, deslănțuindu-se și-voiul curățător.

Nu s'a văzut nicăiri o atît de nemilos alcătuită exploatare a unui pămînt luat cu armele ca în cele două treimi și mai bine de Romănie care stăteau supt o administrație germană, care admitea numai elemente secundare, subsidiare, aparținînd aliaților Germaniei. Întruindu-se tot felul de instrumente, Evrei, alți străini, dar și Romîni cu trupul, se ajunsese a se pune tot ce era de luat, de stors, de expediat în tabele de o admirabilă precisiune. Profesorul de Universitate devenit pre-

fect de poliție primia ordine care trebuiau neapărat executate, și imediat, cu privire la arămăria, plapomele, blănille de care aveau nevoie ocupanții. Femei erau aduse prin avantagii de hrană să devie concubinele fățișe ale ofițerilor. Publicul românesc era mînat la clasa a III-a. Fundația Carol era deschisă de același prefect de poliție, director al ei, unor cursuri superioare libere, care serviau la punerea în lumină, pentru soldați și pentru un public inconstient, a scopurilor urmărite de Centrali. O publicație germană ilustrată, *Rumänien in Wort und Bild*, unia informații folositoare cu calomnii și injurii la adresa aceloră cari băgaseră în războiu România. Nu trecu mult și C. Stere căpătă voia să scoată o foaie, *Lumina*, în care se cerea împușcarea aceloră, acum la Iași, cari făcuseră nenorocirea țerii și exemplare din ea se trimeteau cu miile pe front pentru a fi aruncate în tranșeele noastre. Pe lîngă o grupare „unită” cu simpatii pentru Germani și Austrieci, a d-lui Marius Teodorian Carada, se găsiseră unelte și încler, înspăimîntînd și mlădiind pe bietul Mitropolit Primat, peste măsură de bătrîn și absolut nevolnic, Conon Arămescu, amenințat în propria lui casă, pentru ca, pe urmă, un manifest iscălit și de arhimandritul Iuliu Scriban, fost la Baden-Baden, dar odată naționalist și candidat la Primație al reformiștilor, să fie răspîndit între soldații noștri cărora li s’ar fi făcut prea mult dor de casă. La Academia Romîină apărea, poruncitor, un delegat al guvernului bulgar pentru a-și însuși un număr de manuscrise, care fură trimese și reținute la Sofia, în ciuda oricărui drept, societatea neavînd măcar un caracter de Stat.

Să se adauge că, pe lîngă toate aceste grosolăanii, batjocuri și injurii gratuite supt regimul lui Mackensen, care călăria zilnic cu căciula cu cap de mort pe cap prin străzile Bucureștilor, unde era prudent să-l salută toți supușii lui, și al lui Tulff von Tschappe, în

care corespondența se făcea cu timbre ale Imperiului, și o Bancă se întemeiase, pe basa unui deposit al Statului român la Berlin, pentru a înlocui acțiunea Băncii Naționale, regimul unei agriculturi și exploatare generale ca între negrii din colonii se introduseseră necrușător: munca silnică pe câmp cu termene fixe, datoria de a aduce la armată tot ceia ce putea să-i fie de folos acesteia. Lasînd populației, cum se spunea public, fără nicio rezervă, atîta doar cît să nu moară de foame, restul se transporta în Germania asediată, flămînzită de Aliați, hrănindu-se din surrogate pînă la degenerarea însăși a rasei, și soldații aveau dreptul de a-și trimite acasă pachetele de provisii. Se lucra de zor la repunerea în acțiune a sondelor, pe care, supt supravegherea ofițerilor englesi, însărcinați anume cu aceasta, ai noștri le arseseră în momentul retragerii, încunjurînd cu un fum negru ca noaptea, străbătut de flacări, nenorocirea militară a părăsirii locurilor iubite. România ajungea marea furnizoare, golită zi de zi de toate resursele ei, a țărilor unite în contra-i, care își disputau cu vehemență partea de atribuit fiecareia din ele¹.

Pentru cea mai mică bănuială — fișe exacte se redactau la poliția militară pentru orice cetățean mai în vază — oameni amestecați în politică, intelectuali erau arestați, închiși în București chiar, pentru a suferi toate umilințele, sau trecuți, așa cum erau une ori, bătrîni, neputincioși, bolnavi, peste hotarele țerii. Nici femeile nu scăpau de astfel de urmăriri și pedepse.

Dar aceasta nu împiedeca necontenita întindere a spiritului de revoltă, caruia-i lipsia numai posibilitatea materială de a se manifesta. Dacă nu se putea tipări pe ascuns un ziar de protestare, ca acela care la Bruxelles se găsia, dimineața, pe pragul fiecăruia, dacă pătrunde-

¹ V. revelațiile complete din lucrarea d-lui Antipa.

rea ziarelor din Iași era cu desăvîrșire oprită, mii și mii de familii neștiind nimic despre ai lor— foarte bătrîna mamă a Brătienilor, soția lui Vintilă Brătianu, atîtea altele fiind în această situație—, îndemnuri, rugăciuni, speranțe circulau pe hîrtiuțe scrise cu mîna din casă în casă. Cutare istoric și scriitor, de neam mare, înrudit cu un Domn al Moldovei, putea duce fanatismul pentru rătăcirea sa politică până la musttrarea ofițerilor răniți pentru că „războiu li-a trebuit”, dar se știa în București care sînt femeile din societate la care se găsesc toate înlesnirile pentru a putea trece un ofițer prins peste sîrmele care despărțiau de Moldova. Și, în nopțile luminate de lună, oameni din sărăcimea care până atunci cunoscuse patria numai din ordonanțe, imposite, alegeri și gazete priviau spre zarea unde li se părea că în litere de foc li se anunță că se întoarce „România”.

6. REVANȘA.

Partea întâiu a programului militar de sine stătător, fără altă participare sau colaborație decît a divisiilor rusești care petrecuseră toată iarna la noi, se desfășură după program, ca odinioară acțiunea de la Flămînda. De la 22 la 24 Iulie un teribil bombardament de artilerie copleși lucrările fortificate dincolo de care erau găvozdiți în tranșee Austro-Ungurii, pentru ca apoi în ultima noapte trupele românești, a căror putere fusese totdeauna în furioasele asalturi cu baioneta, să se gătească de asalt. Regiunea, treizeci de sate, a fost curățată deplin într'un avînt nebun, hrănit de speranța răpedei întoarceri la vatră, desrobînd pe cei rămași acasă. Trupele fugărite se opriră doar tocmai la fund în zidul Carpaților, care ar fi putut să fie și trecut, în alte împrejurări, fără să se întîmpine, în fața atacului neprevăzut, o adevărată împotrivire (26-31 Iulie).

În același timp o mare bătălie rusească se dădea în Galiția pentru a se forța astfel decisiva pe frontul de Răsărit. Dar împrejurările din Rusia, confuzia și neîncrederea de la Marele Cartier făcură să se înceteze lupta, căreia-i va urma în curînd retragerea. Partea a doua din marea ofensivă românească trebuia să se reserve deci pentru viitor, cu tot ce se pierdea astfel prin părăsirea efectelor unei surprinderi atît de fericite. Cele 170.000 de oameni cu aproape șase sute de tunuri tre-

buiră să se mulțamească numai cu bombardarea de trei zile, care distrusese apărările inamicului, compus acolo din Germani, Bulgari și ceva Turci. Încă de la 26 ale lunii se dăduse cu inima strînsă ordinul de oprire, care tot cu inima strînsă fu adus la îndeplinire de Romîni ca și de Rușii auxiliari, cari păreau a se dovedi aici niște buni și credincioși aliați, pentru întâia oară de cînd călcaseră pămîntul României.

Izbînda din Vrancea fusese considerată la Centrali ca un simplu incident. Nu credeau că ea ar putea să aibă urmări, mai ales pentru că informații precise li arătaseră că starea de spirit la Ruși, pretutindeni, era așa de scăzută, disciplina așa de măcinată, dorința lor de pace așa de generală, încît pentru orice acțiune a Romînilor ei nu puteau să fie decît o momeală și un element de confuzie, poate chiar motivul unui desastru. Cît privește sentimentul de care se arăta însuflețită armata din Moldova, el nu conta în calculele făcute într'un mediu militar de greoiu materialism, în care se credea că ajunge o perfectă pregătire mecanică, fiind indiferent ce simte și ce voiește soldatul, încă mai indiferent ce se zbate în societatea civilă de la spatele lui.

Avem însă mijloacele de a verifica atitudinea acestei puternice armate față de sarcina din ce în ce mai grea, de sacrificiile nesfîrșite care i se impuneau. Scrisori prinse, ale unor soldați cari fuseseră luptători ai cauzei sociale, arată complectul desgust de vărsarea de sînge comandată de șefi pentru scopuri care din ce în ce se arătau mai cu neputință de ajuns și, în același timp, înțelegere pentru această societate de oameni buni, atît de sălbatec chinuită numai pentru **că** voia să-și urmărească dreptul cel mai elementar, pentru care la dînșii acasă luptaseră și Germanii lor și fapta fusese acoperită de cele mai înalte laude. Cutare carnet de soldat găsit pe corpul zdrobit al purtătorului său ni vădia pe oamenii chemați de acasă de la serviciile auxiliare,

unde se moleșiseră cu totul, pentru a-i arunca în altă năprasnică ploaie de gloanțe și cari pe drum se încăierau cu alți Germani din alte părți, pe cari-i urau ca pe dușmani, pentru ca să dea în Ardeal de o armată desprețuită și de anumite avantagii prin satele săsești cu fete voioase, înainte de a răsări cu un blăstăm asupra sorții și o prevestire de moarte pe cîmpul bătăliilor din urmă. Fără a mai vorbi de soldații cari gustaseră viața de București și a căror întâie impresie fusese aceasta: „aici se pare că se petrece” (*es scheint hier lustig zu sein*)¹.

Cu astfel de elemente, care trebuiau uneori mîinate în foc cu revolverul ca naționalitățile austro-ungare, cu soldați cari ajunseră să refuze intrarea în foc și cari trebuiră să fie împușcați a doua zi¹, dar și cu vechile lui legiuni păstrate încă destul de bine în desmățul ocupației cu femei, băuturi și petreceri de tot felul, feldmaresalul începu pe aceiași linie unde se făcuse Centralilor jignirea unui atac cea mai îndărătnică din ofensive, hotărît să ajungă cu orice preț, la Galați, la Iași, la Odesa, să sfarme ultimele piedeci pentru a năvăli Moldova, apoi Rusia și a aduce astfel în Est decisiva care, cu toate efortările, cu toate hecatombele continue de oameni, nu se putea cîștiga pe frontul apusean. Indemnul îi venia și de la acea ticăloasă lume românească pentru care ocupantul era un bun prieten, iar Românul vărsînd în Moldova ultimele-i picături de sînge pentru țara și neamul lui, un dușman. Ura, invidia, toate sentimentele păcătoase din luptele de partid pentru putere se strămutaseră acum și în acest domeniu, care ar fi trebuit să li rămînă închis. Carp însuși rugase pe

¹ Velburg, *Rumänische Etappe*, Minden-Berlin-Leipzig, f. an, p. 28. P. 29: „Mai orice soldat își are aici fata” (la *Trocadero*), p. 29.

² Kirîțescu, *Istoria războiului*.

amicii săi germani să isprăvească odată cu „domnii din Iași”.

Lovitura, care corespundea cu coborîrea armatei bîruitoare din Galiția prin Bucovina spre Moldova-de-sus, era să se deie în partea unde rezistența rusească părea mai slabă. Ea nu putea fi însă o surprindere: comandantii armatelor romîne o așteptau; atît Cristescu, și Grigorescu pe linia Siretiului, cît și Averescu, care, lăsînd în părțile Vrancei pe colonelul Moșoiu, se mutase, în locul lui Grigorescu, la Oituz.

La 6 August, începu, prin bombardarea cumplită a pozițiilor românești, acel șir de oribile încăierări, a-jungîndu-se la lupta cu patul puștii, cu pumnii și cu dinții, care trebuiau să ție zece zile întregi, în desperata furie a soldaților de amîndouă părțile, în așteptarea chinuitoare a populației adunate în Moldova. Două divizii românești, a cincea și a noua, se ținură zile întregi aproape neclintite în cea mai hotărîtă defensivă acolo pe marginea largului Siretiu înroșit de sînge, avînd alături importanțele trupe ale generalului Ragoza, pe care, în starea lor de spirit otrăvită de propaganda revoluționară, influențabilă de orice curent, gata de deserțiune și de fugă, nu se putea conta cîtuși de puțin, dar al căror șef se plîngea că vina neputinței de a colabora efectiv e a blîndului Cristescu, care trebui să fie înlocuit în rostul de comandant suprem, pentru a a-l trece Rusului, care lăsă însă ca autoritatea, conducerea să lunece în mîinile întreprinzătorului Grigorescu. Două zile după începerea acestei cumplite ofensive, în care dîrzul general era gata să-și distrugă propria armată numai să forțeze vadul de la Mărășești, se începea în coastă o altă presiune desperată, cu trupe mult superioare, asupra armatei a doua, la Oituz, și peste două zile se încerca aici un asalt care putea fi hotărîtor; el continuă încă două zile, țintind Tîrgul Ocnei, răpede distrus de ghiulele, pentru ca pe acolo să se cadă în spatele acelor cari, pe prin-

cipalul cîmp de luptă, se îndărătniciau să nu deie înapoi. După patru zile înaintarea germană nu însemna nimic pentru soarta bătăliei.

Atunci, trimetînd și ajutoare, la Onești, generalului Averescu, care putu să ia vîrfurile ce dominau Tîrgul Ocnei, Cireșoaia, Grohotișul și Cuprianul, se începu și dincolo, la Siretiu, contra-ofensiva Romînilor, cari credeau să poată înoi printr'o supremă încordare succesul din Vrancea. Dar Rușii își părăsiră pozițiile în momentul hotărîtor, și trebuiră silințele supraomenești ale generalului Scărișoreanu pentru ca să se menție frontul: începuse clipa regimentelor care se sacrificau pentru a permite celorlalte să opereze: 40 Călugăreni, într'o zi, 9 de vînători în alta. După o nouă izbitură românească, fără mari rezultate, la Oituz, în ziua de 12-3, Mackensen fiind ocupat cu zburătăcirea Rușilor în mici pachete care se disolvau fără a se preda, ziua de 19, care trebuia cu orice preț să aducă răzbirea, văzu și lovitura de la Oituz, care plăti cu mult sînge un mic succes local, și aceia, în stil grandios, de la Răzvoare, lîngă Mărășești, care se isprăvi prin demonstrația completă că vadul nu se poate cuceri. Peste cîteva zile, după noi încleștări pe frontul de Vest, linia Troțușului se consolida în așa chip, încît și acolo lovitura se putea socoti ca eșuată. După luptele, mai mult episodice, de la Răchitaș și Cocoșila, cele de la Varnița și Muncelu, în ultimele zile din August și prima din Septembrie, contra unor elemente din ambele armate românești, însemnară mai mult din partea lui Mackensen, furios de totala ruinare a planurilor sale, un măcel inutil, pe care și ai lui îl plătiră cu foarte mult sînge.

Această tragedie fără păreche în istoria războiului din acest Răsărit românesc a fost cu îngrijirea cea mai mare ascunsă atît trupelor germane din România, cît și populației, care n'a avut decît mai tîrziu și incomplet simțul mării victorii de rezistență pe care o că-

pătase, cu ultima dănuire a puterilor sale, neamul lor. Numai cît în toiul luptelor de la Mărășești se ordona în toată Muntenia „censura scrisorilor asupra tuturor trimeterilor cu posta ale persoanelor militare. Fiecare trebuia să se ferească de a comunica vre-un lucru rău acasă”¹.

Eroismul luptătorilor de la Mărășești sfărîmase însă și alte planuri decît acelea ale feldmareșalului. Czernin alcătuisese unul care trebuia să facă să dispară pentru totdeauna această Romănie unde suferise așa de mult ca diplomat și din care plecase cu umilința unei totale înfrîngerii. Intr'un memoriu redactat în vara aceasta chiar, de sigur cu știința formidabilului atac care se pregătia, el schiță astfel noua hartă a locurilor noastre: „Muntenia și toată Moldova până la Siretiu va fi a Monarhiei”, — vechiul plan de la 1789 al lui Kaunitz și al prințului de Koburg, ca și cum astfel de vremuri peste un veac și jumătate se mai pot întoarce! —, „părtea de Răsărit a Moldovei trebuie să fie oferită Rusiei”. Dar nu ajunge atît: „Dobrogea-de-Nord va fi anexată Bulgariei, pe cînd puținul rest va constitui mica Romănie nouă, care va îndeplini astfel îndoitul scop de a forma o linie de separație între Bulgaria și Rusia și de a supraveghia gurile Dunării pe care nu le-am putea reține decît cu greutate noi înșine”. „România”, exclama el, satisfăcut de acest exercițiu cartografic care arată cît de goală era, de fapt, căpătîna unui „ciocoiu” nemțesc de Viena, „valorează miliarde”, cea ce, firește, îi merita acest tratament.

Nu numai atît, dar intimul viitorului autocrat care dispăruse credea că frumosul teritoriu care s'ar cîștiga

¹ Velburg, *o. c.*, p. 185. În toate însemnările următoare nu e nicio aluzie la marile lupte din Moldova. Autorul l-a văzut pe Mackensen la 25 Octombrie primblîndu-se în Cișmîgiu ca „un flăcău de douăzeci de ani” (p. 210). Încăpăținarea de la Mărășești arată și ea aceeași vristă.

de Monarhie nu trebuie organizat așa cum li-ar fi pe poftă „politicianilor de bucătărie” din Viena și cetei de „desperados” din Budapesta; el trebuie să formeze „un domeniu imperial care va fi cîrmuit autocratic”¹.

Căzuse și planul acelor nemernici din București cari, cu siguranța că prin victoria lui Mackensen se duce și Guvern și Rege și Dinastie și trebuie găsit deci altceva pentru România, se gîndiau la persoana care ar fi să stea în fruntea noului Stat, pe care, natural, nu-l vedeau, căci aceasta ar fi înghețat și pe cel mai cinic făcător de rele, în marginile fixate de ascuțitul cuțit de birou al contelui Ottokar de Czernin. Pentru Stere, cu știința unor Ardeleni, ale căror nume le las la o parte din milă, momentul era venit ori pentru anexarea la Austro-Ungaria, de care visa, încă de mult², și Aurel Onciul, acum amestecat și dînsul în rosturile României, ori aducerea unuia din fiii lui Wilhelm al II-lea, care fusese în România, cercetase mormintele regale de la Curtea-de-Argeș și sfidase pe ruda sa din România, privind pămîntul încă liber de pe înălțimea măgurii Odobeștilor: „ne vom mai întîlni poate cu Impăratul Wilhelm”, îmi spunea regele Ferdinand cu ochii scînteietori de minie, „și, dintre noi doi, nu eu voiui roși”. Arhiducele Iosif, din ramura pentru Ungaria a Habsburgilor, înseamnă că la 10 Iulie 1917, deci la data cînd se pregătia aceeași izbitoră a lui Mackensen, i s'a presintat oferta coroanei românești în numele lui Marghiloman, a lui Maiorescu și a „d-lui Știrbei”³.

A crede, contra guvernului român, în alt fel de Românie este de sigur un mare păcat; unul nu mai mic

¹ K. F. Nowak, *The collapse of Central Europe*, pp. 353-60.

² V. articolul meu „Nu coborîm tricolorul” în *Cuvinte adevărate*.

³ V. și *Central European Observer* din 27 Februar 1931, IX, pp. 127-8; cf. și Joseph S. Roucek, *Contemporary Roumania and her problems*, Stanford University, California, 1932.

Însă acela de a nu crede în niciun viitor al ei, și aceasta în momentul cînd mii de oameni își dau viața pentru a-l asigura. Din nenorocire, în timpul cumplitelor lupte, aceasta era atmosfera în lumea politică de la Iași. Deputați și senatori căutau să găsească locuri pentru a trece în Rusia, unde pentru regele Ferdinand — ce s'ar fi ales din rostul și din viața Suveranului și a familiei lui! — se pregătia casa negustorească de la Harcov: greoaie camioane ducînd averi și provizii sunau zilnic supt ferestrele mele; Ioan Brătianu însuși îmi dădea sfatul să mă grăbesc, ca să nu rămîn cumva de căruță, și mă întreba, la ieșire, ironic: „Mai crezi d-ta că Nemții vor fi învinși?”. pentru a primi răspunsul: „O spun și acuma, dar n'am fixat cînd”. În acea lună Iulie au plecat spre Moscova și Petrograd aurul Băncii Naționale și al Casei de Depuneri, obiecte prețioase ale Museului din București, cele luate cu sila din mănăstiri, cele mai prețioase documente și manuscrise ale Academiei Romîne, comorile Arhivelor Statului, corespondența diplomatică din Arhivele Ministeriului de Externe, tablouri ale lui Grigorescu, și s'a cerut și particularilor a-și pune astfel „în siguranță” ce puteau să aibă mai scump — nici până acum nimic din toate acestea nu ni s'a întors. Incunjurat de atîta mișelie, rugam pe prietenul meu Dénize, secretar al reginei, să-i comunice regelui că numai dacă ar fi să plece însuși din țară, l-aș întovărăși pe dînsul, iar nu fugarii unei clase pe care m'am deprins a o desprețui. Și ceia ce vedeam supt ochii miei nu putea decît să întărească acest despreț.

De altfel în asemenea împrejurări lupta de partid continua, o rușine și o amenințare pentru România atît de miraculos ridicată de pe patul ei de agonie. Se urmărea de prietenii lui Take Ionescu o schimbare de regim, iar Ioan I. Brătianu, din partea lui, era bucuros să scape de balastul acestuia. Disocierea unei aparențe

de „guvern național” speria pe străinii prieteni, ca ducele de Luynes, atașat militar al Legației Franciei, care-mi spunea că urmărim asemenea vrajbe cînd în toată lumea se căutau cît mai mulți participanți la răspundere, Denize m'a rugat să intervin pentru a împiedeca această schimbare. Era vorba și de intrarea în guvern a poetului Goga, care din acel moment încă urmăria o mare situație politică în România și din parte-mi am vorbit de meritele omului cuminte și liniștit, cu însemnate merite culturale, care era represintantul la noi al Bucovinei martirisate și de unii și de alții, d. I. Nistor, șef al unui naționalism local de inspirație cu totul curată. Intriga, observată la vreme, a fost zădărnicită și s'a isprăvit forfota fricoasă între aceia, dintre liberali chiar, cari mă rugau să mă informez pe lingă Ioan Brătianu dacă automobilul cutărui Ministeriu li mai rămîne lor sau trebuie să-l treacă altuia. Așa, în lucruri mici, suflete mici irosiau momentele mari și sfinte ale nației.

Dar, cu toată isprava Mărășeștilor, cu toată apariția eroilor soldați ai lui Rașoviceanu, dispozițiile Rușilor, cari trecuseră de la ascultarea oarbă țaristă la iluziile de napoleonism democrat ale lui Cherenschi și apoi la desmățul, în curînd fără păreche de sîngeros, al poșevicilor, socialiștii de extrema stîngă, intransigenți, ai căror șefi, un Lenin, un Troțchi, fuseseră expediați în vagoane plumbuite din Elveția la Petrograd ca să lucreze acolo în vederea schimbării sistemului de guvern, a părăsirii frontului și a ofensivei păcii nule de la Brest-Litovsc, erau tot așa de amenințătoare. În Novembre ei dădeau lovitura de mult pregătită, și anunțau imediat aplecarea lor de a semna.

Pe frontul nostru efectul acestor schimbări fusese de mult vizibil. Ne obișnuiserăm cu procesiunile de soldați bărboși cu panglici roșii pe piept cari mergeau pe străzile Iașilor supt prapuri de aceiași coloare, pur-

tind inscripții revoluționare solemne și naive, fără niciun respect pentru ofițerii pe cari-i degradau, îi palmuiau și-i amenințau cu moartea. Dar cel puțin se putea aștepta o colaborație militară, fie și supusă acelor mișcări neprevăzute care schimbaseră dintr'o zi în alta acest suflet popular fără temei și fără putință de îndreptare. Acuma, după îndemnurile „comisarilor poporului”, venise vremea lichidării totale, de care niciun element al numeroasei, puternicei și bine înarmatei oștiri n'a mai putut să scape, toți, cu ofițeri muncitorești și constituționali cu tot, fiind cuprinși în iresistibilul și-voiu.

Debandada porni spontan din toate părțile. Unitățile se desfăceau, se topiau văzînd cu ochii. Mergeau acasă, individual. Dacă mai rămîneau grupe, unele destul de numeroase, erau numai cu intenția de a prăda pe drum.

Înainte primejdiei pe care o prezenta pentru România această anarhie fără păreche, cum neamul nostru nu văzuse una la el însuși, de-a lungul atîtor veacuri, măsuri energice trebuiră luate, nu pentru a apăra spiritul, rămas sănătos până la capăt, și în cele mai teribile momente, al propriilor noștri soldați, ci pentru a împiedeca totala jăfuire a unei țeri de refugiu până atunci supte de două armate și de sutele de mii ale pribegilor fără țintă. În Consiliul de miniștri hotărîrea nu fu ușoară de luat: temător de complicații, Take Ionescu, cu gîndul la legăturile cu Aliații, se împotrivia. Poate că nici conștiința lui Ioan Brătianu nu se învoi dintr'odată la ceia ce era, de fapt, războiul cu prieteni, fie și aparenti. Dar decisiunea netulburată a generalului Prezan învinse. Se dădu ordin ca mulțimea învălmășită de la Socola, care din nou amenința Iașul, să fie împrăștiată și oriunde cetele desordonate, mirosind ciștig ieftin, s'ar înfățișa, să fie lovite și puse pe fugă. Dacă la Tecuciu ajunse aruncarea din tren a acestor

soldați deveniți niște briganzi fără curaj, dacă la Galați totul se isprăvi cu coborîrea în tranșee a unui regiment românesc contra unei întregi divizii, înaintea Folticeniilor se ajunsese la o adevărată ciocnire, maiorul român fiind împușcat pe la spate.

Dar marea masă mergea pe cel d'întăiu drum mare ce ducea spre Basarabia, în căruțele golite de muniții și alte materiale, oferind spre vînzare, pe cîtiva lei, dar cu chitanță în regulă, tunuri, puști și cai. Tîrau cu dînșii une ori femeile netrebnice cu care se împrieteniseră prin sate. Era coborîrea în realitatea contemporană a scenelor din vremea rătăcirii prin stepe a barbarilor al căror sînge îl aveau acești desgărdinați.

7. SUPT ARMISTIȚIU ȘI FALSA PACE.

Chestiunea armistițiului, pe care Centralii, obosiți pe frontul de Vest, ni-l ofereau și nouă, se punea deci cu cu toată hotărîrea.

Numărul acelor cari-l voiau, considerîndu-l ca o necesitate care nu se mai poate înlătura și condamnînd cu asprime o atît de ucigătoare acțiune de războiu care se mîntuia cu o astfel de miserie, era foarte mare, dar nu peste așteptări, dată fiind puterea de rezistență cunoscută a acestor biete suflete. Și între ofițeri o propagandă dibace răspîndia ideia că totul e sfîrșit, că orice înțepenire în atitudinea războinică nu e numai o greșeală, ci o adevărată crimă. Un val de descurajare trecea asupra unei întregi societăți care avuse totuși momente frumoase și supt care era o armată de țerani, căreia în zădar i se vorbea cu meșteșug, în vederea căpătării unei popularități nesănătoase, de întoarcerea imediată la vetre.

Unii dintre pacifiști nu erau decît tovarășii celor de la București, cărora li reveniseră speranțele stricate de insuccesul de la Mărășești. Stere rămăsese la gazeta lui de defetism și de închinare la străini, dar în Iași grupul lui de localnici era întreg și neinfluențat, cîtuși de puțin, de tot ce se petrecuse: strînși în jurul revistei, care nu mai apărea momentan, *Viața Românească*,

ei demonstrau la orice ocazie, după apariția lor triumfătoare putîndu-se gîci orice greutate și orice înfrîngere. Laolaltă cu majoritatea Evreilor intelectuali, ei represintau o continuă și obraznică protestare contra războiului. Dar spețele dușmanilor interni erau multe în afară de acești teoreticieni ai urii contra unei cauze evident naționale. Profesorul de Universitate Ilie Bărbulescu, care era să fie, ceva mai tîrziu, pălmuit într'o gară basarabeană, manifesta cu cinism aceleași convingeri. Cutare intelectual distins al Iașului colabora la foaia mea numai cu articole despre Bucovina și, cînd l-am somat să vorbească și despre Ardeal, a tăcut. Se găseau și oameni de treabă cari gîtiau cu privire la intențiile Bulgarilor de a ni lua Dobrogea, vorbind de „o Romănie Mare fără Mare”, și colportau invenții despre bătălii pierdute care nu avuseră loc.

Nimeni nu îndrăznea să ieie măsuri împotriva acestor oameni cari, dacă nu puteau face rău, slăbiau și înveninau sufletele. Intre miniștri chiar, erau de aceia cari desaprobau pe Brătianu, pe care arătau să-l fi urmat numai din disciplină de partid și supt presiunea împrejurărilor. Până va veni vremea cînd se pulea căuta o asigurare în străinătate, ei doriau să se urmeze exemplul Rușilor, plecîndu-ne armistițiului pe care din ce în ce mai mulți Germanii îl porunciau, cu amenințări. Dacă regina își păstra toată tăria de suflet, dacă regele se învoia cu greu la măsurile de o împăciuire care nu era decît formă, relativ acceptabilă, a capitulării, — ce lacrimi i-au izvorît din ochi de Anul Nou 1918, cînd, cu un grup de ultiimi credincioși, intelectuali, tineret din școli, am venit la Palatul Reginei pentru împlinirea vechilor datini! — cutare din miniștri, al cărui nume se poate găsi în „Memoriile” mele, venia la mine ca să mă îndemne a rosti eu, în ziarul războiului național, cuvîntul care trebuia să cîștige spiritele încă neho-

tărite. De ce n'aș mărturisi că orice rezistență e imposibilă, de ce n'aș îndemna la singura măsură de salvare? Președinte al Camerei, Morțun mă cerceta supt un pretext oarecare și, de pe prag, afirmînd că nu vom avea nici Ardealul nici Bucovina, își arăta marea satisfacție — până acolo mergeau dușmăniile de partid!— că „scăpăm de Take Ionescu”.

Atmosfera de resemnare se făcea tot mai grea. La un anume moment nici regele, care credea cu o pasiune religioasă că „vom avea și Ardealul și Bucovina”, nu se mai putu împotrivi: pasul dureros trebuia făcut. Generalul von Morgen, cu represintanții aliaților Germaniei, aștepta la Focșani. Militari trimeși de noi se duseră acolo într'o atitudine care nu se deosebia mult de aceia a unor prizonieri cari se bucură că au scăpat: de ce aș repeta și aici numele, de și protestarea care s'a opus mărturiei mele scrise n'a făcut, din nenorocire, decît s'o confirme? Pentru asemenea sarcini, care cer un înalt simț de demnitate în înfrîngerea sau, în cazul nostru, în fatala îngenunchere supt împrejurări, trebuiau suflete foarte tari. Armistițiul s'a încheiat deci, și pentru mulți vestea lui fu considerată ca o ușurare.

Mai mîndru, mult mai mîndru, Ioan Brătianu nu crezu că poate păstra mai departe răspunderea unei situații care din vina multora, dar și mai ales a Romînilor, ajunsese aici. El demisionă la 9 Februar 1918 și, după ce se vorbise și de un Ministeriu Știrbei,— un raliat la cauza războiului, cu toate întinsele sale legături, de multe feluri, cu Germanii—, lumea se trezi, pe neașteptate, cu un Ministeriu al generalului Averescu, în care intrau oameni fără niciun trecut politic, unii dintr'înșii hotărît favorabili, și prin locul unde-și făcuseră studiile, Centralilor. Din el făcea parte, la dreapta generalului, d. C. Argetoianu. Cum s'a ajuns la acest Mi-

nisteriu vor putea spune aceia cari, până acuma, din deosebite motive, au tăcut.

Armistițiul va fi înoit pe scurt timp, la scadență: era ce se putea face. Apusul părea că se desinteresează total de ce se petrece la noi. La Legația franceză, unde era un bun prieten, d. de Saint-Aulaire, care a înțeles tot zbuciumul nostru sufletesc și a întărit multe inimi care slăbiau, nu ni se puteau da decît sfaturi și încurajări; în rezoluția noastră nu se vedea o lipsire de la datorie. Legațiile celelalte aveau aceiași notă și singur ministrul italian represinta o inteligență și o energie. Generalul Berthelot, pe care nicio astfel de conjunctură nu-l depărta de încrederea sa în succesul final, ar fi dorit să se organizeze, în locul armatei rusești pierdute, un front ucrainian, și cu bani franceși se strînse la Iași o mică bandă rusească purtînd uniforma arhaică, cu moț albastru, a haidamacilor de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Ei nu mirau și nu interesau pe nimeni: atîtea se văzuseră în cursul acestui războiu al tuturor surprinderilor! În scurtă vreme nu se mai găsi nici picior de „soldat ucrainian”: învietorii gloriei lui Bogdan Hmilnițchi și a lui Mazeppa, primindu-și plata, își luaseră tîlpășița.

Una după alta veniau veștile cele mai descurajatoare pentru cine nu privia drept sus spre stelele nemîscate ale datoriei. La 9 Februar 1918 guvernul Ucrainei, care se proclamase autonomă, încheia pacea cu Centralii și, mai mult decît atîta, deschidea larg porțile foștilor dușmani, cari ajunseră în arme până la Chiev. Speriați întăiu în fața felului cum Centralii înțelegeau să interpreteze „pacea fără anexiuni și contribuții, pe basa liberei determinări a popoarelor”, bolșevicii, stăpîni fără rivali ai Rusiei, zăboviseră cîtva timp din instinctul național care nu se putea sînge dintr'odată, declarînd că se mărgenesc a nu face războiul, pentru ca apoi, preocupăți de îndrăznețul, nebunul lor gînd: prefacerea îne-

diată, radicală, absolută a unei societăți întregi după inexorabilul crez al formulei marxiste de import, să iscălească și ei un tratat, la 3 Mart, pe care, la 15, congresul Sovietelor dominante s'o și ratifice.

În această nouă stare de lucruri guvernul Averescu, total neexperient, avea înaintea sa și problema Basarabiei.

În clipa cînd toate popoarele se ridicau la cunoștința de ele înseși, nu se putea ca „Moldovenii” Basarabiei, la cari nu încetase niciodată de pe la 1900 înainte agitația națională pe căile pașnice ale Bisericii, literaturii, ziarului, să nu arăte hotărîta lor intenție de a trăi de sine, cu limba lor,— mai ales cu dînsa —, cu organizația lor bisericească și cu școala lor, cu obiceiurile și tradițiile lor, dacă se poate. Elementele din oștire au fost acelea care au dat impulsul, amestecînd în instinctul lor românesc fireștile idei care erau atunci în curs printre Ruși (un Alecsandri, naționalist român, de sigur, era însă în fond un tolstoian). „Comitetul național moldovenesc” se formă deci în Maiu 1917, mai ales cu soldații de la Odesa, la cari se adăugiră apoi elemente dintr'o începătoare și încă smerită intelectualitate, ca aceia a unui Buzdugan, grăbit, de la apariția sa la Iași, cu vestea apropiatei desertiuni rusești, să se aprovizioneze cu ce cărți românești putea găsi, a unui preot Mateevici, care găsi accente mai simple, dar mai calde decît ale vechiului poet Gheorghe Sion pentru glorificarea limbii strămoșilor, a unui Simion Murafa, imponentă figură de voinic, mai tîrziu a unui Țanțu și a unui Halippa, un timp neștiut. Și alte figuri răsăriră la Iași, la început neîncrezătoare, pipăind terenul pentru un viitor pe care nu știau cum să și-l zugrăvească.

Pentru a întări acest curent, Statul român, prins de grija propriei sale existențe și preocupat de a nu amesteca două chestiuni deosebite, făcînd în ce privește Basa-

rabia o acțiune de unul singur, nu îndrăzni să întreprindă nimic. Ce s'a petrecut acolo a ieșit absolut liber, de la sine, din potrivirea ceasurilor excepționale. Nicio minte superioară n'a întipărit un caracter de voință individuală. Profesori din Regat, un Munteanu-Rîmnicean, frații Haneș, învățători de acolo se stabiliră de la o bucată de vreme, cu elemente bucovinene de valoarea unui Marian, fiul preotului folklorist, și aveau legături cu Ardealul, ai cărui prizonieri liberați vor împănă Rusia de sine stătătoare, până la termenul Mării chineze. Fără întrebuintare, alți pribegi ai Bucovinei mergeau departe până către Nipru și o mirare bucuroasă îi cuprindea pe cei cari descoperiau în aceste adâncuri rusești vechi sate moldovenești înfloritoare, model și obiect de invidie pentru Ruși. Prin satele basarabene și la adunări de învățători se începu o inițiere în literele latine, în concepțiile românești, care era ca a unor copii curioși și rîvnitori. Un mare ziar național și cultural, de naivă încredere în ce se părea imposibil, *România Mare*, a început să se tipărească în Chișinău, pe cînd la Darnița, în Ucraina, voluntarii se strîngeau supt steagul tricolor, conduși, cu aceiași oarbă credință în vremi mai bune, și de unul din cei mai buni ziariști ai Ardealului, Voicu Nițescu, de la „Gazeta Transilvaniei”.

Ucraina și-ar fi anexat bucuros această Basarabie asupra căreia agitația națională a Rutenilor manifestase de multă vreme pretenții. Trebui însă ca Rada, care dăduse și ordine în acest sens, să se resemneze la existența unui organism național absolut durabil la hotarele sale de la Apus. În sfîrșit curentul de la Odesa, din ce în ce mai puternic și mai conștient de margenea până la care pot merge aspirațiile moldovenești, izbuti să constituie,— și cu elemente din toate celelalte naționalități și cu oameni de toate colorile sociale și politice, până la Ucrainianul demagog Țiganco—, dar, potrivit cu ideile dominante în Rusia, ferindu-se

de tot ce putea să amintească supremația de până atunci a unei nobilimi, în majoritate românească și cu bune sentimente naționale chiar când știa românește prost prin educația străină, sau când nu știa chiar de de loc, o Adunare revoluționară, *Sfatul Țerii* (ideia de Soviet e înlăuntru), cu d. Buzdugan ca secretar, care era tot așa de îndreptățită să existe, să ia hotăriri, să creeze nouă ordine constituțională ca oricare alta din cuprinsul imensei Rusii transformate. După desbateri care, la acești oameni „sfătoși” din temperament, deprinși rusește a învîrți, a suci și mai ales a molfăi multă vreme idei pe care nu le puteau înțelege deplin, trebuiră să dureze săptămîni întregi, mai ales că se amesteca, și aici, greaua problemă agrară pentru lămurirea căreia alergă de la Iași și geologul, cu multiple preocupății, Murgoci, se ajunsese la solemnă proclamare a *Republicei moldovenești*. „Republică”, pentru că ideia însăși a Monarhiei, ca și aceia a proprietății mari, a privilegiului de naștere și chiar de intelectua-litate, erau odioase unor oameni cari fuseseră educați în același sens ca și toți oamenii din stînga din toată Rusia. În frunte era ca președinte fostul docent la Universitatea din Petersburg Ioan Inculeț (probabil Hînculeț), om socotit în fiecare cuvînt și gest al lui, unind cu o inteligență dibace tot ce trebuie pentru a face pe cineva simpatic din prima clipă, chiar dacă această simpatie ar fi să mîne la o pagubă, iar ca președinte de Consiliu pe rezervatul doctor Ciugureanu (de fapt: Ciuhureanu), om de purtări alese.

Vestea marii prefaceri fusese, natural, predicată și țeranilor, moldoveni și ceilalți. Li se vorbise pasionat de pămîntul care trebuie să fie al lor și pe care l-au usurpat alții. Dar oamenii satelor atîta așteptau: pentru dînsii, ca și pentru cei din stînga Prutului, revoluția însemna doar aceasta: luarea ogoarelor, arderea curților boierești, care cuprindeau adesea neprețuite lu-

cruride istorie și de artă, *svoboda* desfrîului pe un număr oarecare de zile, după care sufletele simple făgăduiau cea mai disciplinată și supusă întoarcere la normal. De la un capăt la altul al provinciei se deslănțui astfel cea mai sălbatecă anarhie.

Ce i se putea opune? Față de planurile ucrainiene, încă vii, față de primejdia strecurării soldaților bandiți ai armatei generalului Șcerbacev, se încercase organizarea unei armate, cu șefi recrutați din ofițeri inferiori și sub-ofițeri. Astfel d. Pîntea putu să ajungă la abia douăzeci și ceva de ani ministru de Războiu. Dar, dacă uniformă, o derivație a celei rusești, se putu vedea în curînd pe străzile Iașului, lipsia și armament și conducere tehnică. Trebui deci să se facă apel la oștile românești, și cei doi președinți apărură la Iași, primiți solemn la Universitate, unde găsiră astfel de accente, parcă ar fi trăit totdeauna între noi și nimic n'ar fi despărțit vre-odată țara lor de a noastră.

Basarabia, amenințată, la rîndul ei, cu prada totală a avuției sale, cuprindea însemnate depozite pentru armata românească și se crezu că aceasta dă guvernului român dreptul de a și le apăra cu pază militară. Generalul Broșteanu, unul din cei mai buni șefi ai armatei noastre, trecu deci Prutul cu cîteva mii de oameni și nimeri în Chișinău o stare de lucruri cum numai o anarhie de sistem rusesc o poate crea.

Bolșevismul pătrunsese neapărat și în capitala Basarabiei, cîștigînd elemente evreiești și rusești mai ales, la care se adăugia ciudatul aventurier moldovean Cătăraiu, care făcuse să sară în aier casa episcopului unguresc de la Hajdu-dorogh. Cînd o parte din voluntarii ardeleni de la Darnița veniră cu steagul tricolor al revendicațiilor naționale, în credința că vor întîmpina o caldă îmbrățișare frățească, ei fură primiți cu focuri de pușcă și, coborîți din tren, purtați, între injuriile plebei evreiești, pe străzile Chișinăului. Hotărîrea lui Broș-

teanu puse imediat capăt unor astfel de spectacole. Peste câteva zile numai, Basarabia era la picioarele lui. Generalul va avea să sfarme însă, riguros, tentativa bolșevicilor de „a relua” Tighina. Sovietele, indignate de această încălcare, protestară în zădar și declarară, la 28 Ianuar 1918, războiul. Nehotărît asupra perspectivelor de viitor, generalul Averescu va trimete negociatori, cari vor încheia pactul de la 9 Mart, prin care se făgăduia la timpul său evacuarea întregii provincii.

Dar el nu mai era să aibă greutatea de a trece peste această făgăduială pentru a menținea pămîntul românesc care i se încredinșase: încă de la 12 Mart el va fi adus, din cauza situației față de Centrali, a părăsi puterea.

Germanilor li se ceruse, la 2 Februar, prin ministrul plenipotențiar I. Papiniu, prin d. I. Mitilineu — care trebuia să vadă ce vor cei din București, și răspunsul fu că nu vor dinastia — și colonelul Ressel, o prelungire de douăzeci de zile a armistițiului, „pentru ca noul guvern să se pună în curent cu situația”. Se acordă numai o săptămînă. Colonelul trebuia să ceară o întrevvedere a președintelui de Consiliu cu Mackensen, și ea avu loc în ziua de 9 Februar la Buftea. Generalul putu să afle că șeful armatei de ocupație are intenții bune: nici desarmare, nici demobilizare, iar rectificarea graniței Dobrogii nu ni-ar lua nici Mangalia. Dar, a doua zi, Czernin, inexorabil, voiă ca toată Dobrogea să fie dată Impătritei Alianțe, cu o schimbare de graniță la Nord, încă nefixată, și aceasta de la început, înainte de a începe negociațiile.

Pentru aceasta, și mai ales pentru a hotărî, dacă, înaintea somației peremptorii a Centralilor, facem sau nu pacea, se adunară cele patru Consilii de coroană din Februar st. v., la care, pe lîngă membrii guvernului, afară de d. Garoflid de la Agricultură, care făcuse neîngăduite

declarații pentru schimbarea politicei României, și de generalul Prezan, luau parte de la liberali Ioan Brătianu, Pherekyde și Al. Constantinescu, de la conservatori Take Ionescu, asistat de M. Cantacuzino și D. Greceanu.

Generalul Averescu stătea neclintit pe linia sa: nu se mai poate decît o rezistență de formă, pentru care avem doar muniții de cîteva zile: ar fi un sacrificiu inutil după care firește am fi supuși la condiții și mai grele.

Protocolul, redactat pentru I. Brătianu, al ședinței de la 17 Februar redă astfel cuvintele sale: „Generalul Averescu a conchis că că părerea guvernului este să se accepte această condiție, de oare ce armata nu poate face decît o scurtă rezistență, că ni lipsesc subsistențele și munițiile și că aceasta ar fi și părerea comandanților de armată”. Generalul Iancovescu, ministru de Războiu, confirmă această situație. Regele asigură că nici generalul Prezan „nu crede într’o rezistență de lungă durată”. Iar Matei Cantacuzino fu „de părere a se accepta condițiile de pace, oricît de dureroase, în care nu vede nimic umilitor, căci altmintrelea distrugem armata și armamentul. *D-sa incidental critică amar clasele diriguite*”. De altfel, în a doua ședință la 18, șeful guvernului aducea înainte și faptul, amenințător, că dușmanul are acum în Basarabia-de-Nord „două divizii de infanterie și una de cavalerie”, așa încît și Basarabia am putea-o pierde. Dar generalul fu zguduit cînd, în aceeași ședință, i se comunică telegrama prin care se mai cerea admiterea „principiului rectificărilor de graniță de spre Austro-Ungaria”, demobilizarea până la o trupă de poliție față de Ruși, dreptul de a trece al Austro-Ungurilor spre Ucraina prin Basarabia și chiar Moldova. El judecă „inacceptabile”, fiind „umilitoare”, aceste pretenții care „pun din nou chestia în discuție”. Dar și aceste condiții au fost primite peste cîteva ceasuri pentru „a apăra Dinastia” și „a asigura Basarabia”.

Dibace, intervenția lui Brătianu pune guvernul în-

tr'o situație grea: pentru fond, el recomanda să nu facem nicio discuție, ci, ca Bulgarii la pacea de la București, să iscălim pentru ca aceasta, mai târziu, să ni creeze un titlu față de Aliați: „a se cere înamicilor toate condițiile și a le accepta în bloc, fără discuție, arătînd astfel că nu e vorba de pace convenită și definitivă și, printr'această protestare morală față de omenirea întreagă, se pune în ochii tuturor supt adevărata sa lumină caracterul de violență și de provisorat al operei acelor ce spun că vor pace fără anejiuni”¹. Dacă însă, cum îi este patriotica dorință, ar fi să se dea o luptă, generalul Averescu să-și ia și el răs-punderea, participînd la ordonarea și conducerea ei: „Resistența nu se poate efectua fără concursul unanim al tuturor și mai ales al guvernului, în capul căruia este un general”². De altfel, pentru o pace ca aceasta, mai practic e să se adreseze regele celor cari, la București, se au bine cu dușmanul.

Regele se amestecă numai pentru a-și arăta adîncă durere pentru sfîșierea ce se pregătește și speranța că totuși, mai târziu, nația va fi răsplătită pentru covîrșitoarele ei sacrificii. Protestarea, la 19, în numele Reginei—se adăusese, fără gust, și „a femeilor romîne”— a prințului Carol nu fu subliniată de dînsul altfel decît cu un gest nehotărît.

Generalul-președinte, care, după primul Consiliu, telegrafiase imediat că primește „renunțarea la întreaga Dobroge”, se găsi față de această manifestare și de opoziția d-lui Prezan, care, venind personal, „declară în numele oștirii că are și voința și putința de a lupta și, ca să se judece mai bine sentimentele ei, arată că, și după încheierea armistițiului, dar înainte de a-l cunoaște, trupele au tras cu tunul o noapte întreagă în

¹ *Revista Istorică*, Iulie-Octombrie 1932.

² *Ibid.* De altfel piedeci nu va pune și, dacă se va ști că partidele sînt contra soluției Guvernului, în acesta chiar el va găsi avantagii.

Tîrgul Ocnei”¹. El își oferî verbal demisia, pe loc răs-pinsă. Rămînea deci ca el să poarte răspunderea pen-tru acțiunea începută, o alta nevrînd sincer să o iea în vedere. În ce privește intențiile Centralilor de a opri în cale misiunile aliate se dădură explicații nu cu desăvîrșire clare, dar se deciseră măsuri destinate să împiedece orice lovitură.

D. C. Argetoianu a fost deci trimes în teritoriul ocu-pat împreună cu Papiniu, cu un alt diplomat, Burghele, cu generalul Lupescu și colonelul Mircescu. Informa-torul român se găsi înaintea unui represintant german, ministrul von Kühlmann, om jovial, cu legături feminine răpede descoperite la București, care nu presinta în nu-mele Imperiului decît clause economice, în adevăr foarte grele, care trebuiau să prefacă România în ceia ce fu-sese supt Turci, *chiler* al Impărăției lor, și, încă mai rău, căci era vorba de a face din ea, cu portul Giurgiu cedat pe un lung șir de ani, marea magazie de apro-visionare cu grîne și petrol a Germaniei. Imperiul, care primise luarea Basarabiei de România, ar fi ad-mis, ba ar fi impus chiar, alte condiții, nesfîrșit mai favorabile, dacă România ar fi consimțit să trimeată un contingent, fie și un singur regiment, un singur steag pe frontul de Apus, ceia ce i se părea de un mare efect pentru beligeranți; s’a afirmat că generalul Averescu s’a putut opri o clipă asupra unei astfel de propuneri. Foarte sensibil și la aceste avantagii și rezervîndu-și ca principal deposit Severinul, Czernin, credincios vechiu-lui său plan, pe care însă Germanii i-l amputaseră foarte mult, voia pămînt, data aceasta, fiindcă nu se putea altfel, pentru detestata Ungarie. Se va lua pentru dînsa toată linia munților, până de-asupra Sinaii, cu

¹ Și generalul Grigorescu „declară regelui că oastea de supt comanda sa, ofițeri și soldați, este totdeauna gata la ordinele regelui ei“.

² V. *Memoriile mele*, la această dată: declarația d-lui Argetoianu.

vechile păduri la care făceau zimbre capitaliștii e-vrei din Budapesta; Moldova ieșia cu totul ciocîrtită în unghiul nord-vestic al județului Suceava. Dobrogea-de-Sud revenia Bulgarilor, pe cînd cea de Nord era păs-trată, în vederea gurilor Dunării, ca un condominiu între Centrali. Deocamdată se admisesese, în preliminariile de la 5 Mart, cedarea Dobrogii cu o „cale comercială” la Constanța pentru țara despoiată, „rectificările de fron-tieră” pentru Austro-Ungaria în principiu, „măsurile corespunzătoare situației pe terenul economic”, demobi-lizarea supt control a opt divizii, restul rămînînd a fi demobilizate după pacea cu Rusia, transportul de trupe la Odesa.

Odată ce era armistițiul, dispozițiile de pace, negocie-rile din palatul Știrbei de la Buftea, odată ce intra-sea deci în neutralitate, prezența auxiliarilor mili-tari ai Înțelegerii devenise indeseirabilă pentru Centrali. Misiunile aliate fuseseră deci invitate să plece și guver-nul român trebui să se supuie. În adîncul nopții tre-nul care le cuprindea aștepta în gara Nicolina lîngă Iași, pentru a împiedeca demonstrațiile. Figura gene-ralului Berthelot, căruia i se dăduseră daruri și scri-sori de recunoștință, apărea, radiind aceiași încredere, la fereastă. Cum nu voiseră să li permită a trece spre țerile lor fără șicana unei umiltoare carantine, se du-ceau cu toții de-a lungul imensei Rusii ca să-și regăsească acele patrii și cîmpiile de luptă. Președintele Con-siliului nu apăru, dar regele, regina răsărîră în mica gară întunecată, și Maria a României sărută pe obraji pe generalul frances căruia regele cu ochii în lacrimi îi strîngea călduros mîna.

Atunci se răspîndi și în public știrea că acel nu-măr de soldați ai Centralilor, suiți în peste o sută de camioane, se îndreaptă în Basarabia spre calea ferată, cu intenția de a face prizonieri pe militarii cari se în-crezuseră onoarei noastre. Ar fi fost un act abominabil,

care ne-ar fi înjosit pentru toate timpurile din vina cui dintre noi ar fi inspirat sau măcar tolerat. Am văzut cum, în Consiliul de Coroană de la 24 Februar st. v., cuvinte nobile fură rostite contra oricărei tentative de a ne desonora față de prietenii zilelor grele cari ne părăsiau în momentul cel mai dureros.

Pe cînd generalul căuta în felul său, care nu era și al opiniei publice, să-și servească, în calitatea nouă de politician stîngaciu, țara pe care ca general o apăraseră de două ori așa de bine, d. Barbu Știrbei, care primise pe furiș visita fostului atașat austro-ungar la București, colonelul Randa, pusese la cale o întrevvedere între regele și contele Czernin însuși, care fu cerută și prin șeful guvernului, pentru „o comunicare din partea Împăratului”. Suveranul trebui să caute pe acesta la gară Răcăciuni, în ziua de 15 Februar, audiența a-vînd loc în tren¹. După cît se știe, după cît o spuse însuși, ministrul austro-ungar fu grosolan de arogant, dînd lui Ferdinand I-iu să aleagă între pierderea tronului și grația pe care i-o oferă, din solidaritate monarhică, noul Împărat și rege Carol, dacă primește sincer condițiile preliminare de la Buftea și încredințează conducerea negocierilor de pace unui om sigur pentru Austro-Unguri, cum îl considerau pe Alexandru Marghioman. Cu lacrimile în ochi regele îmi vorbi de această hotărîre.

Deocamdată generalul Averescu avu curajul de a aduce condițiile preliminare înaintea a ce rămăsese din Parlament, o mare parte din membri fiind la Odesa, unde duceau o viață ușoară ca la București, fără a-și dasamă că sînt în mîna Sovietelor, de care i-a scăpat numai intervenția colonelului canadian Boyle, care explica apoi regelui Ferdinand că el știe cum se umblă în pădurile patriei sale cu huitele de cîni sălbateci, la cari

¹ V. protocolul citat.

trebuie să descoperi șeful. În rămășița de deputați și senatori de la Iași, puțini, ca Delavrancea, acum greu bolnav, și, fără să-și dea saina, aproape de sfârșitul său, ori apărătorul devotat al drepturilor dobrogene, I. N. Roman, Ardelean de naștere, aveau îndrăzneala unei opinii, supt presiunea crescîndă a Centralilor. Mulți nu simțiră măcar un fior cînd președintele Consiliului, neobișnuit a da dovezi de o sentimentalitate fără care omul nu e totuși complect, destăinui cu glasul potolit, într'un astfel de contrast cu uniforma pe care o păstra, că e vorba de amputarea țerii, dar să nu-l tulbure nimeni, cum nu trebuie să se facă atunci cînd „fiul e chemat să opereze pe mama sa”. Amintindu-și de declarațiile din 1916, d. Argetoianu voia să facă pe ascultători a înțelege că, de oare ce condițiile materiale hotărăsc totul în viața Statelor, luntrea rămasă fără catarg a României poate fi îndreptată către un mal ca și către celalt. La ieșire, după ce arătasem necesitatea morală de a încerca, pentru onoare, o ultimă sforțare—nu cu acel „triumf al morii” a cărei ideie se atribuia lui Take Ionescu, și încă mai puțin cu altă ideie, în adevăr a lui, exprimată și în Consiliul de Coroană, la 17 Februar, de a preface România într'o armată ambulantă ca a prizonierilor ceho-slovaci mergînd prin stepele Siberiei către frontul de Vest¹—, am alcătuit memoriul, iscălit de toți cei cu durere de inimă, în care aminteam regelui că a jurat să păstreze întreg pămîntul patriei. O protestare contra răpirii Dobrogii, arătînd tot ce înseamnă pentru noi și tot ceea ce i-am dat, fu redactată aproape în același timp.

Totuși generalul Averescu părea dispus să continue,

¹ V. protocolul Consiliului de Coroană din 17 Februar: „Resistența nu trebuie să urmărească numai un scop de protestare, dar să fie făcută cu scop de a putea prin ea scăpa ființa Statului, adică pe Rege și Guvern, cu o parte din armată, care să poată trece spre Rusia răsăriteană“.

după dispoziția spiritului său, fără șovăire, pe calea ce-și fixase. În curînd însă acele piedeci îi răsăriră în cale, de care, lovindu-se căzu, Marghiloman venind pe primul plan.

Peste puține zile noul ministru-președinte își făcea, la Iași, intrarea, nu ca un vechiu om de Stat, căruia i se impune un greu sacrificiu, ci ca un triumfător, și în alaiul lui era să apară, sfidînd, hidoasa figură a „colone-lului” Stere.

Fiecare din ei avea o misiune: unul era să încheie pacea care ne împușina, celalt, trufaș că-i revine rolul de mult dorit, era să ni dăruiască în schimb țara sa, Basarabia sa.

Am spus că Sfatul Țerii era o Adunare vioaie, dar cu caracter anonim, neavînd, în complecta-i neexperiență, nicio conducere, și incapabilă de a suferi una. Totuși curente se produceau într'însa și, de spre partea Rușilor, vechi sau noi, țariști sau bolșevici, nu era pe acea vreme nicio posibilitate de a exercita o influență. Ucraina se găsia în plină crasă, Rada, care chemase pe Germani, jignind și cel mai elementar sentiment național, va fi înlăturată la 25 April, dictatura generalului Scöropadschi fiind ocupată mai ales cu prigonirea Evreilor. La Moscova, bolșevismul se organiza după metodele sale severe; afară de tendințele separatiste ale Cazacilor, noi guverne de opoziție se formau la Samara și în Siberia; după încercarea de la Moscova contra Sovietelor, teroarea era să înceapă. Ecoul acestor fapte se prelungia, slăbit, până în Basarabia Țara simția nevoia, nu numai de a se sprijini pe ceva tare și statornic, dar și de a-și găsi o situație definitivă, de teama revanșelor și răsbunărilor care s'ar fi putut aștepta.

Cine crede că prin discursuri, lungi sau scurte, unice sau repetate, Sfatul Țerii a ajuns să voteze la 8 April alipirea la România, nu fără anume condiții de auto-determinare locală, răpede uitate sau trecute cu vede-

rea, nu-și dă samă nici de aceste împrejurări, nici de ce înseamnă manifestările sufletului colectiv. Multe alte cuvântări se ținură în Sfatul Țerii fără alt rezultat decât alte cuvântări și nesfârșite discuții în conciliabule. Prezența la Chișinău a lui Marghiloman, care, increzător în laudele fostului exilat în Siberia, cel ce se închinase cu totul acestui doctrinar conservator—după sărutarea mîinii Țarului la Constanța și servirea autocrației wilhelmiene nu era de mirare—, credea că acesta singur va face toată isprava și-și va atribui meritul, din care primul ministru voia să-și poată reclama o parte, a fost o pierdere de vreme și o greșeală. O pierdere de vreme, fiindcă acestor pletosi și zburliți, vibrînd de pasiuni populare încă neslifuite, ce impresie putea să li facă „boierul” din București, sportsmanul curselor de cai, omul de cea mai perfectă ținută din toată România, bun de frumoase discursuri la Parlament ieșind din impecabilul plastron al cămășilor sale fără număr, precum, pe de altă parte, ce mai putea fi comun între vechiul gimnasiast conspirator mai mult în glumă, deprins cu frase romantice, lustruite literar, și între acești simpli ieșiți plini de prafuși stropiți de sîngele celor mai cumplite lupte pe care le-a apucat omenirea? Iar greșeala lui Marghiloman, mare, îndeletibilă, era aceea că părea să adauge prin înfățișarea sa în Sfatul Țerii, cu armata la spatele sale, un fel de amenințare de care ar fi ascultat, fără liber arbitru, o colecție de bieți oameni terorizați.

Votul a fost imposant ca majoritate, și opinia publică din Moldova l-a primit cu lacrimi de bucurie. Pentru întâia oară regele așa de greu lovit putea să scrie, ca răspuns la telegrama de înștiințare a lui Marghiloman, cuvinte de mulțămire și de încredere în ceia ce, și aiurea, sta să se întîmple.

Peste o lună și o zi, același președinte de Consiliu punea cu tristeță iscălitura sa pe pacea separată din București. Socolile care se făcuseră cu aducerea lui la pu-

tere se dovediseră greșite: nimic n'a fost părăsit din formidabilul program al Centralilor, a căror inteligență, cu Kühlmann și Czernin la un loc, plus ce putea să adauge, din așa de puțin, Radoslavov și bietul om care reprezenta Turcia, nu putea să înțeleagă acest lucru: că astfel de condiții, draconice, nu erau decît să îndîrjească și mai mult la luptă pe beligeranții rămași supt arme; mai lipsia să se adauge, cum s'a făcut, cu tot atîta ușurătate, că și mai grele, mult mai grele, sînt condițiile cari-i așteaptă pe aceștia pentru că zăbovesc.

Asupra purtării Centralilor în teritoriul a cării ocupație și-o rezervau încă pe multă vreme, pacea, privită cu neîncredere și în tiranisații sau trădătorii din București, n'avu niciun fel de influență. Se căuta până la fund ce mai rămăsese unei țeri aproape total secătuite, și, cum tratatul prevedea, pe lîngă o represintanță militară la Iași, căreia toată lumea-i întorcea, ostentativ, spatele, și furnisarea de provisii din Moldova, d-rul Antipa, agent al regimului de ocupație, găsia, cu o mirare în care se amesteca nemulțămirea, că avem încă peste nevoile noastre. Peste zece ani academicianul român, așa de departe mînat de vechile sale legături germane, era să denunțe într'o întregă lucrare procedeele administrației în serviciul căreia a stat.

Trista popularitate cîștigată la București — și așa de răpede pierdută în Muntenia, încît, după pace, puterul președinte de Consiliu nu se va putea alege nici el singur — și pe care spera s'o poată întinde cu crenguța de măsline în mînă asupra țerii întregi era să fie împiedecată în Moldova, unde, numai, trăia în adevăr poporul românesc, și prin alte măsuri, acestea datorite unui temperament răutăcios și vindicativ supt aparența de cea mai perfectă eleganță. Chestii de familie învrăjbisă pe Marghiloman cu Brătianu și, în ciuda tuturor relațiilor oficiale de la București, pe care cel d'întăiu le-a destăinuit în Cameră, acuzînd pe celalt de uneltiri pan-

germane, ele rămăseseră întregi, cu toată ura ce putea să iasă din ele. Primul ministru avu, de sigur, o parte personală în prigonirile, supt presiunea germană, pe care le începu, sau lăsă să se înceapă, contra guvernului Brătianu.

Unul din intimii acestuia, Al. Constantinescu, fu închis la „Poarta Verde” din Iași, unde semnă, cu liniștea omului bine nutrit și voios: „fost și viitor ministru”. Se încercară perchisiții domiciliare, care nu puteau da nimic, dar stîrniau indignarea oricui era cu iubire de țară și înțelegere pentru sensul războiului. Se prefăcu urmărirea politică într-o vădire a actelor necinstite pe care le-ar fi săvîrșit guvernul trecut: obișnuita căutare a „pungașilor” la fiecare cădere de regim. Pe cînd censura, la dispoziția Centralilor, începea o acțiune odioasă și ridiculă, nicio insultă nu fu cruțată Brătienilor și amicilor lor, sprijinitorilor politicii care părea că dăduse faliment. Calm, așteptînd viitorul, cel mai tare dintre oamenii politici ai țerii nu se emoționa.

El rămase în casa din Iași, pe cînd alții, prinși de frică, plecau, cu scusa că se duc în țeri de liberfate să apere acele interese ale României cărora de sigur li erau devotați, și care au folosit de pe urma unor silințe, inteligente la unii, la alții mai puțin inteligente. Brutalitatea Centralilor li-a dat, fără zăbavă, prilejul.

În adevăr îndată după iscălitura păcii s'a presintat guvernului român, ca s'o comunice și regelui, o listă de persoane a căror plecare din țară, pe care n'o anunțaseră nimănui, ocupanții Munteniei ar fi dispuși s'o faciliteze. Era, într'o formă de o neghioabă fățarnicie, un decret deexpulsare. Regele-mi spunea, arătîndu-mi-l: „mine vor cere să plece regina, poimîni îmi vor izgoni fiul”. Față de prințul Carol, pentru a-l seduce și a-l îndepărta, s'au întrebuițat mijloace potrivite cu un tînăr pasionat; poate niciodată nu se vor ști exact motivele de care s'au condus aceia cari l-au făcut să meargă la Odesa

într'o tovărășie foarte criticată, anunțînd că, odată ce țara e la discreția învingătorilor, el vrea să meargă, desfăcut de orice legături dinastice, pe frontul apusean, unde se mai poate lupta. Față de această aventură de douăzeci de ani, generalul Averescu, care alcătuisese acum, în înțelegere cu dd. Argetoianu și Cuza, o „Ligă a Poporului”, în menirea de asanare a căreia credea, și care patrona o foaie, „Indreptarea”, în care se manifesta ca ziarist, fu de o cruzime antipatică, și chiar puțin prevăzătoare.

Dintre ostracisați, unii au zimbit și au rămas. Alții, cari-și făcuseră și stagiul de asigurare și reconfortare la Odesa, au străbătut supt insulte meșter pregătite teritoriul ocupat pentru a ajunge la Paris. Acolo formară, după exemplul Croaților și Slovenilor, cari n'aveau însă un Stat, un Comitet național, ai cărui membri, primiți călduros și în Parlamentul frances, avură însușirile trebuitoare pentru a ținea viu interesul față de România, al cărei rege nu-și pusese iscălitura pe actul de ratificare al tratatului din București, și de a întreținea strînse relații cu aceia cari apărau în exil drepturile națiunilor prietene. Erau acolo Take Ionescu, Toma Stelian, d. Octavian Goga și mulți alții; pentru a se face mai bine venit, profesorul Pangratti cerea ca guvernul frances să ni creeze un învățămînt superior pe care nu l-am fi avut până atunci. În astfel de legături excesele umilesc și compromit o adevărată națiune, și a noastră era fără îndoială una.

În același timp, în Italia se înrolau supt steag național prizonierii din Ardeal, cărora guvernul italian li dădea o nouă și frumoasă uniformă. Discursuri entusiaste se țineau la Roma, unde însă acțiunea oficială a ministrului Al. Lahovary, care-și dădea samă de ce se șade și de ce nu se șade, de ce se poate și de ce nu se poate, a intrat într'un regretabil conflict cu inițiative personale, libere, care-și depășesc prea ușor ținta.

Aveam astfel, oricum, două fronturi de opinie publică în Apus. De Anglia nu se preocupa nimeni, ceea ce era o mare lipsă, iar în America nici preotul Lucaci, venit de mult cu aparența unei misiuni pe care n'o avea, nici d-rul Stănculeanu, care s'a prăpădit acolo, nici fostul ministru al Instrucției, dr. C. Angelescu, căruia i s'a dat, într'un târziu, Legația de la Washington, n'au fost în măsură, dată fiind greutatea de a cunoaște în adevăr o lume așa de originală și de complicată, să câștige prieteni. Ei ni-ar fi fost totuși de cea mai mare importanță, cînd istoricul, teoreticianul, mistificul care ajunsese președinte al Republicii Statelor-Unite, intrate în război în acest an 1918 ca factor determinant al decisei, apărău cu programul de „self determination”, care fusese, dar fără sinceritate, și al Sovietelor.

În acest timp se făceau alegerile pentru Parlamentul păcii și al sancțiunilor.

Ele s'au săvîrșit în Muntenia supt ochii jandarmului german. Ocupanții, cari știau că totuși nu vor rămînea totdeauna, își închipuiseră că ultima lovitură care i se poate da României e aceea de a sămăna ura socială mergînd până la revoluție. Se răspîndia sistematic îndemnul de a se ridica țeranii contra marilor proprietari, muncitorii contra burghesiei patronilor. Socialismul de agitație era încurajat de toată plebea „interpreților” evrei și a spionilor: la cea d'întăiu înfățișare a „celor de la Iași”, el trebuia să fie gata de lovitură. La țară, candidaturile recomandate fură acelea ale unui țeranism radical pe alături de ideea națională. Mulți învățători și preoți fură astfel aruncați în arenă: lipsia numai un om inteligent, activ și cu talent de vorbă ca d. Ioan Mihalache, întors căpitan de infanterie, pentru ca o încheiere să se producă, de

și într'o direcție deosebită de aceia pe care o voiseră Austro-Germanii.

Nesfîrșit de trist în aceste alegeri a fost faptul că, pe cînd mii și mii de ostași se întorceau acum acasă, brutal despoiați de uniformă îndată după sosire sau siliți să salute pe „învîingătorii” oari dese ori li necins-tiseră casele—și s'au lăudat cu aceasta într'o întreagă mîrșavă literatură de speța cărții lui Velburg—, alegerile n'au dat, cum se putea aștepta, o mare majoritate de naționaliști îndîrjiți, gata să apere cu orice preț nobila operă îndeplinită cu atîtea jertfe și, neîndoielnic, și cu multă glorie. În loc de aceasta ni-au venit intelectuali de merit, ca profesorul Mehedinți, acum ministru de Instrucție al lui Marghiloman, pentru cari războiul era cel mai mare păcat făcut contra adevăratelor interese ale neamului.

În Moldova, unde mulți, ca mine, au refusat să candideze, atunci cînd Marghiloman ar fi dat totul pentru o opoziție cu vază, rezultatul alegerilor a fost tot așa de prost: afară de vre-o doi țerani, unul, d. Șerpeanu, din Botoșani, adevărat plugar, celalt, un fost teolog bucovinean, venit la noi cu semi-cilindrul profesiunii sale, dar trecut de mult la jocul clasei sale de origine, ambițiosul domn Zelea Codreanu, ceilalți nu erau interesați, fiind o simplă colecție de miluiți ai regimului. Era și un clan al odioșilor, din care nu putea lipsi C. Stere, decorat pentru discursurile din Chișinău de regele care fumase alături cu dînsul, presintat poporului, în balconul casei din Strada Lăpușneanu. Preșidenția Camerei o avu d. C. Meissner, pedagog foarte cunoscut și iubit, care avuse în timpul neutralității cea mai rea atitudine, pe cînd un H. Stahl, fiu de German și de Francesă, se făcea să fie rănit cu orice preț în Ardeal din cauza numelui pe care-l purta.

Ca operă pozitivă, acest Parlament de trei, patru luni a făcut numai aceia a unei organizații a muncii a-

gricole, și prin femeile rămase prin satele flămînde, care a putut aduce foloase într'o vreme de astfel de restrîște, dar care urmărise scopul de a înlătura cu totul exproprierea din Maiu 1917; meritul și demeritul acestei reforme, practice, de tehnicieni, dar „boierești”, sînt ale ministrului Garoflid, el însuși din lumea marilor proprietari.

Incolo, tot timpul n'au fost decît recriminări înveninate și cereri de răstignire a „criminalilor războiului”. I se suia oricărui om cu simțul onoarei sîngele în față la citirea buletinului parlamentar din fiecare zi. Viața intimă a regelui, a reginei, împiedecată de a vorbi, de a scrie, refugiată ca o prizonieră în casa de la Bicăz, era adusă fără cel mai mic simț de cuviință înaintea gurilor grosolane, care rînjiau. Ferdinand I-iu era „pedepsit” astfel pentru că se îmbolnăvisese fără leac pe ziua chiar cînd trebuia să se deschidă aceste Camere ale desavuării și batjocuririi, dacă nu și ale detronării sale, pe care, contra lui Marghiloman, o ceruseră cu învierșunare răsturnătorii de la București, cari desprețuiau să și calce în Iași, cu Carp însuși în frunte. Discursuri ca al profesorului Bărbulescu rămîn ca o veșnică rușine pentru forma cea mai degradată a parlamentarismului român. Un discurs cuminte și plin de demnitate era un adevărat act de curaj în această Adunare a iacobinilor trădării, pe cari cei ce puteau s'o reție, de fapt o înțețiau.

Simptome se produceau însă care încă din cele d'întăiu zile ale toamnei păreau să anunțe o răsturnare completă a situației pe care astfel de energumeni o credeau definitivă, clădindu-și pe dînsa un mare viitor politic.

Pe cînd pe frontul de Apus ajutorul american permitea anume mișcări socotite prea riscante pînă atunci, cu un nou utilaj tehnic, cu un enorm, inepușabil stoc

de muniții, pe frontul de Răsărit unele șovăieli se produceau la Bulgari. Ca și la 1913, țăranii soldați erau furioși că li s'a stricat supt arme a patra recoltă, și răsărise din lumea învățătoarească un masiv făleos și cerbicos conducător, de o energie impulsivă ca aceia a socialiștilor ruși, Stamboliischi, în stare să arunce, orice ar fi, răspunderea în fața Suveranului tuturor perfidiilor. Noul comandant al trupelor francese din Macedonia, Franchet d'Espérey, numit în locul politicianului Sarraill de guvernul dictatorial al lui Clemenceau, nu era om care să nu observe astfel de „flotări” și să nu tragă imediat tot folosul din ele. La îndemina unei ofensive hotărîtoare era și armata sîrbească trecută prin cele mai îngrozitoare încercări: frigul din munții Albaniei, holera din Corfu, pentru a se reface minunat, gata de un nou avînt, supt conducerea iubitului prietel regal Alexandru. Astfel la Iași, unde se urmăreau cu înfrigurare știrile de pe frontul occidental, prea adese ori neclare sau contradictorii, se șopti de-odată că frontul bulgăresc s'a spart și Sîrbii sînt la Dunăre. Și mai bucuraoasă trebuia să fie vestea că trupe francese din Sud, supt comanda lui Berthelot, devenit unul din principalii eroi ai războiului nostru, sînt la Giurgiu.

Am vorbit de semnele acestei schimbări decisive. Erau multe și de multe feluri. Din teritoriul ocupat, prin vechile ziare mari care apăreau din nou, de și supt control, prin corespondențele particulare de pe ultimele pagini, se simția o altă atmosferă. Membrii Academiei Romîne, cari, ca și profesorii Universității, consimțiseră a lucra supt ocupație — iar cui nu voia să se întoarcă i se opria, ca mie, care, totuși, profesam, în schimb, la Iași, leafa pe mai multe luni—, veniau la București să ție sesiunea generală împreună cu colegii lor, și pocăința li sta scrisă pe față. În sufletele acelor cari, credincioși steagului, suferiseră atîta, era acum ca o explicabilă întinerire. La 21 Novembre, cînd încă nu se ridicaseră

toți norii, făceam să se celebreze un serviciu solemn pentru scumpul cap al lui Mihai Viteazul, scăpat în Rusia de urgia vandalilor și care acum se întorsese; în acea zi de zăpezi înalte, regele, regina, lumea oficială, represintanții Aliaților, o mulțime imensă ascultau rugăciunile asupra capului încununat cu lauri în biserica metropolitană. O jenă tot mai vizibilă cuprindea pe colonelul german și suita lui, cari-și încetaseră zilnica paradă pe străzile Iașului.

8. REALISAREA UNITĂȚII NAȚIONALE.

Acest entuziasm se hrănise și prin veștile care veniau din provinciile românești pentru a căror stăpânire luptaserăm.

Părăsită de Ruși, Bucovina rămăsese în sama unei administrații ale cărei procedee față de Români le-am văzut. Pe intelectuali încercase să-i câștige, și la Suceava se întemeiasă și o foaie pentru asemenea manifestații. De altfel, d. I. Nistor, după ce se adăpostise în neutralitate la București, ducea o viață grea în Moldova refugului, iar Ioan Grămadă, cel mai de talent și mai bine pregătit dintre tineri, se ducea să moară la Oituz pentru România reunită. Rămăsese o biată lume de țerani, de învățători și preoți asupra cărora se exercita zilnic presiunea loialismului birocratic. Se alcătuiseră contra Rușilor și cete de voluntari supt un ofițer ardelen, d. Dănilă Pap, despre ale cărui isprăvi ca șef de francitiori se spuneau minuni.

Și dintre Ruteni fuseseră destui spînzurați; propagandiștii dispăruseră fără urmă. Se nădăjduia însă, în acestă lalt lagăr național, că s'ar putea smulge Romînilor întreaga provincie. Pentru aceasta se aduse arhiducele Wilhelm, care ar fi fost să fie regele Galiției înviate ca Stat autonom. Grupe de soldați ruteni chemați anume de pe front aveau să curățe terenul pentru dînsul.

Incetul pe incetul Cernăuțul părea că se bolșevisează. Între conducătorii romîni, deprinși de mult a se duș-

măni, într'un cerc așa de îngust și de primejduit, nu părea cu puțință o înțelegere, cu atât mai puțin o acțiune decisivă. E meritul lui Iancu Flondor că în asemenea zile a revenit la datoria sa politică, de mult părăsită, și al profesorului de Universitate ardelean Sextil Pușcariu că l-a ajutat. O manifestație publică fu întovărașită de simpatia Polonilor, a multor Germani chiar; față de ce erau obișnuiți să facă Rușii de toate spețele, Romînii puteau fi considerați ca o asigurare.

O ștafetă fu expediată în grabă la Iași pentru a cere intervenția, ușoară, a armatei românești, din ce mai rămăsese, știind să o ascundă ministrul de Războiu, generalul Hîrjeu¹, căci în condițiile păcii era totala desarmare, livrîndu-se tunurile. Trebui, supt guvernul Marghiloman încă, totuși prielnic unei întregiri în această direcție, o oarecare stăruință pentru a se căpăta ordinul regelui. Infanteriștii generalului Zadic intrară astfel la Cernăuți. Acum se putu ținea marea adunare a unirii, la 27 Novembre. Declarația de adesiune a Polonilor se produse îndată. D. Nistor putu presinta peste scurtă vreme regelui omagiul Bucovinei întregi, care, potrivit cu toate tradițiile ei, se incorpora Monarhiei românești.

Aproape în același timp orașele ardelenene erau năpădite de ostașii desertiunilor în mase pe care le producea îndoita lovitură a Italianilor la Vittorio Veneto și a Francesilor lui Franchet d'Espérey, intrați prin Serbia. Conducerea vienesă nu mai funcționa: Împăratul Carol abdicase. Fiecare nație putea să facă de capul ei. Romînii garnisonați în Praga ajutară schimbarea de cîteva ceasuri care întemeie fără vărsare de sînge Republica ceho-slovacă. În Viena unii șefi încorporați ai Romînilor, ca d. Iuliu Maniu, încercară a comanda la Mi-

¹ V. foiletoanele sale, ca răspuns la cartea lui Prevost (și extras), în *Neamul Românesc*, pe 1920, cred.

nisteriul de Războiu, unde se raliau, de frică ori de convingere, la principiile lui Wilson, cu care mulți dintre tiranii de ieri credeau că se mai pot mîntui. La Budapesta, radicalii candidului conte Károlyi, care împărtășia ideile de libertate modernă, de drept uman ale sociologului Jászy, ajunseră a pune mîna pe putere, dar îndată contra lui se îndreptară pasiunile socialiste și comuniste ale aventurierilor cari agitau masele nemulțămite. Din slăbiciune în slăbiciune, regimul avu Károlyi soarta celui al prințului Lvov, al lui Miliucov în Rusia, căzuți fără a ști până astăzi de ce. Fiul unui notar evreu din Ardeal, Béla Khun, purtat ca prizonier de războiu prin Rusia și trecut la bolșevism, luă în mîinile sale violente cîrma unei țeri lipsite de orice direcție și care se părăsia în voia oricărui îndrăzneț.

Impărțirea pe nații, fiecare cu „Statul” său, fie și ne-teritorial, cu guvernul său, complect autonom, cu garda sa națională, pătrunsese imediat în Banat, în părțile ungurene și ardelenesti. Românii făcură ca și ceilalți și, pe o vreme cînd se urmăreau, nu alte mijloace de a domina, ci numărul brațelor care pot să ție o armă, ei avură în curînd, afară de Secuime, unde fierbea contra lor o ură care găsi nu odată mijloace de a se satisface, comanda peste cele mai întinse teritorii. Atacați ici și colo, perfid, prin trădare, ei se organizară pentru ca să se apere. În curînd, în ciuda căutătorilor de gilceavă și pregătitorilor de jaf, ei țineau pretutindeni o ordine desăvîrșită. Comitete naționale se încercau ici și colo, până ajunse a fi unul singur.

Acesta, cu dd. Maniu, Vaida, Ștefan Cicio-Pop, avocat din Arad, persoană de ținută impunătoare și de o elocvență populară apreciată, Goldiș, nepot al unui episcop arădan, profesor cu studii sociologice, și de sigur cel mai cult dintre Românii generației sale, continua să aibă oarecare reserve față de Regat, neadmițînd ca relațiile cu dînsul să fie hotărîte de simpla anexare

în urma unei noi pătrunderi cu armele. Delegații ardeleni la înmormîntarea regelui Carol păstrasera o atitudine așa de circumspectă încît inspira bănuieli. Pe cînd, într'un caiet de versuri politice, d. Octavian Goga protesta contra prelungirii neutralității noastre, fruntașii ardeleni neînrolați în armată încurajau intrigi ca aceea a călătoriei lui Stere, care, luat din scurt pentru crima sa politică, a lăsat să se înțeleagă că pentru Ardeleni ca și pentru liberali are destăinuiri care ar putea fi foarte neplăcute. Din rîndurile lor niciun cuvînt de bună venire n'a ieșit, cînd, în August 1916, oștile românești au trecut granița. Din potrivă, pe cînd clerul era gata să dea orice declarații, nu numai d. Vaida, dar și alții înfierau greșeala pe care, rupînd o alianță necesară și prielnică Ardelenilor, a făcut-o România. Era vorba chiar de nu știu ce glonț românesc care ar trebui să întîmpine pe cel d'întăiu dorobanț care ar trece Carpații.

Deci între vechii conducători și popor, sincer bucuros că a doua oară vine ceasul unei liberări care poate fi definitivă, nu era niciun contact. Cei d'întăiu, oameni politici cu interese de partid și personale, se întrebau dacă ei, cîți sînt și cum sînt, n'ar putea să continue pentru o provincie autonomă o clasă nerăsturnabilă ca aceea a liberalilor din Regat, păzind de oricine drepturi imprescriptibile. Ambiții enorme se treziau la persoane în care, de dincoace, o lungă propagandă, în „Sămănătorul”, în „Neamul Românesc”, se presintase adevăratul model al oamenilor de Stat, onești și fără preocupății personale. Cine știe dacă, pe basa Ardealului românesc, organizat, înțeles cu Sașii și chiar, dacă se poate, cu partea resemnată a Ungurilor, nu s'ar putea începe o adevărată acțiune de cucerire a Regatului, necunoscut decît prin anume cercuri bucureștene și considerat ca rămas în urmă, cu practicele lui orientale, grecești, asiatice? O democrație,

mai mult de aparență, căci „inteligenta”, grupată în jurul băncilor, adesea necruțătoare, participa la exploatarea țăranimii în neconținută nevoie de „vecșale” și de „cambii”, ar putea atrage și pe bunii socialiști români din provincie, un Flueraș și alții, și astfel s’ar avea față de România veche, nu numai un steag de luptă „morală”, dar și unul de ideologie populară.

În aceste dispoziții, după programul „wilsonian”, cu adunările populare, care creau legiuni și puneau tribuni în fruntea lor, se luă, întâiu timid, hotărîrea unei mari Adunări a poporului, de la care trebuiau să plece decisiunile. Ea se făcu tumultoasă, țărani, bătrîni în mare parte, alergînd din toate părțile împreună cu soldații cari abia-și lepădaseră mundirul. Armătura acestor mase confuze, pe care le mîna admirabilul instinct în puterea căruia se menținuseră o mie de ani supt stăpînirea străină, o formau mai ales preoții, rămași mai toți acasă în vremea războiului. Ca în 1848, nu se simția nicio deosebire față de ținta urmărită între cele două cleruri, ortodox și unit, și credincioșii lor. Se alesese pentru amintirea lui Mihai Viteazul Alba-Iulia: locul însuși avea glas.

Nu se va putea stabili niciodată, cum se întîmplă ori cînd în asemenea adunări, care a fost partea fiecăruia în rezultat, Presidența, disputată pe urmă din motive de interes, nu însemna nimic, fiindcă nu de acolo putea să se rîstească lozinca. Toți acești oameni onorabili, de bune sentimente, n’aveau în ei puterea electrică prin care să zguduie mulțimile. Cînd nu discutau asupra condițiilor de care nu-i păsa de loc lumii care se zgribulia afară în acea zi de 1-iu Decembre, fiecare din ei era un foarte convenabil represintant al unei nații inteligente și cu simț politic. Dar era indiferent cine vorbea înuntru, și chiar afară, unor mulțimi nerăbdătoare să vadă că s’a sfîrșit, și anume cum voiește ea. Nu era ca în Basarabia, față de o țăranime foarte înapoiată,

un cenacul de amatori ai discuțiilor lungi, cărora după retras condițiile de la început, Aic isuptîrea și răzlețita, atîtea desbateri o părere ajunge a li se impune—, cum a fost acolo în April, cum va fi la 9 Decembre, cînd s'au supt multe raporturi, clasă conducătoare *aparținea* poporului și irepuia, în asemenea ceasuri, să se îndrepte după voința lui, rămînînd ca mai tîrziu, în cărți de răbdătoare elucubrație, fiecare să tragă gard înalt în jurul colțului său, inatacabil. Uriășe aclamații arătară în bătaia vîntului de iarnă, care grăbia, că s'a votat ceia ce nici nu putuse fi pus la vot¹.

În acest sens, de altfel, lucraseră, în lipsa celor cari se găseau în România și ar fi făcut și ei tot așa, tinerii formați la școala de pan-romînim liber a „Sămănătorului” și „Luceafărului” și lîngă cari apărură doi represintanți de aiurea ai aceleiași educații: generalul State Leonte, aprovisionatorul armatei din Moldova, și Basarabeanul Buzdugan, reținut, un timp, de boală, în drum. Era natural ca acei din categoria de mai sus, cari cunoșteau trecutul Regatului, cari se împărtășiseră din școli de literatură comună, chiar dacă n'ar fi călcat teritoriul românesc liber, să judece în afară de formularele medievale în care, în toate privințele, trăia Ardealul. De aceia și dintre dînșii fură solii cari în aeroplan veniseră să ceară, încă de la începutul frămîntărilor, ajutorul militar al României; unul din ei era viitorul Mitropolit al Romînilor ortodocși, pe atunci tînărul, blondul și foarte sfiosul profesor de „Academie clericală” Nicolae Bălan, cu care ne treziserăm în Iași în momentul cînd ne liberam de „Ministeriul Nemților”.

La veștile spargerii frontului de Sud, mari manifestații se produsesseră în Iași, aclamîndu-se regele, regina, care trecea cu fiicele ei. Oamenii politici se întrebau

¹ V., între altele, revelațiile d-lui I. Clopoțel.

fiecare dacă nu i-a venit lui ceasul și încercau prin strigăte de agenți opinia publică, de fapt sătulă de dinșii toți. Se striga și numele generalului Averescu, care, în acest ceas al Aliaților, întâmpina opunere, ca unul care fusese în veșnică rivalitate cu Francesii, tăgăduindu-li și meritele cele mai strălucitoare, la Legația franceză. Ceia ce a ieșit deci din această turburată și zgomotoasă zi de 8 Novembre a fost un Ministeriu nou și neașteptat.

El presida generalul Coandă, crescut în Franța, soț al unei Franceze, fost adiutant al regelui Carol și fost trimis la Stavca, unde Rușii avuseră o atitudine necuviincioasă față de acest ofițer cult și căruia nu i se încredințase o comandă importantă. Neutralitatea lui părea asigurată față de oricine. Oameni de merit îi stăteau alături, ca Saligny, și la Instrucție foarte respectatul Petru Poni, icoana însăși a vechii bune cuviinți moldovenești (se vorbea de coborîrea lui dintr'un Balș, al cărui nume nu voise a-l primi din motive de extremă delicatețe). Iar mulțimilor, oștirii, care trebuia să se refacă, li vorbea prezența în Cabinet a generosului de cuvinte, de gesturi, dar și de acțiune îndrăzneată, general Grigorescu.

Ministeriul credea că are înaintea sa o adevărată misiune pe termen lung și Poni avea ideile sale în materie de reformă agrară. El se bucura de destul prestigiu pentru ca să poată decreta nulitatea măsurilor luate de Parlamentul regimului impus de străini. De fapt însă regele nu putea să reziste la imperioasa somație de reintegrare care din clipă în clipă trebuia să-i vie de la Brătianu, pe care lunga suferință, reflecțiile dureroase în vremea părăsirii și amenințările, coborîrea scrutătoare până în fundul conștiinței sale îl făcuseră altul: acela care crede că *el* a săvârșit opera visată cu atîta dor de multe generații și că sarcina de a o complecta, de a o apăra, de a o încununa îi revine lui singur.

Deocamdată însă acești doi generali avură de îndeplinit o cerere urgentă: reocuparea Ardealului.

La vreme de toamnă înaintată și deosebit de rea, ei trebuiau să deie o armată, adică, la dreptul vorbind, s'o scoată din pământ. Și anume nu din toată România, căci luptătorii de la Mărăști și Mărășești erau acum țerani pașnici la vetrele lor și nemobilisabili în teritoriul ocupat, ci din ce se mai putuse ascunde ori fusese păstrat în aparență, ca trupe de poliție, în Moldova. Acești soldați în haine suptiri, cu picioarele goale, trebuiau apoi înarmați cu ce se mai putea găsi în depozite. Cu o astfel de oaste de eroi în zdrențe se trecu din nou prin pasurile de Vest ale Moldovei în Ardeal, unde trebuiră să se îmbrace și să se încălze. Dar, în tot acest timp al noilor suferinți fără nume, oamenii generalului Moșoiu păstrară cea mai bună disciplină și cea mai înaltă conștiință a ostașului. Fără a întreba pe Aliți, cari încercaseră a se gândi la tratatul din București, de și ni se dăduse, dar nu de Clemenceau, nu chiar de Sonnino, cum o arată revelații recente¹, o adesiune condiționată. În singurul cas când n'am putea „prelungi frontul ucrainian și n'am putea scoate armata, Suveranul și guvernul”², ci păstrînd ca normă harta de la August 1916, ni luarăm astfel dreptul nostru, oprindu-ne pentru cîtva timp numai la punctul dincolo de care, de fapt, chiar fără interdicția conferinței de pace de la Paris, asemenea puteri nu mai puteau ajunge. Trimеșii oficiali ai Ardealului, episcopul de Caransebeș Miron Cristea, dd. Maniu și Goldiș, un unit și un ortodox, după obișnuita cîntărire confesională, aproape fără sens pentru noi, veniră apoi la București să aducă actul solemn al închinării celor trei, patru milioane de Romîni, la cari se vor adăugi apoi, într'o adunare ale cărei mo-

¹ Xenî, *Take Ionescu*, p. 32, nota 1.

² *Ibid.*, p. 394.

tive n'au fost încă îndestul de pe larg elucidate, Sașii, adunați la 21 Ianuar 1919 în dieta lor națională de la Mediaș.

Formele unei noi declarații de războiu fură făcute și la Iași și la București, și retragerea germană, grea, dar în perfectă ordine, prea perfectă chiar, dacă se ține samă de provisiile, răpede mucezite, cu care se acoperiră toate drumurile Ardealului, începu în zilele de 10 și 11 Novembre 1918, în mijlocul unei populații care manifesta călduros, dar fără gesturi desordonate, în fața unor trupe care, primite cu strigăte, aveau aierul că sînt dispuse să tragă. Peste cîteva zile, în piața Cuza-Vodă din Iași generalul Berthelot trecea în revistă splendidul regiment de la Avignon, de care însă, cum s'a văzut răpede, în lunga prezență pe frontul oriental, se prinsese bolșevismul.

Acum Ioan Brătianu era din nou la cîrmă, guvernul de simplă locotenență, ceia ce nu știau însă membrii săi, fiind înlăturat în forme care arată că nu totdeauna regele Ferdinand, el însuși de o făptură morală așa de delicată, se gîndia că și alți oameni au un suflet. Cu simțul lor de disciplină, cei doi generali se retraseră respectuoși, dar Grigorescu, care a încercat mai tîrziu și el un partid personal ca al d-lui Averescu, n'a uitat niciodată această jignire. Grav atins, Poni, care ar fi aflat schimbarea prin ușierul Ministeriului, se retrase tăcut, cu acea înaltă demnitate care l-a deosebit totdeauna: regele nu știa de sigur, ce pierdea într'însul.

Noul Ministeriu nu era, de altfel, decît reeditarea celui vechiu. Un loc de ministru fără portofoliu, oferit mie de Brătianu printr'o telegramă către Mîrzescu, în care era vorba de multe, și de numirea unui prefect de poliție la Iași, a fost, firește, refusat cu un simplu gest. De formă se adăugiră doi Ardeleni cari nu fuseseră amestecați într'o operă de guvern: d. Șt. C. Pop, ocupat mai mult de legăturile cu Ungurii, pline de incidente,

și d. Goldiș, care dădea prima oară ochii cu Instrucția, plus ministrul bucovinean fără portofoliu, d. Nistor. Cei-lalți rămîneau lipiți, în guvernul ardelean, Consiliul Dirigent, de un localism din care sperau să facă o discretă autonomie, de usagiu mai mult personal.

Întoarcerea la București a regelui și a reginei trebuia să se facă însă numai după ce Capitala, lăsată de trupele ce plecau într'un hal de murdărie fără exemplu, cu lacuri de noroiu pe străzile principale, luminate slab în timpul nopții, fusese curățită material, dar, din nenorocire, nu se putea și moral, după toată pestilența sufletească, pe care o lăsa sistemul „Ersatzweib”urilor și localurilor de petrecere rușinoase. În tineret, după doi ani și jumătate de ocupație era o relaxare a oricărei ținute, extrem de dure-roasă pentru cine venia din Moldova, al cărei suflet, în general, fusese ținut la un nivel înalt. Se observa chiar un fel de antipatie față de aceia cari fuseseră înfățișați adesea ca morți, în caraghioase încăierări la Iași. Cum, în sfîrșit, propaganda revoluționară prinsese, se va trage asupra muncitorilor socialiști, cari înaintau spre Palat în strigăte de răsturnare. Și trupele învingătoare trebuiau pregătite pentru intrarea solemnă.

Ea a avut loc la 30 Novembre. Părechea regală avea lângă dînsa pe generalul Berthelot, vechiul prieten, și membrii guvernului. Lipsia însă din alaiul regal Ioan Brătianu, și generalul Averescu. Poate numai ei doi...

Războiul încetase, dar, peste pacea răspinsă, sfărîmată, alta trebuia stabilită, și pentru aceasta diplomația și armata vor avea încă mult de lucru.

CARTEA a. III-a.

CELE DOUĂ LUMI DIN NOU
FAȚĂ ÎN FAȚĂ.

1. SCURTUL MINISTERIU BRĂTIANU.

Înainte de a vedea ce piedeci va întâmpina acest Ministeriu, care, folosind lipsa lui Take Ionescu, — acesta ceruse un Ministeriu Național fără caracter de partid, și cu Românii de peste hotare, pe cînd I. Brătianu îi oferise pur și simplu revenirea în Ministeriu¹—, împrăștierea partidului conservator, disgrația generalului Averescu la Aliați și starea de crisalidă a noilor formațiuni, se instalase așa de plin de încredere, trebuie cercetată situația materială, — cea morală am putut-o aprecia— a țerii care i se încredința.

Țara fusese prădată sistematic timp de doi ani și jumătate, luîndu-se tot ce se putea lua: păduri tăiate, vechi alei de nuci distruse pentru a se face paturi de pușcă, turmele reduse la o treime, lîna (aproape 5.000 de chilograme), inul și cînepa (lăsînd doar cinci kgr. de familie), arama, bronzul, rechiziționate. Numai în 1918, se scoaseră 600.000 de cai.

Cifrele oficiale ale exportului, în tone de 1000 kgr. pe timpul de la 1-iu Decembre 1916 până la 31 Octombrie 1918, sînt acestea: grîne 1.273.282, porumb 495.370, alte cereale și leguminoase 943.631, alte alimente și furaj 262.592, oleaginoase 36.148, piei 14.679, lemne 201.156, sare 93.941, mașini, etc. 57.475, substanțe chi-

¹ Xenii, *o. c.*, p. 433.

rice 2.059, textile 10.028, alcool și tabac 8.687, diverse materii prime 34.408, produse de petrol 1.140.809, păsări 28.870, vite 86.292, oi și capre 97.563, porci 106.351, aceasta fără micile pachete de cinci kilograme ale soldaților (de la Ianuar la August 1918 s'au luat de cei trimiși în concediu nu mai puțin de 18.000.000 kgr. de alimente), și în afară de ce se dădea pentru întreținerea armatei de ocupație. La sfârșitul lui 1916 numai se luaseră acum 299.218 cai, 383.375 vite, 1 mil. 372.615 oi, 88.130 capre, 446.369 porci¹. Cîndva, adăugim, s'au cerut din Basarabia, rezervată întreagă, nu pentru toți Centralii, ci pentru Germanii singuri, în termenul scurt de trei săptămîni: 300.000 de oi, și 100.000 de porci. Pentru a se putea ajunge la aceste cifre fabuloase, 90% din pămîntul arabil al țerii fu pus în cultură la 1917, de și vitele mari rămase nu ajungeau nici pentru lucrul cîmpului. Fabricile se demontau: cele de pînză fură mutate la Turci. Orice întreprindere care lucra pentru Stat trecea la „comisiunea cea mare pentru prada de războiu” (*Grosse Kriegsheutekommission*).

Statul-major economic (*Wirtschaftsstab*) cunoștea toate disponibilitățile, toți oamenii, toate posibilitățile de lucru. Principiul fuse fixat la 21 August: „datoria cea mai importantă a administrației militare în România constă în a exploata țara în chipul cel mai desăvîrșit cu putință pentru patriile lor” (*Heimatländer*). Plata în bani a ocupanților în bani românești nu trebuia să se facă niciodată, ci în „banii proști”, cum li zicea lumea, ai Băncii Generale Romîne, garantată tot printr'un deposit, reținut la Berlin, al Statului român (emisiune de 2.106.374,49 lei)¹.

Populația însăși, înscrisă ca o turmă, pentru lucrul

¹ V. Gh. D. Creangă, *Les finances roumaines sous le régime de l'occupation et de la paix allemande. I. L'émission de papier-monnaie*, Paris 1919.

continuu în folosul stăpînilor, și verificată lunar, era atinsă în vitalitatea ei. Ordonanța de la 16 Ianuar 1915 acorda locuitorilor din orașele cu mai mult de 5.000 de locuitori 375 de grame de făină și 400 de pîne; în 1918 numai 300 de făină amestecată pe jumătate cu mălaiu, un plus de 300 de grame fiind concedat numai muncitorilor cu mîinile în serviciul administrației; în tîrgușoare și în sate ajungea porția de mălaiu¹. Numai copiii, bolnavii și bătrînii aveau dreptul la cartele de lapte. Medicii, plecați în cea mai mare parte cu armata, lipsiau, și tifosul exantematic făcea în voie ravagiile sale².

Resultatele acestei sistematice neomenii, care n'a fost încercată în nicio țară, se pot vedea din această statistică a exportului în 1916 și în 1920, pe cele trei luni de la început:

1916.

Grîu: exp. 242.850.000, imp. 20.800.

Săcară: exp. 20.262.000.

Porumb: exp. 230.408.800, imp. 1.846, 500.

Orz: exp. 161.571.200, imp. 135.500.

Ovăș: exp. 42.730.400.

Făină de grîu: exp. 694.100.

1920.

Exp. 228.900, imp. 762.600.

Imp. 20.200.

Imp. 4.587.500.

Imp 19.500, exp. 1.300.

Imp. 114.300, exp. 1.600.

¹ După notele d-lui Georgian, p. 59. Cf. N. Xenopol, *La richesse de la Roumanie*, București 1916; *Rumänien, Landes- und wirtschaftsstatistische sowie topographische Übersichten, bearbeitet von der Direktion des k. k. österr. Handelsmuseums*, ed. a, Viena 1917.

² V. și *Die rumänische Volkswirtschaft*, Berlin 1917.

Petrolul rafinat însuși ajungea abia la jumătate din exportul anului 1916.

Luarea cu armata germană în retragere a unei mari părți a parcului de locomotive adăugia la dificultățile aprovizionării locale și la acelea ale unui export, încă neorganizat, cu o împrejurime în cea mai mare parte dușmană, și cu clienți depărtați, cari nu-și fixaseră încă noile condiții de import.

Să se adauge că, pe cînd Regatul era un organism economic de mult format, noua Romănie, neasigurată prin vre-un tratat și ale cărei hotare precise nu se puteau încă ști, represintau un complex de provincii dispartate, rupte de la State mari de un sistem vechiu, desvoltat normal și ținut în curent cu vremea.

Mijloacele financiare lipsiau cu totul, și ele nu se puteau găsi nicăiri în starea în care se afla încă Europa capitalistă, nesigură de ce o așteaptă. Războiul chiar nu ne găsise în cele mai bune condiții financiare, cu trei miliarde de împrumuturi, contractate la aproape singurul izvor, Berlinul, plus 600-800 de milioane de datorie flotantă. Asupra despăgubirilor ce trebuiau să se plătească se discuta la Paris în comitetul celor mari, în care fusese primită Serbia, iar, pentru a răspunde intransigenței lui I. Brătianu, România nu, dar nici după ce ni s'a fixat, cu zgîrcenie, până la 1% în conferința de la Spa, partea cuvenită, n'am știut să întrebuițăm momentul cînd se putea pretinde imperios, nici acela cînd ni se oferia o înțelegere profitabilă, și unele declarații ale noastre au fost imediat întoarse contra Romăniei de oameni cari urmăreau fiecare cuvînt pentru a-l cîntări și tălmăci în interesul lor. La Iași, în momentul în care se credea că nu mai trebuie urmate socoteli, se făcuseră imense comenzi, adesea absolut inutile, pe care trebuia să le plătim, și nimeni nu se gîndise că și munițiile și orice furnituri din partea A-

liaților, cari nu neglijaseră contabilitatea, sînt și ele cu plată. Multă vreme vom fi urmăriți de reclamații din partea aceloră pe cari ni plăcea să-i uităm, și trebuiă ani de zile pentru ca Vintilă Brătianu și represintantul nostru permanent în locurile mai grele din străinătate, elocventul avocat, devenit un diplomat și financiar, d. N. Titulescu, figură interesantă și curioasă, cel mai mare artist al atitudinii, să ajungă a li fixa aproximativ suma. Economia particulară a fiecăruia era așa de încurcată și de cele mai multe ori așa de total săcătuită, încît nu se puteau face încasări normale cu un rezultat capabil de a fi prevăzut. Dobrogea bombardată și arsă ni cădea în genunchi pentru a-și putea reîncepe viața. În Basarabia, oamenii erau a doua zi după o revoluție și starea lor de spirit se cerea cruțată; în Bucovina, armată după armată procedaseră fără nicio cruțare; iar Ardealul, cît îl aveam, până în marginea numai a Munților Apusenii, credea că în schimbul alipirii el are dreptul să fie lăsat în pace un număr oarecare de ani: cea ce se plătia nici n'a intrat multă vreme în casele Statului român, ci în ale celui „Consiliu dirigent”, formațiune samavolnică, de apucături stîngace și uneori foarte discutabile, care, nemulțămînd totuși populația a căreia quasi-autonomie o reclamă, pe cînd se lupta furios cu statul-major al generalului Presan și al colonelului Antonescu pentru că nu înțelegea să-i deie și o armată deosebită, menținea cu îndărătnicie granița față de România și, în același timp, lăsa deschisă pe aceia a invasiei coroanelor depreciate și neconținut înmulțite.

Se adăugia și o problemă monetară, pe care alții o solviseră imediat și violent, pe cînd în România democratică era teama de a nu supăra nici pe Basarabeni, cari umblau cu hîrtia Țarului, cu aceia a lui Cherenschi și cu cea mai proastă din toate, a bolșevicilor, între care era greu să se fixeze o scară legală. Coroana austro-un-

gară, care în Elveția avea așa de puțină valoare, încît se pretinde că un fabricant cu firma „la Coroană” o întrebuința ca mai ieftină decît un produs tipografic pentru a o lipi pe sticlele sale, era redusă la jumătate, dar atîția negustori ardeleni, în nevoie de bani, se plîngeau că li se ieau pe nimic mărfurile. Leul însuși era cotate zilnic altfel în locuri deosebite, Elveția impunîndu-se, cu oarecare zăbavă, ca locul unde se verifică prețul adevărat al monedelor naționale, pretutindeni depreciate. Nimeni n’avea curajul de a crea atunci, în acea stare de spirit, o nouă monedă dacică avînd un prestigiu la care cealaltă nu mai putea pretinde. Ci sfătuitorul financiar al fratelui său mai mare, de fapt dictatorul în materie de finanțe și economie, Vintilă Brătianu, aștepta în liniște momentul cînd zdreanța de hîrtie va valora cît leul aur.

Se încercase încă de la Iași un împrumut intern, singurul care se putea încerca, și se adăugi al doilea după întoarcerea la București. Pentru a-l recomanda, s’a întrebuințat numai presa, cea ce a procurat ziarelor mici mijlocul de a se mai susține puțin. Bani au fost răpede cheltuiți cu plata lefilor, pe care nimeni n’ar fi cutedat, în era de sufragiu universal care se deschidea și în care, de acum, totul se va sacrifica popularității, să le scadă tocmai pentru a le asigura, fără a cerși în locuri unde banul era, și trebuia să rămîie, așa de scump, mai ales pentru țeri atît de fundamental ruinate, oricare ar fi fost bogăția lor.

Era și o problemă a prețurilor, pe care guvernantii o socotiseră neexistentă: a prețurilor deosebite între Iașul cîrmuirii noastre și între Capitala abia ieșită din cel mai strict regim de drămăluire a oricărui articol, de aspră, interesată, dar cuminte contingentare, a prețurilor din patru provincii deosebite. O statistică oficială din 1919 arată o creștere de 35% până la 650 la sută pentru obiectele următoare: pîne, oțet, ceapă,

fasole, cafea, cartofi, lapte, carne de porc, de 650-950 la sută pentru lemne, carne de oaie, mici, undelemn, orez, vin, găini, curcani, zahăr, ouă, țuică; de 950% 1250% pentru carnea de vacă, măsline, rațe; de 1321%, pentru grăsimea de porc; de 1471% pentru brânză, de 2081 % pentru orez¹. Ele trebuiau socotite, firește, mai ales pentru București, unde era majoritatea funcționarilor, dar cei mai mulți din Moldova erau deprinși cu socoteli mult mai favorabile, așa încît nu-și puteau orienta gospodăria. Marmelada singură, din care Germanii îngrămădiseră cantități enorme—singura dată cînd s'a tras folos din enorma noastră producție de fructe, care se risipește, an de an, așa de primitiv și de barbar—, stătea la îndemîna tuturor pungilor.

Cu un mai bun sistem de circulație, în raritatea trenurilor întrebuițînd camioanele armatei și organizînd cărăușia, rămasă și pînă azi la capriciul anarhic al țeranului, s'ar fi putut face o rînduială a pieții, de pe care prea adesea lipsiau cele mai indispensabile provizii, atunci cînd aceleași materii se îngrămădiau la porturi și schele pentru un export peste măsură de încet. Grija hranei Bucureștilor, de care atîrna așa de mult — revoluția din Petrograd pornise doar de la o momentană lipsă de pîne—, se impunea tot mai apăsătoare. Încă în iarna anului 1919 un nou guvern se consulta cu directorul manutanței, și, față de o primejdie neconținut înnoită, ne gîndiam la trimeterea prin debușuri a unui comisar special, care, — aici era greutatea cea mare—, trebuia să fie autoritar, activ și onest.

Chiar fără această resolvire, măcar parțială, a problemei neglijate a transporturilor, se putea încerca o oarecare comprimare a prețurilor măcar pentru articolele principale de alimentare sau cel puțin înfrînarea speculei, care, după aspra urmărire din partea Germa-

¹ Brăneanu, în *Bulletin statistique*, 1919, pp. 294-5.

nilor, cari-și aveau pedepsele gata, și inapelabile, scoțea din nou capul și se sprijinia pe hotărîtoarele legături politice de partid; o reglementare a tarifurilor și o foarte atentă supraveghere a ordonanțelor, cum voiu încerca în cele vre-o două săptămîni cît am avut Internele, afișînd acele tarify în „Monitorul Oficial”, se putea impune unei populații deprinse a asculta, fie și de guvernul însuși al țerii.

În loc de aceasta, ministrul de Interne Mîrzescu a ridicat toate salariile, spre bucuria celor cari credeau că aceasta înseamnă o reală binefacere. De a doua zi toate prețurile s’au urcat. Îndoita demagogie, de a măguli pe funcționari și de a cruța pe furnisorii lor în vederea alegerilor apropiate, își produsese inevitabilele rezultate.

Și, totuși, neexistînd Parlament — și se putea foarte bine chema, după anularea regimului Marghiloman, acela, de nobile sentimente, în genere, care făcuse războiul—, orice se putea face supt un regim de stare de asediu, care, stăpîn fără restricții pe voința regelui, preocupat numai de situația externă, guverna cu decrete-legi, al căror număr creștea în măsură mult mai mare decît folosul real. Acestui mijloc expeditiv de hotărîre i se rezervase și întregirea prin impropriere a reformei agrare care, la Iași, fusese rezolvită numai în principiu.

Se dase țeranilor, în locul milionului de hectare promis, mai mult: un milion trei sute de mii, „odată pentru totdeauna”,—se adăugiseră cuvintele la această călcare a dreptului de proprietate —, și nu ca măsură socială, a cărei repetiție se putea cere, cum s’a și cerut, de și fără acest argument, de către demagogi, ci, după propunerea mea, ca una națională. În terenurile miniere, pentru o întindere, fixată, pe toată țara, la 12.000 de hectare, țeranilor trebuia să li dea o în compensație aiurea. Aceste prescripții, sprijinite pe amintiri și presupuneri, fără nimic din acele anchete serioase pentru

care totuși ani întregi stătuseră la dispoziție, se cereau însă reglementate în amănunte, și aici o nesfîrșire de considerații se îmbulzia unui legiuitor serios. Comisii speciale aveau să proceadă la stabilirea terenului de expropriat, țăranii fiind representați în ele, dar neavînd majoritatea. Asupra viitorului acestor mici proprietari, ai căror fii, stăpîni toți împreună pe acel lot de maximum cinci hectare, nu trebuiau, pentru liniștea și progresul țerii, să trebuiască a redeschide problema, nu se prevăzuse — și, din nenorocire, nu se va prevedea — nimic. Rămînea apoi grija pădurilor și a islazurilor, acestea din urmă, afară de regiunea muntoasă, rămînînd după regimul stabilit în urma răscoalelor. Fără a mai socoti grava întrebare: de unde, în asemenea împrejurări, va putea plăti țăranul stors bănește, distrus trupește prin războiu, și de unde Statul va lua cele 35% din prețul de răscumpărare a pămîntului. Reduși la o rentă de Stat 5%, vechii moșieri, dintre cari atîția erau foarte interesați supt raportul național, istoric și moral, iar alții represintau o exploatare rațională, o industrie legată cu agricultura, care nu erau asigurate îndestul, trebuiau să ajungă, cînd n'aveau resursa pădurilor, a plantațiilor, niște despoiați și niște faliiți, partea lor din veniturile țerii dispărînd aproape total. Numai aceia cari întrebuițau falsificația în designarea naturii proprietății lor sau recurgeau la cele mai miserabile mijloace, puse la dispoziție de atîția mari адвоcați neonești, vor reuși să se salveze cu totul.

În afară de aceasta, în Basarabia, unde țăranii își făcuseră dreptate ei singuri, luînd ce li convenia de la proprietarul pus pe fugă și amenințat cu moartea dacă îndrăznește a reveni, nu era niciun regim legal. Bucovina înțelegea să soluționeze pe sama sa o problemă cu desăvîrșire nouă, și foarte complicată, pentru dînsa. Ardealul nu se învoia nici el, invocînd interese naționale pre-

cumpănitoare, cu ce se prevăzuse, și era vorba să se continue lucrul pentru România din 1916.

Se rezervă pentru mai târziu partea, foarte gingașă, care privia țerile adause. Un decret-lege din 16 Decembrie 1918 ridică la două milioane terenurile expropriate, la care se adăugiau acelea ale Coroanei, ale Statului, ale absenteiștilor, ale persoanelor morale, — cea ce sărăci Academia Română, cu o așa de mare misiune științifică, și splendidele spitale gratuite, moștenire a unor vremuri de boieri mândri și generoși —, ale străinilor și ale Casei Rurale, care se constatare că, din 127.263 hectare cîștigate, nu împărțise țăranilor decît 19.585 și pășuni de 12.681. Indată, bine ori rău, cu nesfîrșite abusuri, răpede știute și care discreditau operația, lichidarea marii proprietăți se și îndeplini.

În această lăudabilă grabă era și o lature politică. Partidul conservator se desființa, în partea lui reală și onestă, odată cu acea mare proprietate pe care atîta vreme se sprijinise, iar adunătura „democratică” se putea achiziționa om de om, cu tariful reduse ale miseriei de după războiu. Și, atunci, încunjurat de legiunile nesfîrșite ale țăranimii fericite prin darul pămîntului — al cărui merit e adevărat că, nu odată, regele-l va reclama, cu dreptate, pentru dînsul —, partidul liberal, bogat în merite istorice, încunjurat de strălucitoarea aureolă a realizării unității naționale și condus cu mîna tare de o dinastie înzeită, al cărui reprezentant depășia cu fruntea-i mîndră Coroana însăși, privind cu inevitabilul zimbet de despreț zbuciumările unor adversari despoiați sau — intelectualii — neputincioși, ar fi, nu cel mai puternic partid politic al țerii, ci singurul adevărat. Pentru nevoia succesiunilor pe termen scurt — Take Ionescu mărturisise că supt regimul care fusese și al lui existase o convenție formală, cu dată fixă a plecării, — se va forma o masă de manevră, care, supt orice titlu, cu orice șef, va putea fi trimeasă

înainte sau retrasă după cererile oportunității. Splendid gând al unei minți nesfârșit de ambițioase, care, cu ajutorul Coroanei supuse la orice voință, la orice capriciu al lui Ioan Brătianu, s'a și realizat în parte.

Regele Ferdinand, un suflet așa de nobil, n'avea gust pentru exercițiul însuși al puterii și mai ales într'un mediu politic care, de la început, îl desgustase. Evita ceremoniile în care trebuia să apară și să vorbească și în care avea impresia, nu tocmai greșită, că popularitatea câștigată de frumuseța, de curajul și spontaneitatea, de meritele pentru războiu ale soției sale îl întunecă. Cetitor pe care-l interesau și ultimele apariții, birocrația ministerială, pe care avea puterea de a o controla, nu-l atrăgea. Foarte sensibil la plăcerile vieții, pe care e curios că le gusta brutal, el prefera să trăiască pentru dînsul în vînători prin colțuri retrase. Deprins a rîde pe socoteala tuturor, și nu în ultimul rînd a miniștrilor săi— și i-am spus odată că n'aș vrea să fiu în locul lor, mai ales pentru că nu susține pe aceia pe cari i-a numit—, ironia lui se opria înaintea palidei figuri cu ochii batjocuritori a „Vizirului” său, care o știa și profita de aceasta, coborîndu-se numai rar pentru cîteva momente la serbările care, din cînd în cînd, descoperiau pe regele stîngaciu, plictisit de concertele chinuite ale celebrităților indigene și străine. Pentru România se deschidea una din acele ere periculoase în care puterea în subordine fără basă constituțională și, în același timp, și fără popularitate reală, usurpă tot ce după legea fundamentală revine regelui, Parlamentului, domeniilor oarecum autonome ale vieții publice.

Dacă măcar dictatorul de fapt, care, cum spunea însuși, e obișnuit să vie la putere cînd dorește și să plece numai cînd îi convine, ar fi fost una din acele naturi bogate care-și află fericirea numai în acțiune și a căror curiozitate înfinită nu se satisface niciodată, răs-

colind un domeniu după celalt și fructificându-le, înmulțindu-le la trecerea lor prin fiecare! Dar Ioan Brătianu, răzgîiat în toată tinereța sa și obosit pe o viață întreagă, plăcîndu-i chiar să afișeze „nonșalant” această oboseală— îl văd, în Camera de la 1907, trecînd în primele rînduri ale deputaților și întinzînd lungile-i picioare înaintea ochilor speriați ai protocolarului Sturdza—, era de o altă croială. Acei mari ochi negri, cînd dispărea flacăra verde a desprețului, aveau în ei misterioasa vastitate a fiilor Orientului, cari ating orice numai cu capătul aripilor, mulțămindu-se cu plăcerea de a fi avut ilusia unei stăpîniri care stă numai în activele ghiare ascuțite. Impunător în zilele mari, el dispărea cu totul, în folosul auxiliarilor, compașilor și paraziților, în ceasurile obișnuite, îndreptîndu-se boierește, cu toată originea sa mediocră, după cel d'întăiu care, dimineața, îi răsăria în prag cu ștafeta, adevăr sau minciună, folos real sau vorbă de clacă, și pe care era gata să-l ridice ori mai curînd, cu un gest de toleranță, reușia să-l lase a se țîri oricît de sus. Singur Mirzescu, format răpede din fricoasa-i insignificanță de la Iași față de zilnicele insulte ale Partidului Muncii, a îndrăznit până la sfîrșit să opui aplecărilor și preferințelor Sultanului muntean ceva din acea dîrză voință de Moldovean care nu murise cu stîngerea obscură a lui Petru Carp în refugiul lui pustiu de la Tîbănești.

Pentru a întări mîndria și a crește strălucirea lui I. Brătianu împrejurările din afară, peste noi și mari dificultăți, se oferă.

2. ÎMPREJURĂRILE EXTERNE.

Soarta României, ca și a tuturor, și a puternicii Italiei, care ieși indignată de la aceste discuții, începînd atunci politica anti-francesă care durează și până acum, era în mîinile celor cîțiva: imperturbabilul ideolog Wilson, gata oricînd să rupă și să plece, aprinsul romantic Lloyd George, prim-ministru al Angliei, și mai ales a voluntarului, încăpățînatului Breton, inaccesibil la influențe, care era Clemenceau. De aici veniau la București direcții care cădeau adesea foarte greu și care exagerau mîndria, cu atît mai sensibilă, cu cît era mai reținută, a omului de mare rasă care era pe tronul României.

Întăia chestiune în care n'aveam glas, căci la Conferința din Paris se fixase nedreptul și jignitorul principiu al Statelor cu „interese limitate” față de acelea care, avîndu-le „nelimitate”, nu înțelegeau să se limiteze—, *quia nominor leo*, ca pe vremea Congresului din Viena, ori a lui Napoleon al III-lea, a lui Bismarck—, era aceea a hotarului ardelean. Toate silințele pentru a face să rămîie în vigoare harta de la 1916 fuseseră zădărnice; principiul stabilit de Wilson nu admitea hotare istorice și geografii, etnografii stabiliau că, din nenorocire pentru dînsul, astăzi elementul românesc slăbește sau se oprește cu totul departe de Tisa. Pe de altă parte, prin suferințele lor, ca și prin dorința Franciei de a avea, contra aspirațiilor italiene, un sprijin în Balcani, Sirbii cîștigară o situație de specială simpatie la con-

ferință, pe lângă că, visînd chiar de Timișoara, de Torontalul întreg, dacă nu și de mai mult încă, ei puteau învedera ușor prețuitorilor științifici importanța elementului sîrlesc în acest Banat, adăugînd și absoluta necesitate strategică de a nu avea din nou, ca pe vremea Monarhiei dualiste, un altul în fața chiar a Belgradului, menit să fie capitala întregului Stat iugoslav, care se va întinde, cu Croații și Slovenii ca o splendidă dungă occidentală, până la hotarele Italiei nouă. Take Ionescu se și învoise cu Pașici pentru tăierea în două a unei provincii național împărțite, dar de o unitate economică absolută¹.

Deci ocupația românească, spre marea desnădejde a d-lui Șt. C. Pop, care arăta zilnic ce pătîmeste nația de la Ungurii încă plini de speranțe, pe cînd în Timișoara armata sîrbească, rechiziționînd ce putea, arăta că ar voi să rămînă, nu putea să treacă de linia fixată de generalul Franchet d'Espérey. Trebui ră mari sforțări pentru ca să se fixeze o zonă neutră, și să căpătăm, în Mart, dreptul de a ni întinde stăpînirea până la capătul ei.

O ciocnire cu Ungurii, cari supt steagul roșu al bolșevismului rămăseseră aceiași nație îndărătnic legată de visurile și aspirațiile ei de atîtea ori seculare, Károlyi lăsînd chiar pe Khún Béla să se instaleze anume pentru că în blusa comunistă se putea îndrăzni mai mult decît în haina corectă a aristocratului, era inevitabilă. Trebui să răsbatem prin luptă, chiar dacă pentru moment aveam a face numai cu rămășițele, încă rău încheigate, ale unei oștiri care se disolvase. Erau însă tot vechii soldați și tot comandamentul de odinioară, cu toată zdreanța de sînge care flutura de-asupra tunurilor și baionetelor.

Generalul Mărdărescu înaintă deci, în April, cu

¹ Cf. Xenii, *o. c.*, p. 438 și urm.

o armată simțitor și, încă odată, uimitor de răpede refăcută, către linia fixată de conferință, de la Arad, prin Oradea, către Satul Mare. Se încercase o apărare în Munții Apusei, care nu putu să reziste față de trupe cu mult superioare, însuflețite de cel mai puternic avânt pentru căpătarea graniței de care doriseră generațiile. Dincolo de munte, în orașele, în parte românești, ca Beiușul, un centru școlar al episcopiei unite, în parte locuite de o populație maghiară creștină și evreiască de limbă maghiară, ca Oradea, unde episcopul românesc unit, Radu, vicariul ortodox, o numeroasă burghezie străină trăiau între umilinți supt obișnuita obrăznicie bolșevică, ca și în castelele unei nobilimi chemate acum la servicii cu mâinile, sosirea Românilor, de o perfectă disciplină și data aceasta, era așteptată cu cea mai explicabilă nerăbdare, motivele sociale și acelea de civilizație dovedindu-se mult mai puternice decât sentimentul național el însuși.

Prin pasurile Crișurilor se ajunsese acum în largul șes de hrană bogată care duce până la Tisa, ale cărui văluri însă ni era interzis, de stăpînii de la Conferință, să le vedem. La Oradea toată lumea, fără deosebire de nație și de religie, întîmpină pe Romîni cu flori și cu strigăte de bucurie, scoase în limba lor chiar. Același general Moșoiu care luase în stăpînire trei sferturi din Ardeal afișa proclamația care anunța alipirea acestor frumoase Ținuturi la România. Și d. Ștefan Ciceo Pop își încetă plîngerile în clipa când află că ai noștri au intrat și în cetatea Aradului.

Dacă diplomații și miniștrii Conferinței de la Paris ar fi avut în mînă guvernul Ungariei, armata românească s'ar fi putut opri pe linia care i se hotărîse, dar „roșii” lui Khun Béla își rîdeau, ca întemeietori de eră nouă, ca și „tovarășii” lor din Moscova, de această lungă sfătuire între burghezi stăpîniți de prejudecăți naționale. Invinșii din pădurile strîmtorii de la Ciucea e-

rau să vie neapărat pentru revanșa lor. Nu însă o linie trasă de-a lungul sămănăturilor la Apus de Oradea putea să asigure față de această înaintare în plină pregătire.

Astfel Brătianu încercă prima rezistență, în revoltă chiar contra stăpînilor de la Paris. Se îngădui oștilor biruitoare să înainteze până la Tisa. Și astfel, peste ținutul Șvabilor, cu conștiință națională disparentă, de la Biciniș-Ciaba, cari mult timp încă se vor putea crede cetățeni romîni, trimetînd și deputatul lor la primul Parlament al Unirii, se merse, fără piedeci, până la rîul care isprăvește la Apus teritoriul dacic, de o așa de frumoasă unitate geografică.

În curînd, și pentru aceasta Ioan Brătianu era să răspundă la Paris, unde, încă din Ianuar, nemulțămît de ceia ce fără autoritate se făcea în lipsa lui, se hotărîse, în sfîrșit, îndemnat, se pare, stăruitor, și de rege, să meargă. Aducea cu sine în acest drum început cu îngrijorări legitime harta de la 1916, pe care încă spera s'o poată impune, nedîndu-și samă că acolo, între reprezentanții marilor State și marilor organisme militare, imposantul ministru romîn se putea pierde în mulțimea oamenilor de Stat de o ordine mai micuță și că efortări ca acelea care, în 1917, îi izbindiseră la Petrograd pentru a căpăta locul care credea că se cuvine țerii sale, de o samă cu Puterile mari, vor trezi, mai ales la nervosul octogenar care presida Adunarea, o antipatie ce se lega de resentimentele mai vechi, de cînd, prin *L'Homme Libre*, apoi *L'Homme enchaîné*, ziarele sale, încercase, și prin invective, să facă România a ieși dintr'o neutralitate care i se părea lui că se tirguiește cam prea mult.

Sirbii căutaseră să-l oprească o clipă la Belgrad pentru ca acolo să se facă o înțelegere prealabilă, între vecini și foști camarazi de arme, chemați, minii, să apere solidar dreptul lor natural, în sfîrșit cîștigat. Mi-a

mărturisit-o, în ceasul chiar al plecării supăratului prim-ministru român, d. Anastasievici, atunci însărcinat de Afaceri al Serbiei la București și pe care numele său l-ar dovedi din vechea burghesie, de Țintari, a patriei lui. Refusul lui Brătianu fu de o hotărîre tăioasă: el vrea granița netedă a Dunării între cele două State tocmai pentru a evita orice ciocnire în viitor. Banatul întreg, tot sau nimic; ce e la mijloc e neclar și periculos, și-i desplace.

Incepuse atunci la Paris ceia ce a fost, în această viață tulburată de mari întrebări, încercată și de grele suferinți, dar în totalul ei fericită, momentul de mai mare umilință, îndurată cu dinții strînși de mînie. Omul deprins a porunci și a fi ascultat de la primul gest se văzu pentru întâia oară pierdut în gloată; îl durea și pentru țara sa, despre care avea o concepție atît de înaltă. Sforțările desperate pe care le făcea în credința că poate va răzbi totuși, trecînd peste sîrmele ghimpate ale celor de categoria întâiu, i se păru că întîmpină însă și o altă rezistență decît a străinilor.

Erau, de fapt, în luptă două politici românești. A lui, de o intransigență gata și de ruptură, orice ar fi să se întîmple, și o alta, care ținea samă de toate posibilitățile și, față de piëdecile din cale, după ce încerca toate cele mai fine mijloace de a le încunjura, isprăvia prin a recunoaște că e necesară, inevitabilă o capitulare, din care totuși s'ar putea trage de un om priceput și oarecare avantagii pe care nicio rezistență nu le-ar putea asigura. Take Ionescu avea convingerea că acolo, la Paris, admiterea României, care încheiase totuși blăstămatul tratat de la București, e oarecum opera lui și a auxiliarilor cari-i formau o întregă gardă de oameni inteligenți și cu bune relații. Ținut sistematic la o parte, desprețuit și ignorat ca un particular care-și prelungește prea mult o comodă călătorie în străinătate

la ceasul de primejdie națională, el vedea răsărindu-i în față firescul rival, șeful celuiilalt partid, care înțelegea să ieie lucrurile de la capăt și pe o altă linie decît a lui, pe care fățîș o înfiera ca nepatriotică. Și omul atîtor resurse, care nu mai avea, ce e drept, de mult legăturile cu țara sa, neputînd deci să-și dea samă de ce poate oferi și opune ea după instantanee refacere, avea în schimb multe și prețioase cunoștințe între aceia cari, chemați a hotărî pe bazele românești știute până atunci, se treziau cu amenințătoarea apariție a acestui hursuz intrus¹.

Ca și tatăl său la Berlin în 1878, contra căruia însă nu lucra celalt delegat român, superior și în mentalitate și în cultură și în raporturi cu străinătatea, Kogălniceanu, Ioan Brătianu eră să fie deci admis ca simplu informator fără nicio influență asupra hotărîrii, ceia ce, cu gîndul că, întors în țară, va avea cam situația lui Take Ionescu rechemat de la Londra „fiindcă prezența lui e mai de folos în țară”, era de natură să-l exaspereze. Încă din acel moment i se înfipsese în minte decisiunea de a opune Conferinței ceia ce mai făcuse odată România în chestia Dunării, după conferința de la Londra: refuzul de a executa.

La 2 Iulie el părăsia Parisul.

Aici erau lucrurile în ce privește discuția asupra hotarului de Vest al României, cînd, tot în Iulie, cu forțe perfect pregătite, avînd tot materialul de războiu și oarecare simpatii și în rîndurile Aliaților, cari-și țineau acum la Budapesta represintanții militari, răpede cîștigați, cu colonelul frances cu tot, dar mai ales cu cel italian, Ungurii porniră ofensiva de recucerire peste Tisa, pe care, după lupte în care ai noștri se reservară pentru a da lovitura contra unui dușman atras cu meșteșug adînc în lăuntrul țerii, o și trecură.

¹ Pagina a fost scrisă înainte de revelațiile d-lui Xenii (v. o. c., p. 435 și urm.).

Nouă încercare nu găsi la București aceeași putere de rezistență ca și celelalte. Obosite de atâtea emoții, unele suflete, chiar din cele mai tari, manifestau o vădită îngrijorare. Buletinele, care constatau zilnic înaintarea dușmanului prin „punga” deschisă spre Munții Apuseni, nu erau, în adevăr, prea încurajatoare. Unele elemente ardelenesti aduse în foc, chiar din cele românești, nu arătau căldura pe care o cunoșteam luptătorilor de la Mărăști și Mărășești. Scrisoarea prin care prințul Carol, decis să păstreze căsătoria de la Odesa, declarată ilegală de justiție, anunța șefilor de partide că-și părăsește drepturile, trebuia să răpească din fermitatea obișnuită a regelui. Declarației prințului, care făcuse și o instructivă călătorie în jurul lumii, îi vor urma, refuzându-se de rege îndeplinirea unei noi dorinți romantice, naturală chiar la un om foarte inteligent, și cu simțul datoriilor sale, măsuri capabile de a asigura dezvoltarea normală a dinastiei.

Dar tot interesul pasionat al unei societăți din nou zguduite de un dușman care încerca să anuleze rezultatul ultim al celor mai dureroase eforturi era luat de războiul deslănțuit în Vest.

Încrezători în primele succese, ușoare fiindcă li fuseseră ușurate de acei cari întindeau o capcană trupelor ce defilau fără nicio grijă printre holdele coapte ale Crișanei, falșii bolșevici naționaliști se îndreptau spre trecătorile Munților Apuseni, socotind poate că și aici vor găsi porți deschise. În mijlocul iluziei două grupuri de manevră îi loviră însă: de la Nord trupele generalului Moșoiu, de la Sud acelea ale generalului Leca. Succesul de surprindere a fost desăvârșit. Nu rămânea celor cari așa de lesne se lăsaseră atrași în cursă decât să se retragă cu toată răpeziciunea spre Tisa, pe care n'o putură trece decât în desordine. Se întrebuițase de Români ceia ce la Neajlov reușiseră a face contra lor armatele germane ale lui Falkenhayn și Mackensen.

Regele, regina, Ioan I. Brătianu erau pe cîmpul de de luptă. Pentru întâia oară Ferdinand I-iu asista personal la o bătălie cu urmări însemnate: era ceasul răsbunării pentru atîtea jigniri adunate în inima sa. Reținînd pe dușman la Solnoc, forțele principale românești trecură mai sus fără pierderi și luară, contra așteptărilor ungurești, hotărît drumul către Budapesta.

Acțiunea cavaleriei de 12.000 de oameni, care urma exemplul Sîrbilor în toamna lui 1918, a fost așa de rapidă și așa de bine condusă de generalul Rusescu, încît sfărîmăturile armatei dușmane trebuiră să depuie armele. Capitala Ungariei, de altfel și ea sătulă de regimul egalizării sociale prin cartele și munca brută, nu mai era apărată de nimeni; în cea mai perfectă ordine, trecînd peste somațiile delegaților militari ai principalelor Puteri, generalul Mărdărescu intră în oraș (4 August), unde îndată s'a procedat la operația, necesară pentru asigurarea liniștii în viitor, a demontării fabricelor care lucrau la armament. Trebui un șir de noi negociații pentru ca, odată un nou guvern așezat acolo, armata românească să se întoarcă dincolo, nu de Tisa, ci de linia pe care o recunoștea dreptul său. Ocupația Budapestei ținuse până la 14 Novembre, mai mult ca patru luni de zile, în care cea mai perfectă rînduială a fost păstrată, plîngerile de jăfuire care s'au ridicat pe urmă de aceia chiar cari fuseseră scăpați de înrădăcinarea regimului sovietelor sociale țintind numai luarea despăgubirilor și confiscarea, lesne inteligibilă, a materialului de războiu.

Încă de la 13 Septembrie Ioan Brătianu demisionase, pentru motive de politică externă. Totuși tratatul din Saint-Germain dăduse României Bucovina, cel de la Trianon teritoriul fost ungar până în dosul celor trei cetăți disputate: Timișoara, Arad și Oradea. Dar la jignirile sale de la Paris se adăuseră clausele articolului 60, prin care se prevedea protecția minorităților prin con-

trol internațional și respectarea prejudecăților religioase ale Evreilor, cari urmau să fie încetățeniți în masă, precum, de altfel, se făgăduise încă de la Iași, neputînd fi chemați la școli și înaintea tribunalelor în ziua lor sfîntă.

Alegerea succesorului nu era ușoară pentru Suveran, căci, în graba împrejurărilor, dictatorul nu apucase a-și face încă o sigură echipă de schimb. Take Ionescu se întorsese, dar niciodată, cum a și declarat-o formal¹, regele n'a vrut să admită ca președinte al Consiliului pe unul, totuși așa de înzestrat și de util la lucru, care vorbise la Iași de „cascada tronurilor”. Pe lîngă aceasta partidul lui cel vechiu, scos de pe moșii și împrăștiat, nu mai oferia nicio basă politică, cel nou, „democrat”, nu se putuse forma, iar el însuși, prin atîtea luni petrecute în străinătate, ajunsese, în propria lui țară, unde fusese așa de popular într'o anume lume a orașelor, mai mult un „străin de distincție”, fie și, cum cîtorva prieteni li plăcea a-i spune: „un mare European”. Rivalul său, detestat, Alexandru Marghiloman, la cei peste șaptezeci de ani ai săi păstrînd, cu un simpatice aspect fizic, toate mijloacele unei elocvențe extrem de distinse, spera și data aceasta, cum a mai sperat și pe urmă, nu pentru că era puternic încunjurat, guvernarea lui lăsîndu-i puțini prieteni, ci pentru că se credea răscumpărat de toate greșelile și chiar păcatele prin devotamentul arătat față de Coroană— „cînele credincios de la picioarele tronului”, cum o va spune patetic, și el însuși adînc mișcat, capabil de a mișca deci și pe alții, de la tribuna noii Camere. Regele nu se putea încredința însă, a doua zi după desăvîrșirea biruinței, aceluia care fusese contra principiului ei însuși, nici acorda puțința de a-și face un nou Parlament aceluia ale cărui Camere fuseseră condamnate prin anulare, cu o-

¹ V. Memoriile lui Rosen.

pera lor cu tot, cum în Roma, dar și în vechea noastră Moldovă, se rădea, se sfărîma cu ciocanul numele celor răsturnați ca dușmani ai patriei.

Ațiția erau acuma, rămași încă de-asupra pămîntului, oamenii vechi, cari aveau experiență. În față se găseau cei noi, produs al războiului și al psihoselor lui. Liga generalului Averescu se consolidase, nu prin fapte, pe care n'avuse încă prilejul a le face, nici printr'un program de „îndreptare” care plutia încă vag în aier, mai mult conservator în fond pe lîngă demagogia de metodă, ci prin dibacea creare, cu bani răspîndiți larg, cu agenți bine răsplătiți, a uneia din acele minunate legende în care oricărui popor, dar mai ales poporului nostru străin de abstracții și de principii, îi place a crede. În locul „frumosului” Boulanger pe calul negru din Franța era aici generalul făcător de minuni care era în fiecare aeroplan zburînd plin de speranțe de-asupra cîmpiilor măcelului și lipsurilor, era acela pe care orice soldat asigura că l-a văzut undeva și că i-a auzit glasul împărțitor de mîngîieri, acela căruia porumbelii îi aduceau ștafete de la orice om năcăjit care purta o uniformă, acela care prin încheierea păcii ferise de moarte și ultimele elemente ale unei armate așa de mult încercate. Nu era omul, viguros încă și sigur, cu nemilostiva privire lunecoasă, rece, desprețuitoare, ci „tata Averescu”, un bătrîn patriarh, de la care noul șef de partid n'avea decît vrîsta și părul alb. Celorlaltă, poporul, noul stăpîn al țerii, li cerea promisiuni, pe care pe urmă le verifica amănunțit, ca să vadă dacă nu cumva „și ăștia i-au înșelat”; „tătu-căi” i s'ar fi îngăduit orice.—Dar el a comandat reprimiunea din 1907. — Lasă-l s'o fi făcut: el e tata, și are dreptul să ne bată. Medalii cu chipul celui înzeit se împărțiau cu miile și oamenii le purtau cu mîndrie, ca încă o decorație a războiului. Cîntece îi slăviau faptele. Con-

tra unor asemenea manifestații de misticism lupta e imposibilă, cum era să se vadă ceva mai târziu.

Deocamdată însă, flancat de d. C. Argetoianu, care făcea toate silințele ca să fie crezut un om crunt și cumplit, cum l-ar fi îndrituit largă sa figură cu liniile pătrate, aspru tăiate, și de un grup de boieri și intelectuali: fiul orator Matei Cantacuzino, profesor la Facultatea de drept de la Iași, un aristocrat al secolului al XVIII-lea, d. Gr. Filipescu, fiul șefului conservator, și câțiva alții, nu prea mulți, căci popularitatea, așa de larg răspândită jos, nu se suia prea mult în sus, generalul, obișnuit a asculta de calcule une ori cu atât mai false, cu cât erau în aparență mai exacte, se opria nehotărît, înaintea ideii unei intrări imediate în viața publică, spre care era așa de puternic împins. Aceasta spre marea mulțămire a regelui Ferdinand căruia nu-i plăceau asemenea firi impenetrabile, mai ales când cu ele era reunită o așa de mare reputație militară.

La nucleele „țerăniste” din Muscel și Argeș, unde trăia încă un rest de propagandă a lui Dobrescu, din Olt, unde Take Protopopescu predicase lupta contra datoriilor agrare, din Gorjul cu tradiție revoluționară, din Buzău, unde o altă propagandă printre învățători și preoți se rătăcise în această direcție, dar mult mai puțin din Moldova dușmană a tot ce poate părea aventură și unde nici religia „averescanismului” nu găsisese, mai ales în Nord, prea mulți aderenți, la ele nu se gândia nimeni.

În toate aceste formațiuni nouă o privire mai atentă putea să descopere ușor și retorismul, uitat la sate, al lui Rică Venturianu, de la „Vocea Partidului Național” și ispitele dulci ale „tachismului” și spiritul de strîmtă casarmă, de „mănăstire”, cum zicea odată Dimitrescu-Iași, al liberalismului decolorat de aprinsul roșu al revoluției și republicanismului. Credința nouă se întrupa mult mai curînd — fie-mie permis a o spune și în această carte de istorie, unde nu pot să adaug pen-

tru mine, dar nu pot să scad numai fiindcă e vorba și de mine — în organizația restrînsă a partidului naționalist-democrat.

Cu toate avantajile pe care le-ar fi oferit pentru opinia publică din străinătate, pe un timp cînd Conferința nu-și încheiase lucrările, un guvern luat exclusiv dintre represintanții provinciilor liberate nu se putea. Cu alt mai mult, cu cît acolo nu erau partide în adevăratul înțeles al cuvîntului. Partidul național din Bucovina trecuse spre liberali, cărora li se ofereau și alții, așa încît d. Nistor a trebuit să se grăbească; partidul corespunzător din Basarabia nu era decît un mănunchiu de tineri revoluționari fără șefi și fără ierarhie; iar marele partid național ardelenesc, care-și socotia trei șferturi de veac de activitate harnică și cu folos pentru nație, era, supt conducerea de fapt a d-lui Maniu, mai mult obștea românească de acolo decît un grup politic cu programul său.

Partidul naționalist-democrat ieșise de la sine ca organ de regenerare, fără grijă de clientelă, fără dispoziție la transacții și fără apetituri de putere pentru putere, precum și fără obișnuitele liste de aderenți, asigurați orice ar face partidul, ieșise ca formațiune asemenea cu cele occidentale, din apropierea tot mai strînsă a celor ce colaborau la „Neamul Românesc”, la inspirația venită la mine adăugîndu-se aceia a profesorului Cuza. Mărunțul om vioiu cu spirituala ripostă trecuse de mult peste junimismul ironic pentru a se dovedi om de credință. Basa acestei credințe era desvoltarea liberă a poporului românesc, complet în toate clasele lui, dintre care cea mijlocie îi lipsia așa de mult. Cum un element străin neasimilat—el zicea, îndreptînd pe toți spre realitățile dureroase ale Iașului, de care era inseparabil: neasimilabil—, un element străin, zic, ocupase în Moldova acest loc, combaterea rolului economic covîrșitor al acestui element i se părea prima necesitate: pe urmă, cînd na-

ția își va avea toate organele, atunci, numai atunci, se va putea vorbi de altceva. Dușmănia ce i se arătase, izolarea la care părea să fie condamnat într'un oraș unde exotismul intelectual era la modă, nu făceau decît să înviersuneze și mai mult spiritul său luptător, să ascută o vorbă de sfidare, un condeiu de nemiloasă împungere. Cum politicianii erau contra lui, el a văzut în ei, după anume exemple din fața lui, în orașul până ieri așa de puternicului A. A. Bădărău, compromis acum și prin germanofilia fățișă, numai organele plătite ale străinului cotropitor.

Jurist și sociolog, economist cu catedră la Universitatea din Iași, fostul socialist nu putea să vadă decît în primul rînd această lature a patimilor și nevoilor poporului său. Pe de altă parte, plecînd de la cunoașterea întregului trecut al acestuia, scos în lumină în felul pe care l-am arătat mai sus, de la străbaterea nu numai a țerii libere, dar și a tuturor provinciilor romînismlui, sat de sat, aproape om de om, scoțînd din exemplul istoriei universale înseși o îndoită convingere: că orice societate neorganică nu poate trăi și că orice schimbare trebuie să vie nu din considerații teoretice, ca ale liberalilor, ci de la nevoile organice profunde și, al doilea, că nu elementele materiale, ca în concepția socialistă, sînt acelea prin care în rîndul întăiu societatea e mînată înainte și prefăcută, ci cele de ordine morală, cineva ca mine nu putea să stăruie pentru nimic mai mult, dînd însuși exemplul după puteri, decît pentru marea, necesara, nezăbăvitoare reformă morală prin literatură, artă, școală, propagandă: așa, credeam, de mulți ani, și așa făceam eu

Programul din 1911 cuprindea deci: punctele a două crezuri strîns îmbinate: reformă agrară, sufragiu universal, credit muncitoresc, ridicarea comerțului național, descentralizare, dar nu fărîmițare și localism stricător și, firește, de voie de nevoie formula d-lui

Cuza: „expulsarea Jidanilor”, fără care d-sa sta pe loc, pe cînd mie „Jidanii”, între cari aveam și prieteni vechi și al căror rol mai ales în Apus îl prețuiam, îmi păreau mai curînd o veche și importantă rasă, care purta păcatele unei triste desvoltări istorice, iar, ca om tînăr, unele înfățișări, incontestabil caricaturale, mă făceau să rîd, cu sau mai adesea fără *malice*; iar, de partea cealaltă, mă interesa învățămîntul desfășurat de atîtea legi și regulamente ale birocrăției, școala vie pentru viață, și variată ca viața, deschisă tuturor inițiativelor, literatura și arta inspirațiilor proprii, infusarea acelei încrederi în noi care atîta de mult ni lipsia, iar, în atitudinea principală a Statului român, de întors în-lăuntru spre o tradiție care *acea* ne răsfrînge pe noi, și nu caraghioasele înfățișări ale modelelor apusene neînțelese și neadaptate, desfacerea de politica Triplicei, recunoașterea vecinilor din Sud, recîștigarea vechiului rol între ei, reunirea în același timp a elementelor naționale.

În multe din aceste cerinți credea și regele Ferdinand, cetitor asiduu al „Neamului Românesc” și care, de mult, la Iași, îmi vorbise de intențiile sale, nouă, cu totul nouă, reformatoare în așa fel de ieșisem beat de bucurie din lunga conversație pentru care lăsase la o parte toată bogata colecție a invitațiilor la masă, produse ale Domniei lui Carol I-*iu*. Dar i se spuneau atîtea lucruri rele despre cei ce fuseseră pentru predecesorul său niște „*mauvais drôles*”, cari tulburau raporturile cu Austro-Ungaria, și apoi timidul Suveran nu era dintre *acea* cari ajută esențial să crească puterile pe care ar prefera a se sprijini, ci trecea și peste postulatele unei conștiinți sigure, peste învățămintele unei critici ascuțite pentru a se pleca înaintea forțelor reale care au dovedit că pot domina. Cînd un „partid” e în stare a alege cel mult un deputat sau doi, ce sprijin poate fi el pentru o dinastie care abia-și înfinge rădăcinile într’un teren politic așa de fugar!

Cugetarea Suveranului trebui deci să se oprească, în acel Septembrie 1929, a doua zi după izbînda de la Budapesta, asupra unui Ministeriu fără caracter de partid, care să facă alegeri libere. Profund onest, el s'a ținut de cuvînt, dînd întocmai ce făgăduise.

S'a încercat întâiu un Cabinet avînd în fruntea sa pe președintele Curții de casație, respectatul magistrat Corneliu Manolescu Rîmniceanu, care aștepta să fie chemat pentru prestarea jurămîntului; apoi regele s'a oprit asupra generalului Artur Văitoianu.

Acest ofițer superior luase o parte importantă în războiu, aducînd în el nu numai o competență profesională, dar și o convingere, pentru care, în momentul armistițiului, a fost unul dintre acei șefi ai armatei cari au protestat, și înaintea reginei, cerînd continuarea luptelor, pe care armata ar fi încă în stare să le poarte. Avînd, după retragerea sa din armată, legături cu partidul liberal, în care se credea că este și înscris, el era dispus să facă tot posibilul, și din mîndrie de militar, pentru ca România să nu iscălească, fără a ști situația de la Paris, primejdia de desfacere a Conferinței pe care ni-o revelează publicații americane recente¹.

Firește că acest Cabinet de tranziție era să continue supt toate raporturile pe acela căruia-i urmă, și astfel, chiar cînd stătea să plece, el dădu la 21 Novembre ordinul pentru ca hotărîrile comisiunilor de expropriere să fie aplicate pe teren.

În ce privește alegerile, a căror grijă o avu secretarul general al Internelor, colonelul Manolescu, organizatorul pe front al Caselor Naționale, militar bine privit de rege și întrebuințat apoi pentru misiuni de educație și pietate față de martirii războiului, ele fură absolut libere, cu toate că aparatul administrativ rămăsese tot cel liberal. Astfel dădură un rezultat la care

¹ V. Roucek, *o. c.*

mului local, am fost ales cu o mică majoritate contra trebuia să iasă neapărat din expropriere și împrăștiere, nu se așteptau. Dacă era de crezut că vor fi foarte mulți represintanții partidelor din provincii, formate așa cum erau, se credea că în România veche succesul va fi al liberalilor. Aceasta cu atât mai mult, cu cât, pentru motive personale, generalul Averescu refuzase să iea parte la alegeri, urmat fiind și de Take Ionescu, care nu știa nici pe ce platformă să se prezinte; li se adause, văzîndu-se întrecut în încrederea oamenilor din București, rege și politicieni, de d. Nistor, meritosul Flondor, a cărui întreagă atitudine, de veșnică supărare, de amenințări, de atacuri împotriva oricui i se părea că-l jignește, mergînd până la provocări la duel și declarînd că, în conflictul cu Coroana, el înțelege că regele nu poate merge la Sigmaringen, pe cînd el e dispus să meargă la Storojinețul său, răsbotezat Flondoreni, era de natură să trezească grave îngrijorări.

Era însă în țară, pentru întâiași dată, un avînt curat către schimbări de pe urma cărora continuitatea nenorocită cu trecutul s'ar rupe în sfîrșit. Niciodată poporul românesc n'a fost mai aproape de acea salvare prin el însuși, peste legături, peste formule, peste obișnuințe, înlăturînd parazitismul politic care-l roade și-l desonorează, ca în acea lună a lui Novembre, cînd întâiași dată Romîinii de pretutindeni votau împreună pentru aceleași Camere care trebuiau să li deie, după o îndreptare nouă, aceleași legi.

Pe lîngă cei între treizeci și patruzeci de naționaliști-democrați, cu Cameră, cu Senat, și peste o sută de liberali numai în cea d'întăiu din aceste Adunări, ieșiră foarte mulți „țeraniști”, cari, de altfel, abia se cunoșteau între dînșii, fiind, de și mult mai puțini decît pe urmă, luați din deosebite clase sociale și categorii intelectuale, conservatorii rămași fără conducători înrolîndu-se în armata acestor „țerani” numai pentru politică.

În Ianuar sau Februar 1919, unul dintre fruntașii lor, d. Ion Mihalache, se presintase la redacția mea pentru o înțelegere asupra căreia n'am mai vorbit, fiindcă de la început îmi arătasem neîncrederea în izbînda unei asemenea grupări, pe care și înainte de războiu o declarasem imposibilă și, mai ales, periculoasă prin aceea că ar urmări interesul unei singure clase, chiar cînd aceasta ar trebui să se declare satisfăcută față de altele mai puțin favorisate de soartă, răspuns pe care l-am dat, de altfel, și secretarului doctrinar al noii alcătuiri, profesorul de Academie Comercială Virgil Madgearu.

E necesar să ne oprim asupra acestor oameni cari vor avea pe urmă un mare rol, pentru mine neașteptat, cum am spus, în viața unei Româнії cu totul deosebită de trecutul ei, în care cel puțin era oarecare eleganță de ținută și de atitudine

D. Ion Mihalache, învățător muscelean, purtînd veșmîntul pitoresc al satului său, așezat nu departe de palatul și casele de familie ale Brătienilor, se deosebise înainte de războiu printr'o mare îndemnare de vorbă țerănească apăsată și școlărește explicată și printr'o marcată nesupunere la obligațiile și exigențele ierarhiei profesiunii sale: cum învățătorii începuseră a se organiza în Asociații locale, care țineau congrese cercetate, cu harță violentă, aici și-a găsit întăia tribună, prin care a căpătat o notorietate care l-a semnalat liberalilor D. Duca, factor important la cooperația rurală, care căuta să atragă partidului elemente de această categorie, nesfîrșit de prețioase unei tovarășii de îmbogății și îmbogățitori, îmi vorbea cu mirare de tînărul dascăl care fusese cîndva foarte aproape de mine. Ajuns pe front căpitan, el întrebuițase contactul cu multă lume țerănească în vederea unei acțiuni politice viitoare. Îmi vorbea despre dînsa la Iași, cînd stătea să se întoarcă în

teritoriul ocupat și a trebuit să-i spun că orice rupere de solidaritate națională, pe clase, supt ochii sentinelei Germanilor, cari atîta așteaptă, îmi repugnă. Săteanul de la Topoloveni (oameni de pe Topolog, din părțile Oltului) nu ascultă, pentru mai marele succes al carierei sale, de sfaturile unei experiențe melancolii a omului care în tot cursul luptei naționale nu făcuse un singur gest de partid, cu riscul de a-și pierde cei mai mulți partizani, răpede încunjurați de toate ispitele cui a-vuse și va mai avea puterea. Puindu-se pe lucru ca să-și completeze cunoștințele reduse,—întru cît, afară de învățarea limbilor și de deprinderea cu unele formule sociologice, aceasta e posibil după treizeci de ani—, tinerelul sprinten, ochios și cochet pieptănat, impresionant pentru mulțimi cînd în mijlocul unui discurs patetic săria în sus în cămeșuța-i făcută evantaliu, se pregătia pentru un rost a cărui mărime n'o gîcia, de sigur, el însuși, nici în clipele cele mai avîntate ale unei mari ambițiuni.

Ce va ajunge să gîcească șeful, d. Madgearu, cu ochelarii săi eminamente doctorali și bărbia dîrz voluntară în necăjita față palidă o știa din cărțile studiilor sale de la Berlin, din literatura nouă cu care se ținea neconținut în curent. Fiul marelui neguștor din Galați, de origine balcanică, probabil macedo-romînă, făcuse, ca orice revoltat din școli, puțină excursie pe la „Neamul Românesc”, pentru ca, plecînd în Apus, să se întoarcă imperativ categoric permanent al unor lucruri cu totul nouă, reunite prin fire teoretice tari, care trebuie înfăptuite și anume prin el. Încă un om cu misiune în viața noastră politică, și siguranța misiunii era așa de puternică la acest studios, capabil să răsfoiască sute de dosare pentru o întrebare la „comunicări” în Cameră, încît nu era adversar, oricît de sus și oricît de stimat, asupra căruia să nu cadă fulgerele cu vînată lumină ale unei elocvențe ritmate, de sunet șters și mo-

neton, care izbutia să reșie prin cerbicoasa ei persistență în serviciul dărimărilor voite; ciocnirile cu convingerile, tot așa de absolute, dar pe lângă care mai era în momentele bune și oarecare sfătoșenie și chiar capacitate de glumă, ale lui Vintilă Brătianu, adversarul lui născut, precum d. Madgearu se născuse mai ales pentru a fi adversarul lui Vintilă Brătianu, după a cărui moarte i-a și scăzut prigonitoarea vervă, erau așa de „savuroase”, cum se zice, încît publicul curios ar fi trebuit să fie înștiințat de plăcerea unică a fiecărui nou incident. Odată, la Iași, secretar-general pe neașteptate al unui Ministeriu economic, d. Madgearu se convinsese că, pentru a ajunge, calitățile sale, reale, n’au nevoie de revoluție, în genul „partidului muncii”, de care vorbise până atunci cui voia să-l asculte. În partid, cum ușile erau larg deschise, mai ales cui n’avea nimic a face cu țeranii, erau avocați de o elocuțiune și o ținută elegantă, ca d. Mirto, profesori foarte de treabă, grozav de gîlcevitori fără a fi de loc răi, ca zoologul Borcea, un Băcăuan ajuns la Universitatea din Iași, mediocri profesori de liceu, cari visau să ajungă sus de tot, preoți ieșiți din luptele bisericești cu pofta de a se da și la alți adversari, învățători pentru cari cariera d-lui Mihalache era o ispită și o speranță. Jumătate măcar din ei erau tineri absolut onești, de foarte bune dispoziții și cu cari se putea lucra.

Generalul Văitoianu a crezut că o poate face. Dar, de la început, opunerea dîră la care se obligase față de Conferință s’a lovit de aplecările cu totul contrare ale majorității celor aleși. Dacă între naționaliștii-democrați chiar n’am putut, cu părere de rău, clinti pe Ieșeni: pe d. Cuza, care avea atunci ca acolit inseparabil pe d. Zelea Codreanu senior și pe profesorul Șumuleanu, viitor vice-președinte al Senatului din alegerea mea — ceia ce însemna mult atunci —, și aceasta pentru că și Conferința și toate personalitățile și rosturile ei li

păreau o simplă „treabă jidovească”—, însărcinatul de afaceri al Franciei, d. Cambon, și-a pierdut și el toată elocvența pentru a schimba această, de altfel foarte onorabilă stare de spirit—, argumentele mele au avut influență asupra altora, pe cari atunci îi vedeam întâia oară în viață. Li spuseseam că de fapt conducătorii Conferinței, cari n’au izbutit în multe, caută să-și refacă autoritatea și s’a întâmplat ca, orbecăind după o victimă, să fi dat peste noi, că după închiderea Conferinței, în atâtea cite va fi de făcut, nimeni n’o să aibă vreme să ne controleze dacă respectăm sau ba acest „sabăș”, ajuns „piatra de scandelă”, că e o mare deosebire între prezența noastră dincolo de munți în numele obștii învingătorilor și pe baza unei hotărâri de tratat și între o situație datorită numai ocupației și consfințitorului, dar nu pentru toți, noroc al armelor, că, oricât am crede în noi, mai sînt și alții pe lume, cu cari nu putem fi într’o stare de veșnică gîlecavă, oricît ar fi supărat un așa de important factor al vieții politice românești ca Ioan Brătianu și oricît s’ar simți de jignit regele însuși, care nu suferise să-i atingă nimeni demnitatea. Spuneam că de la Legația francesă, unde am întîmpinat toată prietenia, mi s’a dat asigurarea că în adevăr umilitorul preambul de care erau precedate condițiile Consiliului Suprem a și fost retras¹.

Rămase deci ca, generalul Văitoianu refusînd absolut să-și puie iscălitura supt un asemenea text al tratatului, un alt guvern să se formeze, și sîmburele lui nu putea fi alcătuit decît din Ardeleni, cari erau grupărea cea mai numeroasă, cea mai solidară și mai dibaciu condusă, de și nu lipsiau nici la ei neînțelegerile, și mai ales n’aveau cunoștința țerii-mame, deprinderea cu nevoile ei, inițierea în problemele curente și chiar sensul

¹ Cf. Xenî, *o. c.*, p. 446: „în opt zile să se supună fără discuție, fără reserve și fără condiții“.

unei politice mai ridicate decît cea de clopotniță. Trebuie să mai adaug că la dînșii, de și erau atîtea minți clare și intime calde, angajamentele n'aveau totdeauna valoarea absolută ca la Basarabeni. Cît privește pe Bucovineni, ei erau de multe feluri, de la admirabilul luptător naționalist, acum distrus de boală, Tofan pînă la foștii onciuliști, gata să-i scape din mînă tocmai cînd aveai nevoie de dînșii, ca d. Teofil Simonovici ori chiar d. Reuț.

3. GUVERNUL BLOCULUI.

Regele mi-a explicat, în cuvinte de pare că voia să se scuse, că, atîta timp cît se mai discută la Paris interese româneşti contestate şi atacate, e bine ca un guvern român să fie condus de o personalitate ardeleană, cea ce de la primele cuvinte am admis cu toată sinceritatea.

Această personalitate trebuia să fie d. Iuliu Maniu. Imi aduceam aminte cu plăcere de avocatul blond care primia aşa de bine în sanhedrinul Consiliului lor transilvan pe cîte un naţionalist din vechea ţară liberă, şi am avut şi după aceea multe momente plăcute în conversaţiile cu acest om de o aleasă educaţie, cu politeţa totdeauna foarte în afară, aşa de mult încît la prima vedere sămăna chiar cu o adevărată prietenie, pe care ai fi acceptat-o cu bucurie dacă din cînd în cînd formule de vechi rancune şi declaraţii de inebranlabile hotărîri nu şi-ar fi aruncat flacăra de înştiinţare pentru cei pricepuţi. De la venirea în Bucureşti, însă, acela care era un şef fără ca, formal, să-l fi ales vre-un for din organizaţia ardeleană, învedera tot mai mult nota ultimă a silinţilor sale tăcute, dar cu atît mai persistente: formarea unui partid cu oameni de pretutindeni— la nevoie şi Ioan Brătianu şi Take Ionescu şi eu—, a unui partid „regnicolar” care să nu fie nou, ci să se lipească de ce au fost cele trei sferturi de veac ale istoriei partidului naţional ardelean. Clubul instalat la

Teatrul Majestic era în veșnică fierbere, cu clienții cari se presintau și cu atîția curioși, din partidele anti-liberale, cari veniau numai să vadă ce este. În același timp cînd li se făceau toate amabilitățile, elemente dintre Ardelenii așezați de mult în țară se ocupau să creeze clubul național nou cu alți oameni, lîngă naționalismul, menit să dispară, al „Vechiului Regat”, transformabil, mai curînd sau mai tîrziu, cu toți ai săi și toate rosturile sale.

Situația oferia prea puțină siguranță și d. Maniu o văzuse foarte bine de la început pentru ca să primească însuși răspunderea. De aceea, cum d. Vaida Voevod era pentru dînsul un „frate” iubit, admirator și ascultător, acest rol i-a fost dat aceluia înălțat acum la demnitatea de președinte al Camerei, pe care căuta s'o prefacă în ce era la Budapesta sau la Viena o atît de însemnată demnitate.

Dar pentru a se avea Ministeriul Vaida mai erau alte lucruri de îndeplinit, și mai ales trebuia găsită baza parlamentară, o unire a partidelor noi, care se simțiau observate și pîndite din umbră de liberalii furioși de neprevăzutul rezultat al alegerilor.

N'a fost lucru ușor pregătirea și alcătuirea acestui „bloc” care trebuia să deie o majoritate noului guvern pe care regele era dispus a-l primi. După obiceiul provincial ardelenesc, lungi discuții se întindeau în casa d-rului Popovici, unde era găzduit viitorul președinte al Consiliului și, începute seara, ele se prelungiau pînă tîrziu după miezul nopții. Luau parte la dînsese Basarabeni ca dd. Inculeț și Halippa, cărora acest sistem nu li e nici străin, nici neplăcut, d. Cuza, în veșnică stare de opoziție, chiar și, poate mai ales, cînd era vorba de mine, care recomandasem stăruitor iscălire, și, firește, mai mulți Ardeleni, dintre cari unii legau folosul argumentațiilor cu plăcerea de a se legăna într'un confortabil *chaise longue*. A trebuit să amintesc

că eu am și o ocupație, care nu-mi permite să pierd nopțile, și supt această presiune vechiul meu amic D. Munteanu-Rîmnic a putut să presinte spre iscălitură actul de constituire al blocului, pe care d. Maniu l-ar fi dorit numai la optativ, ca un simplu desiderat. Dar, dacă din desideratele altora cineva poate să-și facă folosul lui, nicio politică nu se poate sprijini pe cele mai călduroase desiderate.

Din Ministeriu declarasem că nu înțeleg a face parte și nu deleg pe nimeni dintre ai miei. Intr'adevăr, purtător al unei necesități morale a părții celei mai curate din oamenii cari în vechea țară trecuseră de patruzeci de ani și, ca să zic așa, al unui scump deposit de idealism pe care n'aveam voie să-l risipesc, nu puteam înțelege o guvernare altfel decît cu garanțiile necesare pentru a putea îndeplini un program și servi un ideal. A trebuit să stăruiu însă îndelung pentru ca „țărăniștii” să se recunoască față de o astfel de grea îndatorire. D. Mihalache, de și avea ideea altei formule a legii de improprietărire, nu părea de loc dispus să lunece piciorul într'o apă a cărei temperatură n'o știa; cînd a fost vorba de un secundant, în locul d-lui Mirto, propus întâiu, cu toată marea sa tinereță, a ieșit pentru Instrucție jovialul, dar la nevoie tonitruantul profesor Borcea. Incolo, Ardeleni, plus d. Inculeț, care și-a găsit ușor locul și acolo. Regele, plin de neîncredere în aceia cari îndrăzniseră a înlocui pe liberalii preferați, ținuse a da el ministrul de Războiu, pe generalul Rășcanu, care, demisionînd mai tîrziu, după sugestii de la Curte, a fost înlocuit cu generalul Moșoiu, atras de exemplul d-lui Averescu să încerce o carieră politică pentru care era foarte puțin făcut.

În ce privește minoritățile, cu care eram la primul contact parlamentar, ele aveau o atitudine de pipăire, foarte naturală, dar, în același timp, afară de Unguri, membri ai aristocrației și ai „inteligentei”, regretînd:

unii pămînturile pe care le vor pierde, alții întreținerea largă din budgetul Statului, cel puțin tot atîta cît patria maghiară pierdută, o sinceră dorință de colaborare și o atitudine în adevăr prevenitoare. Sașii, în mijlocul cărora avea mai multă autoritate francheța d-lui Rudolf Brandsch, foarte German de sigur, urmărind aceea unitate germană în marginile regatului care până la un punct se va și realiza, dar om de cuvînt și de omenie — ascensiunea rivalului său, dibaciu și puținel intrigant, Hans Otto Roth, se va face numai pe încetul —, ei își arătasera dorințele, nu exagerate, într'o broșură românească pentru care mi se ceruse cuvîntul de introducere. Cîțiva Ruși vor apărea la tribună, într'o atitudine simpatcă. Crezusem, contra părerii liberalilor, că, la aceste începuturi de viață împreună, e bine să-i lăsăm pe minoritari a-și arăta păsurile și dorințele în limba pe care o obișnuiesc și singură o cunosc. N'a fost nicio protestare. La recepții ale presidenției Camerei minoritarii au fost poștiți cu insistență și mi-am făcut și o plăcere și o datorie să li arăt ceva dintr'o viață care li era complet străină, să-i fac să stea un moment supt farmecul personal al reginei. Intr'o vizită la Sibiiu am vizitat satele săsești și n'am pregetat, adresînd oamenilor cuvinte bune, să mă adresez în chiar limba lor. Așa vedeam eu, iar nu prin singure pacte de alegeri și pe urmă închiderea neromînilor într'un fel de parc ca al Peilor Roșii din Statele Unite tăind viitorul unei munci comune în care, independent de naționalitate și de religie, fiecare ar fi avut ce se cuvine inteligenței și muncii sale devotate.

Locul de președinte al Camerei îl voia d. Goldiș. La Senat fiind profesorul ieșan, fost socialist, Bujor, un Ardelean avea deci dreptul dincoace. Am crezut că soarta unui întreg regim puținel revoluționar nu se poate lăsa unui filosof cam „depeisat” și fost ministru al lui Ioan Brătianu. Votat de țerăniști, de Basarabeni, de Bucovineni, cărora li cerusem o manifestare contra egois-

mului local, am fost ales cu o mică majoritate contra unui adversar care nu mi-a iertat-o niciodată.

Locul de ministru de Interne rămăsese liber. D. Vaida Voievod crezu că, în calitate sa de președinte, are dreptul de a-l da oricui fără a-și mai consulta colegii. Încă nedepins cu viața politică și speriat puțin de imensa-i popularitate, generalul Averescu, supt sugestii care veniau poate de la regele, care astfel ar fi isprăvit și cu dînsul, primi. Ne trezirăm cu apariția vrednicului militar, recomandat printr'un gest larg de primul ministru. Uimirea fu enormă. Jenat, generalul riscă o glumă: „Cînd se face o astfel de tăcere, un proverb german spune că un ofițer de cavalerie își plătește datoriile”. Din colțul unde era d. Inculeț veni ghidușul, dar tăiosul răspuns: „La Ruși se zice că se naște un prost”. Totuși d. Averescu rămase.

Persecutat de ideia că el vrea dictatura și avînd siguranța că urmărește disolvarea Camerelor, pe care Suveranul nu le putea suferi, am primit pe noul ministru cu o cuvîntare care prevenia asupra piedecilor pe care le va întîlni din partea noastră orice tendință dictatorială. Supărat, generalul demisionă imediat (17 Decembrie).

Ni-a trebuit, într'un timp cînd colțul nordic al Basarabiei era atacat de bandele bolșevice care omorîră pe generalul Poetaș și trebură distruse, cu satele rebele cu tot, și cînd zilnice procesiuni cu steagurile roșii cutreierau străzile, un ministru de Interne destul de la stînga el însuși pentru a cîștiga, destul de tare pentru a putea să și reprime. Astfel și de aceia d-rul Lupu, care fusese în America, unde tipărise o carte englesă despre drepturile noastre, și care afișa, cu o mare ură contra liberalilor, o putere de ofensivă puțin comună, necrușînd și invectivele, totdeauna invincibile, a devenit

ministrul de Interne socialist „sui generis”, cum o zicea însuși, contra socialismului.

Înainte de acest Ministeriu se deschidea o îndoită datorie, și el era amenințat de un întreit pericol: din partea clasei dominante până atunci, din partea regelui și din partea lui însuși.

Prima datorie era, de sigur, dat fiind că țeraniștii făceau parte dintr'însul, să se resolve chestia agrară. Vechiu învățător, deprins cu înceata, dar foarte recomandată, până ieri, metodă a „treptelor formale”, d. Mihalache nu înțelegea să înzestreze țerănimea cu o lege personală și făcută în pripă: neștiind sensul, pe care-l voiu lămuri mai departe, al Ministeriului, el adunase o comisie care a lucrat cu multă râvnă, dar, iarăși, cu oarecare încetineală; lucrarea trebuia supusă apoi altor instanțe până ce în Mart abia a căpătat forma definitivă. Se putea lua orice termene: nu era doar acesta cel d'întăiu Ministeriu de origine parlamentară, ieșit din voia unei majorități impunătoare, a reprezentanților tuturor provinciilor și claselor românești — erau și socialiști, chiar din țara veche, și d. Cristescu, căruia tot i se mai zicea, și după ce devenise bărbat politic, plăpumarul, exhiba o cravată roșie ca flacăra Iadului — și avînd misiunea, pecare se simția în stare a o îndeplini, de a da, supt oblăduirea unui rege popular, pe care-l și intitula „regele țeranilor”, împrăștiat de dînsul, o operă ca aceia pe care partidele de până atunci așa cum erau alcătuite nu erau — și n'au fost — capabile de a o duce la capăt?

Deocamdată Basarabeni și-au cerut legea lor: o și aveau gata, pe baza discuțiilor din Sfatul Țerii.

Legea Mihalache, descoperind că sînt încă 612.303 ha, neîmpărțite încă țeranilor, pentru care Statul plătea pe an o arendă de cinsprezece milioane, introducea, în folosul, dus până la ultimele margini, al clasei țeranești, principii nouă, în afară de schimbarea limite-

lor proprietății mai mari (100 de ha. pentru acei cari-și cultivă pământul, dar n'au ferme, 250 pentru ceilalți în locuri de populație deasă, 500 unde ea e rară). Exproprierea trebuia continuată până ce nu va fi ȧeran care să nu-și aibă lotul de trei până la cinci hectare, indivisibil, anume loturi, în regiuni de colonizare, putînd fi ridicate și până la 50 ha. Prețul era să fie stabilit pe baza contribuțiilor plătite de proprietar și a valorii de înainte de 1916. Obștile se desființau, stabilindu-se pretutindeni proprietatea individuală. Embaticarii cari făcuseră plantații erau declarați proprietari. Exproprierea pășunilor trecea în sama Statului.

D. Vaida Voevod plecase în Apus: întăiu la Paris, unde fusese cîțva timp informatorul și ajutătorul ardelean al lui Ioan Brătianu, și apoi la Londra. Călătoria sa, ținută aproape secretă, și de cei mai mulți din conducătorii blocului, n'avea de la început o țință bine definită; era vorba, de sigur, mai mult de o presintare înaintea acelor factori hotărîtori cari până acum îl cunoscuseră în adevăr, dar în subordine. Președintele de Consiliu era, de altfel, jenat de inacțiunea pe care i-o semnalasem și el văzuse într'însa, la o întrunire a majorităților, o mustrare, un desacord grav între președintele Camerei și dînsul (legile îndrăznețe ale d-rului Lupu, cu privire la jandarmerie, la chirie, erau să vie mai tîrziu numai).

Dar acolo, și mai ales la Londra, care privise cu ochi răi faptul că până atunci miniștrii noștri se opriau la Paris, se întîlni o atmosferă așa de favorabilă, încît se putea pune chestia, până atunci zăbovită, a recunoașterii Basarabiei. La 3 Mart 1920 se luă o hotărîre care, anunțată în Cameră, cînd tocmai votase proiectul de lege al creării Romăniei îndeplinite, stîrni mari manifestații de explicabilă bucurie. Preambulul „lua în deplină considerație aspirațiile generale ale populațiilor Basarabiei și caracterul moldovenesc al regiunii din punctele de

vedere geografic și etnografic”: de aceea „principalele Puteri aliate se declarau în favoarea unirii Basarabiei cu România, care a fost formal hotărâtă de represintanții basarabeni”; ele erau „doritoare de a încheia un tratat care să recunoască această îndată ce condițiile fixate”— între altele respectul pentru minorități— „vor fi fost îndeplinite¹”.

Supt pretextul că legea merge prea departe și că atinge interese legitime, sau creiază greutăți — regele dorind ca exproprierea să fie oprită la formula pe care el o acceptase la Iași,— s'a hotărât înlăturarea Ministeriului, dar nu și a Parlamentului, care nu odată arătase Suveranului, puțin indispus de atitudinea unui deputat țeran din Basarabia, la presintarea adresei, un devotament absolut, de o sinceritate cum nu mai fusese până atunci. Anume doamne anunțau la telefon apropiata schimbare. Cu toată intervenția mea și promisiunea formală care ni se dăduse, după o audiență la Curte unde toți adversarii fuseseră poftiți și erau în cinste, pe cînd pentru miniștri erau locurile din fund, regele plecă la vînătoare în ziua cînd trebuia să primească pe ministrul de Agricultură, și, a doua zi, eu însumi redactam actul prin care d. Mihalache, atît de greu jignit, și pe nedrept, căci nu refusase a sta de vorbă asupra unor eventuale schimbări, ruga să i se primească demisia. S'a obiectat că el trebuia s'o facă prin șeful guvernului, dar d. Vaida Voievod era absent și nu știu dacă prin locțiitorul unui prim ministru se poate face același lucru.

Oricum, această schimbare de regim, care la început era rezultatul unei lungi „lucrături”, nu trebuia să atingă, precum am spus, și Parlamentul.

¹ V. V. Tillea, *Acțiunea diplomatică a României (Novembre 1919-Mart 1920)*, Sibiu 1925; A. Popovici, *The political status of Bessarabia*; A. Boldur, *La Bessarabie et les relations russo-roumaines*.

Insemnata minoritate liberală încerca toate mijloacele pentru ca, ajutînd și nedepriinderea unor elemente țărănești cu atmosfera aceasta, să compromită Parlamentul prin urîte scene de luptă grosolană. Dar cu asemenea furtuni artificiale—foaia lui Marghiloman, căruia-i îngăduisem să se răfuiască puțin cu Ioan Brătianu, găsia că sînt un „adevărat Pherekyde mai tînăr”, și se știe cu ce autoritate a presadat, mulți anide zile, bătrînul liberal—, nu se ajungea la rezultatul dorit. E adevărat că la atingerea scopului unor adversari așa de hotărîți au mai ajutat și unii dintre miniștri: după serbările din Sibiiu, unde, la inaugurarea Universității românești, cu Branîște ca „șef de resort” la Instrucție, regele, foarte aclamat, foarte bucuros, foarte în vervă, părea că s'a împăcat cu un regim care nu sămăna cu celelalte, d. Șt. Ciceo Pop, ținînd locul șefului său, mă întreba la telefon dacă nu e bine să amînăm redeschiderea Camerelor până la întoarcerea d-lui Vaida Voevod. De și n'aveam o presă defavorabilă,—și aceasta în ce vremuri încă bune!— fără a o fi plătit, se căuta să se infiltreze în opinia publică părerea că această stare de lucruri nu poate dura.

De la o bucată de vreme d-rul Lupu a devenit ținta atacurilor. Se semnala la Palat că el a vorbit muncitorilor nemulțămîți de la Monitorul Oficial supt steagul roșu ridicat de aceștia de-asupra capului său, că el îngăduie manifestații comuniste, care, lăsate libere, dar cu supravegherea necesară, ajunseră se desguste pe participanți, cari nu înțelegeau să se primble așa de-a surda fără scandal. Dar trebuia ceva mai tare și decît atîta: se pretinse că niște placarde revoluționare găsite în cîșărmi s'au tipărit în imprimeria președintelui Camerei și se făcură cercetări, ridicule și jignitoare; liberalul șef al Siguranței, Eduard Ghica, descoperise nu știu ce relații ale ministrului de Interne cu bolșevicii bulgari. Chemat de regele pentru a-l lămuri, el mă

rugă să trec în camera reginei, care-mi ceru formal să consimt la înlăturarea acestui ministru — și el ținuse la Teatrul Național un întreg discurs de proslăvire a dinastiei!—, care pregătește lucruri așa de grozave ca acelea care reușiseră contra lui Nicolae al II-lea,— și de aceia într'o seară se aduseseră și mitraliere la Cotroceni. Dacă mă învoiesc, reformele agrare vor fi iscălite de mine, nu de generalul Averescu. Era destul de categoric. În zădar am arătat că nimic din ce se pune în sarcina ministrului nu e adevărat și că nu mă pot uni la aceia cari vreau să-l înlăture fără nicio vină. Hotărârile erau acuma luate.

De mult i se vorbise în acest sens și d-lui Șt. Cicio Pop, care, în desorientarea sa, puținel comică, mă întreba ce să facă. După demisia d-lui Mihalache se ceru locțiitorului de prim-ministru demisia întregului Cabinet fără a i se lăsa timpul de a înștiința pe d. Vaida, scos astfel, precum zicea, indignat, d. Maniu, „cum n'ar scoate pe un rîndaș ungur de la curțile sale”. Întrebarea, de usagiu constituțional, a președinților Camerelor a fost numai de formă: am fost primit în altă odaie decît cea obișnuită, fiindcă acolo se și găseau generalul Averescu, d. C. Argetoianu și ceilalți miniștri, între cari Ardealul era represintat prin d. Tăzlăuanu. Coborîndu-mă jos, am sfătuit pe d. Bujor să se primească mai bine la Șosea decît să treacă și el prin această formă ofensătoare. Cum neconținut se vorbea de dictatură, semnalasem regelui primejdia ei, care ar putea aduce lupte în stradă și astfel „sîngele ar stropi zidurile Palatului”.

Parlamentul însă exista. Generalul Averescu, totdeauna foarte „constituțional”, ținea să i se presinte măcar de formă, și anume după ce se va deschide ședința Camerei. Am refuzat să deschid pînă nu va fi pe banca ministerială președintele Consiliului, și nu dd. Inculeț și

Nistor, cari intraseră în noul Cabinet. Neexperiența primului ministru se temea de demonstrații contra sa, care nu s'au produs. El scoase din portofoliu un decret regal pe care-l credeam că e acela de disolvare: era numai pentru o lungă proorogare, în cursul căreia să se poată face unele pipăiri.

Ele n'au reușit, și, astfel, la redeschidere, eu lăsând să presideze d. Simionovici, declarațiile d-lor Maniu și mai ales Mihalache indispușeră pe șeful guvernului. El nu mai puse la vot încrederea, ci, dispărînd un moment, veni cu disolvarea, în sfîrșit smulsă regelui. În strigătele de: „Sinistră comedie” se împrăștiă o Adunare contra căreia nu se putea aduce nicio învinuire: primul Parlament al României unite.

4. ÎNCERCAREA AVERESCU.

Era întoarcerea spre un trecut, care, hotărît, părea mai comod regelui marilor reforme.

Generalul Averescu, total inexperient încă, văzînd viitorul politic cu „un partid de guvern și altul de control”¹, n’avea, nu putea să aibă un program de guvernare, înțelegînd programul, nu ca un decalog ideologic menit să fie impus realităților, nici ca o serie de desiderate al căror termin de îndeplinire rămîne indefinit, ci ca un șir de măsuri neapărat reclamate de societate ca organism viu, și de realizat din prima clipă. În jurul lui stăteau prieteni personali, cu tot atîta lipsă de cunoaștere a lucrurilor ca onestul general Văleanu, sau filosoful, fost și rămas în suflet junimist, P. P. Negulescu, tînărul avocat Trancu-Iași, încîntat de marea sa situație, — dar ministrul de Războiu, generalul Rășcanu, fusese din nou impus, ca măsură de precauție, de regele—, un diletant de valoarea intelectuală, de distincția, de cultura unui Matei Cantacuzino, dar total inutilisabil și gata în orice ceas a părăsi orice corabie în care s’ar fi imbarcat, apoi, ca un om de nesfîrșite mijloace, d. Titulescu, a cărui grijă pentru sănătatea sa și obiceiurile sale, puțintel curioase, a cărui nevoie de măgulirea, de adorarea în fiecare clipă îl făceau impropriu pentru ingrata sarcină a guvernării și, mai ales, d. Argetoianu, în aparență stăpînit, peste tot ce era

¹ Iorga, *Memorii*, III, p. 11.

imperios în acest puternic temperament, de comandă și sfidare, prin acea hotărîre din ochii de oțel ai șefului. Am spus că Ardealul era represintat de d. Tăslăuanu, care de a doua zi fu atacat ca ministru al afacerilor grăbite; d. Octavian Goga, căruia i se dăduse,—numai pentru a avea pe acest vechiu revoltat contra șefilor săi transilvani, dar care reluase legăturile personale cu aceștia, amenințîndu-i totuși cu un mare discurs care va face să dîrdîie fereștile—, Ministeriul, anume creat, al Cultelor, dar și al Artelor, două ramuri de activitate așa de deosebite, a represintat mai mult o împodobire intelectuală a echipei, elocvența sa, cu adînci răsunete dramatice și gesturi studiate, aprigă, vehementă, corosivă, cînd are un public asigurat, avea să fie întrebuiințată numai cîte odată, față de adversari pe cari personal se deprinsese a-i urî.

Se va adăugi, după alegeri care-i învederaseră totala părăsire, Take Ionescu, cu un singur aderent, avocatul M. Antonescu. Străin de această lume, abia ieșită din umbratulbure a conspirațiilor cu socialiștii, cari au refusat, onest, tovarășia, și cu orice element agitat, în vederea chemării nu știu cărui prinț engles, și jenat de contactul ei, omul, corect englezește la locul său, juca numai foarte greu rolul, nou pentru dînsul, de soldat al unei discipline necunoscute, care nu ținea samă nici de marele său talent de vorbire, nici de lunga sa carieră politică și de prețiosul material de cunoștinți, de experiență în multe privinți pe care-l adusese din exilul său.

Cu opoziția, unitară, a unui mare partid, bine organizat și avînd o popularitate reală, un astfel de guvern, care avea să lupte și cu greutatea de care predecesorii putuseră abia să se atingă în acele vre-o trei luni tăiate și de o lungă vacanță, ar fi dus-o greu din prima zi. Din fericire — o fericire foarte relativă și, de altfel, puțin durabilă — pentru echipa dispartată

a generalului Averescu, el avea înainte pe liberali, cari, dacă nu erau complicii „loviturii de Stat” din Mart, cum erau bănuți, îi cunoscuseră pregătirea și dădeau aprobarea lor la oricine înlătura primejdia unei presupuse anarhii, și, pe de altă parte, pe foștii membri ai unui bloc pe care șeful Ardelenilor îl socotea desfăcut în momentul chiar al căderii. E adevărat că indignarea împotriva loviturii neprevestite strânsese împreună pentru strigătul de revoltă, sincer și puternic, cum nu se mai auzise vre-odată în politica românească, pe acești oameni de o origine și de o educație atât de deosebite. Dar elanul de la care s’ar fi putut aștepta chiar o biruință în alegerile apropiate nu ținu mult. La un banchet într’una din primele zile, înainte de reculegerea intereselor și de jocul intrigilor, discursuri aprinse, ca al fulgerătorului d. Șt. Cicio Pop sau al d-lui Mihalache, care presintă una din cele mai frumoase comparații ale unei elocvențe rămase totuși școlare, proclamară o solidaritate nezgduită pentru ducerea mai departe, peste orice piedeci, a operei întrerupte, și mi se făcu mie onoarea de a mă considera ca șef al unui nou partid ieșit din așa de scurta colaborare. O întrunire publică foarte cercetată ne mai adună odată, dar peste puțin fiecare element se găsi din nou, isolat, slab, desorientat, pe vechile sale poziții. Singur d-rul Lupu, împreună cu amicul său gorjan, tot așa de combativ, d. Iunian, se țineau de o parte, ca un grup democratic independent, vecin cu socialismul, care, ca intelectuali, mărturisă că e mai aproape de mine decât de țerâniștii cari, cu toate popularitățile lor județene și cu tot steagul legii agrare, pe care făcusem să o presinte, în mijlocul urletelor liberale, ca de inițiativă parlamentară, erau încă mai mult un grup de îndrăzneți agitatori.

Înainte de alegeri se luară prin decrete-legi, pe lângă măsura care fixă loturile țerânești, pe loc și de colo-

nisare, și felul distribuirii lor¹, altele, care arătau totuși că guvernul va da dovezile, făgăduite regelui, de „mîntuire”. Astfel, se introduseră, dictatorial, modificări în legea electorală, în aceea a chiriilor. Și, mai ales, grea lovitură pentru naționalii ardeleni, cari până atunci „pertractaseră” cu noul stăpîn, se disolvă, supt influența d-lui Goga, care ar fi dorit și altă atitudine față de minorități, a căror dispariție în nu prea lungă vreme o prezisese imprudent, Consiliul Dirigent, care ajunsese, e adevărat, une ori un izvor de afaceri și neconținut o adevărată primejdie pentru unitatea națională așa de greu realizată. În același timp de la Palat se făceau puternice stăruinți pentru o înțelegere a Ardelenilor cu guvernul.

Pentru alegeri, tineretul ardelean voiă lupta împreună, așa de naturală, cu colaboratorii de supt regimul înălțurat; bătrînii — și între aceștia ca dispoziții se numărau cel puțin dd. Maniu și Șt. Cicio Pop, dacă nu și d. Vaida—, de și expropriati de la puterea în Ardeal, șovăiau. Pentru acești conservatori de fapt, o înțelegere cu liberalii, cari fluturau steagul luptei contra „bolșevismului”, se părea încă preferabilă, și fiindcă în Ardeal răsărise pentru ei primejdia unei grupări țărănești, ale cărei oferte au fost amîinate de membrii „regățeni” ai fostului bloc, devenit acum un început de „Federație națională” în care s’ar fi lăsat oricării grupări perfectă sa autonomie. Se hotărî în conciliabulele ardelenesti, care, ca de obicei, nu se mai sfîrșiau, o participare a celor de dincoace de munți, ca invitați numai, ca prieteni, din galeria de sus, la adunarea decisivă a faimosului Consiliu de o sută care era să se ție la Alba Iulia, trezitoare de amintiri capabile de a fi utilizate, ca să nu zic: exploatare. Ciudat amestec de calcul egoist și strîmt și de romantism istoric la oamenii cari multă vreme încă nu-și vor lămuri de loc

¹ V. amănuntele mai jos.

sufletul, ceia ce va fi izvorul atîtor greutăţi politice, ţinînd pe loc o ţară care avea nevoie de claritate şi energie pentru a prospera cu mijloacele admirabile ale pămîntului şi oamenilor ei!

La 7 Maiu congresul avu loc. Nu erau mai puţin de patru sute şezeci de membri, oameni de toată bunăta-tea şi înţelegerea, cărora li lipsia numai conducerea nededă şi consecvenţă pentru a face lucruri mari. Supt presidenţia d-lui Goldiş, şeful ţinu o cuvîntare remarcabilă ca măsură mai mult decît ca siguranţă. În ce priveşte colaboraţia, nu se dădea încă nimic, cu toată nerăbdarea celor formaţi la şcoala nouă, ca marele povestitor Ioan Agîrbiceanu şi istoricul Ştefan Metes. Cel mult s'a permis invitaţilor să-şi facă auzite glasurile, şi d. Mihalache a vorbit despre proiectul său ca şi mine, căruia, ca măsură de precauţie, mi se ceruse a explica pe Mihai Viteazul.

În programul, atît de asemenea totuşi cu cel făcut de noi pentru bloc, din care de fapt se luaseră multe puncte, pe care l-a cetit d. Voicu Niţescu (era şi controlul averilor de războiu, dar şi, ceia ce putea să mire, unificarea monetară), ca şi în discursul d-lui Goldiş, erau numai invitaţii de a intra în partidul naţional din Ardeal, presintat ca fiind cel mai naţional, cel mai democratic, cel mai „ţerănesc” — a *fost* cuvîntul— şi care e pe cale de a „se extinde” şi peste munţi. Totuşi, fiindcă înscrierea zăbovia, s'a decis o „colaborare cu partidele democratice care au aceleaşi idei şi aceleaşi sistem”. Cum după aceasta dd. Maniu şi Vaida veniră la mine în casa bunului primar al Albei Iulii, fiind şi d. Mihalache de faţă, pentru a-mi arăta că nu admit ideia Federaţiei, nici măcar a „oposiţiei unite”, învoindu-se cel mult la un cartel, mă puteam întreba, în noua ciocnire cu acelaşi egoism, feroce şi neinteligent, dacă nu cumva şi partidul de la guvern şi liberalii fac parte din „partidele democratice

care au aceleași idei și același sistem". Numai prin ziare am aflat apoi că în sfătuirile, singure hotărâtoare, ale Consiliului de o sută țerăniști și naționaliști democrați au fost admiși la o colaborare electorală, dar numai în primul rînd¹. Se evita mai ales orice atingere cu d-rul Lupu, rău văzut la Curte, și căruia totuși i se făcuseră oferte de intrare în partid, în care cas fi-rește tot „bolșevismul” i-ar fi dispărut².

În acest timp, alegerile partidului celui mai popular, care luase supt regimul trecut fără luptă cîteva alegeri senatoriale, se anunțau ca violente și corupte, risipindu-se banii unui Tesaar aproape fictiv. Teama unei nereușite sau a unei reușite incomplete îndemna la intervenția fățișă a prefectilor și la spectacole demagogice. Șeful guvernului, un om așa de respectabil, era tîrit la spectacolul de ohlocrație desmățată de la Arenele Romane, unde veniau numai mascarele; bății avuseră loc în jurul bisericii vecine, un mort, dus întîmplător acolo, rămînînd părăsit pe stradă. Această în același timp cînd se îndemnau proprietarii să se adune supt steagul ordinii. În Basarabia se arestau căpeteniile partidului țerănesc. Pretutindeni în țara veche adunările „Federației” erau tulburate sau atacate de agenți. La Brăila ni s’au aruncat pietre, apoi scaunele de fier din sală, s’au sfărîmat, în fața mea, cu stîngă de la scenă, sticla cu apă și păharele și, afară, un parlagiu scosese cuțitul să mă înjunghe— scene nemai întîlnite în anelele electorale—, pentru ca, apoi, îngăduitorul acestor bande, fostul socialist și apărător al purificatorului sufragiu universal, d. Jenică Atanasiu, să explice spiritual că acelui cetățean îi displăcea pur și simplu că port, în deosebire de d-sa, barbă.

Regele putuse vedea ușor că nu are în jurul său nici

¹ *Ibid.*, pp. 15-6.

² Cf. *ibid.*, pp. 8 și 17.

marea popularitate de care se vorbise, nici oameni cari să-și dea samă de datoria lor. Greve ca aceia de la Căile Ferate (va veni apoi una, de lungă durată, cu procesiuni pe stradă și urlete în jurul Camerei, la Poștă), care se socotia ca începutul grevei generale, erau de natură să-l îngrijoreze. Suveranul își da samă că politica nu e un lucru plăcut. Față de d. Brandsch, de d. M. Popovici, cel mai bucureștean dintre Ardeleni, dar nu și cel mai ardelean dintre Bucureșteni, el își arăta oarecare păreri de rău pentru ceia ce se întâmplase. Regina singură părea că-și păstrează, din oroare față de închipuitul „bolșevism”, optimismul de la început. Poate supt influența ei se făcu, pentru a încerca o apropiere, pe care sufletul blind al Suveranului o doria cu toată căldura, romanticul pelerinagiu de la Putna: cu tot ceia ce trebuia să spuie inimii mele acest nobil act de omagiu a trebuit să răspund marelui Palatului că „împrejurări bine cunoscute mă împiedecă de a sta alături de miniștrii actuali ai Majestății Sale”. Primirea Suveranului, care ca de obicei a vorbit frumos și mișcător, a fost recc. N'a putut aduce o descordare nici ceremonia întronării noului Mitropolit ortodox Nicolae Bălan, tînărul cu ștafeta din 1915, pe care izbutisem a-l impune împotriva unor candidaturi suspecte, precum împotriva clerului din Vechiul Regat, împotriva celui din Basarabia, care ceruse răgaz ca să... consulte poporul, făcusem să se dea cîrja de Primat al României impunătorului și elocventului episcop din Caransebeș, Miron Cristea.

La jumătatea lui Iunie avură deci loc, în cea mai mare învrăjbire națională de la Unire, de și liberalii, favorizați, își primiau în tăcere porția, alegerile pentru Parlament. Afișele guvernului se lipiau în Ardeal, unde candidam la Săliște, și pe ușile bisericilor; beneficiindu-se de perfida lege ungurească, se profita de o clipă de lipsă a alegătorilor pentru a declara o-

perația terminată. Sașii singuri, aliați cu partidul național din Ardeal, votau tăcut, cu disciplina lor de fier; Românii se împroșcau cu insulte pe care le-am gustat și eu la Apold. În cursul unei campanii purtate personal aproape, și fără întovărire din partea Ardelenilor cari mă poftiseră, am putut observa adânci resentimente față de Consiliul Dirigent, deci și de partidul d-lui Maniu. Gruparea din Săliște se făcuse a trece, în scris, cu iscălitură, la naționaliștii democrați ai miei.

Resultatul de la 21 Maiu nu putea fi decât favorabil pentru un guvern care desonorase o popularitate reală prin astfel de metode. Dar mulți naționali ardeleni și destui țeraniști din vechea țară reușiseră, iar Basarabia, unde apăruse, cu entusiasmele și cu dibăciile sale, și d-rul Lupu, nu dăduse mai puțin de treizeci și doi de oposanți hotărâți¹. „Opoziția națională”, pentru a se deosebi de socialiștii cari căpătaseră câteva locuri supt semnul moscovit al ciocanului și secerii se alcătui de la sine, în ciuda drămluielilor provinciale, care, din nou, prin d. Vaida, încercau anexarea la Ardeleni prin invitații de a ne sălășlui în același club, și ea deveni, de la întâia sesiune, extraordinară, amînată pe Iulie, un formidabil instrument de discreditare a unui regim în care guvernul n’avea consistență, iar majoritățile, culese la întîmplare, erau lipsite și de inteligență și de experiență, avînd în frunte, fără voia lor, energumeni, ale căror strigăte erau o rușine.

Până atunci strada gema de demonstrații ale „roșilor”, de contra-demonstrații ale „galbenilor”, scoși în luptă de o intervenție oficială pe care o vedea toată lumea. În zădar se trimeteau agitatorii la regiment; răsarau alții. Atacuri la drumul mare arătau întinderea anarhiei. Take Ionescu, speriat, striga că „mergem la desastru”, ogrevă a transporturilor izbucnind în No-

¹ 209 deputați ai Guvernului pe lângă 17 liberali și 19 socialiști; restul fiind al autorului.

vembre, ca preludiu al celei generale. Așa se va urma din scandal în scandal, din grevă în grevă, până ce, peste orice scrupule de legalitate, agitatorii, atrași la clubul socialist din dosul Palatului, fură arestați și dați în judecată: până astăzi între d. Argetoianu și fostul său șef este încă o discuție căruia din doi îi revine meritul acestui act de „mîntuire publică”, menit să arăte regelui că totuși se guvernează în România. Intre arestați era și deputatul Jumanca, unul din cei cari au votat alipirea Ardealului la România.

Parlamentul a început, la 2 Iulie, cu piciorul stîng, într'o atmosferă de temere și îngrijorare, regele ținînd într'o mîină crispată un Mesagiu nehotărît. La validări un guvernamental rosti tare adevărul relativ că „alegeri fără bătaie nu se pot”. Din primele discuții încă se afirmă directiva că, atunci cînd e vorba de interesul partidului, nu există piedeci legale.

Firește se ajunsese la lupte și cu pumnii, cum nu le cunoscuse Parlamentul trecut. Șeful adorat, de sigur un om de bine, care nu voise aceasta, n'ajungea să reprime pornirile bătăioase ale unor oameni cari vădit nu-și dădeau samă unde se găsesc și ce drepturi au. Presidentul Camerei, Duiliu Zamfirescu, un fin literat, dar nedeprins a-și stăpîni nervii și veșnic în căutarea atitudinii, n'avea nicio influență: se glumia pe socoteala necunoștinții împrejurărilor care-l făcuse a vorbi de legăturile Sașilor cu Papa, și Take Ionescu se găsia alături de prietenul politicei germane, care, în chiar discursul de mulțămire pentru alegerea sa, vorbise de putința ca România să-și caute altă orientare externă. La un moment dat se presintară opoziției, din nou jignite, scuse formale din partea guvernului.

După o săptămînă de la adunarea ei, Camera asista uimită la apariția în încănta ei a armatei, care evacua tribunele, vioiu atente la încă un imens scandal. Se ceru un nou regulament drastic contra opoziției îndrăz-

perația terminată. Sașii singuri, aliați cu partidul național din Ardeal, votau tăcut, cu disciplina lor de fier; Românii se împroșcau cu insulte pe care le-am gustat și eu la Apold. În cursul unei campanii purtate personal aproape, și fără întovărire din partea Ardelenilor cari mă poftiseră, am putut observa adânci resentimente față de Consiliul Dirigent, deci și de partidul d-lui Maniu. Gruparea din Săliște se făcuse a trece, în scris, cu iscălitură, la naționaliștii democrați ai miei.

Resultatul de la 21 Maiu nu putea fi decît favorabil pentru un guvern care desonorase o popularitate reală prin astfel de metode. Dar mulți naționali ardeleni și destui țeraniști din vechea țară reușiseră, iar Basarabia, unde apăruse, cu entusiasmele și cu dibăciile sale, și d-rul Lupu, nu dăduse mai puțin de treizeci și doi de oposanți hotărîți¹. „Opoziția națională”, pentru a se deosebi de socialiștii cari căpătaseră cîteva locuri supt semnul moscovit al ciocanului și secerii se alcătui de la sine, în ciuda drămăluieiilor provinciale, care, din nou, prin d. Vaida, încercau anexarea la Ardeleni prin invitații de a ne sălășlui în același club, și ea deveni, de la întâia sesiune, extraordinară, amînată pe Iulie, un formidabil instrument de discreditare a unui regim în care guvernul n’avea consistență, iar majoritățile, culese la întîmplare, erau lipsite și de inteligență și de experiență, avînd în frunte, fără voia lor, energumeni, ale căror strigăte erau o rușine.

Până atunci strada gema de demonstrații ale „roșilor”, de contra-demonstrații ale „galbenilor”, scoși în luptă de o intervenție oficială pe care o vedea toată lumea. În zădar se trimeteau agitatorii la regiment; răsară alții. Atacuri la drumul mare arătau întinderea anarhiei. Take Ionescu, speriat, striga că „mergem la desastru”, ogrevă a transporturilor izbucnind în No-

¹ 209 deputați ai Guvernului pe lîngă 17 liberali și 19 socialiști; restul fiind al autorului.

vembre, ca preludiu al celei generale. Aşa se va urma din scandal în scandal, din grevă în grevă, până ce, peste orice scrupule de legalitate, agitatorii, atraşi la clubul socialist din dosul Palatului, fură arestaţi şi daţi în judecată: până astăzi între d. Argetoianu şi fostul său şef este încă o discuţie căruia din doi îi revine meritul acestui act de „mîntuire publică”, menit să arăte regelui că totuşi se guvernează în România. Intre arestaţi era şi deputatul Jumanca, unul din cei cari au votat alipirea Ardealului la România.

Parlamentul a început, la 2 Iulie, cu piciorul stîng, într'o atmosferă de temere şi îngrijorare, regele ţinînd într'o mîină crispată un Mesagiu nehotărît. La validări un guvernamental rosti tare adevărul relativ că „alegeri fără bătaie nu se pot”. Din primele discuţii încă se afirmă directiva că, atunci cînd e vorba de interesul partidului, nu există piedeci legale.

Fireşte se ajunsese la lupte şi cu pumnii, cum nu le cunoscuse Parlamentul trecut. Şeful adorat, de sigur un om de bine, care nu voise aceasta, n'ajungea să reprime pornirile bătăioase ale unor oameni cari vădit nu-şi dădeau samă unde se găsesc şi ce drepturi au. Presidentul Camerei, Duiliu Zamfirescu, un fin literat, dar nedepins a-şi stăpîni nervii şi veşnic în căutarea atitudinii, n'avea nicio influenţă: se glumia pe socoteala necunoştinţii împrejurărilor care-l făcuse a vorbi de legăturile Saşilor cu Papa, şi Take Ionescu se găsea alături de prietenul politicei germane, care, în chiar discursul de mulţămire pentru alegerea sa, vorbise de putinţa ca România să-şi caute altă orientare externă. La un moment dat se presintară opoziţiei, din nou jignite, scuse formale din partea guvernului.

După o săptămînă de la adunarea ei, Camera asista uimită la apariţia în încălta ei a armatei, care evacua tribunele, vioiu atente la încă un imens scandal. Se ceru un nou regulament drastic contra opoziţiei îndrăz-

nețe și el se impuse în mijlocul protestărilor. Indignați, Basarabenii declarau la clubul lor că renunță, dacă e pe aceea, și la actul de unire. La întrunirea noastră de la „Dacia” se auzi strigătul de „Trăiască Revoluția”, pentru ca d. Buzdugan să răspundă că acela care l-a scos *nu știe* ce este o revoluție.

În acel moment regele urmăria cu cea mai mare strângere de inimă marșul cavaleriei bolșevice către Varșovia, unde o refacere neașteptată a forțelor polone ale mareșalului Pisudski, ajutate și de populația disperată, putu să înlăture o catastrofă care părea amenințătoare. Take Ionescu se gândia să venim în ajutor unui Stat, atât de simpatic Românilor, cari puteau întrevedea aceiași primejdie, dar cu care n'aveam încă niciun legământ. Ministrul de Războiu nu credea că putem mobiliza înainte de recoltă, și încă numai două-trei contingente.

O ofertă repetată a Sovietelor, doritoare să fie lăsate să se descurce cu Polonia, de a negocia cu dînșii, la Harcov sau aiurea venia să complice încă situația într'un moment cînd aceiași aliați din Apus cari ni tăiaseră calea Budapestei ne îndemnau să ni trimetem regimentele peste Nistru: mulți, și dintre liberali, pe lîngă „antantisti” cu orice preț din guvern, erau de părere că trebuie s'o facem. Declarația ministrului președinte că nimic nu e adevărat în această privință nu ajungea ca să asigure o lume îngrijorată, care nu știa însă teribilul adevăr că biruitorii din 1919 sînt lipsiți până și de puștile trebuitoare. În unele părți sătenii nu se arătau dispuși a răspunde chemării militare. Se vorbea de evacuarea Hotinului, a Cetății-Albe. Visita la București a mareșalului Joffre arăta că este vorba de lucruri pe care nu le știam și care n'au fost scoase la lumină nici până acuma. Față de mai vechi încercări de îndulcire a raporturilor cu Sovietele, încă nerecunoscute și bucuroase să găsească undeva o mîină de care

să se apuce, generalul Averescu, regele însuși manifestau anumite dispoziții, dar opunerea lui Take Ionescu, care declarase că de fapt sîntem în războiu cu dînsule, o-pri orice continuare a unor discuții care, la această dată, puteau să aibă avantajul lor¹. O vizită, pe la mijlocul lui Mart, a ministrului de Externe al Poloniei, prințul Sapięha, era în legătură cu aceeași direcție de absolută intransigență, pe care, atunci, o voia Parisul. El plecă, ducînd cu dînsul, în ciuda atingerilor pe care continuam a le avea cu Sovietele, un tratat formal de apărare contra Rusiei pe termen de doi ani (Mart 1921); alianțele anterioare ale fiecăruia rămîn¹.

Take Ionescu se putea gîndi, în această atmosferă pestilențială, și la mari interese de viitor ale țării. Față de revanșa, neconținut anunțată, a Ungurilor, nemîngiați pentru pierderea hotarelor Monarhiei medievale, față de intenția Sovietelor de a reface contra oricui vechea Rusie, el se gîndia să ajute intențiile omului de valoare, de mare prevedere, care, supt înțeleptul președinte Masaryk, conducea politica externă a Republicii ceho-slovace, Eduard Beneș, care-și făcu vizita la București, cald primit în cele d'intăiu zile ale lui Septembrie, și să lege în tovărășia care se va chema „Mica Înțelegere”, de și cea mare nu mai exista în realitate de mult, Statele naționale ai căror cetățeni nu erau dispuși de loc să reîntre în carcera „apostolică” a vechii Ungarii.

În situația creată de atîtea nedibăcii, la care se adărgi discursul, obosit, desorientat, al președintelui Consiliului, regele, prin răspunsul la comisiunea Adunării deputaților, aruncă din nou un cuvînt de concordie, contra căruia se ridică însăși gazeta guvernului. Apoi cele d'intăiu legi se votară: ale generalului Rășcanu,

¹ Iorga *Memorii*, III, pp. 107-8.

² *Ibid.*, p. 141.

pregătite supt fostul regim, ale d-lui Trancu-Iași, care introduse, ca ministru al departamentului, nou-creat, al Muncii, principiul, care s'a dovedit de bună aplicare practică, al mijlocirii de Stat în casuri de grevă, dar el interzicea greva „politică”, cu pedepse pentru propunători, și făcea arbitragiul obligatoriu. Această activitate tîrzie; înceată, stîngace, fără legătură, într'o sesiune infinit tîrăgănită din partea regimului auto-crației ministeriale, capabilă de a răsturna orice piedecă, influența așa de mult, spre sfîrșitul lui August, pe rege, încît, prin d. Știrbei, el ni vorbea de dorința pe care o simte de „a fi ușurat de răspunderea ce o are astăzi, dată fiind slăbiciunea Ministeriului”.

Din nou Ardelenii sperau că li va reveni moștenirea, cel mult cu unele elemente bune din Regat¹. Regele ceruse un memoriu și la recepția dată pentru d. Beneș își repetă cererea, arătînd deschis că pregătește o schimbare, pentru care însă multă vreme nu va avea curajul². Și cu prilejul reșezării, zăbovite, la Dealu a capului lui Mihai Viteazul, în definitivul sarcofag de marmură, Suveranul, care rosti o adînc impresionantă cuvîntare, se arată extrem de prevenitor față de acela ale cărui oneste sfaturi le răspinsese, supt influența, totdeauna puternică, a intrigilor, cu o jumătate de an înainte. Și regina-mi va telegrafia că e încredințată cum că, „în ciuda tuturor fluctuațiilor politice, bucuriile ca și năcazurile noastre nu te lasă niciodată indiferent”.

Pe la jumătatea lui Septembrie se închise, după votarea în pripă a legii islazurilor, o sesiune în care nu se adusese legea agrară. Se păstra decretul-lege din 31 Mart 1920, prin care noul ministru al Agriculturii, proprietarul Garoflid, care, în Mart, protestase printr'un memoriu contra proiectului agrar Mihalache, desființa

¹ *Ibid.*, pp. 54-5.

² *Ibid.*, p. 60.

Casa centrală a cooperației și a creării proprietății țerănești, trecîndu-i puterile asupra Comitetului agrar pe lîngă Presidenția Consiliului de miniștri. „Toți țeranii vor avea un lot de mici hectare, cuprinzîndu-se și porțiunile inferioare pe care le și au în posesiune”, ținîndu-se samă mai ales de soldații ultimelor războaie ori de văduvele lor și de cei cari nu aveau până acum nimic; desertorii și cei ce au fost în legături cu inamicii erau excluși. Unde nu e loc, se va oferi colonizarea, cu pășuni și ajutor pentru casă; altfel se va căuta „o compensație în forma prescrisă de împrejurările locale”.

Dobînda prețului de expropriere o lua Statul asupra sa și se emiteau bonuri de plată care se putea cumpăra imediat de țerani. Potrivit cu adausul din 8 Maiu, pentru a satisface și pe ultimul rămas fără pămînt se creau loturi de trei hectare și se ridica la șapte, pentru a atrage, lotul de colonizare; ba chiar se puteau sili recalitrării la strămutare prin comitetul județean, pe lîngă care, pentru a fixa ordinea împrumietării, se va crea apoi comitetul local, compus din primar, preot, învățătorul dirigent, agentul fiscal și trei țerani aleși.

În ajunul redeschiderii Camerelor, zăbovite până la 28 Novembre st. n., eram în plină dictatură. Ziarele neplăcute guvernului—și „Neamul Românesc”, cu trecutul pe care-l avea!—erau oprite, censura funcționa ca pe vremea ocupației; trupe circulau pe străzi cu musica pentru a impresiona. Gările erau goale, și abia dacă mecanicii militari, adesea nepricepuți, capabili să strice, mai urniau trenuri rare. Ioan Brătianu găsia chiar că nu e de ajuns și că fățișa dictatură militară se impune. Indemnă și de d-rul Lupu, în continuu contact cu muncitorii, a trebuit să intervin în scris pe lîngă rege pentru ca, față de bunele intenții ale celor pocăiți, să nu se continue aceste compromițătoare scene de războiu civil, din care nu lipsia, ca la Cluj,

schingiuirea arestaților. Pentru a silii pe ultimii împotrivitori la capitulare, administrația îi expulsa din case în plin Decembre înghețat, supt oblăduirea omului celui mai popular din România. Consiliul de Războiu a osîndit la cinci ani de închisoare tot comitetul de conducere socialist, deputatul Dragu, singur, cu un frate general, scăpînd printr'un vot.

În aceste condiții, Parlamentul, care mi se părea că, *el*, trebuie cruțat — și în vederea unor eventualități —, într'o atmosferă așa de grozavă își redeschidea ședințele, în lipsa de la aceia de cetirea Mesagiului a lui Ioan Brătianu, care negocia cu Basarabenii, promițîndu-li ce „autonomii” mai mărunte vor, și cu naționalii hănățeni ai lui Cosma, în vederea unei apropiate reveniri la cîrmă: el va declara că nu asistă la lucrări și nu demisionează numai pentru că are o misiune de la alegători. Și regele și regina păreau foarte afectați, și de pe băncile țerăniste a răsunat, în prezența lor, întăiu din gura d-lui I. Răducanu, strigătul de „Trăiască Regele, jos conspiratorii”.

Opoziția părea că merge către o fusiune, pe care naționalii ardeleni arătau a voi, chiar — din gura d-lui Maniu însuși — supt conducerea mea, iar țerănistii o propuneau cu condiția de a nu li se pierde numele, care era ca o flamură de popularitate. Oferte de ultim moment din partea guvernamentalilor căzuseră cu atît mai mult, cu cît ministrul de Agricultură voia un pas îndărăt în finanțarea împrumutării și rezervări de mii de hectare pentru restul mării proprietăți.

Ceia ce va împiedeca tratativele bine îndrumate și care întîlniau la toți o reală bunăvoință va fi alegerea, în Mart 1921, la Soroca, nu fără complicitatea guvernului, care se pricepea în asemenea profitabile intrigi, a lui Constantin Stere. Omul odios, care venia cu toate rancunele lui tenebroase, va declara întăiu, după o lamentabilă apărare, că nu cade greu nimănui, pentru

ca apoi să facă pe un germanofil inveterat și brutal de la Pitești să-l introducă în organizația țerănească din Argeș, și, astfel, conform statutelor sovietice, să pătrundă în partid, spre fireasca plictiseală a șefului, d. Mihalache. După stăruințele d-lui Inculeț, Basarabeni, cari formau încă un partid, refuseră de a-l lua în mijlocul lor și isprăviseră prin a declara că al lor partid țerănesc basarabean „este și se menține partidul țerănesc independent” (26 Maiu), dar bătrînul revoluționar intrase ușor și în organizația de la Soroca a acestuia. A doua zi, îmbulziciosul cerea imperios să fie ales delegat al Basarabiei întregi la congresul general al țerăniștilor. Rămășițe ale vechiului partid conservator, cu fiul lui Nicolae Filipescu în frunte, schițau un început de opoziție în legătură cu călătoria în Apus a prințului Carol.

În acel moment oribila crimă politică de la Senat distrase atenția și permise guvernului a persevera în atitudinea prigonitoare, așa de curioasă din partea măgulitorilor „poporului”. Un Evreu fanatic, pe jumătate nebun, pe jumătate zăpăcit de propaganda comunistă, înțelese a pedepsi pentru sentința care i-a trimes la ocnă camarazii și făcu să explodeze o mașină infernală, care, cu cîteva clipe mai tîrziu numai, căci nu se deschisese încă ședința, ar fi produs un măcel în masă. Episcopul Dimitrie Radu, mîndră personalitate bisericească, rămase trăsnit; rana ministrului de Justiție D. Grecianu era așa de gravă încît nu va putea supraviețui; un braț îi era rupt episcopului ortodox al aceleași Orăzi, bătrînul luptător național Ciorogariu; generalul Coandă primise o schijă în burtă; un al patrulea din cei atinși, episcopul Dunării-de-jos, Nifon, tipicar vestit, nu se va îndrepta niciodată deplin, precum nici încă una din victime.

Sălbătăcia nu provocă indignarea care era de așteptat în masele populare. Un vînzător de ziare striga:

„Au început să piară șoarecii”. Clasa stăpînitoare se strîngea însă împreună, din instinct. Nu îngăduia nicio judecată asupra motivelor. D. Inculeț era privit chiorîș fiindcă, în legătură cu adîncile regrete ale partidului său, făcuse o ușoară alusie critică la metodele guvernului, iar cînd am pomenit de „libertățile publice care sînt principalul scut al ordinii într'un Stat constituțional”, o parte din Cameră mă trimise, a doua zi, într'un tumult comandat, la ocnă, alta, mai generoasă, numai la balamuc. Ministrul de Interne, d. C. Argetoianu, vorbi de frazele pe care le scot pe nas și care sînt singurul meu rol în viața publică și-mi făgădui acel „pumn în gură” de care se va vorbi încă multă vreme. Foaia mea, organul „ignobil” al „anarhiei”, era învinuită că a aprobat atentatul și amenințată cu suprimarea. În schimb întreaga opoziție cartelată, cu d. Maniu în frunte, se adună în jûrul meu, care-i întrebam dacă nu cumva am devenit pentru dînșii, oameni de ordine, un pericol indeseirabil.

Cum d. M. Popovici readuse chestia insultelor ce suferisem, majoritatea propuse și votă — dar nouăzeci și trei de bile negre se găsiră în urnă — moțiunea de încredere în ministrul măsurilor de represiune, care devenise din ce în ce mai mult esența însăși a guvernului. În schimb și Sașii și unii dintre takiști chiar subscriseră moțiunea contra censurii pe care o adusesese d-rul Lupu. Resultatul votului fu, și data aceasta, simptomatic: 127 de bile negre, 103 albe, 10 abțineri; liberalii se declarară, după votare, contra măsurilor ilegale. Doi deputați vor fi chemați la judecătorul de instrucție, ca unii cari ar fi pregătind un nou atentat. Se refusă asigurarea în vacanță a nearestării parlamentarilor, dar din nou votul afirmă că în Cameră sînt două conștiinți: 108 contra 133. O caritabilă doamnă promitea să fie o Charlotte Corday pentru mine, al doilea Haret. Iar președintele Consiliului se lăsă atras într'o discuție a

supra legăturilor sale proprii cu socialiștii, crud urmăriți apoi, contra dinastiei: se destăinuie, de d. Dragu, și scormonirea invalizilor, uneltirile prin căsărmi, pregătirea formală a revoluției.

Regele resistă însă la toate aceste dovezi că regimul, abia instalat, nu poate merge decît din greșeală în greșeală, din brutalitate în brutalitate. Vedeă starea de-sastroasă a finanțelor hrănite cu bonuri, traficate oriunde, prostește. I se părea că liberalii, cari nu vor putea alege pe Vintilă Brătianu la București, ci numai pe d. Duca, și cu ce sacrificii!, la Romanați, deci nepopulari, nici „Uniunea națională”, neorganizată, nu pot fi înlocuitorii. Totuși, în audiența pe care mi-o acordă înaintea de sfîrșitul acestui greu an de crize, recunosc că în acest Ministeriu este un singur om care-i place, d. Titulescu. Ar vrea însă de pe acuma un Ministeriu de concentrare, în care primul rol să fie al oamenilor din țara veche și în acesta minoritățile și-ar avea și ele un sub-secretariat¹. Take Ionescu însuși era încredințat că nu mai merge; rivalitatea lui cu „naivul” Averescu, care propunea din nou fuzionarea cu țărăniștii ca să scape de dînsul, cum i-o pretindea, tare, d. Argetoianu, și care poate de aceia îi cerea fusiunea ca să mai poată rămînea împreună, se întîia zi de zi și numai frica de o întoarcere a liberalilor îl împiedeca de a se retrage, cu d. Titulescu cu tot (Februar 1921).

Jocul cu alegerea lui Stere izbutise: eram silit să părăsesc Federația, creată de mine, în care se puteau accepta astfel de oameni cu asemenea concepții; în jurul omului de la „Lumina” se adunară Basarabeni, cu d. Halippa în frunte, de acuma stricați pe multă vreme, cari vedeau în el omul cult înaintea căruia genunchile semi-docților se îndoaie de la sine, apoi socialiștii, cărora totdeauna omul li-a mirosit bine, în sfîrșit

¹ *Ibid.*, pp. 102-3.

și d-rul Lupu și vechiul aderent al sterismului, și la Iași, viitorul ministru liberal V. Sassu, un frondeur de la 1907; tribunele adunară la ceasul validării toată isteria revoluționară și, când, din majoritate, i se strigă dușmanului dinastiei „președinte de republică”, dintr’o lojă un glas de iluminată întrebă: „Și de ce nu?”. Era o scenă ca în Rusia pe vremea lui Inochentie, a lui Rasputin și a lui Lenin, trei idoli ai aceleiași psihose mistice. În momentul când arătam actele de trădare, scrise și subscrise de el, ale alesului, și d. Maniu păstra o atitudine de prudentă rezervă, întrebarea mea repetată îl făcu să recunoască în tentativa de a aduce ca rege pe Carol de Austria printr’o Adunare națională a Românilor actul de les-maiestate care a fost. Și, când acest scandal se va încheia, va începe altul: pe chestia bonurilor de te-saur trimese la comisiunea financiară, după care, pronunțându-se expulsarea contra unor membri mai agresivi ai partidului ardelean, făceam cu toții gestul, cerut pe altă temă de d. Maniu, care era grăbit fără să știe de ce, al retragerii din Parlament. Și în acest timp se găsea un mijloc după altul—ca tratativele d-lui Goldiș cu liberalii—pentru a zăbovi, nu numai reface-rea unei alianțe, de fapt desfăcute, a opoziției naționale, dar fusiunea, care mi se cerea din mai multe părți.

Numai crizele din afară — căci toate cele d’inuntru se mîntuiseră—, puteau salva guvernul. În April se află că fostul Impărat și rege venise, susținut de contele Teleky, pentru a cere regentului Horty, fostul său amiral, care-i jurase credință, să se retragă în folosul restaurării. Atitudinea regelui a fost fermă: noile State nu sînt consolidate în de ajuns ca să poată rezista la tot ce poate trezi după sine un astfel de act¹.

Aventura habsburgică avu însă un rezultat. Regele, care zăboviscise iscălirea tratatului de apărare comu-

¹ *Ibid.*, pp. 138-9.

nă contra Ungariei cu Cehoslovacia, în cursul vizitei d-lui Beneș, și cu Iugoslavia, cu prilejul vizitei lui Take Ionescu la Belgrad, se învoi (23 April) să o facă¹, acela cu Iugoslavia avînd să urmeze la 7 Iunie². Cu cîte muniții **aveam**, a trebuit să lăsăm însă noilor noștri aliați gestul de somație³.

Acuma legea agrară venia la rînd după multă frămîntare între proprietari, conduși de d. Garoflid, și „demagogi”, cari voiau limita de o sută de hectare, plus Basarabenii, cari apărau furioși vechea lege, așa de largă, din 1916. În a doua jumătate a lui Iunie ea a fost discutată cu pasiunea firească atunci cînd atîtea interese erau în joc, ministrul găsind cu greu cuvinte pentru a-și apăra opera.

Opoziția era cu totul desfăcută. Congresul ardelesc vorbea de colaborația din alegeri, din primele luni ale Parlamentului, ca despre un depărtat lucru de trecut: atacurile contra „Vechiului Regat” se îndesau. D. Maniu-mi vorbea de o propunere a lui Ioan Brătianu, gata să facă un Ministeriu cu dînsul, și amestecat cu mine, nu însă și cu țerăniștii, cea ce corespundea cu ce-mi spunea regele: că un Ministeriu de bună coaliție i-ar fi cel mai drag; dr. Lupu nu-și recunoștea nicio legătură; o parte din țerăniști stătea uimită înaintea învățăturii unui Stere. Mulți erau pentru înțelegerea cu liberalii, cari făcuseră cu pompă comemorarea la Florica a bătrînului „Vizir” al lui Carol I-*iu*. Ioan Brătianu mersese în Banat pentru a-și înlări situația acolo și cu acest prilej făcuse declarații contra Sîrbilor, sfărîmătorii unității naționale a provinciei.

În asemenea condiții d. Mihalache s'a mulțămît a a-

¹ *Ibid.*, pp. 161, 173, 175.

V. Xenî, *o. c.*, p. 469 și urm.

³ Iorga, *Memorii*, III, p. 141.

nunța planul său de „gospodărie complexă” a țăranului și, învederînd caracterul fundamental și hotărît de clasă al partidului său, prefera exproprierii de interes național” formula: „socială de Stat”. Elementele de stînga ale guvernamentelor veghiau să nu se introducă nimic care ar scădea masa de expropriat, ceea ce exaspera pe ministru, care voia doar aceasta înainte de toate. Se încerca restituirea caselor, parcurilor către proprietarii mari de odinioară. Înaintașii însă, între cari rotundul deputat doljean Potîrcă, nu îndrăzniră totuși să voteze fățiș pentru trecerea, propusă de mine, a subsolului la Stat. Generalul Averescă însuși refușă propunerea onestului preot Mănescu ca văduvele și orfanii să poată reprezenta totdeauna dreptul soțului, tatălui încetat din viață. La fixarea prețului pămîntului expropriat lupta a fost și mai înviersunată, producîndu-se încă unul din scandalurile cu care obișnuise un Parlament unde erau atîția oameni fără creștere și fără țintă; obiecțiile, presintate elocvent de d. Miha-lache, cu aceeași patimă de clasă, fură înlăturate: cu acest preț se cîștigă și concursul Sașilor. La 20 Iulie proiectul de lege se votă, și de liberali, cu cîteva reserve neclare, „într’o atmosferă degradantă”.

Alături, se discutau proiectele de reformă fiscală ale d-lui Titulescu, care a întrebuințat toate mijloacele sale oratorice pentru a le susținea, sărutat pentru frumuseța discursului său chiar de aceia cari-i ridicau împotrivă pe raportor, profesorul I. N. Angelescu, economist format în Germania, pe care generalul ar fi vrut să-l puie în locul meșterului orator. De altfel pentru generalul președinte, pe cînd legea agrară era „legea sa”, aceste-lalte erau, cum o spunea și d-lui Titulescu: „ale dumi-tale”. De aici desinteresarea, zăbovirea, lăsarea unui colaborator prețios în pradă opoziției, care une ori refușă să fie gentilă față de un om amabil ca aparență, care, de fapt, nu cerea și de la alții decît atîta.

Proiectele, de mult pregătite, cu concursul elementelor tehnice, se inspirau de la stricta fiscalitate, după superioare principii abstracte, a Francesilor și cuprindeau, cu impozitul asupra cifrei de afaceri, asupra venitului global, cu atâtea și atâtea cedule, imposibilități de realizare, care se vor vedea îndată, într-o societate în care exactitatea contribuabilului, nedeprins a face o economie, și preferînd să treacă peste ce are, era aproape generală și unde agenții fiscali, a căror apărare a crezut că trebuie să o ia ministrul, pe lîngă că nu erau totdeauna activi și onești, se puteau pierde prea ușor în varietatea infinită a noilor hîrtiuși de toate mărimile și colorile; datinele ardelenesti, cu carnețelele practice, rămăseseră necunoscute.

Regele era cu totul desgustat de oamenii pe cari-i adusesese ca salvatori; apucăturile de „sub-ofițer” ale președintelui de Consiliu îl exasperau, aducerea proiectului de lege pentru societatea „Reșița”, de care se legau atîtea poftă, afișate cu cinism, i se părea cu totul nepotrivită. Ii impuneau însă cele două treimi cu care guvernul își trecea legile, și astfel „motivul parlamentar”, pe care-l ceruse de mult, îi lipsia, ca să aducă — aceasta se simția de luni de zile — pe liberali, adică pe Ioan Brătianu, care i se părea tot mai mult că e singurul om de mare autoritate și ascultare, în sama căruia ar putea să lase țara, în dorința însă ca omul de care începea să se teamă — de mult regina se plîngea că nu poate ajunge la cuvînt cu ministrul deprins a face o lecție oricui — și al cărui despreț pentru munca ordonată o știa, să aibă pe lîngă dînsul și pe alții, pe Ardeleni, dacă se poate, cari, ei de ei, n’au practica guvernului. Un astfel de guvern ar avea, pe lîngă aceasta, să creeze acea politică economică, neschimbată de la un guvern la altul, care-i lipsește mai mult de-

cît orice și în care și capitalul străin, bine condus și supravegheat, și-ar avea o parte¹.

Aceasta era situația, cînd, în mijlocul tumultului fără nume cu care era încunjurată discuția unui proiect de căpătuială, și în fața unui vot secret de falsificație, d. C. Argetoianu trimise d-lui Madgearu, a cărui tenacitate cu mijloace de o lipicioasă monotonie putea să exaspereze și oameni cu alte mijloace de expresie, pe șoptite, mai mult prin mimică, cuvintele care se știu și care sînt, ca să zic așa, vecine cu acela, celebru, al lui Cambronne. Intovărășiam pe țerăniști, pe liberali, puși în mișcare, la Palat pentru a se arăta regelui că așa nu se poate merge înainte.

Dar, peste cîteva zile, Suveranul, vădit foarte obosit, pleca în străinătate, pentru întâia oară după războiu, ca să-și caute sănătatea, și soluția crizei deschise prin atîtea greșeli ale omului care putea să facă minuni și prin atîtea greșeli de tact și intrigi ale celor cari-l încunjurau și-l exploatau rămînea, cum, de almințeri, mi se făgăduise formal, pentru toamnă.

Și ea nu putea să fie decît în sensul care mi se arătase cu cîteva zile în urmă. Tot așa-mi vorbia, la 28 Iulie, și Ioan Brătianu, pe care nu-l văzusem de foarte multă vreme: tovărășia cu Ardelenii, da, însă, în ce privește partidul de clasă — și eram cu totul de aceeași părere —, nu se pot admite decît colaborări individuale². Indată după aceasta urmară declarațiile de retragere din Parlament, pe care nu le-am putut aduce să fie aceleași măcar din partea represintanților cartelului, care așa de ușor, cu alte procedări, cu altă disciplină, și mai ales cu altă sinceritate, ar fi putut căpăta el o moștenire apropiată pe care acuma, cu năcaz, o vedeau trecînd, din însăși vina lor, la alții. Pentru a primejdui această moștenire, majoritatea, devenită, prea tîrziu,

¹ *Ibid.*, p. 182.

² *Ibid.*, pp. 184-5.

solidară, cu Take Ionescu, cu d. Titulescu cu tot, recurse la mijlocul usat de a cere verificarea gestiunii guvernului liberal: generalul Averescu își aducea aminte în ajunul căderii de programul de la Iași, peste care trecuse atîta îngăduință, și atîta complicitate... De altfel, într'o nouă audiență înainte de plecarea sa, regele nu se învoia la întrebuintarea metodei care dusesese supt Marghiloman pe Al. Constantinescu la „Poarta Verde”. Totuși, influențat, el nu mai avea o orientare sigură pentru viitor, pretextînd că înțelegerea dintre liberali și Ardeleni, cărora li propunea terminul de „Colaborare națională”, nu i s'a comunicat, ceea ce era firesc cînd atîția conducători ardeleni preferau pe țăraniști mergînd pînă la Stere¹. Brătianu, care continuă a se crede jignit, refuză a cere audiență. În orice caz i se dădu generalului Averescu la închiderea Parlamentului, mesagiul asigurător pe care l-a fost pretins, de și nemulțămirea lui Take Ionescu, și pentru atitudinea d-lui Titulescu, pe care-l crease, era așa de mare, încît în fiecare moment ar fi fost gata, cu ceva mai mult curaj, a trage consecințele: de altfel, pentru motive de politică externă el demisionase de două ori și știa deci cum se face. Dar el plecă în Apus.

Vacanța a trecut în aceleași, în adevăr îngrijorătoare împrejurări, cu adînci năcazuri pentru multă lume, cu ordinea publică distrusă pînă într'atîta încît un bandit dobrogean arestă pe un procuror și se trase la drumul mare cu mitraliera contra unui general comandant de armată; în Dîmbovița operau și săteni, cari nu erau de meserie; pe la Hotin bande de briganzi bolșevici veniau cînd voiau de peste Nistru; altele apăreau la Tighinea, perfect înarmate. Valuta scădea, și la București prețurile se îndoiau. Banca Națională refusa o nouă emisiune. Creditorilor din străi-

¹ *Ibid.*, pp. 190-1. Și audiența, aproape în același moment, a d-lui I. Nistor, 191-2. Aceia a d-lui M. Popovici, *ibid.*, pp. 192-3.

nătate nu li se plătia și nu se înnoiau măcar polițele, Statul ajungînd chiar să fie sechestrat în Franța.

Se luau în același timp măsuri, precum îi anunțasem regelui, pentru ca partidul să rămîie la putere oricît, contra oricui. Era îngrijorarea de la început a oamenilor cari vedeau ca mine. De aceia călătoria președintelui de Consiliu și a d-lui Argetoianu în Ardeal, de aceia declarația de la Iași că guvernul, perfect constituțional, va ști să reziste și încercării de revoluție, de jos, și încercării de lovitură de Stat, de sus. Cum noua aventură a lui Carol de Habsburg adusese arestarea lui și trecerea pe la Galați în vasul care-l va duce în exilul definitiv, complicația externă nu venia să tulbure aceste ilusii pe care le puteai crede gata să fie transformate în urite realități. Sesonul politic reîncepea cu deschiderea Parlamentului fără ca lovitura temută să se fi produs.

Cu atît mai mult, cu cît, în Novembre, Ardelenii nu putuseră căpăta de la liberali, căroră li se recunoscuse că au și ei un partid dincolo de munți,— mare concesie, îndărătnic refusată până atunci—, o promisiune fermă în ce privește, nu administrația, care li s'ar fi lăsat totuși, ci repartiția mandatelor parlamentare, și țerăniștii, injectați cu urile și apetiturile revoluționare ale noului lor director spiritual, Stere, erau gata de războiu până la cuțite cu toată lumea. Vechile tîrguieli și vechiul egoism, otrava țerii de până acum. Și Bucovinenii, încă de sine stătători, nu găsiu că li se dau, în noul guvern ce se pregătia, toate garanțiile.

Regele, întors refăcut și în cele mai bune dispoziții, aducea însă și impresii din Apus, care erau cu totul defavorabile guvernanților. Din nou el apăsa asupra necesității de a se găsi o politică economică, fie și rea, dar să fie. Arătînd că a trecut peste îndoielile din vară și că vrea cu toată hotărîrea o schimbare, el critica formula d-lui Vaida Voevod: „Ardealul al Ardelenilor”,

își arăta nemulțămirea cu agitația socială a țăranștilor supt noul lor inspirator revoluționar, care presida un congres cu totul supus sugestiilor sale și deci absolut bolșevic, și manifesta dorința, evidentă, ca basa noului guvern s'o formeze liberalii¹. Ca foarte dese ori, Ferdinand I-iu vedea mai bine decît o lume politică frămîntată, firește, de pasiuni politice, care e soluția, bună ori rea, plăcută ori neplăcută, pe care o impun împrejurările. Știa bine că timiditatea lui, așa de mîndră în fond, va intra supt o stăpînire lungă și grea, chiar fără formele care se impun față de un Suveran, dar nu putea să facă altfel.

La sfîrșitul lui Novembre negocierile în jurul cîtorva miserbarele mandate erau rupte. Asupra lui Ioan Brătianu, acuma intransigent pînă la ofense care mă loviau și pe mine, simplu mijlocitor patriotic pentru a îndeplini și o dorință a regelui, se exercita și presiunea, pe care cine nu-l cunoștea bine n'ar fi crezut-o că poate avea efect, a celor care-i stăteau în preajmă și cari voiau neapărat o anumită sumă de satisfacții pentru ei și pentru ai lor. Singură cumintea practică a lui Al. Constantinescu, care, disgrățios în toate înfățișările și manifestările sale publice, cîștiga să fie cunoscut, îndrăznia să ție piept șefului, recomandîndu-i o salutară moderație peste care acesta trecuse de mult, și definitiv, spre marea pagubă a guvernării sale apropiate. Nici intervenția indirectă a regelui, care avea nevoie cu atît mai mult de un puternic Ministeriu, reuînd partidele burghese, cu cît ținea numai decît la o punere în curent a Constituției, nu mai putea fi de folos acolo unde, prin îndărătnicia păcătoasă din amîndouă părțile, se ajunsese².

Aparența „revoluției” se menținea însă, chiar după ce, arătînd că mi-am dat cuvîntul Ardelenilor și nu

¹ *Ibid.*, pp. 221-3.

² *Ibid.*, p. 228.

sînt obișnuit a-l retrage, refuzam concursul meu, prin faptul că dd. Nistor și Inculeț, schimbîndu-și prima atitudine, erau dispuși nu numai la intrarea în Ministeriu, dar și la fusiune. La Palat însă, Brătianu și acum se refusa să meargă. Prefera să facă impresie acolo printr'un mare congres și prin defilarea pe Călea Victoriei a unui număr de țerani, achiziționați în condițiunile obișnuite.

Totuși regele, amenințat cu un complot — i se spusese că, dacă se vor numi noi miniștri, ei vor fi arestați —, avu o nouă și gravă eclipsă de voință și iscăli decretul de convocare a Parlamentului. Atunci, după stăruința d-lui Știrbei, care venia la mine cu o misiune, am strecurat locul din Mesagiu în care se spunea că numai „concursul tuturor oamenilor de samă din toate partidele” poate să asigure existența însăși a Camerelor. Își poate închipui cineva ce impresie a putut face acest membru de frasă asupra cui făcuse amenințătoarele declarații de la Iași, Suggestia provocătoare n'a plăcut la început nici lui Take Ionescu, care a îndulcit-o, dar, îndată, el s'a oferit să facă un nou Ministeriu pentru același Parlament, dacă are la dispoziție două-trei săptămîni.

Răspunsul generalului a fost tare: el vorbea de „greutatea minii sale” — înainte era vorba, la altul, de această mină strînsă „pumn” — și anunța o rezistență constituțională până în pînzele albe. Regele fusese înștiințat particular, în anume condiții, că, „dacă vrea revoluție, o va avea”. După înțelegerea cu d. Știrbei, mă unisem cu Ioan Brătianu pentru a declara în scris că a participa la lucrările unei astfel de Adunări e o „imposibilitate morală”, lăsîndu-i sarcina unui memoriu către regele, căruia nu voia să-l ducă personal. Atitudinea țărăniștilor, doctrinari și solemnî, ca supt noul lor șef, îl încuraja.

Sufletele omenеști sînt însă insondabile pănă în fundul lor. Natuři blînde provoacă hotărîrile mari; cele care par de oțel și le-ai zice ajunse la marginile din urmă, dincolo de care actul de violență iese automatic, se pleacă. Primul ministru ceru scuse la Palatul, al cărui stăpîn arăta că ar fi gata să-l și schimbe — doar povestea prințului engles nu era chiar așa de veche—, dar, pe cînd se explica blajin, căit, în Parlament, acesta vota o moțiune care era o provocare față de Coroană, în răspunsul la Mesagiu i se vorbea regelui de necesitatea ca el să păstreze legătura cu „poporul”, care singură poate fi o asigurare pentru viitor (19 Decembre). Un senator pomenia în ședință de Ferdinand „președintele pe viață al Republicei romîne”.

Și astfel, la 22 ale lunii, Take Ionescu, de altfel foarte muiat și declarîndu-se „nenorocit”, îmi anunța că trebuie să facă Ministeriul, avînd cu el și pe unii din fruntașii majorității, ceia ce-l încurajează a-și birui ne-siguranțele și temerile. Peste două zile el demisiona și primia însărcinarea de a forma guvernul fără ca fostul său șef, răzimat pe ofertele făcute Ardelenilor în ultimul moment, dar ei nu le-au primit¹, să consimtă a se retrage, pentru ca peste noapte să presinte Suveranului un curios act prin care pe de o parte declara că are tot ce-i trebuie pentru a rămînea, iar, pe de alta, recomanda, în cas cînd regele nu e de aceeași părere, pe generalul Coandă, acum, membru al Partidului Poporului.

Ministeriul lui Take Ionescu, în care sperase să atragă, scoțîndu-i din izolarea lor, pe Flondor, care voia puterea pentru el, și pe Matei Cantacuzino, căruia i se suggera același lucru, — dar se oferise Marghiloman, — se formă cu greu, răspunderea apăsînd asupra lui așa de greu, încît îi răpia obișnuita vioiciune de

¹ Scena, amusantă, *ibid.*, p. 242.

spirit, ușurința de a se hotări. Acasă la mine a trebuit să-i semnalez numele care ar face bine; la ele am adăugat ca observator pe un prieten politic, inginerul Cihodariu. Ardelenii, anunțând că nu susțin încercarea, au dat ca observator pe d. Caius Brediceanu. Noul președinte de Consiliu căpătase și el, ca și generalul Averescu, prorogarea, care ajunsese astfel a însemna posibilitatea de a cerca majoritățile, dar nu și disolvarea; d-lor Maniu și Vaida regele li declarase că pe aceia, unui guvern tare ar da-o. Imi oferia presidenția Camerei, în cas cînd majoritățile s'ar gîndi să propuié la dînsa pe generalul Averescu.

Ziua de care se temea așa de mult acest om de mare merit, venit așa de tîrziu și în atît de rele împrejurări la locul care i se cuvenia, sosi (30 Ianuar 1922 st. n). Rugasem pe Take Ionescu să nu se impresioneze de mișelia care i se va pregăti, și în adevăr fu pus să-l atace, înainte, ca d. Madgearu să-și fi făcut funcțiunea în numele lui Stere, pamfletistul Cocea. D. Goga a redactat moțiunea de neîncredere contra celui pe care-l recunoscuse ca îndrumător și, trecută răpede prin secții, ea a fost votată și de Ardeleni și de Basarabeni, nu însă și de țerăniști, cărora li dăduse acest sfat d-rul Lupu, întors de la rege. Fără un cuvînt de explicație Take Ionescu părăsi Camera unde, avînd, cum nu putea bănui nimeni, numai cîteva luni de trăit, nu era să se mai întoarcă niciodată. Urlete de triumf îi salutară ieșirea. Aceiași oameni veniră apoi să-mi ofere mie o succesiune pe care niciun om de onoare n'ar fi putut-o primi.

Necăpătînd disolvareă, Take Ionescu demisionă. Regele-i arătase că numirea lui Brătianu e aproape hotărîtă.

5. DOMINAȚIA LUI IOAN BRĂȚIANU.

Însărcinat cu formarea guvernului, omul tare oferi Ardelenilor pe lângă Ministeriul tor alte două, dar încă odată pe numărul mandatelor — cîteva de senator — nu s'a putut ajunge la înțelegere. Deci Ministeriul se formă cu vechiul personal clasic, la care se adăugiau dd. Sasu, C. Banu și popularul orator bucureștean I. Th. Florescu, la Justiție. Dar Internele, după dorința regelui, care-și păstra și acum dreptul de a numi pe ministrul de Războiu, fură date generalului Văitoianu, ca o garanție că nu se vor face obișnuitele presiuni grosolane.

Alegerile, la care am presintat, în înțelegere cu Take Ionescu, „liste cetățenești”, fiind ales în patru locuri, au fost făcute, cum era de așteptat, cu adausul că voturile se cereau în numele regelui. La Galați mi se urla: „la școală, la Văleni, la Ploești”; în Dolj jandarmii voiau să mă aresteze. Bătaia fu larg distribuită și falsificația n'avu frîu.

Ardelenii, cari tucrau pe sama lor, fură nemulțămii cu rezultatul. Prin d. M. Popovici ei îmi propuseră să aprob ideia denunțului către străinătate și adunarea unui contra-Parlament la aceiași Alba-Iulie, la care să particip și eu. Revoluția, mi se spunea, se apropie. În cel de la București nu vor pune piciorul și, fiindcă și la dînșii nu puteam aproba măsurile revoluționare, *Gazeta Transilvaniei* atacă violent pe „omul pașnic”.

Parlamentul se deschise în April fără vre-o prezență a oposanților de orice direcție.

Se începu, pe cînd Ioan Brătianu mergea la Geneva pentru negociațiile noului internaționalism, care, cu Societatea Națiunilor, își ține acolo sedințele, o activitate parlamentară aproape nulă, votîndu-se doar o presantă lege a chiriilor, în așteptarea modificării Constituției, la care, contra părerii multora, acest Parlament se credea îndrituit. În acest timp, rămași afară, Ardelenii, în veșnica lor dorință de a cucerii „Vechiul Regat”, contra căruia făceau o urîță campanie de ură pe care am mers acolo la ei s'o-combat—și nu am fost rău primit—, își anexau pe puținii amici ai lui Take Ionescu și țeseau cele d'întăiu fire ale viitoare fusiuni cu țerăniștii.

Opera întăii sesiuni a Camerelor liberale a fost aproape nulă, și așa va fi în general, și cu celelalte. Lucrul de căpetenie, o migăloasă treabă de contabil, scotocirea, gruparea, adăugarea datoriilor cu atîta ușurătate îngrămădite, în rîndul întăiu tot de liberali, la Iași, discuțiile cu creditorii, regularea socotelilor cu acei cari datoriau despăgubirile, a fost opera lui Vintilă Brătianu, neobosit la Ministeriul său de dimineată pînă seara și ispitit pînă la Londra, de d. Titulescu, ca să între în negocieri financiare, așa scorțos cum era și încruntat, așteptînd ca bancherii să vie cu oferte ca să li se spuie întăiu cît de mult e contra capitalului străin. Fără îndoială ca această sărăcie se datoră slăbiciunii Parlamentului și faptului că măsurile cele mari fuseseră luate înainte, rămîind numai retușări, ca acelea, foarte însemnate, ale legilor financiare, de fapt neaplicabile. Apoi faptului că pentru autocratismul lui Ioan Brătianu, rar văzut pe banca ministerială și foarte zgîrcit cu discursurile sale, rostite de sus, cu sonorități și amenințări în voace, parlamentarismul a fost totdeauna o simplă formă, încredințată subalternilor săi pentru a o mânia, — și se pricepea numai Mirzescu. Numai puțin neîngăduirii absolute

a personalităților, casul lui Stelian fiind așa de e-locvent, și lipsei tineretului, elementele nouă trecînd printr'o inițiere lungă, sterilisatoare. Dar aceasta se datorîa mai ales altui motiv, asupra căruia trebuia să ne oprim.

Toate celelalte grupări aveau, sau măcar avuseră de curînd, un suflet: unul care le ducea la bine sau la rău, cum era tendința și cum ieșea creațiunea, care, la ele, era nu numai o datorie, dar îndreptățirea însăși a existenței lor, iar acest suflet ieșea din contactul cu nația, une ori păstrat, alte ori numai la eruptiva origine a întemeierii lor, și anume domenii de viață națională le puteau considera ca fiind mai mult în sama lor decît a altora. La vechii conservatori, mîndria înaintașilor, legătura cu istoria națională, înălțătoarea conștiință de citori: bătrînul general Argetoianu zicea că nu-și păstrează și nu-și cultivă moșia pentru cîștig, ci „pentru a cinsti pămîntul țerii”, adecă pentru a-i înfățișa cuvenitul omagiu de fiu drept. Aceasta vibra și la Nicolae Filipescu. Naționaliștii-democrați porniau de la apropiata, entusiasta luptă literară de la „Sămănătorul” și o ideologie, statornică li rămăsese, care era pentru ei, chiar dacă n'ar fi să guverneze niciodată, dacă ar fi să-și istovească viața suferind de nelipsitele prigoniri și mici miserii ale cluburilor, un crez sfînt, un articol de religie; relația cu desvoltarea unei noi literaturi continuă; în orice cuvînt, în orice atitudine a lor se simția mirul. Ardelenii veniau calzi încă din războiul lor secular, cu amintirea recentă a insultelor, a caselor bombardate cu pietre, a închisorilor răbdate cu lunile, cu anii, și ei erau pătrunși de conștiința că întregă ființa oamenilor de la dînsii e întrupată într'înșii, fără să aibă nimeni dreptul de a se atinge și el de lucrul oprit, căci ar fi fost o obrăznicie și o profanare; pe lîngă aceasta aveau, și nu se jenau s'o arăte, de și această convingere se răzima pe aproape totala ignorare, din iner-

ție, dar și din voință, ca să nu trebuiască a recunoaște, a lucrurilor din Regat, — mai ales clanul unit —, că ei sînt Occidentalii, Europeanii, purii, chemați a înlătura grecismul, bizantinismul, orientalismul acestor bieți de „regățeni” abia ieșiți de supt Turci. La adevărații țăraniști — ceilalți trebuind să imite, ca străini adoptați, cu și mai multă exagerare, atitudinea — era seculara ură contra „ciocoiului”, omului cu bani de la orașe, „guleratului”, care trebuie, dacă se poate, stîrpit, pentru ca, în loc, să se clădească pe spinările tari ale milioanei Statul cel nou: poporanist, cîtă vreme dicta Sibila de la Soroca, semi-Rusul care se răsese la față odată cu ceilalți Ruși, după ce, asemenea cu vechii revoluționari, fusese terific de bărbos, o tineretă întreagă; apoi, după rețete economice, Statul pur țăranișt, închinîndu-se la zeul colectiv al „maselor” în afară de națiune: mi-a fost imposibil, cît stăteam împreună în lupta politică, să împiedec pe d. Mihalache de a-și trimete delegații la congresul de la Sofia al lui Stamboliischi, iar d-rul Lupu căuta la Praga și aiurea Internaționala Verde. Mai e nevoie să spun cît de mult mîna de socialiști amenințați și pedepsiți cu închisoarea, Moscoviicii, Cristeștii, se îmbărbătau din decalogul marxist ca și din compătimirea pentru mulțimile fără drept și fără fericire, sensibilă mai ales la cei din Ardeal, între cari distinsa figură a osînditului Ciser, brutala voință a lui Dascal, pe lîngă quasi-naționalii Jumanca și Flueraș?: la fiecare succes al cauzei, și aceasta cu toată dușmănia dintre dinșii și comuniști, simția cineva cum un nou aflux de vitalitate li umflă vinele.

Liberalii aveau departe în urmă o ideologie, care avuse un sens cît era vorba de a se cuceri și menține „libertatea, egalitatea și fraternitatea”. Eroii lor erau în capitele mai vechi ale istoriei, pe care o imitație din partea sufletelor simple sau vulgare le batjocuria sau le compromitea. Rămăsese din practicile conspirației ro-

șii numai un fel de hermetism uricios, cu catapetasma fără altar la spate, și o disciplină care stîrpiea răpede orice poftă de rebeliune, nesupusul fiind sigur că va vedea trecîndu-i înaintea toți neînzestrații cari îndeplinesc strict riturile inclinațiilor. Războiul contra „desordinii”, campania contra „anarhiei”, apărarea prin ordonanțe polițienești și prin scoaterea armatei pe străzi contra „bolșevismului” nu puteau să li trezească nicio simpatie acelor cari-și aveau sprijinul în spionii de Palat sau în oameni ca Panaitescu, șeful, cu dosarul fiecăruia, după sistemul Sturdza, al Siguranței Statului. Orice mișcare de jos li se părea pregătirea unei noi porniri subversive și „poporul” ajunsese a fi pentru dînșii năimiții manifestațiilor și cîrciumarii cari „înscriu” pe cetățenii rurali și, împreună cu jandarmii, fac alegerile. Fire ținute în toate categoriile servitorilor Statului, de la copistul de Ministeriu, numit de dînșii și care tot printr’înșii putea fi mai sigur favorizat, până la generalul de corp de armată care li datorita înaintarea lui, și care aștepta anii de pensie ca să se înscrie la club și să înceapă, la o vîrstă tîrzie, o nouă carieră remuneratoare, înlocuiau frămîntarea cu idei, injectarea cu pasiuni ale mulțimilor. Banii băncilor erau în stare, după a lor părere, să facă toate minunile: să cumpere la nevoie și Ardealul; despre mine șeful, cînd și-a pierdut toate iluziile că mă poate întrebuința, spusese că „mă va reduce prin foame”.

Cu literatura n’avuseră a face multă vreme: era o po-doabă pentru serbătorile naționale, un mijloc de cioplire a poporului, un articol de manual școlar; am vă-zut cum înțeleseră „Sămănătorul”, care, odată ieșit de la casieria Ministeriului de Instrucție, nu i-a mai intere-sat, până în momentul cînd și scrisul a ajuns a fi o forță: atunci, răpede, supt numele doctorului Cantacu-zine și cu dibacea manevrare a specialistului în propa-gandă Stere, se întemeie, cu abonamente ordonate la fie-

care club de provincie și cu plata regulată pentru fiecare articol—, o, miseria revistei noastre trasă în trei sute de exemplare și datoare veșnic! — *Viața Românească*, unde, pentru atitudinea politică, „Nicanor și Compania”, întrebuintînd toate perfidiile ironiei obraznice, îți relua talentul pe care i s’ar fi întîmplat să ți-l deie din greșeală. Reviste cum au fost *Democrația* puneau formulele sociologiei moderne la îndemîna unui neo-liberalism supravegheat destul de strict pentru ca oamenii să nu-și închipuie că au în adevăr dreptul de a reforma radical Statul român. Iar firea potolită a poetului Ion Pilat, Brătianu după mamă, cu al său „Cuget românesc”, era pusă la contribuție pentru ca să iea cu binișorul pe romanticii de douăzeci de ani și să li arăte, în sunetul lirei adolescentului Orfeu, drumul sigur care duce la adevărata mîntuire.

De aici și înțepenirea pe încetul a țerii întregi, așa de plină de avînt în războiu, supl guvernarea sau supl influența indirectă a lor, căci de fapt toate partidele, afară de îndărătnicia, pedepsită, a național-democraților, se modelau după dînșii, starea morală a țerii nepărînd că permite parvenirea politică pe altă cale: se întîmpla astfel cu noile grupări, Ardeleni, cari aveau, de altfel, de la băncile lor și de la subsidiile bucureștene o oarecare inițiere, țerănisti, asociații politice cu ușile fără zăvoare, ci, din potrivă, larg deschise, cu invitații de a pofti înlăuntru, ceia ce deplora cu a-afîția ani în urmă Filipescu la nașterea tachismului.

În Regat ce era cu zece ani în urmă se menținea: lumea lui Caragiale cu mult mai multe diplome, dar nu și tot atîta spor de civilizație adevărată, de producere a caracterului, prin care se ține și se asigură o țară. Era o jale s’o constăți la fiecare străbătere a orașelor de provincie, din care puțină grijă din partea unor primari fără politică și fără risipă ar fi putut face obiecte de admirație pentru străini.

Basarabia, fără alte drumuri decît cele cîteva șosele rusești și șleaul negru prin mijlocul sămănăturilor, era în prada aceleiași plebi evreiești, rămasă tot așa de needucată, și cîteva naturi superior hamletice, Ciobanu, Alecsandri și, mai ales, Gore, rămîneau, în veșnicile lor îndoieli, și în ciuda unor însemnate însușiri, tot așa de neîntrebuințate ca și oropsita boierime a Cătărgiilor și a altor doritori de a se întoarce sufletește la poporul lor.

Cîteva personalități bucovinene, unele cu un trecut ca al d-lui Dori Popovici, mînau mici grupări de interese care, ținînd spre București, neglijau lumea modestă de acasă: Cernăuțul era poate cel mai neromănesc oraș din România, rare ori cîte un Radu Sbierea amestecîndu-se în ignoranța și părăsirea mahalalelor.

Iar în Ardeal, noul regim, în loc să învie micile centre românești, Făgărașul, Orăștia, Sebeșul, se arunca, după datina sclavului liberat care copiază pe stăpîni, trufăș spre capitala fără niciun caracter a dominației maghiare, poate în zădarnica speranță de a o putea cuceri cu țeranii, rămași țerani, ai împrejurimilor. Evreii rămîneau Maghiari, iar aristocrația se închidea desprețuitoare contra oricărui contact social cu neamul vechilor iobagi ori cu înfățișătorii cuceririi, usurpării. Vedeai acolo, alături de o lume de afaceri, care înfrăția în cîștig și mai ales în fraudă pe toți doritorii de iute îmbogățire— ah, povestea caselor celor cari plecau!—, alături de cetățile cu podul ridicat ale Sașilor în genere impenetrabili, și cu nația înciudată a Ungurilor, incapabili, ca orice neam trăit din budget, de un iredentism activ, pe bietul nostru sătean, prețuit numai cînd era vorba ori de a-i impune votul pentru guvern ori de a-l stîrni pentru vre-o Alba-Iulie, din care nu înțelegea mai nimic. Improprrietărea nu era îngrijită de aproape, nu ca satisfacție brutală a foamei de pămînt, ci ca principalul mijloc de

înmaintare culturală. De la multele școli luate pentru românism se scoteau numai tinerele legiuni ale acelor cari, supt steagul d-lui Vaida Voevod: „Ardealul pentru Ardeleni”, se pregăteau, că studenți antisemiți, clienți gra-tuiți, cu sila, ai teatrelor, ori ca dibaci „chemăriști”, redactori de ziare-revolver la douăzeci de ani, de favo-rurile budgetare pe care în casa lor nu voiau să le împartă cu intrușii regăteni, cari fuseseră cei d'întăiu profesori și cei d'întăiu magistrați. Orașe venerabile ca Blajul arătau aceiași tencuială jupuită pe pereții șco-lilor și bisericii, aceiași lucie sărăcie de nemeș de la 1700 în casa de țeran mai bogat a „Vlădicului” unit. În Secuime, unde se credea că s'a făcut mare lucru schimbînd prostește, ca în Dobrogea, nume străine de caracter istoric, se urmă supt Romîni desnaționa-lizarea lentă a alor noștri, lăsați pradă unor active organizații maghiare ca Biserica catolică. În Munții Apuseni, purtați cu făgăduielile de la alegeri, plîngea prin bordeiele cu coperișul înalt și cu ușa de să între o-mul în brînci aceiași milenară miserie în vecinătatea castelelor nobilimii trecute la parvenitii romîni fără a-vere, și la gări, în marginea lumii străine care se învedera astfel și prin îmbrăcăminte, Dacul barbar în zdrențe negre se pitia la o parte. Afară de foi de par-tid, distilînd fără respect față de nimeni injuria, toată hrana zilnică a intelectualilor era marea gazetă ma-ghiară iredentistă.

Păcate cu atît mai grele, cu cît acum nimeni nu se putea scusa nici cu grija situației externe, nici cu aceia a noilor așezăminte.

Toate acestea păreau că se uilă o clipă la încoronarea, zăbovită, de la 24 Septembrie 1922, a regelui și a reginei, supremă răsplată pe deplin datorită faptei lor de cre-dință, jertfă și neclintită stăruință. În biserica, după cea domnească din Tîrgoviște, de lîngă frumoasa, ve-

nerabla fundațiune medievală a catolicismului, pe care căut. s'o întreacă din avîntul turnului sprinten de la poartă, se adunaseră fetele, acuma și ele regine: a Greciei, a Serbiei, ale părechii regale, trimesii de distincție ai Statelor prietene, cu însuși mareșalul Foch, cu „concețateanul” nostru Berthelot, dar fără vre-un membru de Casă domnitoare, și șefii celor mai multe culturi. Ceremonia a fost bine ordonată, foarte decentă, dar spectacolul trupelor care defilă, numeroase, în aceste vremi de lipsă, asemenea cu cele care distigaseră zilele neuitatelor biruinți, trecerea grupelor de țărani chipeși, în porturile lor minunate, acelea erau mult mai mult decît orice paradă a oficialității civile dovada unei vieți naționale, care, nesfătuită, neajutată, nesustînută se îndărătnicia să dureze și să se desvolte. Militarii străini, oricît ar fi constatat un armament învechit și disparat, pe care n'aveam cu ce-l schimba, au rămas adînc impresionăți, aproape mișcați de această revelație. Totuși, generalul Pélin, după ce văzuse cele trei divizii „făcute din ciupeli”, îmi va mărturisi părerea sa că, fără muniții, fără puțința de a le avea, provocați de Unguri, amenințați de Soviete, „aveam tot ce trebuie pentru o nouă catastrofă ca aceia din 1916”, nefiind în stare să resistăm măcar o săptămînă, până am putea să fim ajutați¹.

Dar, față de supărarea partidului național, înțepenit într-o atitudine de rezistență, până la capăt, contra oricui, fie și supt ochii de critică răutăcioasă ai adversarilor etnici, cari priviau pe furis, nu putea să existe o solidaritate nici într-o astfel de zi. Toți s'au ținut la o parte,

¹ *Ibid.*, pp. 17-18 (și încercarea de răspuns a generalului Mărdărescu, ministrul de Războiu, al cărui exagerat optimism se cunoaște). Opinia regelui, *ibid.*, pp. 24, 49. El va chema Consiliul armatei; *ibid.*, p. 35. Arătăm și reginei această stare de lucruri, *ibid.*, p. 36 V. și *ibid.*, pp. 48, 61, 103 (părerea generalului Samsonovici), 140, 21.

doar cîte un informator fiind sămănat prin mulțime. În Ardeal nu se poate încorona un rege fără voia aceloră căroră pentru toate timpurile, din generație în generație, li aparține Ardealul. Biserica unită, pe care o influențau și motive confesionale, dîndu-se la spetele unei păreri a Sfîntului Scaun, se ținea după ușă, atunci cînd Ungurii, catolici și calvini, și Sașii, cînd Evreii, Armenii și Musulmanii credeau că nu se spurcă trecînd pragul bisericii ortodoxe: lucruri care nu se vor uita și nu se vor putea ierta niciodată.

În ce privește partidul căzut prin conflict cu Coroana, generalul Avereșcu trebuise să fie special invitat, printr'un ambasador anume, pentru ca să consimtă a-și părăsi rancuna, și, pentru ca să arăte în ce calitate vine, militarul încă drept și zdravăn îmbrăcase frumosul costum al cavaleriei, în care servise: el a fost tot timpul răzgîiatul reginei. Lîngă dînsul, venit fără nicio stăruință și neîncunjurat de nicio atenție, Marghiloman, obosită umbră.

Pentru a da un sens noii sesiuni a Camerelor, Ioan Brătianu, de mult bolnav — de și se exagera suferința lui —, găsi proiectul noii Constituții pe care, de altfel, de mult îl dorise regele, Parlamentul acestui „așezămînt fundamental” trebuind să vie, fiecare cu misiunea sa, după acela al semnării tratatelor și după acela al rezolvirii chestiei agrare printr'o lege căreia Al. Constantinescu îi adăugise acum un regulament care de multe ori o corecta, și în puncte importante. Noua misiune era anunțată în Mesagiul primit de majorități cu o deosebită căldură.

Până la discuția textului elaborat de bătrînețele, fără contact cu ideile moderne, ale lui Disescu, țara va avea, la Cluj ca și, mai ales, la București, chiar și la Timișoara, mai puțin la Iași, totuși centrul mișcării, distracția violentelor manifestații antisemite ale studenților, cari, în lipsa unui ideal în chiar învățămîntul lor,

de pură tehnică savantă și de ocupații absorbante în adevărate seminarii, iar, pe lângă aceasta, îngrijorată de concurența evreiască la profesiunile libere, primiseră ideologia creștină a „crucii birligate”: așezați în căminuri, care sînt adevărate căsărmi, unde Statul îi ține și pe baza recomandărilor politice, ca o datorie a sa, ori de-și dau examenele ori de nu, ori dacă mai avem nevoie de intelectuali iefteni, ori dacă mai toate locurile sînt prinse, mobilizarea lor pentru spargerea de geamuri, devastarea de sinagogi și luptele cu poliția e lucrul cel mai ușor de făcut și, cu îngăduința unui guvern care-și menajă puțina popularitate, o și făcură cu un entusiasm vrednic de o cauză mai bună, — și în incultura mulțimilor e atîta de făcut, pentru mai mult decît o generație! Opoziția, ai cării șefi erau aclamați în treacăt, se arată firește încîntată. Reputația terii li era cu totul indiferentă. Intrerupte de serbători, scenele sălbatece vor fi reluate cu și mai mare furie în Februar, declarațiile grandilocvente ale lui Ioan Brătianu însuși că va face ordine rămînînd fără niciun efect.

Am fost huiduit de o bandă extrem de numeroasă pe care poliția nu se gîndia s'o împrăștie. Rectorului de la Cluj i se sparseră fereștile, dar acela al Academiei Comerciale din București, ca și alți profesori, încurajau. Ministrul de Instrucție însuși a fost insultat. — Știți, cine sînt eu?, a întrebat d-rul Angelescu, — Nu știm. — Ministrul de Instrucție. — Să fii sănătos! Largul sprijin dat de publicul bucureștean acestei acțiuni de un naționalism rătăcit, supt care de fapt coleăia anarhia, concursul magistraților, al ofițerilor prefăcură o colecție de necuviințe copilărești într'o adevărată amenințare cu revoluția. Legăturile cu Ungaria lui „numerus clausus”, cu Germania revanșistă nu se vedeau sau nu se prețuia în de ajuns. Unii țerăniști vroiau să ducă mișcarea și la sate, ceia ce amintește anul 1907, cînd erau alte nevoi, și alte îndreptățiri. Se ajunse acolo încît

steagurile negre cu crucea încîrligată erau sfințite la Mitropolia din Iași, cei doi generali comandanți fiind alături de agitatori; doamne din societate vindeau pe străzi ziarul revoluționarilor, cari nu mai știau de nicio autoritate. La Dorohoiu primarul conducea, cu musica, pe manifestanți la grădina publică. La Iași, oprindu-se congresul studenților, ei se vor închide la Universitate ca într'un fort.

Și, cum era de așteptat, alături, un fascism, încă timid, prinzînd pe tinerii ofițeri, începea să se organizeze; prințul Carol se credea cîștigat pentru acest curent, care debuta cu amenințări de moarte (August). Un maior de vînători, care la Iași scrisese o carte frumoasă despre războiu și avuse glas contra umilintilor lui Mar-ghiloman, se vedea viitor Mussolini al României. Doi generali, încă ascunși, îl depășiră îndată. În Banat între țărani apăreau „cămășile negre” ale marșului spre București. Măsuri tîrzii de cercetare nu putură descoperii lucruri serioase. Dar lui Ioan Brătianu însuși i se presinta exaltatul fiu al lui Zelea Codreanu și fiul merritosului părinte Moța cu somații privitoare la Bucovina; și curînd într'un ascunziș cu pumnale și revolvere se găsea lista miniștrilor cari trebuiau executați.

Scandalurilor din afără, care vădiau și spiritul anarhic al tinerimii îndreptate spre toate violențele îi va corespunde, în Mart, ca un exemplu și un îndemn din partea generației mature, scandalurile din Parlament, mai ales din Cameră, cu prilejul discuțiilor Constituției, la care nu asistară Ardelenii, uniți acuma după multe „pertractări” cu tachistii, dar în ruptură cu țărăniștii, pe al căror șef real, Stere, îl denunțam, din nou în Adunare ca trădător, cetindu-i memoriul pentru Berlin. Regele fu adus să vie la ceaiu în palatul lui M. Cantacuzino, unde găsi pe d. Maniu, care cu înviersunare refusera a face primul pas. Va urma o audiență, dar numai pentru a declara că lupta va confi-

nua tot mai necruțătoare, ziarele partidului avînd ordin să treacă supt tăcere orice legislație liberală.

În această atmosferă cătrănită acțiunile generalului Averescu, deplin împăcat cu Palatul, marea lui manifestare populară pentru „cucerirea” Bucureștilor cu trei generali se pregătia, și era serios vorba de a i se da puterea ca dictatorului care singur poate face liniște. Cine credea în asemenea posibilitate nu cunoștea însă toate resursele de influență pe care despoticul prim-ministru le avea față de regele hotărîrilor încete și capabile, oricînd, de a fi anulate în ultimul moment.

Cînd, pentru a se împotrivi „obrazniciei” votării Constituției de un singur partid, opoziția, națională, țerănistă, reveni în Cameră, el îndură strigătele și huiduile— „calăi, pfui, pfui”, strigau cei d'intăiu, „meriți, tălharule, să fii băgat cu capul în urnă”; „ești cel mai mare bandit al Țerii Românești”, țipa d. Iunian unui general care comandase cu onoare în războiu; pentru d. Madgearu realizatorul, prin dibăcie măcar, al României unite era un simplu „sarlatan”—, șuierăturile din sirenă ale d-lui Sever Dan, gazele asfixiante ale cutărui preot de sat, aducerea cinematografului ca să înregistreze pentru străinătate priveliștea de cîrciumă; el toleră orice excese antisemite, bune pentru el, oricît rău ar fi făcut țerii, ca un derivator de la lupta între partide, asistă impasibil la demonstrația monstră de la 1-iu Maiu, în care armata a fost lovită, și-și urmă, bolnav, cum era, o linie cu care va ieși învingător.

Astfel se ajunsese la votul luării în considerație a proiectului. Acesta era de fapt de o nulitate desperantă. Nimic din ideile vremii, nimic din amintirile unui trecut național, de care Disescu, Al. Constantinescu n'aveau habar. Aceiași centralizare, același birocratism, a-

¹ V. *ibid.*, V, p. 256.

celaiși corset de fier în care de mult ni pîrîiau oasele; aceiași lipsă de idealism, de organism, de elasticitate. Se creă pentru a înfrîna Camera un Senat cu notorietăți naționale: generali comandanți, aleși a zece legislaturi. Se mențineau două sisteme de vot pentru cele două Camere și sufragiului universal erau să i se presinte aceleași liste de partid, distrugînd dreptul individualităților. Naționalitățile erau complet trecute cu vederea, uitîndu-se însă a se spune — ceia ce a trebuit să corectez — că Statul e național. Se suprima Biserica de Stat — și eu a trebuit să adaug un drept în al doilea rang al Bisericii unite, ca a doua Biserică românească. După dorința regelui se păstra dreptul la succesiune al rudelor din Germania. Evreilor li se recunoștea cetățenia, dar a trebuit să amintesc purtătorului de cuvînt al lor, octogenarul Adolf Stern, cel mai bun traducător al lui Shakespeare în românește, că legea ca atare valorează puțin și că Evreimea însăși trebuie să caute mijloacele pentru ca să între în cetatea morală a poporului românesc.

După votarea Constituției, opoziția națională și țărănistă, pe care o unia aceeași patimă, dacă nu același scop, căută și găsi alte prilejuri pentru reluarea sceneilor de primitivism politic. La 7 Iunie amenințau cu bețele, la 8 d. Mihalache aruncă o urnă jos și alta în capul unui chestor. Incercarea regelui de a se apropia de Ardeleni prin venirea la Sibiu, pentru comemorarea lui Șaguna, nu reuși: aceeași abținere de la banchet, aceeași neatenție a Bisericii unite.

Pe cînd Ardelenii cutreierau Vechiul Regat în căutare de noi partizani și d. Argetoianu, cerînd printr-o frumoasă scrisoare către mine reluarea relațiilor peste tot ce fusese în trecut, se despărția de generalul Avereșcu, al cărui loc ar fi voit să-l ieie în partidul pregătit acum pentru putere, Ioan Brătianu lăsa liberă încăierarea între cele două tabere care se desemnaseră,

Într-o guvernare așa de putredă, la ai săi: Mirzescu, de o parte generalul Văitoianu și Al. Constantinescu, de alta, d. Duca făcînd funcțiunea de neutru. El luă pur și simplu act de victoria celui d'întăiu, care singur putea să-i fie un adevărat succesor.

Odată sesiunea Constituției încheiată, și acest incident terminat, primul ministru, de obicei retras la Florica sau închis în casa din București, își luă toate măsurile pentru a duce guvernarea sa până la patru ani, cînd de voia sa se va retrage, și pentru a pregăti partidului un viitor în care, ca stăpîn al țerii, să nu se poată încurca de nimeni.

D. Argetoianu plecase de la generalul Averescu, de sigur, cum o lăsa să se vadă în discursul de la Timișoara, și cu gîndul de a fi armătura din Vechiul Regat, garanție pe care regele o cerea neapărat pentru o guvernare a Ardelenilor, cu cari stătea în contact, gata să accepte pentru „partidul unic”, dorit de rege cu noi toți, și o șefie de formă a d-lui Maniu, fără a neglija nici pe d. Titulescu, ale cărui planuri le știa. Aceasta făcea din cei rămași în jurul generalului tocmai ce trebuia pentru o nepericuloasă guvernare de vacanță. Asocierea d-lui Argetoianu, care-și reserva inițiativele financiare—cu ținerea în samă a realității monetare — și economice, cu mine, în noul partid „naționalist al Poporului” (Maiu), nu-i va părea lui Brătianu că reprezintă o concurență de ținut în samă, după atîția ani de cînd se lucra cu o stăruință diabolică la anularea mea politică, și sus, și jos. Țerăniștii, legați cu Stere revoluționarul și capabili de ce dovediseră în Parlament —de altfel alături cu Ardeleno-tachiștii—, nu puteau fi considerați ca un partid de guvern. Regele rămînea deci la hotărîrea de a-și păstra indefinit dominatorul auxiliar, chiar dacă stăpînirea liberală nu însemna și nu putea să însemne altceva decît un lînced oportunism, neîncurcînd nicio greutate, ci așteptînd ca paroxismele

străzii să se potolească de la sine, indiferent de ce lăsa în suflet unei societăți desaxate.

Astfel, în toamnă, Ministeriul, sigur că rămîne, se preschimba puțin, în sensul lui Vintilă Brătianu, care-și urmăria cu tenacitate planurile de dominație în subordine. Se înlătura, după ce-și îndeplinise misiunea de a aduce pe Bănățeni, mediocrul Cosma, se trimetea la odihnă d. Sasu, care totuși, la Comerț, supunea toate hotărârile sale vice-conducătorului economic al guvernului, și d. Banu, a cărui fire de intelectual boem nu intra în cadrele tradiționale ale partidului. Același Vintilă Brătianu impusese pe întreprinzătorul inginer, de urită înfățișare și de reputație foarte discutată, Tancred Constantinescu, pe profesorul N. N. Săveanu; numirea pentru Ardeal a istoricului Al. Lăpedatu, auxiliar folositor pe lângă foasta delegație românească la conferința din Paris, om măsurat și de bun sfat, era datorită amintirilor favorabile ale însuși președintelui de Consiliu.

Și, odată această echipă de lucru alcătuită, cadetul Brătienilor începu, supt influența noului său sfătuitor, pus la Domenii, Tancred Constantinescu, o întreagă operă de creațiuni noi: cointeresările, „comercialisările”, în care era adus a vedea mîntuirea.

Era vorba de a se cîștiga mai mult din proprietățile, administrate funcționărește, cu lux, risipă și pierderi, ale Statului, trecîndu-le în sama unor particulari cu spirit de inițiativă sau unor tovărășii de interesați. Păreră curioasă la cineva crescut în cultul Statului, spre care totul să vie și care singur poate îngriji, liber de preocupări de pradă, interesele societății! Era cu atît mai neadmisibil sistemul, la care se ațineau cu nerăbdare atîtea guri lacome, firește ale partizanilor politici, cu cît nu erau la noi nici capitalurile gata de a fi puse la dispoziție, nici curajul de risc, nici spiritul de creațiune, nici cunoștințele tehnice. Era de așteptat

ceia ce, de altfel, s'a și întâmplat, o evaluare catastrofal de mică a aportului Statului și o acceptare fără niciun control serios a condițiilor din cealaltă parte. De amintirea, pește sfaturile pe care le-am notat mai sus era și amintirea acțiunii proprii a lui Vintilă Brătianu în chestia tramvaielor comunale, care adusese conflictul dramatic cu P. P. Carp și căderea acestuia; numai că acum planul era mult mai vast, înglobînd toată zestră țerii. În felul cum era adus și cu oamenii cari mișunau mai tîrziu nu era nimic mai ușor pentru un compulsator de dosare de calitate d-lui Madgearu decît să vie zilnic cu descoperiri, destăinuiți și „înfierări”, care de la un timp au prefăcut Camera într'o arenă în care se ciocniau zilnic acești aprigi luptători cari aveau atîtea puncte comune de cugetare și de temperament. Proiectul de lege s'a votat cu discursul ministrului spus la stenografi, cu huiduieli și o mică bătaie.

Pe cînd aceste afaceri se tratau în Parlament, strada își reîncepea activitatea: studenții, de o parte, siguri de achitări, care li dădeau prilej de serbătoriri ale comploțiștilor, fasciștii militari, de alta. Olimpianismul primului ministru nu vedea în această destrămare morală decît incidente, unele total indiferente, altele de fapt neplăcute, cîteva chiar utilizabile, dacă nu profitabile, în deplinul înțeles al cuvîntului.

O călătorie mai lungă a regelui în străinătate, altă mîngîiere a unei vieți în general năcăjite, mîngîiere venind din felul cald cum a fost primit mai ales în Elveția, întrerupse activitatea Parlamentului, care continuă cu discuția unor legi economice și militare, cu mai puțin zgomot și mai puțină trivialitate decît până atunci, țărăniștii și naționali — aceștia după ce răspinseseră, cu privire la posibilitatea „partidului” unic, oferta, clară, sinceră, loială, pusă în scris de mine — fiind ocupați cu negocieri de fusiune supt egida marelui uneltitor, neobosit în clocirea de planuri, Stere. Aproape în

același timp cînd generalul Averescu încerca la București o mare manifestație de țerani veniți ca într'un marș cuceritor să-și salute șeful și să ceară puterea pentru dînsul, care promitea regelui un împrumut italian și recunoașterea și de Italia a actului din 28 Octombrie 1920 pentru Basarabia, se ajungea la înțelegere a naționalilor ardeleni cu țerăniștii, pe care o va rupe tocmai cel care legase ițele și căruia i se făcea un loc prea mic: Basarabeni lui erau puși să denunțe fusiunea abia încheiată, ceea ce aruncă un discredit durabil asupra Ardelenilor (August). De și, la Craiova, oferiam partidului lor o înțelegere, „cu brațele deschise, dar nu și cu ochii deschiși”, ei rîvniau tot la unirea cu puternicul partid de clasă.

Camerele continuau însă în acest timp și lucrau acum, potrivit cu îngăduirea regelui, care promisese lui Ioan Brătianu că nu-l va opri în votarea „legilor organice” ce trebuiau să completeze Constituția. Se aduse în discuție întâiu o mai largă lege a minelor, care putea atrage capitalul străin cu care Vintilă Brătianu arăta că ar putea să se împace, apoi cea d'întăiu din legile școlare ale d-rului Angelescu, pentru care basa nu putea fi decît școala de Stat, cu program unie și fix, cu supravegherea revisorilor, sub-revisorilor și inspectorilor de partid, cu manualele aprobate, făcîndu-se cît mai puțin loc școlii naționalităților, celei confesionale, celei private și îngrădind cît mai mult acele inițiative libere, adese ori fecunde, din ale căror rezultate și școala publică are de cîștigat. Pentru motive pe care nu le pot desluși, această sesiune, care ținea de opt luni, cea mai lungă în analele Parlamentului nostru român, era închisă, dibaciu, de Ioan Brătianu fără a se deschide măcar ședința, la 13 Iulie¹. Poate o urmare a conflic-

¹ Peste cîteva zile, regele deschidea cursurile de la Vălenii-de-Munte vorbind, în telegrama de mulțămire, de „atmosfera bine-

tului cu guvernul american, care cerea cu stăruință plata unor datorii prea mult rămase în urmă și făcea și obiecții asupra legii minelor, ministrul Statelor Unite, Jay, amenințând cu plecarea: mi se vorbi de o audiență de trei ceasuri a primului ministru, care și-ar fi oferit și demisia, arătând însă că nu de pe urma străinătății trebuie să plece un guvern român. Aceasta se va petrece numai peste opt ani, în 1932.

După o vacanță stearpă Camerele se adunară din nou, într-o atmosferă grea, a doua zi după înăbușirea revoltei din Sudul Basarabiei, la Tatar-Bunar, unde apariția unei bande sovietice găsisse sprijin calduros la minoritarii bulgari, dar cea mai hotărâtă împotrivire la bogații coloniști germani, după uciderea la Iași, de un descreierat, a prefectului poliției, în mijlocul canibalicei bucurii a tineretului, sedus, și după scandalul pașapoartelor, pentru Statele Unite, cu încercarea de sinucidere a unui general, fratele chiar al ministrului de Interne. Se anunțară proiectele de legi: administrativă, bisericească, a d-lui Lăpedatu, care introducea pe mireni în conducere—se va mîntui cu crearea, cerută și de mine, a Patriarhiei—, dar ele nu veniră încă. Și în acest timp tulburările studențești se țineau lanț la Cluj fără ca autoritățile să îndrăznească a interveni.

În situația politică, așa de nelămurită, ceia ce permitea unui guvern cu totul usat și unor Camere obosite să mai rămîie, o oarecare lămurire păru că se capătă prin realizarea, mulțămită stăruințelor neobosite ale d-lui Argetoianu, a fusiunii dintre naționaliștii Poporului și cei ardeleni. Baza de principii erau cele „zece puncte”, asupra cărora se căzuse la înțelegere între prietenii d-lui Maniu și țăranii cari rupseseră pentru a păstra pe Stere și de teamă să nu se găsească și

făcătoare de unire sufletească națională“ (*ibid.*, p. 182). El arăta cit îl dor discordiile în care la fiecare clipă i se cerea să fie judecător.

înaintea mea prin încă o fusiune (Februar). Din acel moment, de fapt eu deveniam incomod, jenant, și puteam s'o observ încă din prima zi, prin felul cum vestea mi-a fost comunicată la Paris, unde făceam cursul meu obișnuit¹. Dintre Ardeleni, nu toți mulțămiiți—în ce privește pe foștii takști, cari odată mi se oferiseră mie și se supăraseră că prietenii miei voiau să facă o selecție, de fapt necesară, ei erau de mult hotărât contra—, d. Goldiș, om cu memoria tare, era cel mai împotrivilor, și pentru că dorința sa de alte legături îl ducea neconținut de la liberali la averescani, cu toate solidele sale principii sociologice și ce trebuia să-i fi lăsat în suflet o activitate națională așa de lăudabilă. Din partea țărăniștilor, o explozie de injurii, pe care ar fi trebuit s'o oprească amintirea atîtor relațiuni bune, întâmpinînd creațiunea noii forțe politice care li-ar putea tăia drumul, iar, într'o întrunire la Brăila, generalul Averescu, care e de obicei răpede la calificative cînd are vre-un năcaz, făcea din mine, nici mai mult, nici mai puțin decît instrumentul „liberalilor”. Și, totuși, întrebât de la București dacă mă opun ca și generalul să între în alcătuirea care se formase, răspundeam telegrafic: „fără rancună, foarte bucuros”. Cum arătam în aceeași misivă, zăboviam în Apus numai că să nu se creadă că am velleități de a mă impune unor oameni cari știam bine ce puțin vreau de mine².

După ce admisesem chiar propunerea ca d. Maniu să conducă alături de mine partidul fusionat, un rol mi se reserva: acela de a porni eu lupta contra lui Ioan Brătianu, cea ce ar lămurii situația neclară în ce privește conducerea. Ocasia se presintă îndată: blindul Halippa fusese arestat în Basarabia sa și lovit de un ofițer de jandarmerie. Chemat la răspundere, guvernul răspunse slab, prin sub-secretarul de la Interne Tătărescu,

¹ *Ibid.*, pp. 208-10.

² *Ibid.*, p. 221.

care, fire oltenească violentă și amator pasionat al propriei sale retorice, părea că privește supt un rece raport de critică toată această urfă afacere, capabilă de a trezi cea mai călduroasă indignare a oricărui om cu simțire; el o „explică”, revenind cu „explicațiile” palmuitorului însuși, ceia ce îngreuie greșeala de tact. D-rul Lupu, țerăniștii, până atunci așa de nedelicați față de mine, cereau o luptă a opoziției coalisate, dar *numai* pentru răsturnarea guvernului, fără niciun angajament pentru viitor, și propunerea, firește, se acceptă.

Neprevăzut, atacul comun de la 17 Maiu în contra regimului deconcertă ; I. Brătianu, atacat personal, cu violență, și din cauza obișnuitei sale atitudini sfidătoare, părăsi foarte turburat — probabil și din cauza relei stări de sănătate, care se ascundea, cu dibăcie—, banca ministerială. Pentru întâia oară, din cauza noii mele situații, trebuia să mă pun la nivelul patimilor deslănțuite, cu toate că păstram sentimente din vechile noastre legături, față de omul de mare merit, care totuși neconținut îmi stătuse protivnic în cale. Dar d. Duca, liniștit în momentul cînd poetul Goga, foarte iritat pentru motive necunoscute mie, voia să-mi arunce în cap ceasornicul stenografilor, mă asigură că, orice ar fi, Ioan Brătianu va merge până la capătul legislaturii.

Opoziția coalisată — d. Argetoianu voia și fusiunea, imediată, cu țerăniștii— credea însă altfel. Noi scandări în Cameră, succesul convocării unei mari întruniri la București o întăriseră în părere, și noul partid „național” fără alt adaus era sigur că-i revinem moștenirea, pentru pregătirea căreia, la sfîrșitul sesiunii, am fost delegat la regele, care abia se ridicase dintr'o boală atît de grea, încît îi amenințase viața. Aceasta părea cu alit mai indicat, cu cît, la Curte, stăruințele pentru generalul Averescu se făceau grozav de insistente și Ioan Brătianu, în clipa cînd anunța că el va face alegerile comunale după noua lege, pierzîndu-și calmul, trata opoziția de

„cîni”. Incă odată, din cauza atmosferei irespirabile, Parlamentul se închidea prin surprindere, la 26 Iunie.

Audiența mea, peste două zile, avu acest îndoit rezultat: siguranța că regele nu schimbă guvernul decît după votarea legii electorale, pe care deci și de aceia Ioan Brătianu o zăbovisse pentru toamnă: ca să-și aibă quadrienul complet, și declarația că, pentru succesiune, trebuie neapărat, în prima linie să se asigure ordinea, din nou și din multe locuri amenințată. De fapt, la Focșani o sfida intrarea triumfală pe cal alb și cu buzduganul în mînă, în fruntea a sute de țerani, a ucigașului prefectului de poliție din Iași; agitații contra schimbării calendarului erau făcute, în Moldova-de-Vest, de călugări fanatici și de țerani aproape nebuni cu salbe de icoane la gît; doi bandiți faimoși despoiaseră în Dîmbovița și pe popularul domn Mihailache; la Iași tulburări antisemite izbucniau din nou, și la Vaslui se va trage contra țeranilor înebuniți. Regele a pomenit cu minie și desgust numele lui Stere. El mă asigură că nu s'a luat niciun angajament față de nimeni, deci nici față de generalul Averescu,—asupra căruia nu mai avu niciunul din calificativele ironice de odinioară¹.

Dar alegerile la Camerele Agricole, în care opoziția coalisată căpătase un însemnat succes, anumite atitudini jignitoare ale primului-ministru față de regele întors după o cură în străinătate care păruse a-l întrema puțin după flebita grea de care suferise,—a putut merge la Expoziția din Chișinău,—schimbară atmosfera și mai mult contra guvernului, căruia totuși i se reserva legea electorală,—pe care de sigur alții ar fi făcut-o mai largă, și aceasta nu convenia Suveranului, spirit de fapt conservator și autoritar—, ba chiar și bugetul.

¹ *Ibi d.*, V, pp. 36-9. Confirmare prin audiența d-lui Argetoianu *ibid.*, pp. 40-1. Cf. și *ibid.*, pp. 41-2.

Neconținutele, desgustătoarele și mai ales ridiculele negocieri cu țărăniștii pentru locuri în comitetul de conducere în cas de fusiune, pentru condițiile în cas de colaborare — patru Ministere: Agricultura, Comerțul, Justiția (pentru d. Iunian), Internele sau Externele (pentru d-rul Lupu)—, pentru relațiile ce aş îngădui să le aibă cu mine Stere—, și-i refuzam persistent pe cele personale,—pentru locul lui în Ministeriu, represintau o pierdere de vreme — dar d. Maniu și chiar d. Argetoianu aveau atita! — și o compromitere. Acestea toate pătrundeau firește și la Palat, și influențau asupra regelui pe care suferințele fizice, cu îngrijire ascunse, îl făceau brusc și acru, cum nu fusese niciodată, răpindu-i voia de a glumi, cu care ne deprinsese. La 2 Novembre eram primit cu o vădită răceală pentru a mi se spune care sînt condițiile pentru orice guvern, pe care e liber a și-l alege după interesele țării: „garanția ordinii, păstrarea continuității și o mîină tare”, trebuind să se dea pentru toate trei și o garanție. Un singur partid,—nici vorbă de a introduce pe un Stere în noul cabinet,— iar „partidul unic” dacă se poate — și acela avînd raporturi civilisate cu celalt¹.

În urma acestei explicații cele două părți, pe care le doriām, *cu orice preț*, unite, își făceau concesiile reciproce, suficiente pentru o guvernare împreună; naționalii ar fi să aibă două treimi din locurile în Parlament sau ceva asămănător; întinderea exproprierii, dorită de d. Mihalache, ar fi s'o decidă regele. Dar numai cine a avut a face ori cu „cei o sută” ai Ardelenilor ori cu sovietul țărăniștilor știe ce infinitate de chin e o discuție cu acești oameni. Resultatul, care se și putea aștepta, a fost că, în ciuda alegerilor pe care le luam una după alta, la jumătatea lui Decembre, generalul Averescu era așa de sigur de succesiune, încît

¹ *Ibid.*, pp. 63-4.

declarasă că nici nu-i pasă de aderenți și-mi propunea numai o reluare de relații, cu declarație publică, în Cameră, dacă numai aş declara că n'am pus niciodată la îndoială onestitatea sa personală, de altfel evidentă.

Brătianu
[În acest moment, pentru a zdrobi speranțele naționalelor, cari pierduseră ocazia unică, dar și ale țeraniștilor, cari-i ajutaseră la aceasta, Ioan Brătianu dădu marea lovitură care trebuia, nu numai să asigure viitorul partidului său, dar și să-i aservească pe mult timp Coroana: chestia, noua chestie a prințului Carol.

Nu se poate spune ce a însemnat pentru un popor dinastic, iubitor al Domniei sale din veac în veac, copilul regal, cel d'întăiu vlăstar născut pe pământ românesc ai noilor săi stăpînitori. Cu atît mai mult, cu cît nu ni-a plăcut prea mult demnitatea rece, pe care am prețuit-o și am respectat-o, și timiditatea, oricît de onestă și de delicată, n'a putut cuceri firea unui popor vioiu și plin de inițiativă, căruia-i place avîntul și improvisația, încît iartă și capriciul, interesîndu-se la nou-tatea lui.

Carol II
Voinic și frumos, cel d'întăiu născut al princesei Maria a fost crescut cu o libertate pe care a îngăduit-o și regele Carol, odată așa de sever pentru sine și pentru tot ce-i era în preajmă. Poporul nu știa că aceasta e educația englesă, dar găsia că sămăna mult cu aceea pe care el însuși o dă alor săi. S'au adus învinuiri preceptorului elvețian Mörlin, care ar fi strecurat elevului său o noțiune precoce de republică; oameni cari l-au cunoscut m'au asigurat că „anarhistul”, așa fără disciplină prusiană, era om de bine, care și-a făcut datoria în conștiință. Băieții cari fac zgomot, cari calcă povețile părintești pentru o escapadă cu haz și cari nu-și supraveghiază prea mult vocabulariul sînt foarte adese ori, dacă-i prinde, dacă li se șade, cei mai îndrăgiți. Astfel s'au cules toate năzdrăvăniile ieșite din gura copilărească și ele au fost socotite ca de bun augur pentru

viitor, începînd cu ocuparea fără a o cere nimănui a tronului mîndrului său străunchiu.

Nu s'a dat un Vasile Păun școlarului, ajuns, după dozezi de frumoasă caligrafie, păstrate încă la Muzeul din Sinaia, în clase de liceu, ci un număr de profesori în adevăr aleși au fost însărcinați cu instrucția lui. Între alții, acel Munteanu Murgoci, care, cunoscător în a-tîtea domenii și așa de priceput în a face știința pe întelesul oricui, dădea însuși exemplul a ce poate fi un om întreg și liber în cugetarea și în acțiunea sa. Am avut cîndva actele bacalaureatului trecut de copilul mai mare al Moștenitorului, și ele cuprind o frumoasă mărturie de învățatură și de pricepere, cu un caracter cu totul personal, cea ce în lumea prinților bine crescuți lipsește prea adese ori, meșteșugul educatorilor fiind acela de a crea păpușa solemnă pentru stricta îndeplinire a datoriilor constituționale.

Prin Murgoci am ajuns a cunoaște firea spontanee a celui menit să fie regele României. De la dînsul am aflat că nu sămăna cu boierașii ce i se dădeau ca tovarăși de jocuri și de la cari se poate învăța mult răsfăț și cîte altele, că a creat o bibliotecă de cărți românești pentru soldații corpului de gardă, că el însuși, care vorbește ca un Român, caută, de și limba de la Palatul din Cotroceni era, fără excepție, cea englesă, cărțile acestea în limba țerii sale, pe care le înțelege și le iubește. Învățătorul îndrăgit de ucenicul său asigură că printr'însul lucruri mari se vor putea face, lucruri ieșind din comun, și țintind spre scopuri înalte.

Și despre purtarea tînărului ofițer se spuneau numai lucruri care ne mișcau. La trecerea unui vad i se oferia calul, dar răspunsul veni iute: „Sublocotenentul merge pe jos”.

Doritori, pe vremea politicei cu Tripla Alianță de cuceririle întregirii naționale, le vedeam ieșind firește pe vremea cîrmuirii lui, pe care, dată fiind firea bol-

Murgoci despre Carol

năvicioasă a prințului Ferdinand, mulți o înodau direct cu aceia a întemeietorului Regatului. Liga Culturală, din congresele ei, îi telegrafia ca realizatorului chemat al unității naționale și, când regele Carol a trimis la cursurile de la Vălenii-de-Munte cu tendințe iredentiste pe acela care-i purta numele—și ce cald mi-a mulțămît pentru primirea lui entusiastă!—, trei lecții făcute anume pentru adolescent se încheiau cu perspectiva aceleiași realizări supt el, cu generația lui, a Daciei de mult visate.

La Universitate, unde a ascultat, întovărășit tot de guvernorul militar, generalul Perticari, din ordinul domnitorului cîteva cursuri de istorie ale mele, n'a avut prilejul de a intra în raport cu acești tineri, cari, ieșiți din greutățile unei vieți sărace, i-ar fi fost de sigur buni tovarăși. Ei priviau însă cu încredere la blondul camarad de cîteva zile, cu care, pe linia îndrăzneată trasă de învățămîntul nostru, își jurau să facă bună ispravă pe drumul de oaste al strămoșilor.

Nu crezusem bună ideia, la care regele Ferdinand ținea morțiș, de a întrerupe vechea pregătire prin anii de regiment la Berlin, de și acolo, în contact chiar cu imperiosul monarh al Germaniei, prințul a dovedit că nu se sfiește a apăra ceia ce știe în adevăr.

A venit războiul, cu tot ceia ce putea să coboare neobișnuit și neîngăduit în suflete încă neîncercate, și a trebuit ca acei cari-l cunoșteam, cari ni dădeam samă de ce este în fund să venim în sprijinul tînărului a cărui vorbă liberă începuse a-i face dușmani. Am dovedit că sînt cîțiva cari știu să sărute și buzele amare. Iar, mai tîrziu cînd cavalerismul bărbatului față de femeia pe care a iubit-o l-a adus la anume atitudini pe care înțelepciunea oficială e obișnuită a le sancționa, s'a găsit vorba drept la inimă care frînge cerbiciile, atunci cînd temeiul este înțelegător și bun.

Prințul a ajuns să cunoască apoi multe țeri, unde a

știut să repesinte demn țara căreia-i aparținea. Pretutindeni, peste tot ce fusese la mijloc, el ducea aceeași legendă a copilăriei, aceleași speranțe legate de viitorul său.

A venit maturizat. Regele avea ochii în lacrimi când vorbea de căsătoria fiului cu grațioasa și cumintea fiică a regelui Greciei, și aceeași duioșie a avut-o în suflet cine i-a văzut la începutul căsniciei, binecuvîntată în curînd cu un copil drăgălaș, în cele două-trei odăițe de jos la Cotroceni, unde abia se puteau învîrți. O familie de care nu se putea vorbi decît bine: oaspeții de la Congresul de bizantinologie au ieșit fermecați de recepția de la dînșii. Planurile culturale, pornite din aceeași iubire a cărții, Fundația pentru sate, înțelegerea că nu prin Ministeriu numai se trezește mintea unei națiuni inteligente îl puneau în cea mai favorabilă lumină.

Dar, în Italia, unde avuse, în vederea altei legături, o splendidă primire la Florența, tînărul cunoscuse un regim excepțional: al d-lui Mussolini. Ca pe toți aceia cari făceau parte din România nouă, fie și cu zece, douăzeci de ani mai bătrîni decît dînsul, miseria materială și morală a alcătuirilor de cluburi, parasit după parasit, cît să nu-i mai poată suporta nația, trebuia să-l desguste, și astfel ajunse a se gîndi la alte forme de guvernare, căutînd cu ochii oameni fără frică, de cari s'ar putea servi pentru aceasta—unul dintre dînșii fiind, de la început, d. Argetoianu, pe care-l credea de talie să o poată face. De aceia i s'au atribuit și legături cu un fascism de tineri ofițeri care mă îngrijora, căci lucrurile mari și îndrăznețe nu se fac în orice moment și cu oricine, fiindcă altfel se strică tocmai ce are în vedere încercătorul.

Aceste momente au trecut, însă nu fără să trezească la cei amenințați o aprehensiune foarte naturală. Iarăși, cînd e vorba de lovături care să schimbe viața unei na-

Impartiri pt. Mussolini

țiuni înoroite, aceia cari au interese să nu se miște roatele nu trebuie înștiințați. În special se simțiau amenințați liberalii, în primul rînd personalitatea excepțională, deprinsă a trată de sus pe toată lumea, care era în fruntea lor și care de sigur avea dreptul să fie întîmpinat de oricine cu respect. El află apoi imediat, într'o țară în care totul se spune, că prințul e contra noii Constituții și a unor anume practici de guvern pe care regele Ferdinand credea că trebuie să le tolereze.

Cînd, în primăvara lui 1925, Suveranul căzu așa de bolnav încît i se numărau zilele, Moștenitorul nu s'a putut opri de a lua tonul de stăpîn, în Palatul care era să fie al lui și în care n'aveau ce să caute suspecte influențe străine, și față de miniștrii de cari ar fi avut a se servi. Războiul era din acest ceas hotărît. Un mare și puternic partid, un om de o voință de fier și de o mîndrie care întrecea și această voință, se hotărî să meargă până la capăt, și princiarul său adversar nu-și dădu samă că față de astfel de primejdie viața celui amenințat nu trebuia să presinte niciun punct care să ajute atacul.

Se știe că prințul a plecat la Londra pentru înmormîntarea reginei Alexandra. În loc să se întoarcă, el zăbovi. Il îndemnau la aceasta, pe lîngă motive personale care mai bine n'ar fi fost, anume atitudini ale guvernărilor față de rostul său în oștire¹, anume piedeccei și suspiciuni pe care o astfel de natură nu le poate suferi. Se află în anume cercuri despre o nouă părăsire de drepturi. Trimes la Veneția, unde se afla prințul, ministrul Palatului, d. Hiotu, crezu că se biruie un astfel de caracter prin somații de supunere imediată, cu iscălitura supt condiții scrise, care erau grele. Resultatul fu chemarea, în ultima zi a anului, atunci cînd și cel din urmă dintre oameni se simte fericit în mijlocul fa-

¹ O părere competentă în chestia avioanelor, *ibid.*, p. 31.

miliei sale și face și primește urări pentru zilele ce vor veni, a unui Consiliu de coroană, pe care anume ziare inițiate îl și puseseră în perspectivă, înștiințînd că regele va lua o hotărîre care va uimi.

Am ascultat și eu, între cei d'întăiu, mărturisirea deplină, scăldată cu cele mai amare lacrimi, a regelui, a părintelui, a bolnavului care simția că zilele-i sînt numărate. Am ieșit cu încredințarea că nu se va rosti o hotărîre: sufletele omenesti au atîtea taine, și numai în liniștea cea mai perfectă ele se pot schimba. Dar, pe lîngă aceia cari aveau soluția gata¹, se găseau fruntași ai opoziției ca Ardelenii, dd. Maniu și Vaida, primul avînd două păreri care nu făceau cît una singură, celalt doritor să știe „din ce va trăi tînărul”, ori ca d. Miha-lache, căruia-i fusese făcută lecția de Stere, sigur că astfel face să se uite trecutul odios și cîștigă pe rege prin însăși durerea lui. Astfel apărarea mea înduioșată a rămas izolată și, în ședința de seară din vechiul Palat al regelui Carol a cărui umbră o simțiai, îndurerată că dinastia, scopul vieții lui chinuite, se cufundă, era generalul Averescu, care-și asigura astfel succesiunea, era un Patriarh în care nu s'a trezit marele duhovnic. Hotărîrea căzu nemiloasă, în gesturile imperioase ale lui Ioan Brătianu și lui Al. Constantinescu.

Intors de la această execuție sumară, de la această strangulare, săvîrșită cu o diabolică voluptate, de apărătorii unei morale care forma doar însăși esența vieții lor, scriam la Ploești cîteva rînduri despre „un om mai puțin”. Peste două zile Camerele erau adunate pentru a „vota” ceia ce li se spusese limpede că este voința nezguduită a regelui. Și comedia tragică se va repeta și aici; deocamdată, tovarășii miei de acțiune, d. Maniu, d. Argetoianu, stăruiau asupra mea ca să nu ieau cu-vîntul, ceia ce ar deranja tot ce era pus la cale

¹ Totuși cumintele bătrîn Pherekyde ar fi fost contra ei.

pentru a căpăta singurul lucru interesant: moștenirea puterii. În convorbirea pe care mi-o ceruse regele și în care am avut dureroasa datorie de a spune adevărul unui om pe care-l iubiam și la care sfișierile morale zguduiau un trup atacat de o necunoscută și nemiloasă boală, trebui să închei cu brutala constatare, care s'a adeverit, că „de azi înainte țară și dinastie sînt la dispoziția unei bande de politicieni răufăcători”. În ședință, o declarație oficială, dibaciu stilisată de d. Argetoianu, se opuse sincerului miu strigăt de indignare, în urma căruia țerăniștii, cu d-rul Lupu împreună, căutară a întrece, prin formula impusă de Stere, toate „devotamentele” față de rege pentru ca a lor și nu a altora să fie moștenirea; generalul Averescu căutase, la rîndul său, să nu fie întrecut, căci ar pierde partida.

Pe stradă, fiind vreme frumoasă, Calea Victoriei înfățișa desgustătorul spectacol din fiecare zi. Acest act, de o așa de mare influență asupra vieții țerii, încît d. Maniu spunea că poate pune în scris începutul Republicei, căci copilul Mihai nu va domni¹, nu trezise nici cea mai mică emoție aparentă într'o lume pe care așa de mult o usase politicianismul, *politica făcută fără dînsa și nu pentru dînsa*. În presă, numai scriitori ca Nichifor Crainic și romancierul Cesar Petrescu aveau curajul de a spune supt iscălitură durerosul adevăr al intrării în sclavia anonimă, regisată din culise de acela care rămînea stăpînul, singurul și absolutul stăpîn al unei regalități de agonie și al unei țeri de nesfîrșită răbdare.

Acest capitol odată încheiat și prin desemnarea eventualei regențe, cu Patriarhul, om fără hotărîri, cu primul-președinte al Curții de Conturi, Buzdugan, liberal, care, supt influența fiilor, va evolua apoi pe ne-

¹ *Ibid.*, p. 82 (cuvîntul „regele” trebuie înlăturat).

prevăzute către țerăniști, și cu foarte tânărul prinț Nicolae, copil sportiv abia întors dintr'un stagiul lung în flota englesă, truda facerii noului guvern urmă, cu aceeași „pertractări” între naționali și țerăniști care nu mai obosiau pe dd. Maniu, Argetoianu și, de fapt, Stere; eu, avînd marele privilegiu de a fi absent în aceste socoteli bizantine, eram, și o-știam bine, cu totul indiferent. În astfel de condiții, cu cele trei țesătoare lucrînd la aceeași pînză ca să desfacă azi ce făcuseră ieri, Ioan Brătianu, urmînd exemplul marelui său tată, ar fi putut începe un nou ciclu de patru ani dacă aceeași grabă, care dăduse un succes mediocru la Camerele de Agricultură, n'ar fi împins la noua încercare a alegerilor comunale.

Desvoltîndu-se la București, cu scene nevăzute până atunci, ca asaltul dat Primăriei, ele aduseră zdrobirea în orașe — prin sate notarii fiind puși să fugă pentru a nu primi candidaturile — a guvernului, și regele însuși, al cărui suflet chinuit n'avea dispoziția hotărîrii unui sfîrșit de regim cu un astfel de șef în frunte, trebui să treacă prin durerosul moment al unei alegeri între atît de imperioase pretenții din partea celor trei candidați, tustrei „siguri”: naționali, țerăniști, generalul Averescu, totuși uniți un moment ca să cîștige acea biruință decisivă.

Problema se punea în împrejurări deosebit de triste la el însuși. Pe cînd, în retragerea sa din Italia, prințul Carol, acum d. Caraiman, căzuse bolnav de gripă, Mîrzescu, puterea în viitor a liberalilor, omul voinic și mîndru, era atins de cancer la ficat; vechiul sfătuitor cu părerea sigură, Pherekyde, se stîngea amar într'un colț, și în străinătate se răspîndise zvonul că Ioan Brătianu însuși fusese lovit de o congestie. Vintilă Brătianu, și mai ales Al. Constantinescu, ridicat din înfrîngerea sa de acum cîteva luni, erau acum forța activă a partidului. Șefii opoziției păreau, ce-i drept, perfect sănătoși trupește, dar ce revărsare diluvială de preten-

ții, ce întreceri în intrigă! Încă de atunci mi se pregătia surprinderea că, într-o conversație în care regele ar fi asigurat pe d. Argetoianu de succesiune, el ar fi adaus, de două ori: „dar Maniu, nu Iorga”, rugîndu-se ca acesta să nu se dea în vileag fiindcă ar fi silit să desmintă. Constantinescu, din partea sa, ar fi preferat unei guvernări a mele și una a lui Stere, despre care se vorbea cu oarecare serioșitate în unele cercuri, căci regele se coborîse până a-l primi și a-l auzi vorbindu-i, ca „un proconsul basarabean”, despre programul „unic” pe care îl ține la dispoziție, ceia ce a stricat deplorabilele relații. Ba, cum Marghiloman, care ni se oferise de atîtea ori, pentru a fi totdeauna neted refusat, vărsase rămășița aderenților săi, între cari cîțiva oameni de merit, utilizabili, în colecția generalului Averescu, nu știu cine ridicase și posibilitatea unui guvern de coaliție avînd în frunte pe președintele Camerei anulate de la Iași. Nu era imposibil nici guvernul omului cu multe legături, și de mult agreat de naționali, care era d. Știrbei.

În acest timp, Ioan Brătianu își lua ultimele măsuri pentru ca programul de lucru din 1922 să fie dus, inexorabil, până la capăt, Legea electorală copia pe cea a Italiei, unde un singur partid nu împărția puterea cu nimeni. Votul era să fie pe țară, ca să nu profite minoritățile, căroră acorduri electorale aproape cerșite erau să li dea mai aceeași situație. Și, pentru ca Parlamentul să nu fie viu, plin de posibilități de surprindere, cerînd deci o încordată atenție din partea guvernelor, care n'ar mai fi stăpîne în sensul de până atunci, parlamentari și miniștri trebuind să plece în același moment, indisolubil legați, se introducea enormitatea ca acel partid care va avea 40% din voturi să le socoată ca 60%, ceia ce, dată fiind, „zestrea guvernamentală”, însemna atîta: intenția că niciodată niciun guvern, cît de prost și cît de impopular, să nu poată cădea în alegeri. Nu se prevedea înmulțirea grupărilor,

șarlatania semnelor — cu un cerc, două cercuri, unul cu două puncte ca ochii șefului ș. a. m. d., — și desgustul a-legătorilor, căutînd ceva nou, orice ar fi, numai să nu dea voturile acelor care i-au înșelat. Sistemul, aprobat și de rege, convenia așa de mult tuturor, sau atenția era așa de mult îndreptată asupra conciliabilelor și intri-gilor privitoare la succesiunea iminentă, încît discuțiile la proiectul de lege au fost cu totul neînsemnate.

Palid, vădit ridicat de pe boală, dar mîndru de opera, discutabilă, pe care o îndeplinise, mai mult însă, de di-băcia cu care pusese pe toți la pămînt, ținînd pe regele în cercul său de magică influență, Ioan Brătianu, scu-sîndu-se față de majorități pentru perpetua sa absență, glorifica această guvernare complectă, cum nu-i va mai fi dat nimănui, care avea un singur și foarte mare a-vantagiu: acela al stabilității, continuității de patru ani încheiați.

Era „o plecare de bună voie”, dar nu era o plecare. Fiindcă oracolul situației, consultat permanent și de o-posanți, Al. Constantinescu, spusese, cu zimbetul său o-bișnuit, că „peste șase luni” partidul va fi din nou la putere. Și el, jucîndu-se cu iluziile celorlalți pînă și i fe-licita în batjocură pentru un succes pe care știa că nu-l vor avea, cunoștea încă de atunci guvernul care trebuia să urmeze.

Chemat la regele în ziua de 28 Mart 1926, ca fiind cel mai în vîrstă dintre cei doi conducători ai naționalilor, veniam ca să recomand numirea d-lui Maniu, mie oferin-du-mi-se, ca fișă de consolație, „conducerea” partidului pe tot timpul cît va dura regimul. Regele arătă a dori un Ministeriu al tustrei învingătorilor, ceea ce-i arătaiu că e imposibil, generalul Averescu fiind bănuat ca nesîincer de naționali și țerăniști. Altfel ce i se va da să fie perfect, unitar ca alcătuire și ca direcție — ceea ce excludea toc-mai o coaliție între celelalte două partide, d. Maniu însuși ținînd, morțiș, să nu împartă cu țerăniștii, pe

cari-i purta cu vorba. Totuși se părea că el a fost cîștigat pentru Ministeriul în doi, pentru care era și d. Argetoianu; de fapt, dorința lui ascunsă era să lucreze numai cu ai săi. În a doua audiență la regele, căruia trebuia să-i comunic și lista miniștrilor, cea ce, însărcinat cu două formule, simplă și dublă, nu puteam face, fiindcă pentru țerăniști era numai locul rezervat, nu și persoana aleasă — același lucru și pentru naționali în audiența, imediat următoare, a d-lui Mihalache—, am întîlnit aceeași hotărîre nestrămutată de a nu accepta în Ministeriu pe cine și-a trădat țara. La pomenirea numelor d-lor Goldiș și Lupas, regele avu un zimbet, știind că sînt cîștigați de generalul Averescu ca „naționali” în guvernul său „de coaliție”. „Sînt și aici?” „Și aici, Maiestate”¹. Audiența, care m’a mișcat prin amănunte personale, nu s’a terminat fără ca regele să mă asigure că, precum Carol I-iu n’a ales între Ioan și Dumitru Brătianu, nici el n’a emis nicio părere în ce privește drepturile d-lui Maniu și ale mele².

Plecam cu impresia că regele, care-mi ceruse nemțește să-i las noaptea pentru a lua o hotărîre, nu va admite un guvern național fără țerăniști și trădat de doi importanți membri ai săi și nici o asociație care până în ultimul moment nu-i putuse da ceva stabilit. De altfel, seara, o greșală de fir făcuse să aflu la mine lista guvernului Averescu, așa încît n’a fost pentru mine o mare surprindere cînd am auzit des de dimineată la 30 Mart glasul speriat al d-lui Maniu, care mă întreba dacă și eu am fost chemat la Cotroceni, unde adversarul său se ducea să presteze jurămîntul. Noul Ministeriu avea, din voința liberalilor, la Interne pe d. Goga, imediat intrat în pielea lui Mussolini.

Cea ce a urmat această *journée des dupes* pentru prietenii și asociații miei, dintre cari grupul tachist de

¹ Se va adăugi și financiarul ardelean I. Lăpădatu.

² *Ibid.*, pp. 117-8.

la „Universul” se desfăcu imediat cu destinație la liberali, a fost mai trist și decît această bătălie pierdută pentru prea mare complicație strategică. I se ceru d-lui Maniu retragerea, și conducerea unică mi-a fost oferită mie prin d. Argetoianu, care mă credea acum pe mine mai folositor pentru ultimele sale scopuri. Am dat după dorință și o scrisoare de acceptare, redactată în terminii cei mai cruțători și mai amicali pentru acela care-și pierduse în clipa aceea tot prestigiul de om priceput la asemenea manevre. O vizită de revenire a sa s'a terminat cu învoirea asupra soluției date, dar cu cererea ca ea să fie supusă „Consiliului de o sută”, de mult desființat, ceea ce însemna o restaurare prin „voința poporului”.

Ea s'a și produs la peste cîteva zile, făcînd fără scop congresul convocat la 18, în care, d. Maniu fiind întîmplător așa de bolnav încît era reținut la Sanatoriu, a trebuit să mă biruiu ca să fac funcțiunea de a presida o adunare de oameni fără încredere în sine, cari vîsliau desperat către limanul țerăniștilor, puțin dispuși acum a face tovarășie. Se observa aproape totala lipsă a Ardelenilor. Situația era caracterisată prin declarația lui Ioan Brătianu la congresul liberal, de cu totul altă disciplină și unitate, că „niciun guvern nu va trăi fără voia lui și că partidul național s'a dizolvat”, ceea ce era mai mult decît pe jumătate adevărat la o asociație pe care o adusese fără un crez comun, fără afecțiune reciprocă și mai ales fără tradițiile unei lungi lupte și suferințe împreună numai perspectiva unei apropiate venituri la putere. Rămînea numai micul meu grup, încă resistent fără nicio defecțiune, și îndărătnicele, devotatele legiuni ardeleni, pe care le încolțiseră foarte puțin cele cîteva trădări ale „fripturiștilor”, desprețuiți de popor, cum m'am putut convinge însumi, și nu le vor putea sparge metodele de mărunțică dictatură violentă ale d-lui Goga, ieșit cu to-

tul din realitate. Totuși dd. Maniu și Vaida, mai ales cel de-al doilea, mai frecat cu liberalii, căutau o apropiere cu aceștia, ca să capete răspunsul ironic că, dacă apăra Constituția sa, cu care niciodată nu se împăcaseră, el e dispus să-i „ajute”. Alții dintre Ardeleni, dar mai mult elementele din Vechiul Regat, aveau toate speranțele în fusiunea cu țerăniștii, ale căror pretenții, dirz susținute de d-rul Lupu, se făceau pe zi ce merge mai mari.

De fapt și în aceste negocieri, în vederea unei noi lozince, a alegerilor apropiate, lipsa de sinceritate, din ambele părți, era absolută și se va trece curînd la brutalitate în apărarea pozițiilor reciproce. Aceasta era mai ușor pentru Ardeleni, cari se știau stăpîni acasă la dinșii și pentru cari sacrificarea tuturor elementelor din țara veche, afară de cîțiva vechi aderenți, pentru cari se mai păstra ceva considerație, era lucrul cel mai ușor de făcut. Amicii miei și ai d-lui Argetoianu puteau fi considerați în negociațiile, asupra cărora, cu toată presidarea mea, d. Maniu, mai tare în izolarea voită a Sanatoriului său bucureștean, exercita o influență decisivă, ca azvîrliți peste bord. Foaia mea fu lăsată să moară; o înviam ca sărac organ săptămînal. D. Argetoianu, ca unul care face „politică reală”, era hotărît să desființeze „partidul bicefal”. Entuziasmul luptei de clasă, formidabilele ambiții încă nesatisfăcute dădeau celeilalte tabere o putere de neînvins: d. Mihala-che, puind termine dictatoriale, propunea fățiș împărțirea în două a țerii, cum se va și realiza pe urmă. Ardealul Ardelenilor; restul, cu Basarabia, cu Bucovina cu tot, al partidului de clasă, deslănțuitor la nevoie al tuturor pasiunilor populare. Și, pentru ca spectacolul acestui politicianism de rînd să fie și mai urît, între dd. Vaida și Goga se continuau tratative pe locuri, cu oferta unei fusiuni ardelenesti cu amicii celui din urmă.

Dictatura se manifesta pe față. Șefii basarabeni fuse-

seră arestați încă de la început; circulația pe șosele era oprită, împiedecându-se orice propagandă activă și directă: Ioan Brătianu însuși, ba încă și prințul Nicolae au fost întorși înapoi de jandarmi. Pentru ca regele să nu fie martor la o urgie ca aceea de pe vremea lui Marghiloman în vechea formațiune, ba încă mai rea, i se recomanda omului așa de atins, încît, la Zece Maiu, starea lui fusese ascunsă, mutîndu-se revista militară la Cotroceni, o lungă primblare pe Dunăre. „Ce vrei, d-le doctor”, spunea d. Goga d-rului Anghelescu, foarte tare în Buzăul lui, dar fără voie să-l viziteze, „dacă regele mi-a ordonat să biruim în alegeri?”. Afîșele electorale presintau pe generalul Averescu ca dăruitorul cu pămînt al sătenilor; „decorațiile” lui se împărțiau prin toate satele; bătaia aștepta pe țeranul care îndrăznia să se opue. Magistrații erau favorabili, ofițerii făceau politică. Nici candidaților în marginea Bucureștilor chiar nu li se permitea intrarea în localul de vot. Numai antisemiților, de aripa stîngă, codrenistă, cari începeau să se organizeze, mîinîndu-și bandele de studenți ieșeni, li se îngăduia o predicăție de violență și ură, menită a smulge ceva de la țărăniști, extraordinar de bătaioși.

În acel moment, în Iunie, două puteri existau la opoziție: Ardealul, strîns ca un ariciu pentru lupta lui, încorporată în d. Maniu, și furia populară a țărănismului. O intervenție a mea către generalul Averescu ca să-și dea sama că, în situația pe care o are, el ar putea să strîngă elementele de luptă contra atotputerniciei liberale, intervenție neînțeleasă, cade. Conducătorul „musso-linismul” poetului Goga, de elementele marghilomaniște, al căror fost șef dispăruse, animat de temperamentul mai cald decît sigur al unor neofiți ca elocventul tînăr M. Manoilescu, partidul însuși se mișca greu, neprinzîndu-se de nicio adevărată operă. Succesul unui vag pact cu Mussolini îl îmbătase. Pentru ca acele

două adevărate partide de opoziție să se lege în sfîrșit, ascunzîndu-și de acum înainte fricțiunile pe care nimic nu le putea desființa, n'a trebuit așa de multă vreme, creîndu-se astfel, în afară de partidul poporului și contra lui, forța antagonică față de liberali.

În vară negociațiile, fără amestecul mieu tulburător, erau bine îndrumate. Se vorbea, pentru formă, de „cele” țerăniste și de alte reminiscențe de doctrină, pe care ținea să le exhibeze secretarul partidului, d. Madgearu, care săpase adînc influența, în răpede descreștere, a lui Stere și manevra el acum pe onestul domn Mihalache, dar esențialul era altceva: șefia, pe care țerăniștii se hotărîseră a o recunoaște d-lui Maniu, și locurile în comitetul de conducere al „fusiunii”. Sentința capitală mi-a fost comunicată în August de doi reprezentanți ai grupărilor grăbite să se îmbrățișeze. Refusînd să admit rezultatul unor înțelegeri în umbră, nu mi făceam nicio iluzie, cum și-o făceau de sigur două voinți „realiste”, d-rul Lupu și d. Argetoianu, cari vor fi debarcați fără milă, supuși fiind la scăderi pe care orgoliul lor nu le va putea admite, a doua zi chiar după fusiunea pentru care și unul și altul sacrificaseră orice amintiri, orice prietenii, orice datorii. Peste takîștii de la „Universul”, în ciuda importanței ziarului popular, se trecu încă mai ușor. Amicii liberalilor dintre naționali fură siliți să tacă. D. Maniu nu uita să spuie, și în adunarea delegației permanente, că totul se face cu știrea, cu voia mea — de ce nu adăugia și: în interesul mieu?

În sfîrșit, la capătul acestor uneltiri lamentabile față de atitudinea sigură și dreaptă a liberalilor — în mijloc intermezzul averescan, susținut numai de boala regelui, ajunsă în fasa operațiilor, fără a se rosti încă sentința de cancer —, delegația permanentă a naționalilor, improvizînd un statut de ocazie, călca peste drepturile congresului și crea, pe basa vechilor puncte ale fusiunii desființate de Stere, partidul național-țerănesc, reformator din temelie după crezul d-lui Madgearu — d. Ma-

niu, complet inițiat, va vorbi de „doctrina claselor producătoare”— și lucrînd pe linii revoluționare după moștenirea agonisantului Stere (28 Septembrie; întărirea, de formă, a congresului urmează la 10 Octombrie).

În jurul meu, cu numele de „partid național”, dar, de fapt, supt vechiul steag al naționalismului-democrat, rămăseseră prietenii de o viață întreagă. Ce însemnau ei înșă față de clientele organizate pentru a domina, ambele, și cea liberală și noua formațiune pe basă de greoiu materialism, fără nicio atingere cu forțele morale ale unei națiuni admirabile? Generalul Averescu, amabil de o bucată de vreme, în ciuda a tot ce fusese în trecut față de mine, se ilusiona și el: nu vedea că singurul lucru care-l ține e situația datorită unui capriciu al Suveranului care vădit se stîngea în chinuri pe care numai o nebiruită voință, un mare simț de demnitate regală și un profund sentiment religios izbutiau să le ascundă. El visa de viitor pe cînd cele două tankuri cărînd interese și ambiții enorme stăteau să-l zdrobească și pe dinsul supt roțile lor.

Liberalii înșiși făceau o greșeală în calculele de viitor. Ei nu observau că un tineret rău crescut după războiu, cu sporturi vii lîngă programe moarte, avînd înaintea ochilor parveniri politice uimitoare, de băieți cu cașul la gură, nu se mai îndreaptă către dînșii, chiar dacă la clubul lor sînt încă mai multe garanții de putere. Ei nu cîntăria valoare reală a fruntașilor pe cari șeful îi luase fiindcă n'avea altă libertate de alegere; lăcomindu-se și la unii naționaliști-democrați cari veniau să ceară la dînșii împrumuturi la Banca Națională pentru întreprinderi falite sau situații pentru a trăi fără a-și exercita profesia, mințindu-i că aduc un întreg partid pe care-l voiu urma și în părăsirea idealurilor și metodelor mele. Nu prevedeau tot ce va resulta din moartea, iminentă, a regelui, cu toate măsurile ce-și luaseră în ce privește regența, în care Patriarhul era un fost național ardelean legat prin multe amintiri de d. Goga,

Buzdugan un om nesigur politicește, cu grijă de familie, iar tânărul prinț, doritor înainte de toate de o viață liberă, doar în legătură cu armata, pe care o iubia sincer și inteligent, rămânea exponentul reginei, care credea momentul venit pentru a-și exercita, în puterea părții ce o avuse în realizarea unității naționale, influența asupra țerii. Și mai ales ei nu măsurau cu mintea ce însemna pentru ei pierderea dibăciei, până acum totdeauna victorioase, a lui Al. Constantinescu, răpus de pneumonie în Novembre. Li va mai rămânea o basă, aceea cu adevărat puternică, a omului în care se încorporase mai multă energie politică, pusă de atâtea ori în serviciul țerii, fără a uita însă niciodată partidul: Ioan Brătianu, vrednic continuator, cu aceleași însușiri, afară de singura generositate amabilă, a tatălui său.

Întăia jumătate a anului 1927 trecu într-o atmosferă de eboșală a tuturor. Ceia ce preocupa înainte de toate era starea de sănătate a regelui, la care se constatasese cancerul la intestine, operat cu oarecare succes; dar, adăugându-se, în April, o puternică gripă, s'a răspîndit la un moment vestea că nu i-a putut rezista, fără ca lumea politică să știe păstra atitudinea care se impune în asemenea împrejurări. Dar, în momentul cînd d. Manoilescu, conducător de fapt al Finanțelor, „armonisa” salariile, cu toată starea economică relativ bună se descoperiau sarcini nouă, ascunse până atunci printr-o dibace contabilitate, asupra unui Tezaur și așa foarte împovărat; ar fi fost nevoie de un nou împrumut, care se va negocia în Germania. Aceiași tendință de a căuta, pentru un Stat așa de strîns legat de Franța, prin amintiri și interese comune, legături financiare, și chiar politice, aiurea: în Italia rivală, în Germania, până ieri dușmană, chiar. Și, de aici, o întreagă acțiune surda de la Paris, obișnuit a interveni în politica

unor State clientelare, contra cîrmuirii neleale, care-și caută alte drumuri; o bucată de vreme a indispus și prezența în locuri înalte a foștilor amici ai lui Marghi-loman.

Cpoziția de toate nuanțele observa apoi anume fapte care i se păreau prodrome ale unei dictaturi pe care boala așa de înaintată a regelui ar face-o ușoară—ceia ce, cu toate multele simpatii pentru liberali între ofițerii superiori, era o realitate. Generalul Averescu, printr'o favoare specială a regelui, căpătase dreptul de a relua uniforma, în care a apărut la Cameră cu prilejul comemorării lui Zece Maiu; se credea că regina,—rechemată în toamnă dintr'o mare călătorie în America—, care, împreună cu fiica ei mai mică, presintase oarecum în biserica metropolitană pe copilul moștenitor, întovărășit de mamă, căreia nu i se reserva niciun rol și care nu represinta nicio ambiție, nicio revendicare, va asista și la ședința solemnă a Camerei. Trimetîndu-i-se de la Congresul din Tîrgul Murășului al Ligei Culturale o telegramă în care era vorba de „regina care a crezut, a luptat și a suferit”, s'a primit răspunsul că „va gîndi, va lupta și va suferi”, ceea ce, evident, însemna intenția de a interveni activ, în cazul dispariției soțului ei, în afacerile Statului, ceea ce conștiința publică nu era de loc dispusă să admită.

Pentru a nu lăsa în urma sa situații nehotărîte și deosebite ambiții în luptă, regele reveni, cu o ultimă sforțare de voință în trupul, devenit ca o umbră, pe care-l ascundea în căsuța de țară de la Scroviște, în Ilfov, la vechea sa idee de a uni în jurul tronului elementele de samă ale vieții politice. La 30 Maiu ministrul Palatului mă înștiință că Ministeriul național a fost cerut generalului Averescu. A doua zi vedeam confiscate toate ziarele, afară de „Universul”, și, cum vorbisem și eu de această nobilă intenție în jurul căreia pietatea cea mai

elementară trebuia să adune pe toți aceia cari cunoscuseră, iubiseră și avuseră onoarea de a servi pe Ferdinand I-iu. „Neamul Românesc” fu atins de aceeași măsură, ieșită din biroul ministerial al d-lui Goga, mai ireal decît oricînd în imensa-i sete de a domina, mai ales că de-a lungul țerii apăreau noi semne de anarhie. Ziarele guvernului strigau că intenția, pe care d. Hiotu mi-o confirma, e neexistentă și zvonul, nesperios. Se vorbea de anumite ordine, care, pentru un anume cas, se daseră prefecților.

Revenind în toată forma, public, asupra măsurii care mă jignise, președintele Consiliului asigură că tot ce se vorbește e fals, că el n'are gîndurile de lovitură care i se atribuie, dar ideia colaborării, pe care ai săi nu voiau nici într'un chip s'o admită — iată ce înseamnă a depinde de pretorienii puterii! —, îi displace, mai ales — și aici avea toată dreptatea — că cei asociați ea un omagiu către rege s'ar încăiera răpede și ar ieși la iveală liberalii, cari pîndesc în fund. Totuși va invita pe șefii de partide pentru un schimb de vederi la Preșidenția Consiliului.

Niciunul din conducătorii armatelor electorale n'a apărut. D. Maniu punea anume condiții în scris: Ministeriu de alegeri libere, cu președinte și ministru de Interne fără partid, dar admiși de toți participanții. Incercarea, făcută fără tragere de inimă, căzuse. Și, astfel, cum absenții lucrau în acest timp aiurea, cu vechile mijloace de intrigă, a răsărit, după ce generalului Averescu nu i se ceruse măcar demisia, presintîndu-i pur și simplu pentru iscălire decretul de numire al successorului, în noaptea de 4 la 5 Iunie. Ministeriul, fără legitimare, fără cohesiune, fără autoritate și fără conducere, al d-lui Știrbei, în care intrau naționali de a doua mînă, cîțiva țărăniști, la cari nu se poate face gradarea, d-rul Lupu ca șef al noului partid pentru „țeranii săraci” și chiar d. Argetoianu, care mi

se declarase retras din politica activă. Generalul Popescu, comandantul Bucureștilor, devotat prieten al lui Al. Constantinescu, garantase prin măsuri militare energice instalarea noii cîrmuiri contra „dictatorilor”, cari nu schițaseră un gest de rezistență.

De la început, Ioan Brătianu, care dorise altceva, opunea improvisației cumnatului său afirmația că el e acela care vine la putere cînd vrea, și, acum, vrea, fie și cu o colaborare pe care ar domina-o. În învrîstarea ministerială el se temea ca, neputîndu-se face pentru alegeri o listă comună, din ciocnirea între deosebitele partide represintate de deosebiți miniștri ar ieși era țerănistă, la care se gîndia cu groază și contra căreia, mai mult decît contra unei satisfacții date Ardenilor prin chemarea oamenilor lor, luptă de aproape zece ani de zile. Strîngînd la piept pe insignificanții pribegi de la mine, pe care a avut, o clipă, ciudata ideie de a mă invita la înscriere, el se pregătia, nu printr'o frămîntare a țerii, pe care și-o știa neprielnică, ci prin mijloacele care-i reușiseră de atîtea ori.

Cele d'întăiu ciocniri se produsese, firește, la numirile de prefecți, pe cînd manifestele înflăcărare ale țerăniștilor speriau pe liberali. Încă de la 21 Iunie, trebuind să aleagă, mintea încă așa de clară și de sigură a Suvranului se opri asupra acelor pe cari-i cunoștea, cu cari lucrase, cari nu aduceau după dinșii imponderabilul, neprevăzutul neliniștitor: asupra liberalilor, adecă asupra lui Ioan Brătianu, cu care începuse și cu care deci era să se mîntuie această scurtă și fără așezare Domnie a aceleuia care fusese totuși, din mila lui Dumnezeu, realizatorul unității naționale. Doctorul Lupu consimțise a se alia cu oamenii în mijlocul cărora până la războiu trăise.

În alegerile, pe care ministrul de Interne, d. Duca, le

orîndui, după exemplul predecesorului său, nemiloase; adversarul nu era însă atîta popularitatea țerănistă în Vechiul Regat, ori credința necugetată, dar invincibilă, a Ardelenilor față de d. Maniu, a cărui menținere Ioan Brătianu, care nu știa, ca mine, ce e trăinicia instinctului la țerani, mărturisia că n'o poate înțelege, ci *absentul*.

Cei cari crezuseră în Ianuar 1925 că prin votul unor Camere de partid se omoară un om, un viitor și mai ales o mare legendă se înșelaseră. În ciuda și a celor mai mari greșeli ale sale, neconținut semnalate, crescute, denunțate unei opinii publice rebele, acela care fusese prințul Carol al României era foarte viu, deportarea dîndu-i chiar proporții pe care amestecul în viața zilnică a țerii le-ar fi scăzut fatal. Regina, uneori plină de păreri de rău, își visitase fiul la Paris, cu prilejul călătoriei americane, regele însuși îl văzuse nu fără emoție și pusese pentru o întoarcere condiții care, din nenorocire pentru amîndoi, pentru prestigiul dinastiei și pentru binele țerii, nu fuseseră acceptate. Ofițerii decorați cu Mihai Viteazul schițară la 22 Novembre o manifestație pentru princiarul camarad. Liberalii trebuiseră să intervie pentru ca regele, printr'o scrisoare către generalul Averescu, să declare, la 28 Novembre, că-și menține „hotărîrile” contra „rătăcirilor și șovăielilor unui copil iubit”. Deci se afirma sentimentul părintesc, regretîndu-se numai neascultarea. Putusem eu singur să-mi dau samă că exilatul dorește aprins să revie. Național-țerăniștii, cari-l cercetaseră prin emisari, și prin d. M. Popovici, făcuseră, la începutul lui 1926, chiar în plină Cameră, propunerea de a se supune revisiei unui nou Consiliu de Coroană „actul de la 4 Ianuar”. Generalul Averescu, care răspinse cu succes această ofensivă interesată a unor oameni cari lucrau mai ales din dorința de a căpăta astfel puterea, trimisese totuși la Paris un informator, pe colonelul Mano-

Ilescu, și, față de iminența vacanței tronului, discutînd ideia unei regente a princesei Elena, pomenise și de acela pe care-l încunajura o mare popularitate ca desrobitor din sistemul partidelor. La căderea sa, generalul nu vedea înaintea decît Republica, de care vorbise la 4 Ianuar, fără aprehensiuni, d. Maniu, sau Carol al II-lea.

De mult încă, prințul, menținîndu-și rezervele în ce privește o viață de familie pe care nu voia s'o reieie chiar dacă i-o cere țara, arătase că e gata să se întoarcă pentru a o servi, dar, nerecunoscîndu-și nicio greșală, ar fi vrut ca revenirea, cerută de toate partidele, pe care le înșirase pe rînd și în renunțarea de la 1919, văzînd în ele realitățile care nu erau, să fie un act național.

Așa fiind, măsuri strașnice se luară în Iulie 1927 pentru ca oricine ar putea să trezească din nou „chestia închisă” să nu poată intra în Parlament: pentru înția oară, de pe urma ordinelor scrise în acest sens, n'am fost ales nicăiri. Se interzicea prin poliție pomenirea la întrunirile electorale, de aproape, supraveghiate, a numelui celui oropsit.

Acum apărarea prințului ajunsese și în grija averscanilor răsturnați, cari pregătiau o întreagă agitație carlistă— terminul începea să se răspîndească. D. Ma-noilescu se așeza în primele rînduri. Cu atît mai mult, cu cît ceia ce de mult se aștepta cu o nesfîrșită milă se îndeplinise. Dus la Sinaia, unde regăsise pentru publicul care-l privia înduioșat un ultim zimbet pe supțirea-i față de ceară, așezat în mijlocul florilor pe care le iubia și le înțelegea, în continuu contact cu natura în imensitatea căreia stătea să se piardă, regele Ferdinand ațipise liniștit într'o noapte care i se părea mai cruțătoare decît celelalte (19 Iulie).

De a doua zi se declarase starea de asediu, ziarele fuseseră censurate, confiscate sau cumpărate, se amenințaseră merițosi ofițeri superiori dacă vor pomeni de

prinț; o înștiințare caritabilă îmi pusese în vedere „Jilava”. Telegramele către fiul din străinătate nu erau primite și numai prin stăruința reginei Maria a Iugoslaviei se putură expune pe sicriul tatălui florile de crin alb ale fiului, trimese „pentru a risipi ipocrisia de care a fost încunjurat”.

Rare ori clasa noastră politică a arătat mai mult că practica intrigii îi vestejește orice ce sentiment uman ca la îngroparea regelui, de la îngăduința căruia avuseră cu toții atâtea favoruri. O pompă vană și rece: așa a fost dus în biserica lui Neagoe de la Argeș acela care avuse, ascunsă cu multă îngrijire, o inimă așa de simțitoare. Cum nu se luaseră toate măsurile trebuitoare, lăcașul a fost părăsit de toți, fără excepție, înainte ca trupul să fie coborât în criptă.

Regența a fost proclamată în Parlament la 26 Iulie, Ioan Brătianu întovărășind cu obișnuita-i subliniere prin lovitura de pumn, caracterul „incontestabil” al actului de succesiune — se răspîndise o scrisoare a defunctului către dînsul prin care întăria blăstămul—, și suirea pe tron a lui Mihaiu I-ii; el se îmbrățișase cu generalul Averescu, care, în ciuda multora dintre aderenții săi, declarase că se raliază. Răpede, Parlamentul era închis ca să nu fie vorbă, cu atît mai mult, cu cît prințul declarase că-și retrage părăsirea de drepturi, de altfel fără valoare juridică și neînregistrată la un notar italian sau la Legația României din Roma, și-și arătase intenția de a reveni pentru a transmite la vremea cuvenită copilului său Coroana României. Cu acest prilej, într'un interview din *Le Matin* și într'un foarte pios și frumos articol din „*Revue des vivants*”, pretendentul — căci acum era în toată forma — găsia cuvinte demne pentru a vorbi de cel ce dispăruse și de propria sa datorie față de țară.

Dar, îndată, cum nu se prevăzuse, un alt conflict iz-

bucnia, acela între stăpînul de fapt al țerii și Regența pe care înțelegea s'o trateze ca un birou subordonat autorității sale. La observațiile lui Buzdugan, în care se produsese transformarea trebuitoare pentru a-și îndeplini cu demnitate rolul, că o numire nu e constituțională, i s'a răspuns că primul-ministru „n'are de dat explicații”, la care i s'a cerut imediat „ca altă dată să se facă represintat prin altcineva, care e capabil să le dea”. De fapt regentul era acest frumos bătrîn magistrat, care aducea cu el și blîndeța, dar și hotărîrea lăuntrică a adevăratului boier moldovean (era din răzeșii Vrancii).

Eu n'aveam „carlism” de vînturat și de exploatat, ci păstram sentimente de atîția ani de zile și credința fermă că pentru a se întoarce și a domni, a domni cu strălucire, așa încît să-i rămîie numele în istorie, exilatului de la Paris îi trebuia numai un lucru: să șteargă cîțiva ani din viața sa și să revie la ce era cînd a părăsit țara, pentru motive de care un Suveran nu trebuie să ție samă, prințul Carol, Cînd generalul Averescu, îndată după moartea regelui Ferdinand, mi-a cerut în scris¹ o apropiere, în răspunsul meu îi arătam dorința de a se întemeia un partid de ordine pentru a scăpa țara de „aservirea la o clică de familie și la tiranicul ei șef”, apăsînd asupra „sălbăticeii lor patimi împotriva cuiva căruia calitatea lui de fiu de rege nu-i poate răpi cele mai elementare drepturi în țara lui” și dorința ca „al doilea partid să ție deschise ușile țerii aceluia care, azi, cu atîta înțelepciune, reclamă ceea ce după orice omenie i se cuvine”².

În toamnă, pe cînd, cu poetul Nichifor Crainic, se pregătia ziarul, cu subînțeles în titlu: *Crăiu Nou*, d. Manoiilescu-mi cerea, precum ceruse și altora, după însăși dorința prințului, care ținea la ideea sa a re-

¹ *Ibid.*, pp. 242-3.

² *Ibid.*, pp. 243-4.

chemării de toate grupările, să-l întreb cu privire la declarațiile sale, și am făcut-o cu plăcere, în timpul cînd „Universul”, vorbind de „fostul moștenitor de tron”, se amesteca în lucruri care de sigur nu priviau decît pe cei direct interesați. Indată după aceasta transmițatorul scrisorilor era arestat în tren, despoiat de corespondența sa și trimis la „Jilava”, pe cînd se aresta și maiorul Teodorescu de la Aviație; din nou, cu învierșunare față de amenințarea care-i revenia neconținut asupra capului, Ioan Brătianu, care ordona să se facă în cea mai mare grabă procesul d-lui Manolescu înaintea unui Consiliu de Războiu, releva în Parlament intangibilitatea „actului de la 4 Ianuar” și căuta să atragă la o recunoaștere comună pe d. Maniu, care se furișa, și pe generalul Averescu, care păstra o atitudine extrem de prudentă.

Procesul, intentat fără socoteală supt impulsul patimii oarbe, dădu prilej să se vorbească larg de chestia prințului și scoase la iveală lucruri neștiute, ca o scrisoare, contestată vehement, a răposatului rege în favoarea fiului său. Chemat ca martur, generalul Averescu vădi răspunsul lui Ferdinand I-ii: „ni jamais, ni à tout prix”. Calitatea mea de martur am prefăcut-o în aceea de călduros apărător, ale cărui cuvinte pentru „fiul cel mai mare al regelui Ferdinand” au fost firește măcelărite de censură. Sentința, rostită la 14 Novembre, dovedea încă odată că mai toți ofițerii tineri sînt pentru „Carol al II-lea”, camaradul, omul de vîrsta lor. Un comunicat al guvernului, care blama Consiliul și ataca armata însăși, nu făcu decît să adauge la greutatea greșelii.

Cabinetul ieșea atît de slăbit din această proastă afacere, încît, de mult solicitat de țerăniști, cari nu se mai vedeau stăpîinii situației, am adresat și generalului Averescu și d-lui Maniu o întrebare în scris, propuind unirea opoziției pentru răsturnarea liberalilor. Genera-

lul avu simțul politic necesar ca să primească fără re-
serve, pe cînd scrisoarea șefului național-țerănesc jignia
fără motiv pe acela în care vedea un concurent.

Aceasta era situația, pe care, din aceleași eterne ne-
înțelegeri de caracter pur personal, pentru rîvnita „șe-
fie”, ale opoziției, dibăcia lui Ioan Brătianu, slăbit însă
și foarte amărit în timpurile din urmă, ar mai fi pu-
tut-o prelungi cîtva timp, cînd o anghină difterică ne-
glijată puse pe neașteptate capăt acestei vieți ames-
tecate cu cele mai mari momente ale țerii, la 24 Novem-
bre din anul care văzuse moartea regelui. Cei doi oa-
meni fuseseră, parcă, prea mult legați în cele bune și
în cele rele pentru ca unul, plecat înainte, să nu cheme
la dînsul pe celalt.

O altă era începea cu moartea lui în viața politică
a României.

6. REVOLUȚIA ȚĂRĂNISTĂ.

Regența se găsi înaintea grelei sarcini, mult mai grea pentru dînsa decît pentru regele dispărut, de a hotărî între pasiunile aprinse și interesele radical opuse.

Un Ministeriu de coaliție, care de sigur că se impunea, și pe care cei trei vicari regali arătau a-l dori, s'ar fi putut, în afară de chestia grea a presidării, numai dacă Vintilă Brătianu ar fi părăsit liniile generale ale unei politice pe care „ekonomiștii” din partidul național-țărănesc nu o admiteau cu niciun chip și dacă d. Maniu, vînturînd iarăși, potrivit cu o tenace ideologie de abstracții, steagul „alegerilor libere”, ar fi admis să lucreze cu un Parlament pe care-l considera tot așa de falsificat ca și pe toate acelea care-l precedaseră și scoseseză din Ardeal și alți deputați și senatori decît dintre amicii săi. Așa fiind, nu era altă deslegare decît aceia, pe care o presintam eu, de a chema la putere pe acesta din urmă. Ideia unui guvern Titulescu — ministrul nostru la Londra plîngîndu-se de mult că nu i se apreciază îndeștul marile-i servicii financiare —, nu putea fi potrivită într'un ceas cînd puterea luneca dintr'o așa de tare mîină ca a lui Brătianu cel mare, catifelatele degete ale diplomatului neavînd ce trebuie pentru a ținea cîrma în mijlocul atîtor furtuni.

Cît privește situația dinastică, Vintilă Brătianu, și în conversația cu mine, plină, ca de obicei, de o morală care nu-mi trebuia, și de oferte care mă desgus-

tau¹, pretindea recunoașterea înlăturării prințului, pe care d. Maniu nu credea că o poate acorda; din partea mi, „țineam la un punct de drept pe care nu-l părăsiam: orice lege se poate revisui, orice om poate fi util la ceasul lui”, de și, așa cum se presintau lucrurile atunci, „chestia la care se gîndiau regenții nu era pentru azi, poate nici pentru mine” și nu eram dispus „să bag sabia în țară”¹.

Astfel Vintilă Brătianu rămase, așa cum fusese totdeauna, onest, muncitor, patriot, dar năcăjicios și iute la vădirea miniei sale, amestecîndu-se în toate și luîndu-se în gură cu toată lumea, începînd, firește, cu d. Madgearu, vechea sa cunoștință, urînd orizonturile largi în care „omul de Stat” se pierde și privind cu strălucitorii lui ochi mărunți de cîrtiță amănuntele cele mai însemnate. Puține garanții pentru o lungă guvernare într-o astfel de țară și avînd înainte, cu ura puternică, hotărîrea cerbicoasă a Ardelenilor, a lor mai mult decît a țărăniștilor, de a merge și până la luptă, întrebuintînd metodele care folosiseră pe vremea stăpînirii ungurești și gîndindu-se a învia, cu Adunarea poporului cu tot, cu scoaterea afară din lege și cu mersul asupra Bucureștilor, puțintel împrumutat și de la generalul Averescu, metodele de la 1848 ale lor.

De a doua zi după menținerea la guvern el căpătă însă adesiuni mai mult sau mai puțin trainice, în frunte cu a d-lui Argetoianu, doritor de „a isprăvi într-o casă cinstită”, și a d-rului Lupu, bun de luptă contra foștilor tovarăși, pe cari-i va acusa că i-au răpit partidul întemeiat de dînsul și că deci sînt niște simpli usurpatori.

Partidul național-țărănesc își urma în acest timp pla-

¹ V. *ibid.*, p. 259. și urm.

² Audiența la Regență, *ibid.*, p. 259. Cf. și *ibid.*, p. 265, și declarațiile lui Vintilă Brătianu, *ibid.*, pp. 259-60, și, pe urmă (23 Decembrie), pp. 265-6.

nul de luptă, cerîndu-mi, și prin d. Mihalache, să continuu măcar atitudinea, favorabilă față de dînsii, de pînă acum; permiteam ca un prieten al meu să vorbească la întrunirile lor, cu care, în iarna de la începutul lui 1929, colindau țara, tîrînd cu ei și acțiunea, evident personală, divergentă, a lui Stere, care, înviat din morți, odată cu puțința de a pescui în apă tulbure, li se părea util pentru Basarabeni și pentru unele elemente de extremă stîngă. De altfel conducerea partidului se gîndia și la scoaterea în linie a socialiștilor, acțiunile sociale fiind totdeauna vecine, oricare ar fi crezul lor deosebit. D. Grigorovici, șeful român al socialiștilor bucoveneni se ralie la acțiune. La întrunirile din provincii, ca la Cernăuți, se vorbea în toate limbile. Ungurilor pare că nu li s'a vorbit, și era totuși o notă bună, dar Sașii, cărora un om ca d-rul Aurel Dobrescu, fără margini în impulsurile sale barbare, li dădea asigurarea că țeranii de la Alba-Iulia „îi vor da puteri de să poată desarma o divisiie”,—și ce frumos se prezenta armata, țintită astfel ca dușmanul de învins, la mărețele serbări comemorative de la Chișinău!¹—se arătau îngrijorați ca oameni cu avere și cu instinct politic, și, neconsimțind a se lega de agonia liberală, nu înțelegeau a da vreun concurs acestor nesincere încercări ale bolșevismului. Stere, din nou un șef chemat și un candidat de ministru, era organizatorul în Basarabia sa al „libertății poporului”, prin ocuparea de țeranii a orașelor; în strînse legături cu Curtea de la Balcic a reginei Maria, credea să poată cîștiga și acest sprijin, care se socotia, din cauza influenței asupra prințului Nicolae, de oarecare importanță; relațiile Basarabeanului cu d. Știrbei, alt element prețios, erau aproape „frățeste”. Se trecu peste noua și puternica afirmare, prin marele congres din Februar, a unui naționalism care nu se închina aici la

¹ *Ibid.*, pp. 282-4.

Ungurii din Ardeal, nici la Rușii din Basarabia, nici la Bulgarii din „Cadrilater” și care nu credea că o societate e cușca în care *trebuie* să se sfășie neapărat fiarele, înadins iritate, ale intereselor de clasă, existente, dar nu în prima linie și nici de o eternă necesitate. Ce-i privia mai mult pe național-țărăniști era să deie impresia de ansamblu, nației și mai ales Regenței.

Cu siguranța că generalul Averescu, nevăzînd nicio perspectivă momentană, s'a potolit, cu bucuria că eu am plecat pe cîtva timp în străinătate și că amicii miei îi simpatisează, luptătorii neapăratei revoluții, a-decă ai prefacerii totale a României în Stat pentru țărani, oricari țărani, și anume nu pentru că sînt Romîni, ci numai pentru că sînt țărani, se aruncară deci în Camere, ca pe vremuri, asupra dușmanului: strigătele, injuriile, urnele răsturnate — și, de partea cealaltă, excluderile—, pentru a încheia cu o retragere eroică din Parlament, anunțînd că, în fața acestuia, în curînd un adevărat Parlament își va începe ședințele, „Adunarea Națională” a lor. Un adevărat, și regretabil, 1789. După un număr de ședințe la București, „ca să se vadă”, se hotărî disolvarea acestei „Adunări”, dar dosarul și grija întregii probleme constituționale se transmiteau celei de la Alba-Iulia,—copie a memorabilei Adunări din Blaj la 1848—, care trebuia să se adune în curînd. Pentru cei zece ani de la Unirea Basarabiei, d. Maniu trimetea d-lui Halippa un adevărat mesagiu de suveran.

În vederea noii adunări se proceda militărește, cu plicurile marșului încredințate misterios acelor cari trebuiau să-l conducă, cu steaguri sfințite contra „dușmanului”. La București, pe aceeași zi de 6 Maiu, se prevedea o altă de „40.000” de oameni, D. Maniu, care înțelegea să aibă biruința complectă numai pentru sine, nu voiă să audă de sfatul cumintelui Buzdugan, care aducea oferta lui Vintilă Brătianu de a părăsi ceva mai tîrziu puterea și anume în folosul acestor adversari. Ca

și primul ministru, Buzdugan se declara hotărât a nu ceda străzii, ceea ce ar fi, de la început, totală compromitere a regenței, și aceasta dădea speranță liberalilor că vor trece și toamna, cu o guvernare în care de fapt nu mai era nimica viu.

Până la capăt am refuzat să merg, pentru creșterea figurației, la Alba-Iulia, unde, de fapt, se adunară cu zgomot mare, în jurul tribunelor improvizate, mulți țărani din județul Alba, „fieful” electoral al d-lui Maniu, și destui muncitori cari, firește, aveau alt crez și urmăreau cu totul alte scopuri. Am trimis numai o telegramă cu înțeles, în care „recunoșteam partidului dreptul de a fi *valorificat* într'un viitor guvern *cum va înțelege Regența*”. Prevedeam că din toată imensa reclama, în țară și în străinătate,— se vorbea și de coborîrea din aeroplan a prințului exilat¹—, se va alege prea puțin lucru: de fapt, cu toată stringerea laolaltă a, poate, zeci de mii de oameni, ascultînd lacomi discursurile prin care se făgăduiau fericiri imposibile, cu toate urletele de: „Azi să se schimbe guvernul, azi!” și „Murim azi, și aici”, cu tot asaltul de trenuri, care trebuiră să li fie cedate — dar nu cel spre București—, cu toată cererea de a porni pe jos către blăstămata Capitală a „regășenilor” urgisiți, rezultatul fu votarea unei moțiuni de un iacobinism anacronic în care se cerea, se proclama demiterea „guvernului inamic al Patriei” și se deslega „poporul român” de ascultarea față de legi; tulburări socialiste vor duce la o aspră represiune, fără vărsare de sînge. Iar la București generalul Holban, unit cu d. Madgearu, bucuros, de sigur, că nu iea răspunderea exceselor ce aștepta la Alba-Iulia, s'au mărgenit a da locuitorilor Capitalei, într'o frumoasă zi de Maiu, încă o defilare populară pe lîngă atitea pe care le văzuseră.

¹ Destăinuiri recente ale d-lui Iunian, la discursul din Tîrgul-Jiului.

Aceasta dădu curaj guvernului să se arunce asupra prințului, răspîndind știrile cele mai exagerate, de sigur impresionante pentru oricine, asupra conduitei lui, la Paris, la Bruxelles. Se presintă o întreagă conspirație la Londra, cu amestecul unui aventurier român, și o proclamație a prințului, mediocră, ca fond și ca formă, era exploatată cu dibăcie. Ministrul României la Londra, d. Titulescu, fu invitat să intervie pentru ca să nu se mai îngăduie șederea acolo a pretendentului. Pe de altă parte, toate stăruințele fură întrebuințate pe lângă buna principesă Elena ca s'o facă a cere un divorț, la care soțul, revenind la mai bune sentimente, se opuse fără să poată împiedeca sentința, la 21 Iunie.

În același timp, în ajunul sesiunii extraordinare, la 26 Iulie, a Camerelor, se încheia o convenție favorabilă cu Germanii în privința despăgubirilor de războiu, și se lucra la împrumutul de stabilizare, absolut necesar în jocul continuu al valorii leului, foarte primejduit. Dar cererile bancherilor, la cari ne adresaserăm cu mult prea tîrziu, erau așa de grele, cu controlul lor asupra veniturilor Statului, trecute prin filiera Băncii Naționale pentru constatarea și dijmuirea lor, așa de umilitoare, așa de contrare ideilor și sentimentelor, tradițiilor și amintirilor personale ale unui om așa de mîndru de țara sa ca Vintilă Brătianu, încît, dese ori anunțată, operația se opria iarăși în loc.

Astfel se ajunsese până în toamnă, marile serbări comemorative de la Constanța, pentru anexarea Dobrogii, nevădînd prin nimic că se apropie o deslegare, în vederea căreia se vînturau atîtea planuri mai mult sau mai puțin serioase, dar mai ales acela al noului „Ministeriu național” Știrbei. Aceasta făcea pe generalul Averescu și pe devotatul său secund, d. Goga, cari mă visitaseră la Văleni, să stăruie de o înțelegere între grupările noastre, care să se afișeze la 4 Novembre, cînd naționalii miei aveau o mare întrunire la București. Du-

pă ce acum toate a gurările se dăduseră în taină național-țerăniștilor, demisia, aproape impusă lui Vințilă Brătianu, era imediat acceptată în ziua de 2 ale lunii.

Se recurse de formă la o consultanță a celorlalți șefi de grupări. Plecând din sala banchetului, unde d. Anibal Teodorescu îmi spusese că Partidul Poporului stă la dispoziția mea și refuzând în cale oferta grăbită a unuia din cei doi domni Boilă, care, în cas de colaborare cu ai săi, îmi oferia orice vreau pentru ai miei, găsim la membrii Regenței, cărora, din neîncredere, li-am prezentat un memoriu scris, o primire plină de contraziceri și de reserve, din care se desfăcea doar un lucru: năcazul, manifestat mai ales de prințul Nicolae, pentru intransigența absolută, glacială a d-lui Maniu, care se voiă formal stăpîn al României, mai mult decît fusese Ioan Brătianu, căci nu era numai șeful unui mare partid, ci și căpetenia unei revoluții triumfătoare, care, reținută un moment în mersul ei, putea fi deslănțuită oricînd.

Tot pentru a salva aparențele, se încredință la 8 Noiembrie d-lui Titulescu misiunea de a face „Ministeriul Național”. De la cel d'întăiu pas, el se găsi, ca și regenții la moartea lui Ioan Brătianu, înaintea certei cu privire la Parlament, pe care el ar fi voit să-l păstreze pentru a se isprăvi cu împrumutul. Peste cîteva ceasuri, ministrul de la Londra depunîndu-și mandatul, instalarea d-lui Maniu se făcea, la 9 ale lunii, în strigătele străzii, care-și avea biruința deplină. Douăzeci și unul de miniștri de simplă valoare electorală, agitatori mari și mici, erau așezați la locurile lor.

Din acest moment, Regența putea să se consacre singurei operații a iscăririi decretelor, cu care, de altfel, în ciuda unor rari observații tehnice ale lui Buzdugan, s'a împăcat foarte ușor.

Alegerile, la care m'am prezentat în cartel cu gene-

ralul Averescu, fură violente în sensul că bandele național-țărăniste izgoniau și loviau după ordin pe „inimic”, care în Ardeal era „regățeanul”, bun să i se spargă capul, preoții strigînd: „așa li trebuie cui nu ține cu Maniu”. Basarabia era închisă oricărui „străin” de către Stere, care, din nou refusat pentru vechea trădare, și aceasta cu toate prețioasele sale legături, voia Finanțele sau presidenția Camerei, care-i fu luată de d. Ștefan Cicio Pop.

Astfel începu o activitate consacrată întăiu rezolvirii chestiilor financiare îndrumate de liberali și servite în străinătate de influența d-lui Titulescu. În Februar 1929 se ajunsese la semnarea împrumutului de stabilizare; cedarea către Suedesii lui Krueger a monopolului chibriturilor dădea noului ministru de Finanțe M. Popovici ceva bani de cheltuială. Comercialisările liberale le lua asupra-și ministrul de Comerț Madgearu, propuind și o nouă alcătuire a Camerelor de Comerț, rămase și așa organe costisitoare și inutile, pe cînd, ca și Sfaturile Negustorești independente, ar fi putut fi, dar fără politicianism, adevărate Parlamente economice, ca în Germania, ca, în oarecare măsură, și la Francesi. Toate acestea arătau limpede că un grup de materialişti urmase altuia, că, schimbîndu-se numai personalul, piesa era în fond aceeași, cu aceeași căpătuială pe sama Statului. Pe cînd în Palatul Presidenției, —Casa Crețulescu, Casa Cantacuzino—, d. Maniu, regu-lînd afacerile clienților săi politici, adopta maniere arhiducale, fabrica de legi, păstrînd în discursuri nota revoluționară, nu soluționa nimic fără a se gîndi la ce folos rezultă pentru partid și miluiții lui. Ca pe vremea generalului Văitoianu cel mic, se făcea trafic cu pașapoarte.

Un revoluționarism deci care cu frasa lui 1789 unia starea de spirit a Directoriului lui Barras. Cei cîțiva învățători, preoți, intelectuali prinși în virttej se uitau uimiți în jurul lor cînd se votau capitolele unei le-

gislații de armătură, poate nu „bancară”, cum numia d. Madgearu liberalismul, dar, oricum, foarte „capitalistă”.

Doar iscălitura, prin intervenția polonă, de d. Davilla, la Moscova (Februar) a pactului cu Sovietețe, după ce d. Duca de mult se lăsase înșelat de dînșii la Lausanne și luat în batjocură la Viena, dădea pacificului ministru de Externe Mironescu puțința de a proclama că și în domeniul politicei externe, mult timp ocupată cu procesul, la Geneva, al optanților, creațiune a d-lui Titulescu, se iea o nouă direcție. O discuție pătimasă și stearpă, ca aceea provocată de d-rul Lupu cu privire la data serbării Paștilor era o reconfortare după tot acest zornăit de statistici în vederea decretării cu grămada, imediat, a unei sume de forme moarte pentru o economie națională, poate foarte modernă, dar cărturărească și fără nicio atingere adevărată cu țara, pe care tinărul ministru reformator n’avuse nici mijlocul, dar nici dorința, nici pregătirea sufletească pentru a o înțelege.

Se urma, intenția fiind de-a atrage capitalul străin, care nu se va căpăta, pentru punerea în valoare a bogățiilor țerii, cu modificarea legii minelor, cu legea Căilor Ferate, de pe urma căreia nu va rezulta niciun progres real, cu legea de cointeresare a Pescăriilor, în a căror conducere, pe motive politice, se întroduseră oameni fără nicio pricepere.

Și, în timpul când se făceau toate aceste experiențe ale teoriei, fără a întreba pe cei interesați și fără a urmări coborîrea în realitate a infinității paragrafelor, controlorii finanțelor noastre, cu d. Rist în frunte, se înspăimîntau de ce găsiseră (8.000 de creanțe neglijate numai la Instrucție) și puteau constata că, într’o țară a cărei viață economică n’a fost întreținută, diriguată și legată împreună de la o întreprindere la alta, de la o provincie la alta, creînd astfel noul organism al producției românești, încasările sînt îngrijitor de slabe.

În Maiu situația era aceeași, adăugându-se o recoltă rea. Căile Ferate presintau deficite de care se loviră planurile altui specialist străin venit în virtutea condițiilor împrumutului, d. Leverve.

Dar noul regim avea patima de cheltuieli a tuturor parvenitilor. Serbările comemorative de la Alba-Iulia mîncară sume enorme, a căror socoteală nu se va face exact niciodată. Fiecare profita cum putea. Cheltuieli mari le va aduce și legea administrativă, ieșită din inspirația, mult corectată cu oarecare simț practic, a lui Stere, căruia, în lipsă de altceva, i s'a dat acest rost, care mulțămia prea puțin o formidabilă ambiție pe care n'a domolit-o nici vrîsta. S'au creat Consilii de sate pe lingă cele de comună și o droaie de noi primari își cereau plățile, oricît de mici. Președintele Consiliului județean dubla pe prefectul politic, comandînd în mare parte administrației. Directoarele, care din nenorocire erau pe măsura teritoriilor stabilite de străini, de dușmanii prin cucerire, implicau noi apeluri la punga contribuabilului. Cîte unul din directori se simția un mic suveran acasă la dînsul și, cum în Banat era și un ministru, d. Bocu, el va fi văzut de Zece Maiu cu generalul călare la ușa automobilului său. Era la acești oameni răsăriți din mulțime o poftă de paradă pe socoteala Statului care pentru cei din Vechiul Regat contrasta așa de neplăcut cu discreția boierilor noștri.

Astfel guvernul așteptat atîta de „masele” neconținut prelucrate pierduse foarte răpede mult din aceea popularitate în virtutea căreia singure și nu a calităților politice dovedite sau a serviciilor aduse de partid se ceruse și se căpătase puterea cu abia un an înainte: precoccea îmbătrînire a oricărei cîrmuiri ieșite din făgăduielile demagogiei. Generalul Averescu se agita; liberalii cereau fățiș guvernul și străbăteau țara denunțînd o stare de lucruri care, în așteptarea realizării

împrumutului încheiat, nu era mai bună decît înainte, avalanșa greutăților financiare urmîndu-și, peste toate piedecile ușoare puse în cale-i, drumul ei fatal. Stricta lege, de o contabilitate complicată, a d-lui M. Popovici nu ajungea ca să îndrepte Finanțele împovărate și închinat străinilor.

Un complot fusese descoperit, al unui bătrîn militar din provincie, dar se citau numele unor glorioși generali cari ar fi complici, și uneltirile unor tineri coloneli erau să urmeze. Se vorbea din nou cu insistență de guvernul Titulescu, socotit capabil de a găsi oricînd, oriunde, în orice condiții cîrjile unor nouă ajutoare bănești, ori de guvernul, preferat în anume cercuri de la Curte, care nu desarmau, al d-lui Știrbei, a cărui influență ocultă asupra întregii vieți a țerii începea să devie nesuferită. Se ventila și formația Știrbei-Titulescu sau invers. Cînd absurdul proiect de reformă administrativă ieși la iveală, în Iulie, prințul Nicolae, căruia dominația țărănistă îi displăcea de la început, fu cîștigat pentru o rezistență, fățișă, în timpul cînd vădita dorință a reginei văduve de a intra în Regență, cu omagii de deputații din toată țara, stîrnia o răsunătoare campanie.

Schimbări importante înlăturară primejdia. Dar acest regim, care-și organiza pentru o rezistență care s'a dovedit imposibilă cetele de țărani ale „voinicilor” cu steaguri sfințite în biserici ca ale antisemiților tîra după dînsul multe miserii de care cu greu se putea desface. Imbufnat pe Regență că i s'a mutilat proiectul administrativ care era sprijinit întreg pe electivitatea administrației și pe localismul ei, care distrugea aproape total autoritatea Statului, vechiul inspirator ocult, admirabil de fapt, cu toată vrîsta pe care o avea și boala pe care o afișa, în eforturile desperate spre culmi de reabilitare, de împărtășire la putere, din care recădea neconținut cu tragicele mâni sîngerate pînă la os, se făcuse recunoscut de justiție senator de drept. Dar, la primirea

lui de Adunare, generalul Prezan luă inițiativa unei răsunătoare protestări, care, cu toată apărarea neastîmpăratului domn Iunian, izbuti. Se adăugiau triste scene de la Lupeni, unde minerii, tratați ca animalele, cu toate aparențele sociale și culturale pentru vizitatori, se ridicau, scormoniți de agitatori, și trupa, atacată, trăgea în carne vie: un tînăr Evreu din Iași, presintîndu-se ca răsbunător al celor căzuți, trăgea, la rîndul lui, asupra ministrului de Interne, d. Vaida Voevod. Pentru armată se făcuse atît de puțin, încît discrete observații veniră de la aliații noștri iugoslavi și poloni¹. Era destrămarea unei țeri nenorocite.

Totuși încrederea fericită cu care Providența a înzestrat pe d. Maniu rămînea nezguduită. Fără nicio concepție proprie de guvern, fără nicio metodă care să-i aparție, fără niciun ideal care în ceasurile de întunec să-i licărească în zare, fără acea sentimentalitate care ține cald sufletul omenesc, fără îndemnul neconținute ale unei popularități, care, dibaciu îndreptată spre dînsul de propagarea legendei omului mare și tare, nu se putea prinde de o natură anguloasă și se răcia în contactul cu încremenirea trupului, el credea și mai departe în misiunea sa pe care n'ar fi fost capabil de a o defini altfel decît prin vechi formule ungurești usate de veacuri. Hotărîrea aceasta nestrămutată, mare calitate, dar și grozav defect, împiedeca de altfel orice înțelegere cu orice alt grup.

O mare lovitură pentru ilusiile de durată a unui Ministeriu fără o adevărată valoare și fără niciun fel de cohesiune a fost moartea, venită năprasnic, a regentului Buzdugan, care singur dădea prestigiu prin trecutul său, prin felul de viață, prin cunoștințele sale juridice, prin caracterul și grija sa de demnitate unui șubred suro-

¹ *Ibid.*, p. 364.

gat de regalitate, în dosul căruia răsăriau îndărătnic umbre din lăuntru și din afară, care nu se puteau în-lătura definitiv.

Candidaturile răsărite cu acest trist prilej, de la generalul Prezan, singurul care putea să înlocuiască pe defunct, la d. Titulescu, așa de tânăr și așa de străin de țară, și la magistratul care succedase la Casație, ba chiar la d. Mironescu, blind profesor de Universitate, fost prieten al lui Take Ionescu, și alții, ale căror nume treziseră un zimbet, erau întrecute de aceia, fățișă, pusă de „Universul”, a reginei Maria, ale cării merite atât de mari fuseseră încetul cu încetul umbrite de participarea la urita politică spre care fusese îndreptată de interese stăruitoare. Toată vechea Curte, ale cării intrigi permanente o făcuseră odioasă, lucra în acest sens, și din nou Sisiful neostoitei ambiții, Stere, credea că a prins colțul de stîncă prin care să se poată ridica mai sus.

D. Maniu își avea însă de cîteva zile candidatul, pe care ajungea un gest al său ca să-l impună: el nu putea fi decît dintre oamenii devotați, dintre aceia cari aveau legături peste care n'ar fi putut să treacă. Buzdugan fusese prim-președinte al Curții de Casație; între membrii supremei magistraturi era însă unul pe care o relație de familie îl strîngea de ministrul de Finanțe. Astfel se ivi candidatura d-lui C. Sărățeanu, om de cea mai bună societate, bibliofil pasionat, timid pensionar, care nu se gîndise la o asemenea situație, în care s'a găsit totdeauna foarte stîngaciu. Numele, rostit numai cînd Adunarea Națională era în cea mai aprinsă așteptare, a fost îndată aclamat de parlamentarii cari aparțineau cu totul, și prin demisiile lor în alb, președintelui de Consiliu, investit provisoriu cu atribuțiile regale. Instalarea se făcu imediat, în strigătul ciudat al d-lui Ștefan Cicio Pop, care presida: „Trăiască Dinastia romînă!”. Iar dinastia răspundea prin declara-

ții în „Universul” ale reginei Maria că ei, soției regelui unității naționale și ajutătoarei lui, i se cuvenia o regență, pe care țara ar fi trebuit s'o ofere, că aceasta era și părerea fiului ei și că — alusie la liberalii cari protestau violent contra alegerii făcute — ea nu suferă o altă dinastie. Guvernul impuse o retractare completă, la care „Universul” răspunse printr'o tot atît de categorică întărire.

Dar și în partidul care credea că și-a asigurat astfel viitorul se pronunțau adînci nemulțămiri. D. Iulian, a cărui elocvență iute și înțepătoare îi crease un prestigiu și care se găsea de mult în conflict, ca ministru de Justiție, cu Ardelenii, pe cari nu-i îngăduia să-l conducă în numirile sale, denunța public pericolul înrudirii dintre un regent și unii miniștri și cerea, nu numai demisia d-lui Popovici, cumnatul, dar și a d-lui Vaida, care, de și mai bătrîn, era prin alianță nepotul; de fapt foarte ascultător, al acestui din urmă. Protestarea era urmată de o demisie, care dădea drumul la toate zvonurile, până la acela al unei înțelegeri cu liberalii și averescanii apucați pe un povîrniș din cele mai lunecoase, ziarul fostului meu prieten politic calcîcîndu-mă — n'am înțeles niciodată pentru ce, căci nu putea fi vorba de refuzul de a susține pe regina ca regentă — de „mercenar” „grosolan” și „caraghios”. Se atribuia, în acest trist haos, d-rului Lupu asigurarea formală că „peste un an va fi sau dictatorul Țării Românești sau călugăr la Muntele Athos”.

La redeschiderea Camerei, în toamnă, proiectul de lege al unui Credit agricol cu capital străin, care lovia în interesele liberalilor, provocă un violent conflict cu aceștia, în cursul căruia d. Madgearu, care, cu măsurile sale, din care spera să scoată o refacere financiară a țării, de și ea ar fi fost de competența colegului său M. Popovici, din ce în ce mai gelos, devenise un

fel de Vintilă Brătianu al partidului său, „dictatorul financiar”, califică pe adversari de „criminali”, pe cari scoate „în afară din lege”. Retorica revoluționară ieșea astfel la iveală de câte ori se întâlnea o greutate; revoluția care răstoarnă și face potrivit, totdeauna, cu „ideologia” ei, pentru ca apoi să răstoarne și ce a făcut, după altă interpretare a aceluiași crez de „ideologie”, era în fundul sufletesc al tuturor acestor oameni, oricare li-ar fi fost proveniența: lupta cu Ungurii, în care lipsise doar curajul pentru a arunca bomba, comploturi basarabene de metode rusești. Ei porniră, ca la 1907, contra „ciocoilor” din Regat—, parvenitism de intelectuali cari nu respectă nimic în calea unor ambiții grăbite. Lipsia cea ce face pe adevăratul om de Stat, chiar dacă a cîștigat această însușire, ca, în Franța, un Briand, contra amintirilor și păcatelor tinereței sale: simțul de solidaritate al societății, înțelegerea pentru sufletul unic care, peste toate interesele, și cele mai legitime, trebuie s'o anime, respectul față de un trecut în care s'au lămurit direcțiile permanente, care rămîn a fi numai acomodate cu vremile schimbătoare, și acea căldură puternică prin care singură se pot topi brutele minereuri pe care le dau pasiunile de clasă, egoismele de provincii și poftele individuale.

Peste neastîmpărul unui tineret, căruia: la Oradea, cu distrugerea sinagogelor supt Vintilă Brătianu, la București, cu serbarea „zilei studențimii” în toate centrele universitare, îi plăcea numai misticismul, aventura, complotul, contribuind, cu creșterea lor strîmbă, la anarhia generală, peste caducitatea, neconținut arătată cu degetul de ziarul îndrăzneț al d-lui Gr. Filipescu, a partidelor usate chiar cînd erau tinere cronologic, se simția nevoie de altceva. De refacerea temeliilor înseși ale unui Stat cu forme vane de împrumut, și acela perimat, căci, afară de Franța și de Anglia, în care, de altfel, orice avea un rost propriu, netransmi-

sibil, sensul însuși al Statului se schimba supt impulsul noilor nevoi, inexorabile. În locul oamenilor luați prin alegeri, din grămada amorfă, pentru a alcătui în Parlament altă grămadă tot amorfă, peste care să plutească un grup ministerial ieșit din simpla înțelegere trecătoare a ambițiilor personale, fără a se admite Coroanei sau represintanților ei niciun gest de orientare, trebuia voința clară a unui om, asigurat în situația sa, legat de autoritatea supremă printr'o colaborație onestă și bine garantată și consultind în fiecare moment o Adu-nare care, neavînd de-asupra ei veșnica amenințare a disolvării, să fie compusă din categorii sociale adevărate, revenindu-se într'o formă mai largă la corporațiile medievale. Aceste elemente ar constitui toate un corp material organic, dar, firește, numai o inferioară cugetare materialistă s'ar putea opri aici: cealaltă înțelege că acest organism are nevoie neconținut de în-suflețirea care vine din contactul permanent cu idea-lele. În acest sens îndrumam o lume desorientată, care-mi răspundea, ca în tot cursul unei vieți risipite pentru țară, cu o neînțelegere totală și cu o pasivitate ab-solută.

În fața acestei concepții se ridică, dacă i se poate atribui acest nume, o alta, și aceia peste partide, dar și peste Coroană: a d-lui Maniu, care, într'un discurs la începutul anului 1930, declara că înaintea sa celelalte partide sînt „pulverisate”, rămîind doar li-beralii, cu cari s'ar putea trata pentru un sistem de bas-culă, individualitatea sa, a d-lui Maniu, rămîind, to-tuși, să dea pecetea vremii noi.

Deocamdată, în depărtata Americă, unde mă chema-se dorul de cele de acasă al colonilor românești, nu-mi veniau alte vești decît acelea despre agitațiile sterpe ale unei tinerimi care ducea la Universitate, loc de recule-gere ideală, apucăturile turbulente ale liceelor fără con-ducere morală și fără autoritate adevărată. Din ce în

ce mai mult se învedera o catastrofă financiară, pe cînd lumea politică se ocupa de demisia lui Stere, sprijinit de Basarabeni săi, cari urau celorlalți, rămași credincioși partidului, să mînuie „pe cracă”, spînzurați. Găsind, în sfîrșit, prilejul mult dorit de a arunca peste bord un cadavru politic, d. Maniu nu se lăsa impresionat de strigătele demisionatului că va chema Sfatul basarabean, că va întemeia, cu elementele celei mai extreme stîngi și cu străinii, cu bolșevicii, fățiși sau ascunși — cum a și făcut-o — un alt partid țerănesc, al revoluției fără perdea, și că guvern și țară vor trebui să capituleze în fața răsunătoarei lui revanșe. Ca un a daus la aceste miserii, cum toate mișcările anarhice fuseseră trecute cu vederea, Bucureștii văzură în April războiul civil între invalizii susținuți de excelenții noștri studenți și între forța publică și armată, bombardate cu ce li cădea în mîină de asediații din Palatul studenților în medicină, demn *pendant* al scenei din Cameră în care d. Madgearu arunca în capul d-rului Lupu budgetul, primindu-și-l înapoi dintr'o lovitură de picior.

Peste cîteva săptămîni o vagă temere de revoluție plutia asupra tuturor, și liberalii, căutînd un sprijin, nu pentru salvarea societății, căci acest sprijin nu putea să ajungă, ci pentru revenirea lor la putere, se adresau prințului Nicolae. Ei acusau guvernul că e nesincer în ce privește „chestia închisă”, și astfel, zile întregi, în fața redacțiilor ziarelor „Viitorul” și „Epoca” se desfășurau noi lupte în toată regula cu poliția, publicul adunîndu-se ca la spectacol, fără a lua de loc partea beligeranților, cari doar pentru aceia se băteau. Impasibilă, regența asista la aceste scene de ultimă decadență a unei țeri părăsite cu totul capriciilor și violențelor de cluburi.

Astfel de la sine ideia revenirii prințului, agitată perseverent de ziarul „Cuvîntul” prin condeiul ziaristic cel

mai puternic al momentului, al profesorului Nae Ionescu, Brăilean de cumplit temperament, ajungea în primul rînd al preocupărilor generale, fără ca prințul însuși să fi grăbit lucrurile.

Încercările reginei de a căpăta puterea de fapt căzuseră. Pentru moment nu se putea încerca nimic în folosul fiului ei mai mare, a cărui revenire n'o doria cu niciun preț mama, convinsă că s'a încheiat cariera aceluia pe care-l revăzuse în Franța. Cîțiva grăbiți erau să-l compromită prin punerea unei candidaturi la regență, care se cerea altfel pregătită; cele cîteva voturi căpătate făceau ca adversarii permanenți și înviersunați să zimbească. Mulți ofițeri tineri erau pentru „carlism” și ceia ce s'a numit pe urmă „restaurare”; între ofițerii superiori, mai toți cu legături de partid sau raporturi personale cu oamenii politici, puțini. Generalul Averescu căutase o întîlnire cu exilatul, și la Bellinzona, unde i-a plăcut să se încunjure de tot farmecul misterului, era vorba de un fel de întoarcere fățișă prin Giurgiu, ca a lui Napoleon de la insula Elba.

Căci acum „chestia închisă” ajunsese, ca orice lucru, ca orice drept, în România, un mijloc de a ajunge la putere. De aceia călătoria generalului, de aceia entuziasmul d-lui Goga, care odinioară, ca ministru de Interne, arătase ce mijloace ar înțelege să întrebuițeze dacă indeseirabilul ar apărea la frontieră. Dar acești membri ai opoziției nu puteau acționa pentru întoarcere, a cărui dată apropiată mi-o dăduse a înțelege prințul însuși la debarcarea mea în Franța și pe urmă îmi vorbise, printr'un intim al său, cu prilejul unei călătorii în Anglia. Știam și cine era devotatul prieten care-și risca nu numai cariera, dar poate și viața pentru a pune toate în ordine: maiorul Tătăranu, atașatul militar la Paris, pe lîngă un ministru al României adversar hotărît al schimbării, C. Diamandy, care n'a aflat nimic din ce se punea la cale. Un alt militar, ge-

neralul Suțu, în legătură cu un plan care a trebuit să fie părăsit, aștepta la Viena. Cîțiva tineri coloneli, Gabriel Marinescu, Teodorescu, erau înștiințați la București, și ei aveau în mînă regimentele bucureștene de care era nevoie. Nu lipsiau nici elemente militare din Ardeal, care, ca mulți alții, au indispus pe urmă, reclamîndu-și un merit pe care de fapt l-au avut.

În sfîrșit, ceia ce era hotărîtor, prințul Nicolae, din sincera afecțiune față de fratele mai mare, pe care din copilărie era deprins a-l admira, și din desgust pentru un rost politic pe care nu-l dorise și care nu convenia dispozițiilor sale, aștepta cu nerăbdare momentul doritei sale despovărări. Era sigur că pretendentul nu va întîmpina nicio rezistență de la noul coleg fără prestigiu și nici de la Patriarh, care, de curînd, spusese franc unui visitor: „Țara nu merge pentru că n'are cap: prințul își fumează țigările, Sărățeanu cercetează ecărțile, eu, un preot, nu pot decît să încerc o împăcare”.

A știut ori n'a știut, în ce măsură a știut guvernul și cari membri din guvern, e un lucru care nu se va putea desluși multă vreme. E sigur că pentru un Maniu întoarcerea prințului, a „stăpînului”, cum îl numea, apăsînd și exagerînd, d. Nae Ionescu, nu putea fi decît o mare piedecă în calea recii ambiții care nu credea că are nevoie de niciun sprijin; doctrinarul „dictator” de la Finanțe era mai bucuros să nu aibă de discutat decît cu d. M. Popovici, care se obișnuise a-și înghiți năcazul; ceilalți nu contau, ca oameni gata a se acomoda cu orice; un ministru de Interne ca d. Vaida e totdeauna inexistent. Dar acela căruia, după părerea sa, nu i se dăduse destul, d. Iunian, nu făcuse în zădar, după ruperea cu colegii pe tema înrudirilor d-lui Sărățeanu, o călătorie în Apus, unde i se pierduse urma. Înțeles probabil și cu elementele țerăniste din guvern, între care d. Mihalache era aproape grămădit în colțul semi-culturii sale, el reprezintă acum în locul Ardele-

nilor lecuiți momentan de toate pornirile violente de felul „Albei-Iulii”, tendința spre revoluție, în care trebuia încadrată, ca un capitol esențial, restaurația. Prin ea, cu un rege tânăr, care avuse totdeauna, alături de un puternic autoritarism, de dorința izbînditoare intervenții personale și a guvernării directe, idei foarte de stînga, indiferent de metoda ce s'ar impune, înțelegeau acești oameni ai generației mai nouă să reformeze țara într'un sens care întrecea șovăielile Ardelenilor, în fond conservatori pe linia liberalilor din țara veche. În lupta, de fapt neîntreruptă măcar o clipă, între naționalii d-lui Maniu, amestecați cu atîta takism, între d. Madgearu, teoreticianul răpede legat și prin temperament, mai mult ciudod decît răsturnător, de președintele Consiliului, și între acești radicali rurali cari dispuneau de figura simbolică și decorativă, de talentele de agitator pentru sate ale d-lui Mihalache, era necesar și altceva decît măsurarea unor talente cam de o samă: trebuia să fie cineva care să asigure biruința acestei ramuri Iunian-Mirto-Mihalache. Greutatea era numai să nu trebuiască a împărți cu un Manoilescu, mai vechiu devotat, care riscase totul, favoarea noului domnitor.

Astfel un aeroplan aduse, nu fără pericol în cale, pe prințul Carol, în noaptea de 6 spre 7 Iunie 1930. Prințul Nicolae își îmbrățișă fratele și colonelii presintară trupa. Încă de cu noapte plouau ofertele oamenilor politici, cari nu înțelegeau că altele trebuiau să fie direcțiile erei care se deschideau astfel, liberalii singuri, într'o instinctivă mișcare de apărare strîngîndu-se în jurul obositului Vintilă Brătianu: d. Duca, înfierînd „aventura”, prefera „să i se taie mîna” decît să trebuiască a servi un asemenea regim.

Discuțiile asupra situației de fapt n'au durat mult. Afară de cîteva demonstrații de stradă, unele vădit aranjate și care nu puteau da adevărata notă a imensei popularități care se îndrepta către omul simpatie

și care suferise, dar mai ales către legenda unui „salvator” care de pe o zi pe alta poate totul, nu erau acelea care să poată impune o hotărîre, iar intervenția, utilă, a armatei, de sigur prielnică schimbării, avea marele neajuns de a putea face dintr’o restituire de drept un vulgar și periculos „pronunciament”: și fără amestecul prea vizibil al ofițerilor în clipele hotărîtoare fireasca recunoștință a celui restabilit trebuia să deie un caracter prea militar noii stăpîniri. Ce au putut ști mulțimile țărănești, pe care le preocupau grele datoriile, exagerate de o demagogie ministerială, în lupta dintre dd. Madgearu și Manoiilescu, despre cele ce se întîmplaseră la București! Ceia ce trebuia să urmeze: o regență pentru micul Mihai I-ii, îndată complet părăsit, a cărui mamă, cu sufletul disputat de sentimente așa de deosebite, își aștepta soarta în palatul de la Șosea, sau o răsturnare a ordinii de la 4 Ianuar și revenirea la succesiune a tatălui, era la dispoziția clasei politice, așa cum ajunsese a fi.

Ședința Adunării Naționale, în care d. Maniu, demisionat în folosul d-lui Mironescu, totdeauna gata a împăca situațiile, era în aparență un simplu deputat — și de fapt el era acum depășit de împrejurări pe care n’avea nici curajul de a le aproba, nici acela de a le înfrunța—, și în care d. Iunian își rezervase primul rol, de propunător al noului rege, a fost adînc mișcătoare. Cuvintele rostite de acela care prin votul unanim al celor prezenți, liberalii fiind afară, iar generalul Averescu, neînsărcinat, cum așteptase, cu guvernul, preferînd a vorbi prin d. Goga, devenise Carol al II-lea, rege al României, —regele Mihai ajungea, după bizara idee romantică a d-lui Manoiilescu, „Mare Voevod de Alba-Iulia”, — erau întipărite de ideologia frumoasă a „Sămănătorului”, de sfaturile unui Murgoci, de amintirile unei ere pe care cu entuziasm o reprezintă; dar realitățile materialismului dominant erau cu totul altele.

De a doua zi chiar revoluționarii, stăpîni, în numele marelui suveran, erau să dea răspunsul, și înaintea puterii lor brutale, sprijinită pe inconștiența populară, pe abdicarea intelectualității, pe neputința tineretului, imobilizat în violențe, sincera dorință de lucruri nouă și mari a Suveranului aclamat era să se plece, nu fără momente de revoltă, care vor face și actul următor din tragedia carierei mele politice. Și apoi resolvirea, care s'a făcut, contra opiniei publice, după lungi tărăgăniri, a chestiei familiare a noului rege, soția divorțată, care era însă mama Moștenitorului, devenind „Maiestate” fără a putea fi regină decît prin anularea, cîtva timp sperată, a actului de divorț și ajungînd a accepta o ședere aproape continuă în străinătate, a ocupat așa de mult atenția regelui, tocmai în momentul cînd se putea lua orice hotărîre de fericită învoire împotriva oricui — nu cereau, umili, liberalii, afară de Vintilă Brătianu, și el îngenunchiat la urmă de interesul partidului, favoarea audiențelor reparatoare, și nu se simția bine generalul Averescu cu buzduganul de mareșal în mîină?—, înceit orice mare acțiune informatoare se înlătura.

Carol al II-lea, în fond prieten al unui regim Mihailache, dorise ca toți să-l cheme, toate *partidele*, căci nu se voise rege peste dînsule și contra lor în numele aceluiași popor românesc care trăia viața lui, cu totul alta, alături de viața lor superficială, insignifiantă chiar, pentru istoria în stil mai larg, care nu înserie pe tabletele ei pe toți deținătorii, cari se succedă răpede, ai portofoliilor ministeriale.

El își simțea datoria, după o îndreptare spre d. Maniu, care se lovi de neînțelegerea dintre colaboratorii săi, între cari țărăniștii nu înțelegeau a împărți,— și se grăbi, ca și cum ar fi voit să isprăvească odată cu acest scrupul de conștiință—, de a încerca Ministeriul Național.

Însărcinat a-l face, d. Prezan căută, cum i se îndica, asentimentul aceluiași șefi, și, cu aprobarea ne-

sinceră a d-lui Maniu, el se lovi de rezistența încă proaspătă, neînduplecată a lui Vintilă Brătianu, deprins a considera pe meritosul general ca pe una din uneltele sale în momentele mari, ca în cazul Stere. Atunci, forma fiind îndeplinită, d. Maniu fu reintegrat în drepturile sale, pe care le credea acum incontestabile. A disolva Parlamentul a doua zi după restaurație se părea —și era—o imposibilitate morală, oricare ar fi fost valoarea morală însăși a acestui Parlament.

Dar, cum doi țerăniști de marcă fuseseră înlăturați, dd. Mirto și Răducanu, d. Iunian impunându-se mai mult ca supraveghetor în numele regelui, prin rolul ce jucase, cum restaurația, dușmănită de d. Madgearu, nu-i putea accepta „dictatura financiară”, exilându-l la Agricultură, pe care și pe aceia o va reforma, cum d. Manoilescu, cu așa de mari merite față de Suveran, reclama meritul pentru dînsul, Ministeriul rechemat la viață în această formă îpuținată și slăbită era osîndit, cu Cameră cu tot,—înviorată de regularea unor afaceri ca aceia a șoselelor Casei Stewart, care oferia un capital pe care noi trebuia să-l căutăm—, la o miserabilă vegetare

Se adăugi neapăratul conflict între șeful Statului și șeful revoluției. Dacă regele consimțise să accepte program și metode de la iacobinii la cîrmă, el, foarte sensibil la demnitatea Coroanei sale și deprins a se gîndi la regime de autoritate, de un singur om—, și se vedea el însuși în acest rost decisiv—, nu puteasă admite această continuă încremeneală dominatoare în fața sa. După o vacanță de completă desiluzie, la capătul căreia miracolul era complet dispărut, cu toată strălucirea voită a noii Domnii cu prestigiul său exterior de uniforme scăpărătoare, nu mai erau, supt presiunea strivitoare a greutăților financiare, neînlăturabile prin economii de către un guvern de partid, avînd o așa de largă și încă flămîndă clientelă, decît, în împrejurări absolut anormale, și pentru lumea întreagă, de jur

împrejur, — oameni de obișnuită normalitate. Iar în asemenea condiții niciun președinte de Consiliu nu era mai indicat decât d. Mironescu, care, în Novembre, își și relua locul, privind nu fără îngrijorare patriotică la miniștri cari se luptau zilnic între ei, orbi pentru scăderea continuă a veniturilor publice. Cu toată prezența d-lui Mihalache și a câtorva tineri de aparență reformatoare, de fapt vechiul takism oportunist își relua locul în viața publică, supt regele de la care se așteptase complectă și imediată învoire.

Sesiunea Camerelor, deschisă în Novembre, fu de o rară stîrpicieune, cu toată legea valorificării produselor agricole și aceia contra cametei, ambele inoperante. Partidul de la cîrmă își simția sfîrșitul aproape, iar liberalii, dintre cari se desfăcuse un grup „carlist”, al tînărului fiu al lui Ioan Brătianu, cu care se începuse îndată o luptă de o rară sălbătăcie, avură să se ocupe de succesiunea lui Vintilă Brătianu, care, îndurerat, distrus fizicește de situația în care-l puseseră împrejurările în apărarea unei cauze pierdute, căzu trăsmit de apoplexie la moșia sa din Mihăești, asupra mortului măcar spuindu-se cuvintele bune pe care cel viu nu le-a auzit niciodată în viața sa. Și, de jur împrejur semne de o și mai îngrijorătoare anarhie se înmulțiau: noi atacuri la drumul mare, lupte cu poliția ale muncitorilor de la Căile Ferate, greve la Usinele comunale, ciocnire între armată și antisemiți la Rădăuți în Bucovina, încercări comuniste la regimente, crearea unei organizații comuniste a studențimii sărace, amenințări, la o întrunire de mari proprietari în Craiova, cu lăsarea fără lucru a cîmpilor, pe cînd din Gorj venia știrea, repetată, stăruitoare, că țeranii, în neputință de a-și plăti datoriile, se vor revolta supt întehirile unei imprudente Ligi contra cametei. Schimbarea samavolnică a d-lui Burileanu, guvernatorul, de origine averescană, al Băncii Naționale, cu un amic al guvernului, autor al legii care favoriza

elementul bulgăresc în Cadrilater ca util pentru alegeri. d. Angelescu, altfel un om onest și de înțeles, provocă în Parlament o furtună căreia banca ministerială, minată de aceleași disensiuni ca la început și mai ales de rivalitățile, vechi, între dd. Madgearu, M. Popovici, și Manoilescu, îi resistă numai cu greu. Cel din urmă, socotit ca intim al Palatului, anunța apropiata lovitură prin care regele era să fie în sfârșit repus în drepturile pe care atât de ușor le părăsise.

Dar ce era mai impresionant era starea detestabilă a finanțelor, în ciuda împrumutului încheiat și votat în mijlocul unuia din obișnuitele scandaluri cu gura și cu pumnul, în atât de umilitoare condiții: încasările, de obicei slabe în lunile de iarnă, erau acuma mult sub cele mai joase estimări. Pentru a se plăti salariile, totuși amputate, ceia ce adusese nemulțămirea în lumea favorisată a ofițerilor, se cheltuisese fondul de rulment prevăzut de convenția cu bancherii și se pusese la contribuție cele 300 de milioane ale Casei de ajutor la Căile Ferate; se lua de oriunde, orice, recurgându-se la depozite de bănci interne, pentru a face față plății lefilor, pe care nimeni, într-o guvernare de partid demagogică, nu se putea gândi să le scadă. Ordinele date pentru a se culege cu orice preț dările în restanță puteau aduce un spor momentan de încasări, dar ele secau până în fund mijloacele contribuabilului, la a cărui putere de producere nu se gândise până atunci, nimeni. Reprezentantul împrumutătorilor, d. Auboin, mergea la Palat pentru a cere neapăratele reduceri la un budget care însuma încă patruzeci de miliarde pe an, cu încasări care nu ajungeau nici la treizeci.

Și din tabăra guvernamentalilor, cu toată groaza că s'ar putea recurge la „personalități”, se întrevădea pufința unei soluții care n'ar aduce la putere pe liberali, neiertăți de Suveran cu toate efortările pe care le făcuseră. Se vorbea de tot felul de ajutoare, de combi-

nații care ar fi permis să se păstreze cîtiva dintre miniștri. Și, mai ales, Parlamentul. Cu deosebire din rîndurile țerăniștilor, ale „regățenilor” în genere, pe cari pasiunea de a stăpîni nu-i orbia cu totul, se manifesta această dorință.

De pe urma unui conflict cu majoritatea a d-lui Ma-noilescu, care presintase un proiect, foarte criticat, pentru exploatarea gazului metan, acesta își dădu demisia, fără a putea fi adus să revie asupra ei. De aici rezultă demisia cabinetului Mironescu, care era pentru conducătorul lui mai mult o ușurare.

Omul coalițiilor naționale sprijinite pe finanța internațională, d. Titulescu, fusese în țară în toamnă pentru o vizită care n'avea, se pare, niciun caracter politic, apoi din nou, în Mart, el venise pentru conversații pe care se poate ca Ministeriul să nu le fi știut, asemenea apariții fiind obișnuit încunjurate de un mister special. Din nou ministrul la Londra, cu domiciliul așa de schimbător, era chemat telegrafic pentru a face, sau a nu face, Ministeriul, cum era datina de pe vremea regelui Ferdinand: el însă, pe care unul din puținele ziare neprietene îl numia „guvernatorul indigen în numele finanței străine”, venia cu siguranța unei reușite, dar nu printr'un nou, mare și strivitor împrumut, a cărui greutate putea s'o știe mai bine decît oricare altul, ci prin regimul de „mămăligă cu ceapă”, care mi se părea și mie că ar fi, supt o „echipă de hamali”, fără nicio pretenție la genialitate și fără nicio cruțare față de opinia publică, singurul prin care se putea mîntui țara. Regele chemă pe șefii de partide anume ca să li cetească rîndurile călduroase ale unui apel prin care recalcitranții eventuali erau presințați ca niște desertori de la datoria patriotică. Șefii stătură muți înaintea acestei injoncțiuni fără a zice că o primesc sau o răsping, pre-

gătindu-se pentru negocierile privitoare la numărul Ministerelor și al mandatelor (14 April).

Aceste negocieri, la care luară parte și grupările năci, ale d-lor doctor Lupu și Gheorghe Brătianu, regele însuși chemînd unul după altul pe acești conducători de oameni și catehisîndu-i până în zori, fură foarte lungi. Se văzu în sfîrșit că și data aceasta șefii nu vor, că, din cauza clientelei pretențioase, nu pot. Se încercă atunci cu delegații pe cari ei nu consimțiră să-i delege. Venise rîndul „echipei de hamali”, cărora, pentru a în-
trebuința un termen mai convenabil, li s'a zis, evitînd pe acela, prea mare, de „competențe”, „tehnicieni”. Pe aceștia, cu mine ca vice-președinte, poruncit de rege și fără niciun fel de condiții, a trebuit să-i accepte omul care până atunci nu consimțise a guverna decît în fruntea protipendadei întregi a politicei românești (16 April).

Adevărat șef de „tehnicieni”, d. Titulescu se gîndise, fără a pierde speranța ca „șefii” să-l primească, ba unul să-i dea și Parlamentul său, la vechii săi ajutători, tineri de viitor, și la d. Garoflid, pentru Agricultură, la d. Cămărășescu, propus ca ministru de Interne în guvernul blocului și care atunci refusase, la d. D. Ghika, ministru la Roma, ca ministru de Externe, la d. Argetoianu ca ministru de Finanțe.

Relațiile acestuia din urmă, ieșit cu zgomot de la liberali pe chestia legăturilor cu finanța germană care întemeiasă o nouă bancă, cu Suveranul trebuie amintite însă pentru a se înțelege rolul care, la sfîrșitul acestor discuții, prelungite până la oboseala Suveranului și la con.promiterea Coroanei, i-a fost atribuit și felul cum l-a înțeles, cum avea tot dreptul să-l înțeleagă.

D. Argetoianu represintase pentru tînărul prinț însuși omul prin care s'ar putea începe o eră de autoritate. Numele lui era pe buzele viitorului Suveran de cîte ori era vorba de un îndrăzneț plan pentru viitor.

Întors din străinătate în momentul cînd se instala Domnia nouă, el i-a oferit servicii pentru refacerea materială a țării, dincolo de care nu mai era teren decît doar pentru ironia sa cunoscută, de și nu totdeauna de cea mai bună calitate. Un întreg program a fost alcătuit și cetit regelui în August 1930, cînd a părut că reține prea puțin atenția cui încă, prins de alte griji, era tot în fasa de îndoieli și reveniri a inițierii. Apoi, în anul următor, o declarație publicată de „Universul”, începînd cu constatarea că s'a închis cu desăvîrșire chestia de familie, schița chiar liniile, de o precizie perfectă, dar fără multă noutate, ale unei guvernări în alt stil. Totul s'ar fi zis că se va opri aici. În April 1931 d. Argetoianu, desfăcut din mai multe legături succesive, n'avea calitatea de „șef”, pentru a fi consultat, dar, la întrebarea d-lui Titulescu, d-sa a promis, cum a declarat-o și în Cameră la 1932, că primește a se subordona încă unui conducător de guvern.

Lucrurile păreau definitiv puse în ordine cînd rezistența absolută a d-lui Maniu, sprijinit de Sfatul său permanent, față de persoana d-lui Argetoianu, crud și pălîmaș caracterizat, opri în loc hotărîrea, totdeauna puțin cam vagă, a d-lui Titulescu. Nicio străduință nu-l putu face să revie: la rugămintea repetată a regelui, el declara că nu mai are aceeași basă, că nu-și mai simte aceeași libertate și aceeași putere, ceea ce, de altfel, nu-l va împiedeca să mai rămîie destul timp la București pentru cine știe ce situație care s'ar produce.

După mai bine de două săptămîni de încercări fără folos în direcția Ministeriului de concentrare, și în nepuțința de a reveni imediat la guvernul plecat după propria sa părere, neîmpărtășită însă de d. Maniu, care se întorsese dintr'o lungă ședere pe Riviera franceză, că nu mai poate răspunde împrejurărilor, regele se adresa la mine, fără ca eu să fi arătat cea mai mică dorință de a

ocupa locul părăsit de d. Titulescu, și-mi ceru insistent a-l primi.

Imagin
gust
Făceam, acceptînd după o clipă de revisuire a conștiinții mele îngrijorate, „cel mai mare sacrificiu al vieții mele”, propriile cuvinte pe care le-am spus Suveranului.

valentia
accepta
mai
În adevăr, de peste treizeci de ani de zile eu reprezentam, cu toată experiența, impusă într'un tîrziu de amicii miei, cu oameni din vechea politică, prea bine cunoscuți mie ca să aștept mult de la dînsii, o concepție proprie, care era acea a generației de la 1890, ieșită din socialism pentru a veni la credințe de un naționalism organic exclusiv, al cărui caracter și ale cărui origini le-am schițat mai sus. Mă însufleția de atîta vreme ura contra clientelei care desonoraseră țara, desgustul față de sistemele lor, groaza față de prăpastia spre care țirau o țară prea puțin cultă ca să recunoască pericolul și care se lăsa amăgită pe rînd de cel mai îndrăzneț. Propagandei contra acestui politicianism, tot așa de departe de adevărata politică, pe cît clientela lui era de departe de partidele în sens occidental, îi consacrasem o viață întreagă, în care, cu toate serviciile ce le-am putut aduce la doi regi, nu ajunsesem la nimic și eram convins că astfel nici nu pot ajunge. Mulți din prietenii miei, obosiți de lungul pelerinagiu prin desert, se înomoliseră în nisipurile vre unei *fata morgana* și nici nu li se mai vedeau mormintele: alții căzuseră în lupta devotată pentru unitatea națională. Și puținii cari rămăseseră se întrebau, la vrîsta cînd și ideologii devin oameni practici, dacă nu cumva mergînd cu mine și-au stricat viața. Opiniei publice îi plăcuse, necetînd cărțile istoricului și neînțelegînd opera literatului, să asculte conferinți și expuneri în care găsia, pentru un moment de distracție, poate și de reculegere plină de muștrări, tocmai ceea ce ei, din inerție sau din lașitate, îi lipsia. Presa de zeflemele, adesea plătită

nu mă susținuse niciodată și n'aveam intenția de a o hrăni. Nu vedeam în dosul meu, ca aceia cari au izbutit să strângă în mini oneste și tari frinele altor neamuri, ajuns-se la capătul povirnișului spre care le împingea un fals constituționalism, armate întregi de credincioși față de care să am numai rolul unui bătrîn purtător de flamură.

Pe de altă parte, ne găsim, e adevărat, înaintea unei crize teribile, datorite lipsei, aproape complete, de orice viață morală: nici legături de familie, nici prietenii sincere, nici asociații politice pline de devotament, nici respect pentru merite și pentru adevărate servicii; școala se înfundase în mocirlele unei rutine poleite cu pedagogie de împrumut, literatura celor de după războiu făcea din trivialitățile, ațîțătoare de simțuri, ale fostului călugăr Teodorescu, Tudor Arghezi, de mult dușman al oricărui rost național, din fostul redactor al foilor de supt ocupație, pe care-l scosesem din temnița ispășirii, un nou Eminescu și conducătorul ei spre tainele ascunse. O nebulie cuprinsese pe cultivatorii artelor plastice, cari credeau că, desprețuind studiul prealabil al naturii care este, se poate crea fără muncă și fără inspirație o fantasmă individuală. Religia era a bisericilor goale și a formelor moarte: ca în Imperiul roman al decadenței, o anexă tolerată încă a vieții de Stat. Totul trebuia reluat pentru a rechema o nație la datoria ei, totul, până la măsurile cele mai aspre, acelea care atrag cele mai firești uri din partea celor loviți în față pentru ticăloșia lor și prinși în chingi pentru a fi țiriți pe calea cea dreaptă.

Aparența singură era a unor greutateți de ordine pur materială, pentru a căror recunoaștere, cercetare și soluționare s'ar cere numai contact cu lumea afacerilor, deprindere cu administrarea unei mari averi și o practică de bancher, mai lungă sau mai scurtă. Dar, impresionată și de ceea ce va vedea în străinătate, lumea

pîndia atîta: zăbava în plata salariilor, a pensiilor, a restanțelor, a datoriilor față de Stat, ridicarea peste măsură a prețurilor din partea unor exploatare nesupravegheați, perspectiva unor împrumuturi salvatoare, fără a-și da samă că o treime din încasări merg la dobînzii și că din ce în ce condițiile vor fi mai rele, ajungîndu-se, cum se va face după mine, la noi convenții avînd la basă gajarea nu numai a produsului monopolurilor, dar a înseși averii rămase Statului. Și, cu grija mea de a cruța pe contribuabil, de a nu crește datoriile țerii, de a opri desmățul și risipa, puteam eu să mă consider ca omul chemat a guverna o astfel de țară, într'un astfel de moment? Puteam să-mi fac mari iluzii asupra rezultatului ultim al sacrificiului meu?

M'au îndemnat, m'au silit, m'au condamnat să primesc, alte considerații. Întăiu necesitatea de a face ca regele, de care fusesem așa de mult legal, să nu rămîie în situația în care-l lăsaseră atîtea refuzuri — și unele din ele în ce formă! — și tenacea rezistență supărată a d-lui Titulescu, măgulit totuși așa de mult și după aceea. Apoi dorința pasionată de a încerca să rup zăgazurile învățămîntului formal, o costisitoare zădărnici, pentru a pune bazele unei adevărate educații naționale în acele condiții de libertate care singure o fac posibilă. De aceea, și nu pentru că nu puteam lua alt departament, am reținut Instrucția. Nu mai puțin credința că numai prin autoritate, o adevărată autoritate, morală, nu polițienească, se poate îndrepta un popor deprins a călca totul în picioare cu voia unor guvernânți cari sprijiniau pe curtenirea prealabilă a viitorilor sclavi tirania lor succesivă. În sfîrșit, și nu în ultima linie ca importanță, încrederea în loialitatea absolută a cui, fără a fi sfătuit de regele, și din propriul meu impuls, ca unui vechiu colaborator de opoziție și făgăduit prieten, îi oferisem Finanțele, și, ceva mai

tirziu numai, pentru a nu se da o înfățișare de dictatură, Internele.

Totuși, de și ultima formulă a d-lui Titulescu, căruia i-o recomandasem, era „tehnicienii”, am crezut că e în interesul Coroanei, care ea trebuie întărită, restul viind pe urmă, să cercetez pe toți șefii de partide ca să li propun ca o serie de măsuri pe care numai un guvern în afară de partide le poate lua, începînd cu reducerea budgetului, cu tăierea oricărui parazitism—regele însuși zisese: „deparasitare”—, să fie luate totuși cu asentimentul lor. La cei slabi am găsit o singură dorință: a fi ajutați în alegeri contra adversarilor de cari se temeau, la ceilalți, afară de liberali, pentru cari, iarăși, se punea mai ales o problemă electorală: aceia a strivirii așa-numiților georgiști, asociație de profesori ambițioși, și politicești, și un număr, schimbător, de supra-numerari, bănuieli care, în ce privește pe mareșalul Averescu, se vor prefăce îndată și în insulte. Nu e de mirare dacă, în vederea acelei relative și trecătoare concordii și în dorința de a asigura pe deplin cei 40% ai primei, pentru ca nu cumva, în cazul contrar, regele să apară ca un învins, am încheiat, chiar contra intențiilor Suveranului, un pact electoral cu d. Duca, pact în care rolul de căpetenie revenia d-lui Argetoianu, care abia ieșise de sub șefia lui Vintilă Brătianu. Supt conducerea acestuia, dorită și de rege, s’au făcut alegeri pe care de sigur, cu perfecți ai miei pretutindeni, cu o administrație formată în spiritul meu, le-aș fi încercat eu însumi altfel. N’avea dreptate doctorul Lupu, apărător chemat al patriei, cînd, la discuția validărilor, s’a înfuriat din generositatea sufletului său sensibil cînd am spus că țara, țara care conduce și administrează, e „ticăloasă”.

Intr-o sesiune de vre-o lună de zile (Iunie-Iulie) s’a procedat, fără a pierde multă vreme cu discuțiile oșioase, la amputarea simțitoare a budgetului, dar în același

timp, și măsuri urgente la Instrucție, ca în ușurarea monstruosității enciclopedice a bacalaureatului și în dărîmarea biroului și bursei de influențe care ajunsese Ministeriul de Instrucție, îmi permiteau să lucrez în sensul meu, determinat de practica profesorului celui mai vechiu al Facultății de litere, a decanului ei și apoi rectorului Universității din București. Schimbarea citorva articole numai din legea învățămîntului secundar urmăria crearea gimnasiului autonom, de educație generală, emanciparea liceului de procedări prea școlarești, amestecul lucrului manual, prin care singur se desăvîrșește omul, iar nu printr'o educație de teorie, care ni-a dat anual mii de inutilități, căzînd în mare parte asupra budgetului. Voiam, în ciuda minților anchilosate, dușmane oricăror măsuri înnoitoare, o rivalitate binefăcătoare prin lecțiile de întrecere date de un profesor și la altă școală. De aceea, pentru a fi în contact cu învățămîntul superior, li puneam inspectori delegați de Universități. Prevedeam puțința ca tot corpul didactic al unei localități să se adune în fixarea și urmărirea aceluiași ținte culturale, renovînd o viață de provincie de o nulitate sufletească absolută. Concursul, nu rezultatele, lung firite, ale examenelor de capacitate, vor da o catedră, care va fi una singură, de specialitate, iar nu o colecție de care. Prin dezvoltarea acestor idei voiu pune în fruntea școlilor secundare nu partizani politici, cărora li se procurau avantajii de locuință, încălzit și luminat, pe lîngă o mică diurnă, ci pe aleșii colegilor lor, precum în învățămîntul primar voiu libera pe învățător de apăsarea agentului electoral făcut revisor și inspector, și-i puneam înaintarea în legătură, nu cu un examen de cîteva minute la unele materii, ci cu întreaga operă dezvoltată în locul unde era pus ca să fie un exemplu de cinste, muncă și omenie. Și, vechiu profesor de Universitate, încă de la 1895, care asistasem la decenii de lupte ale politicianismului de la Instrucție cu adminis-

trăția universitară, considerată ca un birou oarecare, desfăcea legătura de subordonare în acțiune a învățămîntului superior, pe care-l doriām numai subvenționat de Stat, care rămînea liber, de altfel, a-și face orice seminarium pentru profesorii școlilor sale secundare. Opera care va fi obiectul de atac al „asociațiilor profesionale” de caracter pur material și pătate de politicianism, supus conducerea unor obrăznicii adesea patologice și, care, în prosteasca ironie a incultului sau a necunosătorului, ironisînd de la înălțimea unui diletantism suficient, va fi supusă la „verificarea practică” a regimului „ideologiilor” revenite la comandă, întrunia atunci sufragiile unor personalități culturale eminente, și chiar a celui mai experiment dintre oamenii de școală pe cari-i avem azi, fostul de atîtea ori ministru de Instrucție dr. Anghelescu.

În acest sens se lucra și la celelalte departamente, prin legi asupra drumurilor, în pregătire, asupra sănătății publice, asupra ridicării prețurilor cerealelor printr’o primă, dincolo de care nu era decît prețul fix, de valoarea oricărei legi de maximum și minimum de la Revoluția francesă până astăzi, sau monopolul de brutală concepție sovietică, ale cărui rezultate proaste s’au văzut peste Dunăre. Un excelent militar, generalul Ștefănescu-Amza, a venit cu legi ale reorganizării armatei care au fost unanim votate. Iar Legea învățămîntului superior, pe care profesorii înșii o voiseră de Stat, a ieșit din propria lor consultare îndelungată și din cercetarea, de luni de zile, a Senatului și a Camerei, în care erau represintanții înșii ai Universităților și personalități culturale din cele mai în vază ale țerii.

Rămînea ca o îngrijită punere în aplicare, pentru care n’a lipsit zelul și devotamentul directorilor Ministeriului, deveniți consilieri ascultați ai ministrului în sfîrșit responsabil, să facă a străbate în tot învățămîntul aceste reforme, care trebuiau să se întindă apoi și asupra al-

tor ramuri, dînd noua școală absolut trebuitoare ca să nu se mai dea generații ca aceia care umplea străzile de zgomotul agitațiilor anarhice.

În acest timp ministrul de Finanțe, de acord cu regele, care-și avea ideile în acest domeniu și ținea să le vadă realizate cît mai curînd pentru a nu se lovi de ascuțișul „ideologiilor” dominante, nu se opria la o nouă revisuire, radicală, a budgetului pentru 1932, în care s'a ajuns de la patruzeci de miliarde la numai douăzeci și cinci, sacrificiu pe care Instrucția l-a resimțit mai greu, după reducerile ministrului precedent, d. Costăchescu, dar fără a se ajunge la pretinsa desorganizare (sînt sigur că niciuna din școlile desființate nu va fi pusă la loc). Nesocotind practic sistemul meu de a verifica datoriile țerănești și cele agricole în general prin întabularea întovărășită de cercetarea legală a creanțelor de către comisii locale însărcinate cu aceasta, pentru ca nu agricultorul, ci agricultura, nu omul, ci opera să fie ajutate, d. Argetoianu, în lungi debateri cu toate partidele, care, din motive de popularitate, se fereau să opuiască un refuz, alcătuia legea conversiunii datoriilor agricole. O lege administrativă — se suprimaseră prin decret regal, fără ca însiși național-țeraniștii să protesteze prea mult, prefectii aleși — era pusă în perspectivă de același.

O continuă opoziție a partidelor, care se temeau înainte de toate ca ideea că se poate guverna fără dinsele să se încetățenească, ceea ce le-ar fi ucis, se servise întâiu de campaniile calomnioase al unor ziare ușor cîștigate. Ele vor acoperi de insulte, și dintr'un mediu pe care nu cred că trebuie să-l spun, pe ministrul de Instrucție, dar nu vor sufla un cuvînt cînd cel de Finanțe va trebui să facă mari jertfe pentru a susține băncile evreiești rău conduse, care se prăbușiau. „Opinia publică” are misterele și are și tainițile sale. Aceiași oa-

neni cari în Parlament aprobau și aplaudau se făceau, dincolo de pragul Adunărilor, colportorii celor mai urite calomnii, știind că orice răsbate într'un public mîncat de invidie, pentru care orice ministru e un caraghios sau un hoț ori și amîndouă împreună. Pleava corupției de ieri se ridica, în această luptă pe viață și pe moarte, așa de explicabilă, împotriva vieților care n'aveau nimic a-și reproșa.

Și presa străină, mai ales cea francesă, și nu numai din motive de aici, ci și după ordine venite de la mari interese din țara lor, era mobilisată contra acelor cari apăreau ca niște simple unelte ale regelui, doritor de „regim personal”—eu eram înfățișat și în țară, unde și copiii mă cunosc, ca un fel de vechiu dascăl al Suveranului ghiozdanul supt umărul ieșit al brațului drept și cu umbrela subțioară—, ca niște dictatori cu tenebroase planuri, ca niște schimbători, gata să aplaude *Anschluss-ul* Austriei la Germania, ai politicii tradiționale, apărată firește de liberali, de averescani, de Țărenii cari primiseră solemn pe generalii revanșei germane și de țărăniștii doctorilor de la Berlin. Da, erau motive în această permanentă dușmănie, rebelă la orice explicații, dar care se opri cu ocazia vizitei mele la Paris înaintea adevărului evident al declarațiilor sincere, ca să reapară, puțin scăzută, la urmă, cînd ministrul de Finanțe făcu o lungă vizită, încunjurată cu toată pompa oficială căzută aceluia care s'a complăcut în a se considera singurul element în adevăr politic în guvern.

Declarasem de la început că sînt contra oricărui împrumut, oricărui afaceri cu străinătatea, afară de posibilitățile de fructificare a averilor noastre, și contra noastră trebuia să se refacă frontul pe care-l avuseră înaintea lor un D. A. Sturdza și un Vintilă Brătianu. Nu d. Titulescu, gata de noi capricii, era să ieie apărarea unuia din guvernele trecătoare peste care se ridica permanența sa europeană. Și totuși aveam la Externe

pe cel mai francofil Român, de educație pur francesă, și renunțasem, chiar înainte de trecerea d-lui Manolescu, ministrul de Comerț, la Banca Națională, la punerea în execuție a favorabilei convenții de comerț cu Germania, după ce-i opriseam în loc delegații, în ceasul adunării miniștrilor Micii Înțelegeri. Rea atmosferă în străinătate, pe care o cutreierară pe rînd liberalii de ambele nuanțe, conduși de același ministru al României, un intim al regelui, d. Cesianu, care-mi făcuse aceeași favoare. Nu se provocase doar contra Ministeriului personal un marș al Ungurilor sau o lovitură sovietică, pentru a se învedera că în toată străinătatea nimeni nu ne suferă...

Politica liberală față de Ministeriu, care primi, a doua zi după alegeri, declarații de războiu cu sunet mare de trîmbiți, la care nu crezu că e bine să răspundă, era înfrînată de două motive: în față li stătea „georgismul”, agresiv, sfidător, și, pe de altă parte, date fiind relațiile lor cu Coroana, se temeau ca succesiunea să nu fie cumva a național-țerăniștilor. Partidul știu să se mențină cu oarecare eleganță în această situație așa de grea.

De aparență amicală, aproape ca a unor camarazi, fără dorința de a provoca, alături de iupta cu liberalii, cari aveau în d. Argetoianu, un fost tovarăș, care nu-i atacase niciodată și care menținea în așa de mare măsură în toate locurile de prefecți, de membri ai comisiilor interimare pe aderenții lor, o altă cu guvernul, național-țerăniștii, și mai ales Ardelenii, aveau alte căi decît cele văzute de toată lumea pentru a-și ajunge scopurile.

De la început, trebuise să execut disolvarea Parlamentului, dar nu numai din voia mea, care în această Adunare aveam vechi prieteni cari, odată, în același partid, recunoscuseră autoritatea mea: membri ai blocului, ai Federației, ai opoziției naționale, ai partidului național „bicefal”. Sinceritatea mă făcuse a li arăta deosebirile de program, de concepție între materialistii cari

consideră Coroana că „factorul constituțional” acționînd la anume momente și între mine care înțeleg țara domnită de un rege care colaborează sincer cu miniștri onestîi față de dînsul, și nu vina mea e că actul de dizolvare a fost celît între acele strigăte și huiduieli cu care acești oameni erau prea mult deprinși supt guverne fără simțul demnității. Aveam pe lîngă mine Ardelenii voîți de rege, unul după altul: dd. dr. Hațieganu, Valer Pop, Metes, Stanciu, Ardealul fiind domeniu rezervat Suveranului; d. Tillea, amenințat cu darea afară din partid, nu figurase pe banca ministerială, unde n'am prea văzut nici pe d. Hațieganu, dar același d. Tillea se putea vedea oricînd, ziua și noaptea, la Curte. N'am urmărit prea strict, așa, cu legile șchioape pe care le avem, gestiuni protivnice principiilor contabilității, pentru că aceasta ar fi fost „o înstrăinare a Ardealului”. „Ardealul” deveni astfel, printr-o acțiune proprie, deosebită de a țărăniștilor, combătuți ca revoluționari contra disciplinei partidului, un veșnic obiect de atenție, cu care ca dușman guvernul se întîlnia oricînd, cu plăcerea de a asista la toate avansurile care i se făceau. Nu se pierdea nicio ocașie pentru aceasta. Priviri pe care le-ar fi putut reține marile, tot mai marile greutăți ale țării, erau așintite spre punctul depărtat unde d. Iuliu Maniu, retras la marea sa exploatație rurală din Bădăcin, pe care-i plăcea să o presinte ca „via rămasă din strămoși”, cari sînt „nobili de la 1600”, îngrijia de produsele cîmpului, totuși în continuă legătură cu un partid, care, de formă supt oblăduirea d-lui Mihalache, recunoștea de șef în Ardeal pe d. Vaida Voevod și trimețea la d. Titulescu emisari țărăniști din Regat cu cheile „Albei-Iulii”.

Invitat anume să asiste la căsătoria, în Iulie, a princesei Ileana, sumețul șef al Revoluției pe care întoarcerea regelui o oprise un moment, dar care trebuia neapărat să continue, până la crearea „Statului țărănesc”,

eventual și până la Republică, un președinte pentru dînsa putîndu-se găsi ușor, binevoi să asiste, foarte decorat, dar și foarte supărat, împreună cu statul major al său. Avu toate onorurile pe care de la Suveranul constituțional le poate avea Suveranul real, pe cînd liberalii jinduiau prin colțuri. Numai nedibăcia unui om stăpînit de ură, care se plîngea contra țeraniștilor, în special a d-lui Iunian, și împotriva Ardelenilor scăpați din disciplina de fier, „trădătorii Ardealului”, numai aceasta și poate grija ca neapărat conversiunea să fie votată a împiedecat încă de atunci chemarea la putere a omului cu strămoșii de la 1600.

Dar, după serbătorile de iarnă, o adunare a cavalerilor Ordinului Ferdinand, răpede explicată presei în soldă ca un act de neîncredere în guvern, dădu prilej la legiunile Ardealului fidel să fie presintate Monarhului, readus la sentimente ceva mai „constituționale”, de șeful lor legiuit.

Și totuși partidul care cu atîta dibăcie în furișare se cerea la guvern, în clipa chiar cînd era mai multă îndușmănire în sinul său, n'avea față de marile greutăți financiare, care nu se puteau birui nici cu enorma reducere a bugetului, nicio soluție, absolut niciuna, fie și măcar ca aceia, de fapt neexistență, cu care, pentru public, se lăudau liberalii de ambele nuanțe, averescanii mulțămindu-se cu critica situației, pe care n'o putea îndrepta imediat decît minunea sau escrocheria, și guvernul n'avea pe una și nu voia să practice pe cealaltă. El căuta, prin călătoria la Paris și la Londra a d-lui Argetoianu, paliative, până la măsuri de ordin general, care, cu conversiunea prea mult în spinare, nu se puteau lua în pripă: convenția Băncii Naționale cu a Franciei, redevențe de petrol, apelul, admis de creditori, la Casa Monopolurilor, perfect condusă, baterea unei monede de argint, — dar nu deocamdată —, și, dincolo de acest termen, aș fi strîns mîna colaboratorului meu,

căruia i-aș fi lăsat, cu presidenția, nu odată oferită, toată răspunderea în împrumutul oricare ar fi fost el.

Dar noi primisem o administrație financiară pe care n'o puteam schimba așa de ușor și în ea rutina se unia cu sabotajul și une ori cu neonestitatea. Ministeriul însuși se afla în mîna unor oameni cari nu erau la înălțimea situațiilor, chiar cînd erau personal ireproșabili. Fără știința ministrului respectiv și ascunzîndu-mi sistematic situația, lefile, pensiile, pe care le apucaserăm în restanță, ajunseră a se plăti foarte neregulat; pe alocuri ele erau la curent, în București, în Ilfov, prin județele vecine, prin cele care știau să strige mai bine, pe cînd aiurea neglijarea era absolută. Cu toate asigurările că măcar armata este plătită, realitatea era alta. Chemat să o constate, d. Rist, în care se spera un ajutor, fu un nemilos procuror pentru toată lumea.

Cum sînt partidele politice la noi, e zădarnic să se aștepte de la dînsese un concurs onest, pentru binele țării, chiar cînd e vorba de un guvern ai cărui conducători nu înțeleg și, chiar dacă ar înțelege-o, ar fi zădarnic, a-și face prin putere banda de concurență. Din potrivă, orice nemulțămire trebuie ațîțată, exasperată, turnînd undelemnul ieften al articolelor de ziar și chiar uleiul scump al micilor subvenții bine repartisate, ori mirul ambițiilor asigurate că vor fi avute în vedere.

Atîtea luni de zile fusese în țară o liniște perfectă, de care guvernul, hotărît, de altfel, a întrebuința orice mijloace pentru a o menține, putea fi mîndru. De-odată, tulburări izbucnesc pe tema neplății acesteia a salariilor și pensiilor, unde?: tocmai în locurile, favorisate, care n'aveau de ce se plînge. Asociația învățătorilor și aceia a profesorilor secundari — care de a doua zi își vor sări în cap, fiecare șef vrînd să facă „blocul didactic” pentru dînsul, — se aruncară, cu cele mai grele ofense pentru ministrul de Instrucție, profesor bătrîn și cu oarecare merite, care n'avea el mînuirea fondurilor și nu se

putez amesteca în gospodăria de toate zilele a colegilor săi, cu cea mai absolută nesocotire a acelei discipline care nu se poate infiltra școlarilor de cine se vedește, în raport cu suprema autoritate, incapabil de dînsa. Conciliabule revoluționare se țineau pretutindeni, revistele de pedagogie deveniau instrumente de escitare. La o adunare în București, pe care am admis-o anume ca să se vadă de cesînt capabile în vorbe și în indemnuri descreierate unele suflete perverse, s'a vorbit de revoluție, de soviete, de ștreang — ales și ca semn al unei lupte electorale, care a cules în toată țara doar cîteva sute de voturi — și de spînzurători, începînd cu aceia a bătrînețelor mele. Niciun profesor n'a avut curajul să spuie un cuvînt, niciunul să-și puie iscălitura pe un rînd scris. Era evidențierea ultimului rezultat al unei lungi degradări în politicianism a oamenilor prin cari se ridică și se coboară țerile.

Și, demni ucenici ai unor astfel de învățători, mii de studenți și de studente, de la drept și medicină, conduși de elemente certate cu examenele, se legau de anume articole din legea avocaților și din proiectul de lege, făcut de profesorii lor, al învățămîntului superior, și năvăliau străzile, înarmați, lovind, cu bastoane și bare de fier, și pe rectorul lor, d-rul Gheorghiu, spărgînd fereștile Senatului, arzînd camionul Poștii, și expunîndu-se nebunește gloanțelor trupei care, dacă ar fi fost lovită ca poliția, avea ordin să tragă. A doua zi, regele primia, fie și pentru o morală pe care revoltații n'o înțelegeau, pe șefii mișcării. În acel moment, desfăcîndu-se de mareșalul Averescu, care vorbea de detronarea lui Cuza-Vodă și de *mane techel fares* al lui Nabuhodonosor, d. Octavian Goga întemeia, dintr'o disidență a Partidului Poporului, pe cel național-agrar, la care raliindu-se însuși raportorul legii d-lui Argetoianu, șeful se credea în drept să afirme că, succesor designat

al unui guvern netrebnic, va avea într'o lună „Bucureștii la picioarele sale”.

Vechea revoluție iacobină, stîrnită de național-țărăniști pentru a ajunge la putere, se cobora în stradă supt toate steagurile ei de înșelare, continuînd capitolul anarhiei.

Cu voința fermă a Suveranului de a susține guvernul său s'ar fi putut merge mai departe pe linia renovării metodice, nu a spasmodicelor convulsii din care de mult se alcătuia viața politică. Nu era chestia de a susține oameni, ci de a ajuta doctrina de la 1906 să ieie în stăpînire, spre folosul tuturor, țara întreagă. După cîteva măsuri severe, totul ar fi intrat în ordine.

Ajungînd la convingerea că lefii militarilor nu sînt plătite, am presintat Suveranului un plan financiar care se prîjinia pe o nouă serie de reduceri — și nu toate reducerile deranjează încasările, în orice cas, avantajul e mai mare decît pierderea. Dată fiind scăderea prețurilor la obiectele de alimentație, de îmbrăcăminte, de prima necesitate, lefii, pe o scară care ar fi crușat pe cele modeste, se puteau reduce cu jumătate, funcționarii cu mijloace personale de întreținere s'ar fi concediat, s'ar fi găsit mijlocul de a asigura unor anume categorii, învățătorii, magistrații, o zestre a situației lor, care, bine exploatată, să întreacă leafa de pînă acum.

Planul fu aprobat în principiu de Suveran, care conștința ca supravegherea mea să se întindă, cum aveau dreptul, recunoscut prea tîrziu, asupra tuturor departamentelor. Pentru această nouă curățire, pe care, la Instrucție, redusă cu încă un miliard și jumătate, o dovedisem posibilă pînă în amănunte chiar, față și de unele obiecții, neesențiale, ale ministrului de Finanțe, regele ceru un Consiliu de Coroană, al cărui discurs regal preliminar, cetit, părea că înseamnă mai mult un vot de încredere. Se prevedea însă un termen de opt zile pentru detalii. Chemat pe urmă, am cerut fireștile

garanții de viitor, la care mi s'a răspuns cu credința că un guvern proaspăt, susținut de opinia publică, ar putea face mai mult. Demisia mea de om cinstit, cu simț de demnitate personală, a fost scrisă pe biroul însuși al Suveranului.

Mi se aruncase iar numele d-lui Titulescu. Venit în grabă la masa care era întinsă de fapt pentru alții, el nu putu face nici data aceasta Ministeriul Național, de care regele se zicea legat prin toate dorințele sale. Atunci d. Mihalache fu poftit să iea acel loc de președinte al Consiliului căzut așa de jos, încît nici d sa, cu cît știe și cu cît poate, n'a voit să-l ridice. Șef, da, însă șef cu stăpîn, el indică pe d. Maniu.

Și, atunci, se petrecu ceva necunoscut în istoria Monarhiei românești, de la vechii Domni din Argeș și din cetatea Moldovei, peste Fanarioți, până astăzi: un șef de partid care nu primește oferta Suveranului pentru că l-a văzut lucrînd pe căi neconstituționale și pentru că nici asigurările care i se dau că a revenit pe altă cale nu-l pot satisface fără garanții reale și un termen lung de experimentare.

Pentru acest termen șeful revoluției de la Novembre 1928 indică pe subalternul său, d. Vaida. Acesta trebuia să facă însă, căci d. Maniu a cerut totdeauna alegeri libere, și ele nu se puteau face cu un locțiitor al său în frunte și cu tot personalul administrativ schimbat în sensul unui singur partid, numai Ministeriul electoral. Cu mijloacele pe care oricînd un partid demagogic le are la îndemîna, cu garda cetățenească din fiecare colț și cu ajutorul Sașilor pe care poate conta orice guvern, plus al Bulgarilor din Cadrilater, s'a căpătat abia 4% mai puțin decît fostul guvern în 1931.

Încă de atunci, îndreptarea financiară, încredințată totuși de regele, personal, unui om practic, d-lui Mironescu, începuse prin mijloacele înseși pe care le reprobaseră: împrumutul de un miliard de la Banca Națională,

a cărui restituire o va cere imperios d. Auboin, repunerea în circulație a monedei, devalorisate și fără valoare intrinsecă, a regelui Mihai, cărora li va urma apoi un miliard girat de o bancă din Elveția supt garanția Casei Pădurilor prin Banca Națională, sistem care se promitea a se aplica și la alte averi ale Statului, vorbindu-se chiar de o miraculoasă conversiune generală, elvețiană, a întregii noastre datorii. Plutim în plină aventură financiară.

Odată avînd și majoritatea în mînă, creatorul erei revoluționare fu din nou rugat stăruitor să iea puterea, și cu aceeași hotărîre el refușă. D. Vaida, devenit după propria sa mărturisire *homo regius*, fu reconfirmat în fruntea unui Ministeriu în care și țărăniști, împotriva d-lui Iunian, consimțiră să între. Noul Ministeriu, ca orice alcătuire iacobină, care nu admite continuitate și nu respectă nimic creat de alții, făgăduia revisia tuturor legilor intercalate, de la conversiune, pentru care băncierii ardeleni se vor lupta cu demagogii regatului, până la reformele din învățămînt.

În fața nu a partidelor, liberalii asistînd neputincioși, supt o sentință care nu s'a ridicat încă, iar ceilalți fiind, cum se dorise de mult, „pulverizați”, ei în fața regelui însuși stătea, arbitru suprem¹, acela care a ajuns astfel la culmea dorințelor sale: a regenta România, oricare ar fi titlul pe care-l poartă.

Speranțele regelui le știa el singur. În ce privește nația însăși, lipsită de conducători, două generații fiind aruncate de politicianismul năvălitor, ea suferia și această ocupație, ca orice grup de multe milioane din care dibăcia exploatatorilor a suprimat sufletul.

Hulit pe nedrept și lăvit de cine a avut mai mult bine

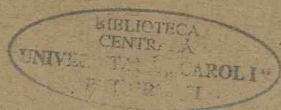
¹ El a ajuns apoi, în Octombrie, după duelul d-lui Voevod cu d. Titulescu, hotărît să apară iarăși în scenă, președinte al Consiliului, la dreapta cu același domn Titulescu, care-i răsturnase, ajutînd și d. Mihalache, sub-arbitru al situației, prietenul.

de la dînsul, cel care a scris cu durere, în retragerea sa, aceste pagini nu poate decît să repete și cu acest prilej același strigăt pe care-l scotea la proclamarea lui Carol al II-lea:

„Să dea Dumnezeu să fie bine!”.

28 August 1932.

CUPRINSUL

CARTEA I: FACTORI

Pagina

Societatea veche.

1. Regele	3
2. Crisa financiară	9
3. Crisa socială	22
4. Crisa politică internă	32
5. Crisa politică externă	52
6. Crisa sufletească	65

Noua generație. Încercarea de creațiune proprie.

1. Noua viață materială	75
2. Formarea spirituală a intelectualilor	82
3. Izvoarele noului spirit public	90
4. Realizările sociale	111
5. Noile atitudini politice	116
6. Spre schimbarea în politica externă	121

CARTEA a II-a: CONFLICTUL.

1. „Compensațiile bulgărești”	121
2. Între două crise	162
3. Războiul european și neutralitatea României	180
4. Războiul pentru unitatea națională: prima fasă	210
5. Suferințele din Moldova	234
6. Revanșa	249
7. Supt armistițiu și falsă pace	260
8. Realizarea unității naționale	285

CARTEA a III-a: CELE DOUĂ LUMI DIN NOU FAȚĂ ÎN FAȚĂ.

1. Scurtul Ministeriu Brătianu	297
2. Împrejurările externe	309
3. Guvernul blocului	330
4. Încercarea Averescu	341
5. Dominația lui Ioan Brătianu	369
6. Revoluția țărănistă	418

20
60

2000-2004, 2005
2008 / 2008

1. 2483/8 in 86

2/10
36

ANTICARIAT Nr.4
LEI 80

3 lei